Л. ЛЕВИЦЬКА
І. БОДРЕВИЧ

Кор 801
85.31
Л37

ЛЕВ ТУРКЕВИЧ

diasporiana.org.ua

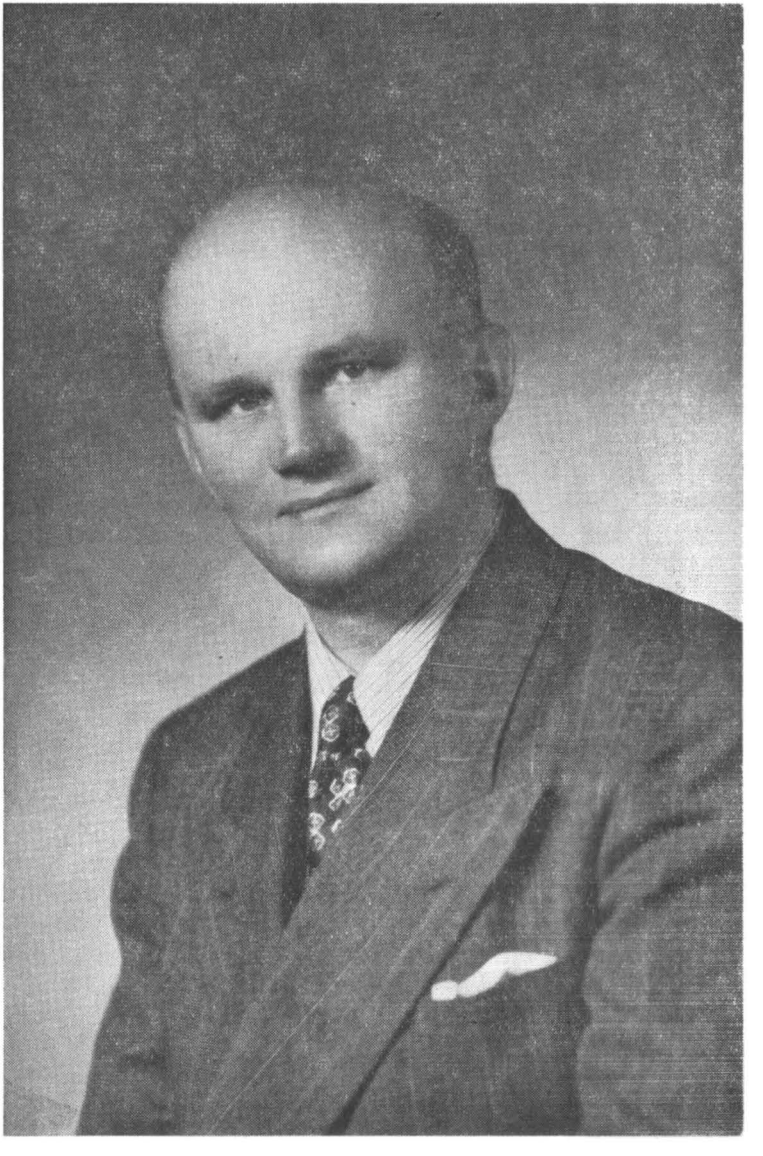

Stuyvesant Peck

ЛЮБОВ ЛЕВИЦЬКА Й ІВАН БОДРЕВИЧ

ЛЕВ ТУРКЕВИЧ

життя і творчість

НАКЛАДОМ ЛЮБОВ ЛЕВИЦЬКОЇ

Торонто 1965 Канада

ПРАВО ПЕРЕДРУКУ ЗАСТЕРІГАЄ АВТОР
Л. ЛЕВИЦЬКА

Відбито в друкарні ОО. Василіян, 286 Ліcґар вул., Торонто, Онтаріо

ВСТУПНЕ СЛОВО

Щоб увіковічнити пам'ять нашого незабутнього музики-композитора, професора Льва ТУРКЕВИЧА, рішилась я написати про його життя і творчість.

Наголовок "Мелодія життя" — вибрала я тому, щоб познайомити читачів, а головно наше покоління, яке не знає своєї рідної Батьківщини-України, з подіями серед яких виховувався, виростав, дозрівав та творив Лев Туркевич.

В цьому спомині подаю деякі події на наших землях під окупацією чужинців, воєнну завірюху, характер наших змагань і традиції у звеличенні свят, серед яких працював і творив сл. п. Лев Туркевич.

І хоч я не письменниця, однак стралася написати так, як відчувала та подати все те, що чула від Покійного сл. п. Льва Туркевича, його рідні, врешті переповісти все, що знала й бачила.

Почуваюсь до милого обов'язку подякувати усім тим, які причинилися до увіковічнення й звеличення пам'яті композитора-музики. Їхні спомини — це живі забарвлення подій, що прикрасили мої скромні рядки книжки.

Усім тим, які подали помічну руку у виданні монографії, а це: д-рові В. Прокоповичеві, о. деканові П. Мельничукові, о. директорові Петрові Грабець, Чина св. Василія Великого, п-ні О. Туренко, д-рові Ст. Рососі і Е. Чучманові, складаю щиру подяку.

Д-рові Григорові Лужницькому — за поміч в редакції моїх споминів.

Зокрема поетові й музиці ВП. панові Романові Купчинському, за безкорисне переведення коректи та моральну підтримку при виданні цеї книжки — щире спасибі.

Нехай Всевишній благословить Ваше діло і Вас Високодостойні Отці, Пані й Панове — друзі Покійного сл. п. Льва Туркевича, — придержуючи в своїй опіці на дальшу дорогу життя, та держить щасливими на Многі — Многі Літа!

Левицька Любов.

Л. ЛЕВИЦЬКА

МЕЛОДІЯ ЖИТТЯ

ЧАСТИНА ПЕРША

I.

Весняний вітрець повівав у затишному Поділлі. Над містечком Броди западав вечір. На небосхилі білі клубки густих хмар відбивались у червоному сяєві сонця. Ясніли левади, поля, блищали ставки, мережкою тяглись білі цвітучі сади, відтінями зелені пишались городи й чисті білі хатини. Темна стіна лісу, немов рама, оточувала краєвид. На роздоріжжі стояла старенька церковця, обведена вінком пахучих лип і струнких тополь. Золоте проміння надвечірнього сонця, голубило бані церковці, що немов горіли своїми вершками. Недалеко дім з овочевими деревами та квітами. Запах жасмину розносив аромат задоволення, спокою і щастя давносподіваної хвилини.

В домі о. Івана Туркевича, який був катехитом у цьому містечку, прийшов на світ син, якому дали ім'я: Лев, Юрій, Богдан. І день був тоді чудовий, 4-ий травня 1901 року.

Весняне сонце голубило зелень, що квітом яблуневих уст торкалося веранди, а пахучі бузки пнялися за вікном кімнати, де народилось дитя — майбутній музика, що записаний золотими буквами в історії української музики.

З нагоди народження сина, батько о. Іван Туркевич, одержав в подарунку трембіту, що стала символом життя новонародженої дитини.

І зараз першого весняного ранку глянули сині очка у чар української весни, що дзвеніла все життя піснею, яку опісля залишив у спадщині своєму народові.

Із шематизму нашої галицької церкви довідуємось про о. Михайла Лебідь-Туркевича, що був парохом у Ходоровичах, коло Стрия. Його син Іван, мав двох синів: Григорія і Івана, які були священиками в 1780-их роках. І цей останній мав посілість в селі Княгиничі, де був і парохом. Він мав багато дітей, між якими був четвертий з ряду Лев, який зістав мітра-

Отець катехит Іван Туркевич, батько Льва. Броди.

том у Львові, та мешкав при катедрі св. Юра. Він одружився з донькою дідича Вісьнєвською. Повдовів він дуже скоро, залишаючись з єдиним сином Іваном, батьком Льва — про якого життя описую.

Дідо Льва о. мітрат Лев Туркевич, продав посілість в Княгиничах, та в кілька років пізніше купив для свого сина о. Івана село Підмихайлівці, щоб забезпечити одиноких своїх рідних внуків, та дати їм змогу вивчатись на університетах.

У хаті, що здавна пишалась високою освітою та музикальністю, зростав молодий юнак Лев, учився любити свій рідний нарід, пізнавав глибоку красу свого батьківського, золотом засіяного Поділля. Він зростав і щораз сильніше зв'язувався з мистецтвом, яке любив над усе в світі та якому вірним лишився до останньої хвилини свого, багатого в працю, мистецького життя. Щира природа обдарувала цього хлопця усіма здібностями його предків.

Літо, 1903 рік. Родина сиділа при столі, зайнята гутіркою, не запримітивши навіть неприсутности малого "Льоня". Знечев'я почулись із вітальної кімнати звуки фортепіяну, над яким сиділо дитя, що ледве ще могло перебирати пальчиками і поважно вслуховувалось у свою гру.

Батьки помітили в сина великі здібності і відтоді починає Лев свої перші кроки навчання гри на фортепіяні.

Перші лекції гри одержує від своєї матусі.

Щоб розвинути талант у дитини, дали батьки вчителя. І в короткому часі, з'явився в домі Туркевичів, високий, стрункий музика-вчитель, що жив тоді в Бродах.

Як тільки відкрились широко скляні двері вітальної кімнати, з-за завіси висунувся очікуваний гість, мале хлоп'я вбігло з розмахом та відтручуючи няню, само відважно приступило до цікавого мужчини.

Малий Льонцьо не збентежився, як висунулась велика довга рука в його сторону на привітання: розмахнув в бік правою ніжкою, тупнув у другу і з вшануванням та дитячою повагою, схиливши хутко голівку вниз — подав свою дрібну ручку, що зразу втопилась в обняття долоні "великана". Послушно й рішуче відповів, як називається, та з цікавістю споглядав на великі, круглі окуляри, які звисали майже на кінчику носа, а довгий ланцюг, хитаючись, ударяв в рясні чорні вуса над пухкими-масними губами, що були кокетерійно підкручені вгору. Вчитель поглянув на дитину поверх окулярів та незграбно обняв його одною рукою, присуваючи до себе.

І Льоньо з такою цікавістю оглядав велику постать свого першого вчителя, піднісши маленьку голівку вгору, що лише носик виднів на горизонті. І його здивував не високий накрохмалений комірчик з широким краватом, не обрамована перлова шпилька на ньому, ні вистаючі маншети з круглими спинками, ні золоті ланцюги від годинника, що звисали з обох сторін камізельки, а довгий, довгий палець, що закривав цілу

Мати Льва Туркевича

ручку дитини. І Льоньо питався в свого вчителя — чи і в мене такі пальці будуть, як буду великим...?

Так, напевно! — поважно й рішуче відповідав "великан" на цікаві завваги хлопчика. Все те викликувало в строго педагога гумор, тому він радо приходив на лекції. А Льоньо зі щораз більшою повагою та пошаною до вчителя, ударяв з цікавістю по білих і чорних клявішах на свому улюбленому інструменті. Він охоче вчиться і в скорому часі, робить великі успіхи.

Його бажанням було вигравати усі пісні, які він чув серед своїх однолітків. Надзвичайний, т. зв. абсолютний слух, яким відзначався Льоньо — сприяли йому, тому й усі вправи переходив він з надсподіваною скорістю та вродженою музикальною обдарованістю.

На п'ятому році його життя, ціла рідня переноситься до Заліщик, де був тоді катехитом о. Юліян Дзерович. Він перейшов на катехитуру до Бродів, а батько Льоня, кромі науки в школі, стає душею музичного життя містечка Заліщики.

Мальовниче містечко, якого майже опоясує ріка Дністер. З одної його сторони пишались великі скелі, що немов стіна хоронили від вітру, і колись були охороною перед ворогами. На найвижчій скелі, що стрімкою стіною спадала до Дністра, був манастир св. Івана. З тої скелі випливало джерело, куди заходили вірні по свячену воду. Одну зі скель називали люди "Хрещатиком" і другу, напроти неї "Дзвинячкою", біля яких були й такої ж назви села.

З полудневої сторони містечка пишався високий (понад 90 м.) залізничний міст. Він перегороджував Заліщики з дорогою, що вела на Буковину до найближчої станиці Луки. В містечку був свідомий народ і ще за часів австрійської окупації була тут читальня "Просвіти" та "Бесіда", побудовані по середині містечка, біля церкви. Ці забудування, залишились до наших часів. Довкола церкви був великий майдан, де відбувалися ярмарки.

Туркевичі жили в віллі над Дністром, де був і великий город, повний винограду й морель. Туди часто забігали сестри Льоня, Стефанія та Ірина, та перекрадаючись "рачки", ховалися між виноградом, коли вже дуже не хотілось іти до школи.

Льоньо радіє новими враженнями, сприймає нові образи природи та знайомиться із першими друзями дитинства. Часто вибігає на леваду і від малих пастушків вивчає народні пісні.

Чарівне містечко в садах, збуджувало почуття краси, його манили тихі похилі верби, стрункі тополі, зелені гаї і діброви. Він біг далеко, далеко в поля, ліси, де вже своїм діточим голосочком виспівував та комбінував мелодії при акомпаніяменті солов'їв. Льоньо був завжди поважний, він не любив бавитись з дівчатками, тому приставав з хлопчиками, а найрадше любив

самоту й в тиші про щось мріяв. Тоді сидів довго, що вже й сонце ховалось за ліси, а він, малий хлопчина ще слухав гомону дерев, ріки, звідки такі незнані мелодії пробивались крізь запори великого каміння.

"Ой Дністре, мій Дністре — ріко рідна, мила,
Куди ж ти так сумно пливеш?
Я пливу у море, щоб там своє горе
Забути, втопити на дні..!"

Згідно з казками своєї няні, він вірив, що благальним ліричним голосочком, привабить рибку до берега. Проте, вона не з'являлась і розчарований Льонцьо, вертався до своїх товаришів. Як весело, як добре йому було погуляти з ними.

А тимчасом надбігла прислуга Ганна кликати вечеряти.

— Ні, не піду! — бунтується мале товариське хлоп'я: Друзі ж риб наловили і тут же й вечеряти будуть!

Хвилина бунту й крику, ба навіть і дещо штовханців дісталось невинній дівчині, яка і сама рада б залишитися — бо небагацько старша була від усіх інших.

Зійшла перша вечірня зірка. Льоньо мусів покидати миле товариство й бігти за Ганною ген, ген, а що гірше — мусів сідати за стіл з помитими руками і їсти не печену на камені у вогні рибку, а пити молоко з кулешою, що вже й надокучила малому.

Маючи п'ять років, Льонцьо виступає на сцені в Заліщиках. Ніжне й випещене хлоп'я, уже тоді відчувало красу українського мистецтва й багатої та цікавої історії українського народу. Наслухавшись оповідань про славне минуле, він, сидячи над Дністром, у широкій, могутній течії ріки бачить в уяві далекі пороги Дніпра-Славути, на острові Хортиця — будує козацьку державу, пригадуючи козацькі та чумацькі пісні, вивчені серед свого оточення. Шелестіння дерев і подих вітру — нагадували йому сиву давнину, пробудження русалок, демонів і страхіть магічних формул, про які оповідали старенькі бабусі.

На шостому році життя Льоньо почав ходити до народньої школи.

Отець тішився своїм сином та його музикальністю, і як тільки трапилась нагода, старався передати свою радість гостям, що так часто навідувались до гостинного дому Туркевичів. Малий Льонцьо бігав по дворі і граючись з товаришами, не думав тоді про музику. Однак, о. Іван, як тільки почув дзвінкий сопрановий голосок малого, сейчас бажав поділитись своєю радістю з гістьми та почванитися, який то абсолютний слух у Льоня. Тому чимскоріш відчиняв віко фортепіяну та ударяючи акорд, питав: — А ну-но відгадай в якій тонації?" — На-

пруження... Льоньо підбіг ближче або й часто з-за порога, бо шкода йому було тратити дорогий час в милій забаві, зразу відгадував і тонким голосочком відповідав: с-дур! чи а-дур!, і відбігав до товаришів, з якими грався. І отець дальше ударяв по клявішах, а нетерплячий Льоньо вже здалеку кричав, кінчаючи свою вдалу відповідь: ф-моль, і побіг до юнаків.

Льоньо дуже любив подорожувати, тоді — головно залізницею. Їздив звичайно зі своїм батьком до села Підмихайлівці, де заступав о. Туркевича зарядця (економ).

А що о. Іван був філософ, любив викладати, то ввесь час зацікавлював свого сина довгими дискусіями про всесвітні питання; з астрономії, релігії, історії, тощо. І раз, під час такого викладу, Льоньо перебиває і питає:

— "Татку, а чи в другій клясі в нашій школі є цирата?"

Татко остовпів, не знав про що йому йде. — Виявилося, що сидження в поїзді II-ої кляси, були вибиті циратою. І це вказує тільки, як постійно думки Льоня були зайняті в один час різними проблемами.

Льоньо був улюбленцем свого дідуня о. мітрата Льва Туркевича, тому й часто виїздив з батьками відвідувати його до Львова.

Маючи сім років, Льоньо виступає як соліст на сцені у Львові. Уже тоді грає недосяжні в такому віці композиції Шопена, Бетговена, Моцарта, із чого вив'язується знаменито. Любителі мистецтва звали його "сходячою зорею", а тому, що це були часи австрійської займанщини, уживано загального поняття "вундеркінд", як теж і звали Льоня "малий Моцарт".

Перший свій виступ Льоньо починає цікавим епізодом: Як улюбленець свого дідуня, одержав від нього червону велику хусточку до носа, якої вживали старші віком до табаки. В старинних часах вірили, що червоний колір є домінуючий та ворожить блискучу майбутність, тому може і дідусь те пригадав собі. Проте Льоньо врадуваний, що мовляв — вважають його вже зрілим, сховав свій цінний подарунок і гордо переступив дошки сцени.

Своїми враженнями бажалось йому із публікою поділитися. Молоденький музика в оксамитному темно-синьому одягу з білим комірчиком і великим бантиком, що заступав йому краватку, сміливо сідає перед фортеп'ян і, помимо того, що не міг ще дістати ногами педалі, він не бентежиться тільки з повагою витягає свою цінну червону хосточку, стріпує її так, як його дідо звичайно робив, та — на потіху авдиторії — поволі, з настроєм, витирає носика. Аж по такому показному вступі, починає грати. Публіка гула з радости й апльодувала свого мистця, а Льоньо вірив, що цей свій успіх завдячує тільки дідові з уваги на його цінний подарунок. Своєю спокійною по-

ведінкою і сміливою появою здобув собі симпатію та захоплення серед усіх присутніх. Вони невгаваючими оплесками не випускали дитини зі сцени. Мале хлоп'я, усміхаючись, лише кланялося.

По концерті ближчі знайомі та родичі носили по руках свого "вундеркінда" та цілуючи, ворожили йому щасливе й ве-

о. Мітрат Лев Туркевич — під час посвячення залі ім. М. Лисенка у Львові

лике майбутнє. Льоньо вже тоді віщував свому народові своє почесне ім'я великого сина України.

Крім гри на фортеп'яні, Льоньо починає вчитись теж і гри на віолончелі.

В 1911-ому році, переїздить з батьками на постійне до Львова, та замешкують при соборі св. Юра разом з дідом о. мітратом Львом Туркевичем. Батько Льоня, о. Іван, стає катехитом в II-ій українській гімназії, т. зв. "філії", де вчиться також і малий Льоньо.

У соборі св. Юра зорганізував о. Іван Туркевич хор, у якому співали найкращі сили міста Львова. Дома грали всі на різних інструментах. І в тих великих староюрських мурах відбивалися звуки родинної оркестри, що так тоді весело звучала, забарвлюючи ясні хвилини інших священичих родин, що жили в тому будинку.

Біля митрополичої палати був великий сад. В ньому цвіло радісне життя молодих безтурботних Льоніних років. Тут була гармонія різноколірових соняшних картин дитячого щастя, оспівуваного піснею, відтвореною українським духом.

Молоде хлоп'я раділо, стягаючи туди великий гурт друзів, і просторий сад зі старими овочевими деревами роївся молод-

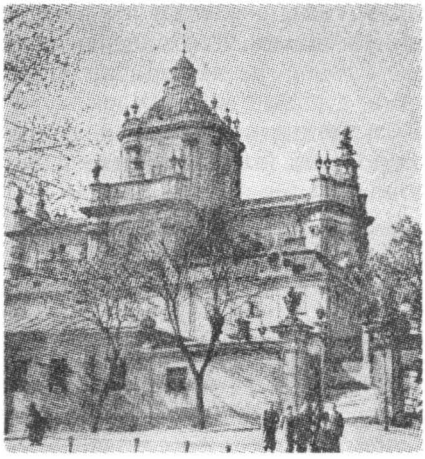

Катедра св. Юра у Львові

дю в гімназійних мундирках зі срібними пасками на високих комірах. Вони вилазили на дерева, трясли гілки і соковиті груші, яблука і сливи сипались на зелену траву. Хлопці шаліли, виладовували молоді темпераменти. Перелазили через високі мури, паркани, інколи стріляючи з катапульти, ховалися за кучер'яві кущі, коли вцілена шиба з дзенькотом сипалась на тротуар. Часто веселі хлопчаки грали і в "кічку", що була тоді дуже розповсюдненою розвагою молоді. Розбігались в різні сторони та сміючись переповідали про свої подвиги. Роки проходили весело й безтурботно.

Дома нераз турбувались батьки, що малий Льоньо не дуже прикладається до науки, проте за всі гімназійні роки Льоньо був відмінником, т. зв. тоді "форцуґом", незрівняним математиком, а й вчителі дивувались, як він, молодий, часто виготовлював математичні задачі товаришам із вищих кляс.

В 1912-ому році, на концерті для студентів, при філії, виступав співак Михайло Голинський, співаючи: "Минули літа молодії", при фортепіяновому акомпаніяменті о. Івана Туркевича ,а на віолончелі приграваз йому також і Льоньо Туркевич. Він вчився вже тоді музики в Музичному Інституті ім. М. Лисенка у Львові.

Отець мітрат Туркевич дуже любив свого внука, та багато часу присвячував для нього. Він навчав Льоня катехизму, літургії та псальмів, яких багато внук знак напам'ять. Льоньо часто служив дідові до Служби Божої, опісля проходжуючись удвох, довго дискутували на різні теми. Дідо був дуже терпеливий для свого внука і спокійно відповідав на сотні питань цікавого юнака.

Льоньо обожав свого діда. Уже в старшому віці, дуже часто згадував його з пієтизмом, кажучи, що він був завжди невідступним товаришем свого дідуня. Отець мітрат ходив дуже поволеньки, бо вже був і старший віком, а молодий Льоньо не витримував такої повільної ходи, тому ввесь час то підбігав то потім повертався до діда, то знову біг кудись і несподівано з'являвся, бо дідо томився і задихувавсь, йдучи під гору св. Юра.

***

В 1914-1916-их роках, рідня Туркевичів перебувала у столиці Австро-угорської держави, у Відні. Льоньо знайомиться там з новими товаришами та вчителями німецької гімназії. В тому часі Льоня вчив, знаний на канадійському континенті, педагог Володимир Біберович. Він навчав його греки й латини.

Музикальна рідня і на чужині продовжує працю, почату на своїй землі. Отець Іван Туркевич знов організує хор при церкві св. Варвари. Це був один із найбільших тоді успіхів нашої інтеліґенції на еміґрації. Туди сходились не тільки свої, але й чужинецька публіка займала лавки в церковці в 3-ому "бецірку" (дільниці), слухаючи Богослужень в нотному укладі Бортнянського. У цьому хорі брали участь і чужинецькі артисти тамтешньої "Штаадс-опери".

Маючи прекрасний дискант, теплої закраски голос, Льоньо співав сольові сопранові партії. — Він не тільки в церкві помагав батькові, співаючи в хорі, укладаючи ноти, носив їх за батьком, як казали хористи — був його "асистентом", але й удома виручував сестер у поладнанні купівельних справ. Льоньо радо забігав туди, бо ж калькулюючи справно, за заоща-

Рідня Льва Туркевича.

В першому ряді від лівої: стоїть батько Льва о. Іван; сидить тета Сидонія, сестра Лідія, брат Зенон, мати Льва Софія. В другому ряді стоїть сестра Ірина, Лев, і сестра Стефанія.

джені центики купував цікаві іграшки на базарі з фіґурними мініятюрами давніх музик, композиторів тощо. У Відні, Льоньо хутко зникав між переїзджими каретами і трамваями — ідучи в напрямі парку, де кожний розважався по свойому. Часто ставав перед водограями, що каскадами падали з терас — захоплювався досхочу такими видовищами. І це його бавило і він милувався тим.

Цікавився також і звіринцем. Тому й часто відвідував тих, покривджених долею замкнених у клітках створінь. Вистоював годинами біля "Шенбруну", в 13-ій дільниці, слідкуючи за звуками різнотонних голосів. Його вразливе вухо вже тоді відчувало цікаві та дивні несамовиті тони, невідтворені досі в музичній літературі.

Не раз біг у товаристві юнаків за військовою оркестрою, стараючись дорівняти кроку маршовому темпі вишколених вояків. У такому товаристві віднаходили часто Льоня, якого тубальні звуки великих інструментів поривали в протилежну сторону його мешкання та несли в невідомі касарні десятої або й тринадцятої дільниці Відня.

Батьки журились довгою неприсутністю сина, а сестри нетерпляче чекали його на обід чи вечерю. Зате Льоньо забував за господарські обов'язки, бо ж Відень, місто муз манило його своїми цікавими й гарними парками, прекрасними будівлями та різноманітними розвагами.

У половині 1916-ро року Льоньо виїжджав у прадідівську землю, в город короля Льва. Перші дні приготувань, змін, захоплень — усе те бавило юнака. Хвилини прощань з товаришами та веселими розвагами навівали сумні почування. З небувалим піднесенням, що його створив настрій Відня, вертався домів — цим разом уже з тугою.

На віденському двірці Франц-Йосифа, замітний рух, як звичайно перед від'їздом потягу.

Чекаючи означеної години, Льоньо зайнявся цікавим об'єктом своєї уваги, а саме: подивляв умундированих з великими золотими ґудзиками й ранґами — залізничних урядовців а то й кондукторів. Ці йому найбільше імпонували, тому ввесь час мріяв про таку тільки майбутню кар'єру. Його манило їхнє проводирування, їхня їзда в різні сторони, нові враження, нові почування і щоразу нова музика життя. І ті його важні об'єкти, обмотані юнацькими мріями, збуджували цікавість та виповняли час чекання. Він збудився із задуми щойно тоді, як котресь з рідні вхопило його за руку, та спішучись подалися в сторону вагону.

Ще кілька свистків кондукторів, що вже одною ногою стояли на східцях вагонів — і потяг рушив у сторону залізних стовпів. Минаючи великі будинки, помчав швидким темпом.

На різноколірових смугах полів миготіли-пропливали телеграфічні стовпи. До монотонного стукоту залізничних коліс долучувався шум холодного ранкового вітру. З минулого повівав жаль і смуток весело перебутих хвилин. Льоньо заплющував очі, вслухуючись у величну симфонію природи. В душі мелодія старовинних вальсів, змішана з гамором безтурботної публіки, увіходила в нову, незнану досі творчість тужливих пісень, які опісля вже зрілим, згадував і творче зафіксовував у своїх музичних творах.

Поїзд далі мчав, лишаючи захопливі краєвиди Австро-Угорської держави. Ще довго дивився крізь відчинене вікно, вкінці не можна було перебороти безнастанного коливання, хлопчак, кліпаючи сонними очима, засипляв з недокінченими звуками хлоп'ячої симфонії...

***

Рідна Земля! Уся вона в квітах! Просторі лани пшениці клались з подувом вітру, а благородний аромат плоду розносився по цілій околиці. Це Україна!

Льоньо набирав нової енергії та із соняшною усмішкою вітався з українською матірю-природою. Тут своя краса і привабливість. У ясних проміннях сонця купались рідні села й міста.

Витираючи свої заспані очі, Льоньо знов підійшов до вікна вагону, звідки бачив красу рідних полів. Зелені левади стелились кругом. Вода часто змінювала барву, манила, співаючи з вітром свою заспокійливу пісню. Над річкою малий босий хлопчина, у широкому солом'яному брилі, в полотняній сорочці і таких же штанятах, помахував рукою в сторону поїзду, немов би й знав, що переїздить тудою його друг, який нещодавно виспівував на леваді бадьорих хлоп'ячих пісень.

А ген, ген далеко якась молодиця з дитятком на руці помахує хустиною. "Гостинний народ" — подумав малий Льоньо. Як щиро вітають та чим можуть угощають, як казали в нас: "Чим хата багата, тим рада!", або "Бог дав нам, буде й вам!" та інші приповідки, які свідчать про ту гостинність.

Чисто вибілені хатини так яскраво ясніють у соняшному промінні. Уже близько якоїсь станції, і щораз більше їх стоїть рядочками, перемежувані зеленими деревами, а жіноцтво стає гуртами, приглядається подорожнім. Під горбиком сидить старенький дідусь із довгим сивим волоссям і таким же вусом. Він посмоктує люльку. От і з ним бажалося б поговорити малому Левкові, але з поїзду не випускають, кажуть недовго стоятиме. Яка шкода, дідусь багато дечого оповів би, бо вже такий старенький, він багато знає, а може заспівав би дещо.

Усе проходило так хутко, образи мінялись безнастанно, проте думка в юнака була одна. Усі картини, усі враження зливались в одну гармонійну народню пісню. І справді, як казав колись великий Тарас Шевченко: "Хто не має музики в собі, не вміє її сприймати й розуміти, той не вміє любити, радіти, тужити й творити".

Врешті славний город короля Льва! Біля гігантного оскленого залізничного двірця — перемішані крики дітей, молоді і візників — звертали на себе увагу, відривали від задуми. Навантажені карети багажем і подорожніми виїздили одна за одною в різних напрямах. Свист батогів та візники на високих "козлах" в уніформах з "бакенбардами" — надавали своєрідного характеру рухливому містові.

Льоньо не всідав до середини карети, лише присівся біля старенького усміхненого з добродушними очима візника. Йому цікавіше було дивитися на запряжені коні та слідкувати за їхнім бігом.

Алея Доїздова кінчалась і за кілька хвилин навантажена карета переїздила вулицею Тереси і в'їжджала вже у широку браму старовинних мурів до капітули біля храму святого Юрія.

Батько Льва знов дістав катехитуру у філії Української Академічної гімназії, де крім релігії, навчав також і інші предмети, як музику, історію, латину, і Льоньо продовжував тут своє навчання. Отець Іван Туркевич зразу взявся за ведення традиційного церковного хору в цій же парохії св. Юра. У короткому часі зібралися всі любителі музики і співу. Були професійні співаки, молодь, була майже вся інтеліґенція, що була обдарована гарними голосами.

В цьому саме часі співав знаний усім бас — Зенон Попель зі своєю сестрою,, Мирон Федусевич, Мирон Луцький, Ольшанський, Микола Левицький, Михайло Волошин, та інші ентузіясти мистецтва. Співали також і сестри Льоня: Марія, Степанія, Ірина, Лідія та брат Зенон. Льоньо співав далі сопраном та виконував усі сольові партії. Завдяки свому феноменальному слухові, він знав усі партії напам'ять, тому як де було недотягнення в якомусь голосі, Льоньо рятував ситуацію, співаючи таким же голосом.

— І от згадався мені один анекдот, що кружляв скрізь в городі Льва: Як няня колишучи, співала Льоньові пісні, він зривався й кричав "фальшиво!".

Отець професор Іван був дуже доброю людиною, але часом трохи нервовий, тому й так часом провадив пробу. Не раз, бувало, коли не по його виконували чи дехто помилився, то все скроплювалось на Льоньові, хоча цей ні в чому не був винний. Видно, о. професорові було ніяково звертати увагу іншим,

бо ж це були майже заавансовані співаки. Льоньо, маючи лагідну вдачу, був вирозумілим, тому ніколи й не спротивлявся батькові і все терпляче вислухував. Проте о. Туркевич брав собі до помочі тільки свого сина Льоня, і цей часто заступав батька в дириґуванні, хоч він був майже наймолодшим співаком у хорі.

Він так ніжно, з відчуттям передавав хористам перебіг Служби Божої, а його благородна усмішка надавала певності хорові. Це були справжні концерти, чи то у Велику П'ятницю, Псальмів, чи на інші урочисті свята.

Часто виїздив Лев до батьківського маєтку, в село Підмихайлівці, Рогатинського повіту. Отець Іван не мав агрономічних здібностей, тому й передав свому синові Льоневі усю господарку, нащо й дали йому батьки повну волю у веденні її. Льоньо почав і тут виявляти свої здібності в умінні такому нелегкому, як от господарювання в маєтку. Селяни любили Льоня за його привітність та поважали свого панича і часто з різними справами зверталися до нього.

Щоб бути ближче свого народу, він улаштовував різного роду концерти, театральні вистави, тощо, а "артистами" були селяни.

Для удосконалення свого таланту, Лев вивчав далі музику в польській консерваторії, у Львові. Йому хотілося знати більше, хотілося спробувати своєї сили на великому полотні, у великій темі. Терпляче та із завзяттям доходив до щораз більших успіхів, яких довершував уже після закінчення університетських студій, у Відні.

В 1919 році, Лев Туркевич здав матуру, у філії Української Академічної Гімназії — з відзначенням. Предсідником іспитової комісії був д-р Іван Копач, директором гімназії, проф. Михайло Рибачек, і господарем кляси, о. д-р Спиридіон Кархут.

Як уже зрілий мужчина, дивився в майбутнє очима людини, що понад своє життя любила музику, у якій так благодатно відзеркалена невгомонна, добра, як правда, і щира, як любов — українська душа. Він твердив, що музика в світі є ровесницею людської свідомости і сягає своїми джерелами в найтайніші сфери людини. Характер, духові якості, темперамент кожного народу можна пізнати, познайомившись із його музикою.

Він любив свій нарід і черпав для своїх композицій надхнення з творчости народнього неперевершеного генія. Він знав, що чим ближче його музична творчість буде до народу, тим більше вона буде зрозуміла народові і тим краще буде сприйнята народом. Тому записував народні мелодії від своїх ровесників та слухав дівочих і хлоп'ячих співів, що лунали з усіх кінців села.

Часто проходжувався самітний над рікою, та вслухувався у її шум і серед нічної тиші — писав і творив. Зі зшитком в руках слухав, переживав і передавав усі свої враження в нотних рядках, що множились контрапунктичними цятками.

В домі Туркевичів був рух і завжди багато гостей. Батьки визначалися староукраїнською гостинністю. Мати Льва — Софія, з дому Кормош, милувалась грою на фортепіяні та виконувала цю свою улюблену гру справді по-мистецькому.

У Підмихайлівцях перебував часто і пізніший отаман Січових Стрільців, Йосип Букшований. Він грав на чельо і на басі, тому й звали його "басистий". Льоньо на зміну, раз грав на фортепіяні, раз в дуеті з Букшованим на чельо, то знов дириґував. І так звуки милої привабливої оркестри лунали на ціле село Підмихайлівці.

Стараючись уприємнити побут прибулим гостям, Туркевичі улаштовували крім домашніх концертів усякого роду розваги, як от гра в теніс, круглі, перегони, шахи, преферанс, віста та інші культурні заняття.

Зимою влаштовували й лови на звірину. Ранком, як сірі тіні лягали під деревами, припорошених мороззю — їхало велике товариство на полювання. Гавкіт роз'юшених собак, що гнали звірину в один напрям, ворушив тишу зимового ранку. Лиш де-не-де видніє хмара диму з комина. Товариство їде пустими полями, коні копитами знімають снігові брили, а вітер гомонить та свище. Врешті усі вже зникають під дубовими деревами. Десь скрикнув наляканий птах, десь завило звіря — немов прочувало загибель у цьому сніговому потопі.

Загуркотіли вистріли. Що раз частіше відзивається рушниця, блисне полум'я, бабахне ще один стріл і за хвилину вже мертве сотворіння лежить з напіввідкритими очима, та з німим стражданням і докором, дивиться на свого вбивника.

Льоньо не йшов туди, бо жаль стискав йому серце. "Що воно завинило, чого вбивати невинне створіння"? Він не похвалював таких розваг ненасиченої натури людства, тому й не піддержував мисливських задумів, вважав це варварством, і часто відмовлявся товаришити, подаючи різні причини перешкод.

Часто відвозив веселе товариство до мети й вертався домів, а за ним тяглись різноманітні звуки зимової ночі.

Зате Льоньо любувався їздою верхи, напоювався свіжим повітрям та тішився ненадійними пригодами, без проливу невинної крови.

Це були золоті його роки, про які він згадував і зітхаючи, приспівував: "А молодість не вернеться, не вернеться вона...!"

Так, це були золоті роки віри у свою творчість, любови до музи і надії на краще завтра свого народу.

Були це поправді воєнні часи, часи — які переходили немов у калейдоскопі, часи, які впливали і на творчість Льва Туркевича.

2.

1918 рік. Напруження між великими державами і офензива на Сході. Антанта ворожими очима дивилась на пробудження України.

Народ прозрівав і будивсь до нового життя. Успіхи українського духа були великі, які опісля відограли велику повчальну ролю у виховуванні молодого покоління.

Тоді то зорганізовані лави Української Галицької Армії (У.Г.А.), боролися за свободу й створення Української Держави. Наше військо боролося геройсько, віддаючи своє життя в обороні свого Імені. Боротьба була нерівна та що найважливіше, з усіх сторін насувались вороги.

Льоньо, хоча ще молодий, тяжко переживав народню трагедію. Як романтик, старався у своїх композиціях передати красу найглибших почувань і переживань. В цьому часі зложив пісню: "Весняні сни", згармонізував "Як ніч мя покриє" і т. п. Багато пісень творив і давав своєї обробки у часі туги за кращим завтра, а це були й стрілецькі пісні, як "І снилося зночі дівчині", та інші. Кілька пісень були напоєні героїзмом і вірою в краще майбутнє. Були й веселі пісні, маршові і бойово-вояцькі, як "Чоботи", "Ревуха", "Марш", "В'язанка народніх пісень" та інші. Те, що залишилось, було опісля одним із стимулів виховання нового покоління. Багато пісень легко і тематично справляв. Писав також і з іншими композиторами, що були в рядах УСС-ів, як з Левом Лепким, Романом Купчинським та іншими тодішніми талановитими любителями пісні.

Дні минали, буревії змагались, події змінювалися, а вислід напруженого життя відгукувався в піснях.

Гомін війни лишався позаду, а назустріч плила тиша української природи, її оспівуваних пташнею ранків, лагідних днів та краса чарівних ночей. На лоні природи, на зрубі, чи горбику біля дороги, кудою переходили виснажені борці та з олівцем і нотними аркушами в руках, поставали пісні — слави нашим героям Львова, Києва, Збруча-річки, Потуторів, Маківки, Лисоні.

Проте, — "встоятись не було сили..."

Княжі землі Осмомисла, Данила і Льва, опинились під Польщею, а Східну Україну — опанували московські большевики.

У Галичині, — поляки, щоб зламати пасивний опір населення, нещадно нищили все, що мало національно-виховний

характер. Позакривали більшість українських середніх шкіл, а народні школи обернули на утраквістичні (польсько-українські, з викладовою мовою польською), а то й чисто польські. Під різними претекстами не принимали українців на університет. Службовців, що досі працювали на державних посадах, усували з праць, обмежували Українців в усіх правах, а шовіністична польська молодь нападала та руйнувала українські культурні та економічні установи. На селах почались масові погрози і мордування.

**
*

У Карпатах, хоч не всі ще тоді були письменні, проте свідомі та щирі Українці. Багато з них прославилось в боротьбі під час першої світової війни, в лавах Українських Січових Стрільців і в Галицькій Армії. Були вони чесні, і понад усе любили свої гори.

Туди заходили наші студенти, пластуни, влаштовували прогульки під час літніх ферій. Їх цікавила чудова й мальовнича та прецезійно виконана багата ноша, історія бувальщини й змагання за своє право. Буваючи на полонинах, слухали "повістувань" старенських ґаздів про "усячину" та славного опришка Довбуша. Заворожені гірським світом, буяли по селах — змальовували свої захоплюючі враження в книжках, споминах та на образах, де гордо пишались наші "верхи" зі шпильковими лісами, дерев'яними "ґраждами" та полонинами.

Літом приїздили в Карпати цілі рідні міщухів, щоб надихатись свіжим гірським повітрям і насолодитись околицею, поїсти смачну бриндзю, яку складали під час випасів "маржини" на полонинах. Вівчарі доїли вівці й приготовляли "будз". І це були найбільші ласощі для міщухів.

Щоб обзнайомитись з гуцульськими піснями та їхнім виконанням, часто їздив туди і Лев Туркевич. Бувало, заходив він в найбідніші хати, де багато "челяді", привозив в подарку "пацьорки" та хустини, що немов червоні маки замаювали зелені простори. Тоді написав багато мотивів з гуцульського кольориту, які опісля використовував, пишучи скрипкове сольо "Коломийка", підложив до їхнього народнього танку фортепіяновий супровід, як також вже в пізнішому часі збагатив фортепіяновий акомпаніямент до гуцульської пісні В. Балтаровича "Чорна хмара в полонині".

І цей гостинний народ найбільше терпів в загарбницькому ярмі польських займанців. Помимо, що український нарід, віками вирощений на пролитій кров'ю землі, проте — ні свободи, ні радости не зазнав. В тому злиденному житті, відчували недолю усі, інтеліґенція, робітники, а вже найбільше наше се-

лянство, навіть в тих закутинах, в Карпатах. Чудові ліси, повні багатства — не були для нього. Він крадькома продирався крізь смереки та сосни, щоб вперше понюхати живицю та поцілувати ту землю, в якій він шукав корму для своєї рідні. В годині 3-ій ранку, коли ще мряка т. зв. "неґура", лежала над горами, старшина-господар був уже на ногах. Він не міг довше спати, бо ж — гріх пропустити Божий ранок.

Ґазда, перевісивши мішок через плечі, шкандибав у ліс та своїми сумними очима дивився за ягідкою чи грибком. А було їх там не мало. Він знаходив їх скоро, збирав ще скоріше, бо знав, що за хвилину прийде побережник "лісовий песик", як він його звав і відбере все.

По містах, українська молодь зорганізовано творила таємні революційні гуртки та бойкотували всіх, хто йшов у польську школу чи університет.

Тому то постав тайний Український Університет, у якому викладали свої професори, усунені з університетських катедр.

Дехто із молоді виїздив за кордон на дальші студії, але й багато потратило роки навчання, бож несила було їх оплатити. Тому народ тратив роками нову інтеліґенцію.

До тих, що виїхали закордон, належав і Лев Туркевич. Він, хоча почав студії на тайному Українському Університеті, у Львові, де виклади відбувались в підпіллі, по церквах "катакомбах" — у підземеллі, приватних домах, наших інституціях. Таку науку годі було довше продовжувати без виглядів на успішні висліди.

Батьки Льва, добре ситуовані, змогли дати синові все, чого лише бажав, а найважливіше, науки. Проте, таких охочих до студій знайшлося більше з рідні, тому Лев мусів скромно жити на чужині, щоб могти оплатити свої студії.

Наприкінці 1920-го року помер дідо Льва, о. мітрат Лев Туркевич. Льоньо тяжко переживав утрату свого коханого дідуня, що так усе тішився успіхами улюбленого внука.

Переживання невіджалованої втрати, Льоньо увіковічнює в піснях. Збагачує церковні мелодії, пишучи хоральні співи про душі покійних рабів Божих. Він пише кілька пісень, що так мінорно характеризують прощання душі з тілом. В цьому часі зроджується і "Панахида" та підкладає він багатшу аранжеровку до пісні "Со святими упокой", "Тихий вітер", "У дві пари", "Ви жертвою в бою нерівнім лягли" та інші. Йому важко було погодитись із важкою для нього дійсністю, він покидає Львів і виїздить на студії у стару столицю Австрії — Відень, що була музичною Меккою.

І знову довелось прощатися із ріднею, друзями, своїми мріями та улюбленим Львовом. Він їде на чужину для здобуття все більшого і більшого знання.

Л. Туркевич — студент університету

Віденська опера

В 1922 році, Лев Туркевич записується на віденський університет, вибираючи філософічний факультет і музикологію. Дає собі вповні раду на математичному відділі того ж факультету, як також і в Музичній Академії вчиться у світової слави музиколога, професора Маркса. У Музичну Академію прийнято його без жодних труднощів, бо виказався свідоцтвами Музичного Інституту ім. М. Лисенка у Львові, як також і свідоцтвом польської Львівської Консерваторії, у якій студіював увесь час свого перебування в столичному городі князя Льва. Кромі того рішали іспити загальної музикальности, слуху і гра на фортепіяні.

Жили у Відні удвох зі сестрою Стефою, яка рівнож студіювала музику, і разом з нею ділили долю і недолю тих часів.

Лев Туркевич, кромі гри, вивчав гармонію і теорію композиції.

У Відні не був він уже гостем. Довелося знову перебувати в тих мальовничих парках. Часто вечорами проходжувався алеями пахучих лип, проспівуючи нову створену мелодію.

Уже місяць зійшов на небі, дерева здавались ясними мальовничими, яких так бажалось збагатити піснею. Ріка Дунай шептала хлюпочучи дискретно хвилями, вторуючи глибоким зітханням розмріяних пар. Лев творив. Написав тоді "Ой чия ти дівчино, чия ти..." на оркестру, яку опісля виконувала Львівська Фільгармонія. Інколи згадував друзів, які залишились на

рідних землях, і почуття обурення стискало його душу. Наша земля, наш народ, наша пісня а просвічаються на ній не свої брати. Він болів над тими талановитими синами багатої медової землі, які покривджені долею, аж ніяк не могли перебороти фінансових труднощів та користати з гостинности інших держав.

Туркевич був наскрізь товариським, тому й жалів також за тими, з ким міг би тут на чужині зарепрезентувати українське музичне мистецтво. Своє зморене бажання, свою тугу, яку поборював вірою в перемогу — втілював у свою творчість.

Як і кожний студент-еміґрант, жив Туркевич скромно, заощаджуючи кожний свій гріш для культурних розваг. Харчувався в студентській "мензі", а часто й недоїдаючи, відкладав свої ощадності на різного роду імпрези, концерти, опери, оперети, тощо. Не раз, бувало, одержував "контрамарку" на горішну лаву, під самою стелею. Йому байдуже було, бо ж і звідти міг добре оглянути виконавців, ба й цілу оркестру, що його найбільше цікавила. Щоправда, відгуки пережитих емоціональних, драматичних хвилин, відтворених товаришами, не раз і перешкоджали, відриваючи увагу — але що ж винні ті, які зовсім інакше сприймали звуки прекрасного виконання оркестрою і хід подій? Зате Лев, вертався домів врадуваний набутими переживаннями, напоєними звуками симфоній. Він сприймав усе інакше, як веселі, безжурні тамтешні студенти, бо ж був це вроджений мистець.

Жив біля парку, де на деревах щоранку виспівувала пташня. І соловейко так приманливо тьохкав, немов кликав на годину надхнінь для благого почування мистця. І він біг туди, щоб зі свіжими силами набирати дальшого знання. Зі скриптами й нотами в руці, сідав на лавочку і вчився.

Та не довго втішався тихим диханням природи. Перебігали години, і шкільна, галаслива молодь, врешті переразливі звуки машин великого міста — переривали йому науку.

Лев звивав тоді скрипти чи цікаві перебіги контра-пунктів, ішов до своєї "Альма Матер". Він знаходив час і на розваги, як от білярд, теніс, шахи й інші. Його математичний хист сприяв йому не тільки в музичному мистецтві, але й часто в шахових турнірах, Лев діставав чаші виграшу і належав до перших шахістів. Цього розвагового спорту вживав до кінця свого життя, і майже завжди був незрівняним змагуном, як і його товариш Степан Попель.

Завжди лагідної і погідної вдачі, зрівноважений, джентелмен у повному того слова значенні, через що й тішився симпатією не тільки в жіночому світі, але й чоловіки поважали мистця, музика, композитора і здібного дириґента. Був і ґеніяльним імпровізатором.

Обкладинка "Народніх пісень". Вдолині — підпис МУТУМ.

У Відні дириґував студентськими хорами, часто й оркестрою на різного роду урочистостях та імпрезах.

Під час ферій приїздив до Львова та в село Підмихайлівці, щоб наладнати маєткові справи своїх батьків, як також продовжував свою дириґентську практику.

В 1922-24-их роках, зібрав з д-ром Федором Мучієм та Миськовим шіснадцятку чоловічих голосів та зорганізував хор, з яким їздили по Галицькій Землі, улаштовуючи концерти. Зібрані гроші жертвували на політичних в'язнів та на українських інвалідів.

Туркевич збирав пісні з України, які передавали нелеґально через кордон. Він переробляв їх і видавав під назвою "МУ-

ТУМ, це означає в скороченні: Мучій, Туркевич, Миськів. Це були "Десятки Українських Пісень", опісля "Народні пісні", — пісні переважно Леонтовича, Вериківського і Стеценка. Перші їхні зошити друкувались літографічною технікою у фірмі Андрейчин, а далі уже зовсім упорядковано, понумеровані з обкладинкою, де внизу віньєти видніє підпис "МУТУМ".

Веселе і благороднодійне товариство влаштовувало часто й забави. Під час таких, написав Туркевич пісню: "Гей пора вгасити спрагу".

З ними часто їздила і сестра Льва — Ірина, яка виконувала сольові партії, опісля як співачка виступала в Оперному Театрі, у Львові. Згодом вийшла заміж за відомого боєвика інж. Володимира Мартинця.*)

Після студій, Туркевич вертається на постійне до свого улюбленого Львова та замешкує у батьків, спершу при церкві св. Юра, відтак на приходстві парохії св. П'ятниць, в Жовківській дільниці Львова.

Парохіяльною церквою була церква св. Параскеви, старенька то церковця з 17-го століття, мурована в характері твердині. "Внутрі її знаходиться цінний і багатий іконостас з давніших ще часів, як сама церква. Цей архитвір різьби і малярства із сімдесяти великими і малими іконами, побудований в українському візантійському стилі". (О. Степанів—Український Львів). Церква св. П'ятниць була одною з найбільших і найбагатших парохій, городу князя Льва. Тут серед плодючого поля і обширного саду можна було досхочу забавлятися, улаштовуючи товариські забави. Тому й сходилось до цього гостинного дому велике товариство друзів і знайомих, щоб серед звуків музики й пісні, провести милі й незабутні хвилини.

Туркевич записується на дальші студії у Львівський Університет на математичний факультет та дальше продовжує музичну працю. Його товаришем, так у Відні, як і у Львові — був Теофіль Пашківський, згодом професор фізики й математики, у Німеччині, який під цю пору живе у Філядельфії, ЗДА.

Під час студій, Льоньо був інструктором хорів у Львівській Опері. В тих часах тяжко було українцеві одержати таку працю, одначе — директором опери був тоді родич Льва, хоч польського походження, і тому прийнято Туркевича до оперової братії. Лев і тут помагає своїм друзям, рідним і знайомим, та постійно приносить купони на усі імпрези. В тих часах дуже багато коштували квитки вступу (від особи по 10 злотих), тому за протекцією Льоня, багато українців могли тоді користати з вільних вступів, так званих "контрамарок", як також і ку-

*) Помер на еміґрації в Канаді 1961 р.

понів за які доплачувалось лише по одному злотому при вступі.

В 1927 році, Туркевича заанґажовано, як дириґента до США, щоб зорганізувати репрезентативний хор, з яким мав би їздити по цілій Америці та Канаді. Однак, він не хотів їхати

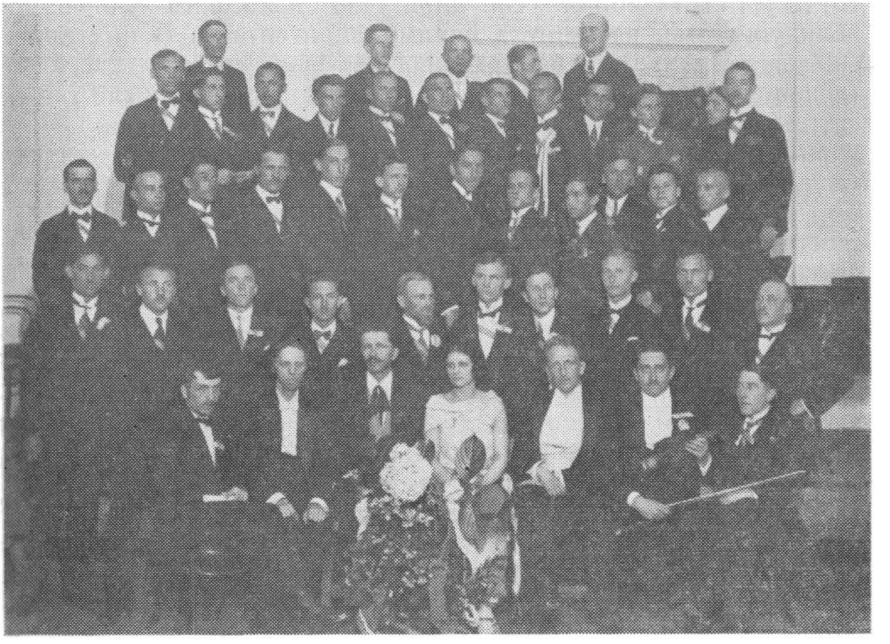

Група членів хору, що влаштовували поїздки по Галичині в товаристві українських музиків. В першому ряді від лівої сидять: д-р Б. Кудрик, д-р Василь Барвінський, д-р Станислав Людкевич, Ірина Туркевич. В другому ряді: стоїть, п'ятий з ряду д-р Федір Мучій і Лев Туркевич. В четвертому ряді від лівої стоїть десятий з ряду Микола Колесса.

в так далекий світ і покидати свою землю, рідню і друзів. Тому запропонував свого знайомого Антона Рудницького, і той виїхав (двома наворотами), де перебуває до сьогоднішнього дня.

По скінченні студій, в 1929 році, Туркевича зразу заанґажовано до Львівського Театру в характері концертмайстра-корепетитора, як також він стає і заступником дириґента, директора Бояновського.

В дуже короткому часі, познайомившися із репертуаром театру, дириґував майже всіма операми, як: "Гофманові роз-

повіді", "Логенґрін", "Мадам Батерфлей", "Галька", "Янушек" (Яносік), "Князь Ігор', "Парсіфаль", "Зіґфрід", "Сумерк Богів", "Помста Кажана" та інші, а оперети майже усі, які були відіграні в тому часі, продовжувались його дириґентською паличкою. Усі він знав напам'ять, — партитури не вживав.

Окрім праці в оперному театрі, Туркевич посвячував багато часу і своїм хорам. Він дириґував Львівським "Бояном" і "Бандуристом", на зміну з іншими дириґентами. В цих хорах співала під керуванням Туркевича не тільки молодь, але й ветерани української сцени, професіоналісти, як от посли, адвокати, директори, професори — не дивлячись на це, що їхній дириґент майже наймолодший віком. Туркевич жив життям мистцької богеми.

Багато нашої галицької інтеліґенції посвячували час і для свого селянського народу, виїжджаючи по селах, організували спортові товариства, як от "Сокіл Батько", "Луг", "Січ" та влаштовували з ними різного роду виступи, представлення, драми, оперети, тощо. Такі виступи кінчалися дуже часто трагічно чи з перешкодами польської поліції та леґіону, як "Стше льци" і т. п. Проте, народ не зражувався нічим і дальше піддержували свої традиції, здійснювали свої задуми, мовляв: сцена виховує молодь!

***

На переломі 28-30 років, д-р Осип Назарук зорганізував в Народній Гостинниці у Львові — Клюб "Шаховий коник" Це були члени Молодої Громади, головою якої були Палій і Шепарович, а членами: Лев Туркевич, Мирослав Турянський, Степан Попель, Євген Чучман, який опісля перебрав головство на довгі роки, аж до війни, Романишин, Онищук і інші. Всі вони брали участь у турнірі і Л. Туркевич одержав перше місце. З тих часів заховалась до сьогоднішнього дня одна з нагород Туркевича, а це комплет писального приладдя в шкіряній оправі з підписом: "Першунові в шахах — Центросоюз".

Для Туркевича не було розвагою математичне розв'язування ходів, він був фантаст та найсильніший був в т. зв. кінцівках, в "бліцівках", бо це відповідало його артистичній натурі.

І помимо різного роду турбот, які кожного не минали, усі українські організації, інституції, кооперативи, багато часу посвячували і розвагам, улаштовуючи вечорниці, забави, балі, тощо. Часто на таких, чи студентських чи інших — Туркевич був аранжером.

До розвагових імпрез, які тоді були в моді, влаштовувано на зразок театрів легкого жанру у Львові, т. зв. "Співомовки" та "Вертеп наших днів", в яких Туркевич брав участь, як

артист і в написанні мелодій, які опісля співали не тільки у Львові, але й по цілій Галичині. (Про це докладніше описує в своїх споминах про Л. Туркевича, поет і творець пісень Лев Лепкий, званий популярно Льоньом). І ті два Льоні, — жили у великій дружбі та оба разом солідно співпрацювали над вихованням "вуличної молоді", щоб навернути на правильну дорогу своїх заблуканих синів. Їм це частинно вдалось, бо львів-

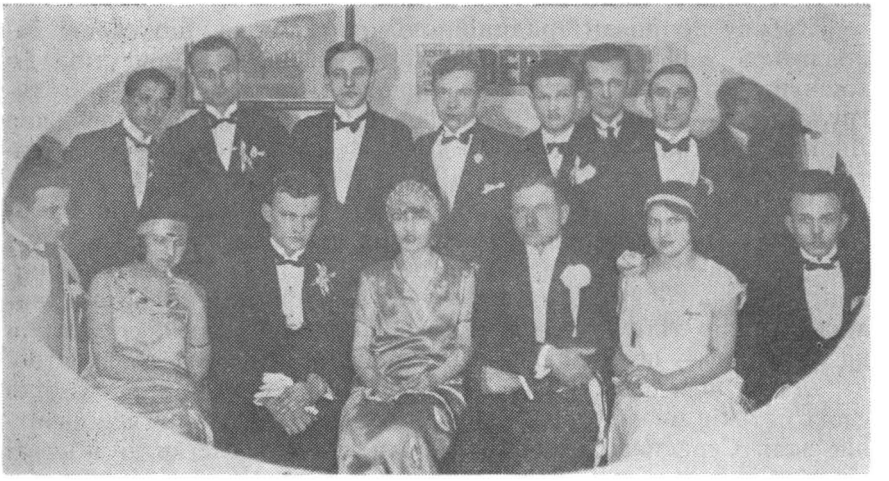

Забавовий студентський комітет.
В першому ряді сидять від лівої: Тарас Витвицький, Лев Туркевич, проф. Петро Зимак.

ські "батяри" та інші покинені досі осібняки, навертались щораз більше до своєї віри й народу. Вони вписувалися до спортових товариств "Сокіл", "Луг", "Січ", до робітничого товариства "Зоря", Просвіт і т. п.

В розвагових театрах були веселі й цікаві програми. В них сатирою висміювано наших політиків, проводирів, редакторів, і видатніших людей.

Слова були дотепні, мелодії легкі й гарні, тому не диво, що скоро співав їх весь український Львів.

Щороку відбувались у Львові також і "Вечерниці Червоної Калини", які влаштовували колишні Українські Січові Стрільці (УСС-и). Були це одні з найкращих та роблені на велику скалю. Туди заходила не тільки еліта українського Львова, але і з цілої Галичини з'їздились учасники визвольних змагань, які боролися за створення Незалежної Соборної Української Держави. Тому й настрій був наскрізь святочний, про-

те надзвичайно товариський, милий. Тут не було ні т. зв. "петрушки", ні зависти, бо аранжери і комітет старалися ціле товариство задовольнити. Танцювали і старші віком і "серединка", як також і молодь.

На такому балі усі забавлялися досхочу, переплітуючи оркестрові звуки, стрілецькими піснями.

Аранжерами були УСС-и; ред. Лев Лепкий — званий Льоньом, поет і музика Роман Купчинський, а псевдо його "Галактіон Чіпка", часто і проф. Зимак.

Забаву починали традиційною коломийкою, що своєю імпозантною довгою увертюрою настроювала усіх присутніх до вшанування чогось близького-рідного. Довга колона, що тягнулася пара за парою, а її очолював улюблений усіма аранжер Льоньо Лепкий, відзначений довгим котильйоном, що плентався поміж ноги та перешкоджав ритмічному вояцькому маршові, дотримувала темпу мельодійним звукам оркестри. Баритоновий голос вряди-годи заповідав: "пара за парою..., панове усміхаються до пань, беруть за ручку, тощо — і провадив колону величного вужа, аж доки усі вже фотелі не опорожнились, хібащо тільки старенькі вже віком сиві дами, спочивали на фотелях — поглядаючи через пенсне на веселе товариство.

Дами шелестом різноколірових суконок, проходячи біля своїх батьків чи опікунів, зливались немов веселка в ясноосвітній залі. Серединку кола закривали стрункі елегантні постаті нашого вояцтва, студентів та інших гостей.

Між ними був і Лев Туркевич. Він захоплював усіх не тільки своєю ґраціозністю, чи як казали: расовістю, ніжністю, але й надзвичайними всесторонніми здібностями. Тому запобігали і перед його матір'ю, яка мала на сина вплив, бо ж і він її любив і обожнював. Це був розпещений мамин син і мізинчик покійного діда, що так завжди хвалився своїм улюбленим унуком та плекав великі надії на майбутнє.

На одному із балів "Червоної Калини", підійшла під час перерви до старшини УСС-ів, Льоня Лепкого — гарненька панночка Євгенія Терлецька, з Бориславських мільйонерів із проханням; що коли б з нею щось трапилось, то вона все своє майно записує Льонові Туркевичеві. "Нехай, — каже, — студіює музику, щоб не змарнувався талант!" І Лев Лепкий був свідком цього тестаменту.

З Женою Терлецькою був опісля Льоньо Туркевич заручений і вона часто бувала в домі його батьків, у Підмихайлівцях.

По якомусь часі ця панночка захворіла і Льоньо виїхав з нею в гори на лікування, де вона померла і перед смертю, зробила знову тестамент, в якому залишила йому своє майно в Тустановичах, де були й шиби нафтові.

Після смерти тої невіджалуваної шляхетної людини, рідня ще довго противилась виконанню такої постанови, проте суд, респектуючи останню волю, признав усі права тестаменту нашому мистцеві.

Це була його щаслива молодість, його роки весни, що переходили рубікон літнього життя.

ПЕРШИЙ ЛИСТОПАД

Щороку відсвятковували наші міста й села День Першого Листопада. Для нас має воно велике значення і є найбільшим національним святом. І цей І-ий Листопад, що горів в серцях Українців в цілій Галицькій Землі, це великий пам'ятний День пробудження по довгих віках неволі. Виявом зрілости, був саме День Першого Листопада 1918 року, коли незабутньої ночі, о год. 4-ій — завішено на ратуші Львова синьо-жовтий прапор. Те саме сталося і в цілій землі Осьмомисла, Романа, Данила, Льва і Юрія.

Проголошення того Великого Свята — Незалежної Західно-Української Народної Республіки, приготовили вже заздалегідь наші політики-посли до австрійського парляменту. І 19 жовтня 1918 року, коли розпадалася Австро-Угорщина, скликали вони під проводом д-ра Євгена Петрушевича "Українську Конституанту" (окола 90 послів з усіх Західніх Земель України), звану опісля Українською Центральною Радою.

І ті наші проводирі народу підписали акт 19 жовтня 1918 року, якого фактичним завершенням цього акту в життя, був доконаний переворот у Львові, 1-го листопада 1918 року. Те величаве завдання було виконане бездоганно, а навіть по мистецькому, бо і без проливу крови та без революційно- руйнуючого способу, зі сдисциплінованим українським вояцтвом, які на своїх австрійських шапках носили тризуби з ініціялами УСС, обрамованими синьо-жовтими кокардами.

В тому саме часі були у Львові запасні кадри (резерва), між якими переважали австрійські вояки, мадяри і поляки, що мали своїх около 500 вишколених старшин. Між нашим вояцтвом були переважно старші річники і селяни, які не знали міста, бо решта молоді перебувала в австрійській армії поза границею Галицької Землі. Помимо того, цей свідомий елемент, над яким працювала наша глицька інтеліґенція, здав іспит своєї національної зрілости, і перехід добре обдуманого перевороту нашим проводом, відбувся зразково.

Ціла Галичина зі столицею Льва, вітала мешканців рідними прапорами, що повівали з усіх державних і приватних до-

мів, та при погідному листопадовому ранкові, зливались зі синявою неба, освітленого золото-жовтим сонцем.

Народ радів та чванився своїми героями дня. В тому часі злились в одну цілість усі досі відірвані частини Галицької Землі, а то Буковина, Лемківщина і Карпатська Русь-Україна, в одну Незалежну Самостійну Державу.

Центром нашої Української Центральної Ради, був Львів. Головою вибрано одноголосно д-ра Євгена Петрушевича, і той — солідно і без жодних закидів проводира, перейшов дорогу змагань, як Президент — все на стійці за свободу аж до могили.

Діти Галицької Землі не змінилися, на трупах руїни, виросло нове покоління, що до сьогодні чує зойки мордованих століттями. Вони не пішли на службу ворогові, а погорджуючи похибками кочубеївських і т. п. предків, по довгому, нервовому сні — вони пробудились і гордо з піднесеними головами виконували Заповіт Ярослава Осьмомисла, який "сидів на золотокованім престолі, своїми ратями підпер гори Карпати і замкнув гирло Дунаю..."

...На наших землях, як звичайно — зацвив "історичний припадок", що так часто був децидуючим фактом нездійснених мрій. І тим разом фатальна помилка деяких проводирів запечатала долю цілої України. Вони, своїм незрілим і невиробленим державницьким керуванням, викликали хаос не на користь нашої землі. Те саме заважило і на опінії західніх держав, що дивились відтак недовірчивими очима на відродження України.

"Не всім дано всеє знати
І річами кермувати".

(І. Мазепа)

По трагічному закінченні першої світової війни, ми Галичани, щороку відсвятковували цей Великий День проголошення самостійности Української Народньої Республіки — торжественними відправами та Панахидами за поляглих Героїв.

У Львові таке свято відбувалося при катедрі св. Юра, де напроти неї була Митрополича Палата нашого Владики й Царя Церкви — графа Андрея Шептицького.

Перший Листопада. Година 6-та ввечір. Хмара людей сунe, без огляду на погоду до храму святого Юра. Усі, хто живий, спішить громадно поклонитися героям зброї.

Святиня на узгірю Юра, де хилилися гилля старих віковічних дерев, наповнена вщерть вірними. Тут немає різниці між партіями, усі вшановують пам'ять свого найкращого квіту, що ледви розпустив свої пупляшки, підносив голівки до соняшного проміння надії, радів огріваний любов'ю до прапрадідів-

ської своєї рідної землі. Вони ішли в дощ, громи, бурю, сніговії, великі морози, голодні, без відповідної одежі та зброї — пробивали скрізь злобу чужого нахабства. Ці квіти, зрощені сльозами українських матерей, боронили свою святість: державу й народ. З прапорами малинових стягів, жовто-блакитних, з гербом Володимирового Тризуба, певні свого Ангела Хранителя, що з мечем у руках вказував напрям кудою йти, і як Льви Галицької Землі — боронили княжі землі перед пащею ненаситих звірів.

Слід згадати, що між героями, які здобували Львів, були старшини УСС — музики-композитори, як Роман Купчинський зі своїми товаришами: Левом Лепким, Михайлом Гайворонським, Романом Лесиком і іншими. Усі вони творили стрілецькі пісні, яких залюбки співає цілий український світ та на яких історії, прозрівало нове покоління.

В нутрі церкви, на балконах, хорах, в притворі і на кожному місці, немов морська хвиля, порушувала повільно глибоким зворушуючим віддихом ліс людських голів. Великі висячі павуки освітлювали цей океан, а радше живий людський ліс. Довкола і на вівтарі тьма позолочуваних і срібних ліхтарів та воскових свічок, огрівали святиню та поскрипуючи скапували, як колись молода кров, скроплювала рідну землю, щоби виростити нове зерно на багаті жнива.

В бічних лавках наші богослови і заслужені громадяни на чолі з премієром д-ром Костем Левицьким, який своїм імпозантним виглядом надає поваги. Біля нього д-р Володимир Дицикевич, що працює в характері віцевоєводи міста Львова. Дальше д-р Кость Паньківський, адвокат д-р Степан Шухевич, що завжди обороняв наших політичних в'язнів, адвокат д-р С. Старосольський, теж саме, адвокат д-р Семен Шевчук, знаний зі своїх подвигів у витяганні з-під кари політичних в'язнів, під час процесів УВО й ОУН, Степан Федак, що своїм гумором неодного впроваджував в добрий настрій і лікував усю пригноблену музу, старенький добряга професор Мриц, д-р Панчишин і інші. Були на чолових місцях і рештки нашого Стрілецтва.

На хорах повно співаків, що не звертали тоді уваги, чи він соліст, чи хорист, а солідаризуючись зі всією братією, ставали в ряди наших українських торжеств. Між ними майже завжди був і Лев Туркевич, що приїздив спеціяльно на ці торжества до українського Львова. Вони усі своїм мистецьким виконанням молили за вічний спокій братам, яким доля пощастила віддати життя для добра свого народу, за Рідну Землю—за Україну!

З балкону, над статуєю св. Юра, повівав жовто-блакитний прапор, порушуваний листопадовим подувом вітру, він взносився вгору, та немов вітав усіх, що стояли товпою на сходах,

перед церквою, на подвір'ю перед храмом і за широкою брамою, бо тьма людей не могла продістатись і приміститися в нутрі святині, тому і все довкола роїлось громадянами Львагороду. Тут були зорганізовано й усі товариства: Пласт, Соколи, Луги, Зоря, тощо — та прочі, стояли в напруженні на струн ко під час гучно відпіваної жалібної пісні "Вічная Пам'ять". Опісля слідкували за милозвучними словами патріотичної проповіді о. прелата д-ра Куницького, який з'являючись на балконі Митрополичої Палати, кидав відважно правдиві й вірні слова під адресу окупанта та піддержував в змаганні за своє рідне. Після промови, усі як один відспівали український національний гимн "Ще не вмерла..." Тут не було випадку, щоб під час відспівування Вічная Пам'ять і Гимну, котресь з присутніх відважилося ворухнутись, обернутися, промовити яке слово або не зняти капелюха, хоча під голим небом, як то часто нажаль буває в нас на чужині. Це було вшанування і повне зрозуміння своїх святощів. Сьогодні чомусь — вони у нас притуплені.

Кожного року під час Листопадових відправ-Панахид, замикала похід своїм блискучим зі зброєю кордоном — польська поліція. Вони стояли за плечима народу, на всіх рогах вулиць, на конях, а багато з них швендались між людьми, в церкві, на кожному місці — бо не вірили й боялися тих боярсько-козацьких нащадків, завзятих і відважних "русінуф-гайдамакуф". І коли на бальконі з'явився наш високий, огрядний пастир о. д-р Куницький, усе втихло, лиш брязкіт наостреної та на поготівлі піднесеної сталі і кінські копита поліцейських коней, перебираючи ногами "хрунькали" — немов чекали на даний наказ команданта — ворушили тишу великої хвилини.

"Ой тай зажурились Стрільці Січовії,
Як Збруч річку проходили"...

З другої сторони походу лунає інша пісня:

"Не дамо, не дамо, не дамо!
Осьмомисла землиці Ляхам!...

І так весь час, аж ціле місто ворухнулось. І помимо того, що народ не піддавався, крики потурбованих, змішані з польськими нецензурними лайками, лунали скрізь, а вулицями міста гнали й гуділи мотори авт, що везли одних в поготівлях рятункових до шпиталів, інших "чорним вороном" до тюрем.

Ціла така процедура тривала кілька годин, і коли вже все місто спало, наші в'язні, після переслухань — підписували кров'ю в'язничні мури перебутих важких днів.

Такий був український Львів і вся Галицька Земля!

3.

У 1930 році, Туркевич виїхав до Познання, як професор музики при університеті. Тут зразу пізнались на феноменальній здібності й пам'яті та абсолютному слухові музики, тому й запропонували працю в оперному театрі, у якому він і став диригентом.

На кожному новому місці здобував собі симпатію і довір'я у людей. Завжди привітний, веселий, нераз і збиточний. Його інтелект був усесторонній і не було дискусії з якої не вив'язався б уміло, та не було хвилини, в якій не знаходив би теми. Тому й товариство його було усім і всюди мило баченим.

Нераз, бувало, мусів товаришити своїм хлібодавцям у культурних розвагах, як от в грі — чи в преферанса, віста, в перегонах, в грі в теніс, білярд, у виїздах на лови та в різних товариських зібраннях.

Його директор опери симпатизував з одною дамою, якої не вдавалось йому привабити до себе, тому й часто запрошував Льва до свого товариства, бо знав, що той своїми цікавими дискусіями відсвіжить нудні його зітхання.

Згодом, Лев шукав вражень, які спонукували б творчу думку. Для все більшого і більшого надхнення, їздив часто в Скандинавію, де в товаристві друзів, любувався норвезькими фйордами.

Серед емоціяльних хвиль бурхливого північного моря, його невгамовного реву, переходили веселі й цікаві хвилини. І після напруженої зимової праці, йшов туди, де міг розкошуватися північними надбережними скелями.

Про такі подорожі, Туркевич оповідав цікаві й веселі історії. Оповідав їх із таким запалом, що здавалося — переживаєш те саме і бачиш немов у фільмі.

Він відлучувався від товариства, щоб намилуватись мальовничими образами з гармонійними таємними їхніми звуками, які потім відтворював у своїй музиці. Його цікавили велетенські скелі, їхній специфічний запах, а вологий вітер, обіймаючи скелі — шумів, вигравав дивну, цікаву мелодію життя.

Лев відважно з цікавістю пнявся по гострих скелях, — шукав старинних пам'яток. Усюди було безлюдно, сонлива тишина, тільки де-не-де дзвеніли комашки, а здалеку доходили звуки шумливих хвиль на північному морі.

Чарівна околиця дуже припала до душі Льва, тому вдруге, після довших переконань свого друга, інженера Х., що був геологом, удалось Льоневі вже удвох відвідати казкову околицю.

І ця мандрівка закінчилася цікавим епізодом Льонинoї пу-

стотливости: Оба манлрівники, не зважаючи на погоду ні пригоди на безлюдді — шукали вражень. І щож, треба чимсь зацікавити свого приятеля, та заохотити до дальшої подорожі. Тому, жартуючи, — вмовив в нього, що стрічав багато цінних каменів, яких в нас немає, тому й значення їхнє буде великим здобутком музейних цінностей. Зразу лице нашого інженера прояснилось і удвох, набираючи повної енерґії, спиналися вгору. Їх не вражали ні насуваючі чорні хмари, ні гудіння каменопаду, що сипався вдолину зпід стіп, — вони підбадьорюючи один одного, насипали повні валізи.

Лев був вповні вдоволений із свого вдалого дотепу, та великого захоплення інженера.

Небо щораз більше затягало хмарами. Навколо тихо-тихо, як перед бурею.

— "Не гаймо часу, щоб завидна зійти вдолину!" — наполягав Лев.

Однак інженер, захоплений своєю знахідкою, чим раз більше віддалювався, він не спішився. Тому Лев, щоб не відстати самому — поміг йому занести валізи, наповнені камінням. Хоч тяжко було, проте і приємніше удвох.

Несподівано майнула блискавка — у хмарах заграло небо. От, вдала увертюра для героїчних опер, подумав Лев, забуваючи про тягар скарбу.

Громи щораз сильнішають, вже й глухнеш від гуку, зворушень та вітру. Говорять скелі, та так, немов уся земля ходить під ногами, здається, що ось-ось побачиш безодню. Та інженер ніяк не хоче позбутися свого дорогоцінного каміння і так його береже, двигаючи, що аж піт виступає на загорілому тілі. Залопотів дощ. Спершу лилися краплини, як із сита, потім пішов великий дощ, що горохом відбивався об скелі. опісля вже рясний дощ лляв довго. Куди було податися їм в таку негоду? Змоклі "до нитки", проте завдяки силі й енергії молодости — не піддавалися.

Врешті перемоклі й холодні, добилися, а радше скотились до прогулянкового корабля, що відчалював у сторону Ґдині. По важких трудах, передісталися до поїзду, що їхав домів.

Запалений своїми цінноцами геолог, мав доволі клопоту з валізами, які двигав, та переплачував носіям за багаж, щоб опісля щасливо передістатися до переповненого прогульковцями поїзду. Багаж не був великий, проте тягар такий, що приходилось удвох вже платити. Це не важне, але радість набутого скарбу наповняла героя подорожі почуттям гордости. І так їхали наші "знавці" удвох, та запалюючи цигаретки — усміхалися, один з уваги музейних здобутків, другий — з повною сатисфакцією із вдалого жарту. Оба були вповні щасливі.

З видатками не було проблеми, зате більше клопоту було

Лев Туркевич у Бидґощі

з візником у місті, який ніяк не погоджувався на двигання такого великого тягару аж на 2-ий поверх.

Дома, вже з великим напруженням цікавости, випаковував інженер "дорогоцінне каміння"...

Після кількох днів, вже зовсім пізно ввечір, як сторожі домів, позачиняли великі залізні брами камениць, інженер Х., щоб хто не бачив, виносив свої скарби бічними сходами на подвір'я — до смітників.

І ціла та історія з мінералогією, скінчилася бурею сміху, що при кожній нагоді відновлявся.

Слід зазначити, що інженер Х., працював якийсь час в театрі, й був мабуть здібнішим актором, чим науковцем, тому й так скоро впав жертвою збиточного й веселого мистця.

По році своєї праці, Туркевич виїхав до Бидґоща, як директор того ж оперного театру. Він їхав не в Рідну Землю, а в чужину — усе далі і далі від молодости, своїх пережитих щасливих років і хоч дуже боліло серце, що не міг затриматись у своїй Батьківщині, проте — воно ще дужче гартувалось.

У Бидґощі ждала його більш відповідальна праця. До нього належав увесь театральний персонал, опера, оперети, балет і всякого роду симфонічні концерти, ораторії тощо. Тому нераз доводилось і лагодити різні спори між хором і балетом.

Як молодий, вродливий мужчина, був нераз наражений на різного роду аґресивности зі сторони артисток. Тому й часто робив пляни на виїзди, які реалізував, улаштовуючи зі симфонічною оркестрою турне до Варшави та по інших містах тодішньої Республіки.

Він ніколи не забував про свій, як казав: "коханий Львів" і як тільки була нагода, їздив туди.

Сідав у швидкий поїзд і мчав у багату й чудову Україну. Минав піски, мочари і яруги, сумні й нецікаві дороги, доми, не дивлячись навіть у вікно. Радів і мріяв про майбутнє, а клубки диму з цигаретки, зарисовуючи ексцентричні лінії, розходились і розвіювали враження перебутих днів на чужині.

Щойно свіжа зелень і блакитне небо, будило нашого мистця із задуми — коли він побачив побілені, чисті хати на рідній землі. Зразу прояснювалось його обличчя, побачивши золоте соняшне проміння сходячого ранку.

Квіти пахли до безтями, їхні запахи дещо томили, а й напували жадобою творчости і любови, очі знаходили милі точки опертя. Великими плавнями лунали жаб'ячі хори, клекіт бузьків (лелек) і голоси журавлів. В кущах стрибали польові коники. Українська природа голубила свого сина.

Завжди радісно Лев їхав до батьків. Тут зроджувались веселі й комічні пісні. Тоді написав Туркевич пісню до слів: "А я хлопець такий був..."

***

Колесо життя обертається! — Запахи — квіти, вітри; — полудневі, північні, пожовкле листя, білі метелики. Усе проходить своїм темпом — темпом життя.

Весела весна, багате літо, врешті осінь — химерна осінь. Наладована багатством зрілих плодів, посувалась і манила до боротьби до стремлінь на вершини. Вона взивала до науки, до праці, до великих дій. Багато плянів, імпрез, панахид, і знов боротьби, зусиль, страждань — аж доки не закружляють в повітрі білі метелики. Тоді святочні приготування, спорт; сани, совги, лещата, прогульки, гості, співи, танці—забави; коломийки, вальси, танґа, фокстроти, і знов великі афіші прикрашують мури різних організацій.

Час поволі проходить — колесо життя дальше обертається!

4.

Ранок. — На прозірченому мороззю полем, котяться сани-залубні. Карі коні, швидкі з розхиленими ніздрями змагаються з вітром та прорізують заметіль, а малі понавішувані дзвіночки на переді саней, перекликуються зі свистом вітру. Сани мчать стрілою в сторону малого повітового містечка.

Обмотана людина бундою, коцами, ще й великою хусткою, що ледве видно личко. Вона занурилась глибоко, лиш сяйкі очі та червоне від вітру лице нагадує живу істоту. Білий пух снігу зливається з небом в одну зимову картину. На гиллях сидять, здавалось задрімалі, настовбурчивши пір'я і повтягавши голівки, горобці. Вітер зухвало шарпає верхів'я дерев і здається — ліси, неначе стривожені шумлять. Здалеку видніють вроблі в снігу хатини, а на їхніх шапочках-дахах з маленькими невидніми димарями, взноситься вгору дим. Кругом пахне хворостом.

Ненадійно, захвилювалось серце. Невимовна радість огорнула Лесю, що випрямившись усміхається з задовіллям. Минаючи роздоріжжя, стрічаються дві пари коней. Коні рвонули, стають дуба.

— А го-ов! — гукнув візник і сани стали.

Радісні відгуки і привітання...

— Куди Бозя провадить? — питає струнка постать, що сидить в залубнях на протилежній стороні дороги. Молодець шільно обвинений у хутряну бунду, прикритий бараницею — не може навіть і вигідно звернутись в сторону закацяблої подруги. Лиш сині, немов погідне небо очі, усміхаються привітливо.

— Їду до нотара, бо батьки одержали важного листа, якого реченець сьогодні кінчається. — Її збентеження не далось затаїти і хоча щільно обмотана аж попід ніс, Льоньо зразу пізнав її враження зустрічі, тому усміхаючись з задовіллям, в одну мить скидає бунду, зістрибує зі саней і енергійно береться влаштовувати нове сидження для обоїх. Він присівся біля Лесі. Широкоплечий молодець розперізує широкий пояс та решту хусток, якими пообв'язували Лесю, щоб охоронити від заметілі та недопустити холоду, що так зухвало перебивавсь крізь щілини. Її добре забезпечили, щоб не покотилась в перину снігу.

Як мило й тепло було. Льоньо пообвивав її ноги, і ховаючись в бунду, всідають удвох у сіно, що манить запахом зіль.

— Тобі не спішно Льоню, чи зможеш витрачати час в моїй справі?

Льоньо старанно погладив волосся, прикриваючи ним висок і залисини, насунув баранкову шапку і спокійно з усміхом

заінтонував: Ні, дорога моя, ніколи! Для такої важної хвилини, може стану в пригоді. Це мій добрий знайомий, поговорю з ним. Я рад помогти тобі з цілої душі, а батьки будуть вдоволені. — І їхні очі сходяться, немов давно чекали тої щасливої хвилини. Вони мовчали, проте серця відчули і висказали думками усе, що досі затаювало одне перед другим. Лев обняв Лесю палко, ніжно пригорнув, і стало їм мило, привітно, немов збуджувалась зі сну весна.

Коби ця дорога тривала якнайдовше, — подумала. Чудова зимова дорога.Її краса, здорове вдихання свіжого подиху повітря, зливалось з красою і силою молодости, щастя і спокою.

Коні гнали, візник лускав батогом і в ряди-годи підцмокував для заохоти в піддержці шаленого темпа. А вітер пригравав мелодію судьби; — він заводив, нарікав, стогнав, плакав, — однак і те не видавалось молодятам сумним, ні — їм так благо, благо на душі й серці. І протяжний шум на безмежному полі, здавався казкою, таємною казкою життя. Він добивався через хутряну шапку Льоня, кричав крізь теплу хустину Лесі, свистав, оповідав про щось, чого молоді й не слухали. Вони дивились очима весняних років навіть на снігові завії, де часто чіпляється блуд, як переїздиш безкрайною білявиною морозного ранку. А хворост дальше пахне. У віконцях блимають малі світельця.

Чудовий і щасливий день, якого ніколи здається не забути, навіть, якщо б і старість заглянула у віконце, та ховаючись по кутках, виходила назустріч тихцем, поволі й протяжно. Ні, не забудеш! — Чи ж можна забути того, що вбився прекрасними рядками поезії важкого життя...

Свіжі, добрі, щирі й дорогі діла та свята віра, жива надія і глибока любов, житимуть довго, довго у пам'яті незатертих споминів, навіть і зі злобою долі. Він, Лев —завжди такий самий, якого Леся пізнала.

***

Пізньою порою повернулись молодята домів і зі щирим реготом, відчиняючи двері, оббивали ногами долівку, стріпували замерзлий сніг. Тепло домашньої атмосфери, привітало їх українською гостинністю Лесиних батьків та рідні.

— Як справи?, — запитав усміхаючись батько?

— Богу дякувати, показуючи на Льоня, Леся вклонившись до пояса, немов дівчина козакові, що прийшов з рушниками, подаючи хліб і сіль на знак згоди.

Оба чоловіки подали собі долоні, та щиро стискаючись, провів батенько свого любимця до гостинної кімнати, перед застеленим столом.

— Як я боялася, відізвалась Леся, їдучи — обдумувала й тремтіла, що прийдеться попращати чудову затишну околицю і безтурботні хвилини в забутій закутині.

А пара з гарячої страви пнеться навколо висячого абажуру над столом. В коминку догоряє жар. Світло, то гасне, то знов воскресає і різноколірова полумінь, викидає язики на боки стін.

У широкому фотелі, біля коминка, розсівся сивий з довгою бородою дядько — дідусь Лесі. Його очі сяють від щастя.

— Їжте діти, їжте! — ви втомлені і змерзлі, споживайте дари Господні! На мене не дивіться, я вже попоїв, годі було довше ждати на тебе Лесонько.

— Як їхалось, — питає дідусь, — чи дуже докучила заметіль? Такої завірюхи не пам'ятаю, ще мабуть за небіжки Австрії, як був молодим.

І тут починає старенький дідусь оповідати свої пригоди під час полювань.

Було колись...

Усі замінились в слух. Дідусь оповідав цікаво. В нього заясніло від жару вогнища лице, йому було жарко.

На дворі висвистував холодний вітер. Дідусь урвав своє цікаве оповідання, бо пригадав собі, що й досі не довідався, про важливе закінчення справи.

***

Бачиш Лесю, я молився за тебе, і Бог післав тобі такого доброго опікуна й оборонця...

Льоньо й Леся лише усміхнулися, бо й що було говорити. Вони смачно заїдали, любуючись запахом страв. А старенький дідусь, щось неначе говорить і сам собі відповідає. Він посміхаючись, похитує голівкою. Так, так — і я колись був молодим, глядить зі зворушенням на Льоня, бо ж в ньому напевно бачить себе. І в нього є свої зітхання, спомини багато добрих і цікавих хвилин. Таких вражень не забувається ніколи, о ні!

І старенький, усміхаючись до себе, напевно перелистковує картки свого щасливого тому життя. Він сьогодні молодець, і рад би сидіти довго, довго у стародавньому фотелі та дивитися на живий екран повісті. Незамітно похитує головою, а думки летять у Відень, — та немов відгомоном залоскотало в щасливу хвилину минулого століття. Він бачить старі полинялі портрети своїх предків, він бачить замріяну покійну дружину, що сидить у ясній голубій криноліні з вахлярем у руці..., він ступає молодими ногами по пухких килимах з келихом у руці, щоб заспівати разом з іншими гостями "Кришталева чаша". Дідусь чує звуки вальса старого Штравса, шарудіння череви-

ків по воскованій підлозі, — при звуках лянсієра, кодриля, — починає підсвистувати, ще й пальчиком вибиває такт. Дідусь біля своїх та біля незабутніх предків...

Було колись... Усміхаючись привітно, дідусь заснув...

Біля горіючого ватрана вистрибують іскри та освітлюючи дідусеве обличчя, немов сміються при виконуванні танків полумінні.

Над столом, розентузіязмована молодь кінчає дискусію. Врешті усі переходять до вітальної, щоб при енергійних акордах Льониних рук, розпочати традиційно українських пісень.

Льоньо радіє, і сідаючи при фортепіяні, любується чистими настроєними тонами Безендорфера.

Дідусь дальше спить, похилившись у своєму пам'ятковому античному фотелі, він снить про весну, що так давно пройшла. Звуки з другої кімнати долинають до старечого сна і він снить. Спомин — той милий спомин весни, що "була така красна, черемха цвіла..."*)

У вітальні усі поділилися на голоси, співають:

"Фіялки сині, білі бози, гнуться лози,
І любощів, кохання час настав..."

Дідусь спить, а відгомін мелодії несеться з кімнати, де забавляється молодь. Вона колише його до сну і лету в минулі роки.

Леся зразу відчула ніжність до Льва, що став її ідеалом. Льоньо був щасливий. Він знав, що Леся уся перейнята ним, його мистецтвом.

— Ти, Лесонько, дуже вродлива, сказав. Знаю і бачу твою вдачу, спокій, ніжність і що найважніше — дуже музикальна. Я вже чув про те від твоїх професорів музики, а зараз і сам переконався. І вони говорили, багато говорили.

***

— Чому тебе, Льоню, так хвилює моє майбутнє життя? — запитала по надумі Леся.

— Боюсь, що мушу виїздити в далеку дорогу — на чужину, а лишаю квітку, ніжну квітку, яку часто зривають сильні руки і я... я боюся, щоб моя квітка не зів'яла скоро. Він замовчав і зніяковів. Нервово обертав у руках вишиту подушку, що лежала на канапці.

---

*) Цю пісню взято з мадярської, до якої Лев Лепкий доробив слова, а Лев Туркевич опрацював і дав фортепіяновий супровід та видав її Кренжаловський, як "стрілецький роман". Колись, ще за часів ревійових театрів, у Львові, співав її Давидович.

Та Леся не зрозуміла висловлених слів, була наївна, розброююче наївна. Була така щаслива, що полюбила його. Вона вся дихала в цей час фантазією і мистецтвом. Ось він, її мрія, її ідеал — сидить біля неї. Він співав...

— А може це соловій у гаю? — звертається розмріяна до брата, що переходив мимоходом.

— "Хіба той, що душить коні", — відповів і відійшов дальше.

Усі засміялися, бо ж до таких, як казали, романтичних Лесиних порівнянь усі вже й звикли, тому часто сміючись — договорювали.

Згодом, заходив і батько до молоді та продовжував цікавій гутірці. Зпоміж усіх своїх дітей, він найдужче любив Лесю, може через її наївність, і музикальність, та твердив, що подібна до діда-батька, якого обожав.

Батько сподівався великого майбутнього для неї. І сьогодні, він щасливий, оповідає весело. Леся і Льоньо сміялися так щиро, безтурботньо.

На дворі ніч, було вже тихо, прозоро, місячно. Здалеку лиш доносився легкий гул, це мабуть лісова звірина закрадається на господарські подвіря.

Ще довго й захоплююче дивилися собі в обличчя, наче вперше зустрілись. Часто Льоньо ревнував, як Леся гляділа на других, та це зацікавлення було не таке, зовсім поверховне.

Другого дня ранку Льоня збудив шум вітру, що вперто вив знадвору та люто шарпав віконну раму. І помимо того, що в кімнаті було тепло, відчувалось холодні повіви. Льоньо не міг поніжитись довше в постелі, бо висячий напроти годинник вибивав монотонно години й нагадував час від'їзду.

Льоньо був сумний, тому й тяжко йому було перебороти себе та з погідним усміхом прощатись з друзями та милою особою...

Ще довго майоріли у тумані сани,.. Від'їхав! — Льоня нема!

В закутку його душі залишилося почування, якого тяжко було позбутися. Його полонило одне їхнє зрозуміння, одні стремління, що часто доходять до великих діл.

Леся ждала. Вона пам'ятала зимовий ранок, зоряну зимову ніч під накритими бундами і тривожилась, бо ж Лев був красень на якого залюбки гляділи дівчата та закидали сіті. Його барвисті оповідання цікавили молоду душу, його ніжність очаровувала її, і сама думка про довшу розлуку, бентежила.

Лев Туркевич від'їхав, — від'їхав далеко в глибину Польщі.

Батько Лесі часто потішав свою улюблену доню, мовляв:

"це буде мій зять!", проте, її мамочка була іншої думки, вона твердила, що перше треба вчитися, та не завертати голови "кавалєрами", бо на все прийде час. Остаточно, вона бажала, щоб її Леся вступила у манастир, який аж ніяк не підходив до Лесиної живої вдачі. Її мамочка сама колись бажала посвятитись в черниці, та мрії її не сповнилися, тому було її бажанням — віддати туди доньку. "Розвіялись мрії, рожевії мрії..."

5

Час поволі проходить. Минають роки, змінюється природа, люди, обставини.

Свіжа рання весна будиться зі сну й голубить нещасні серця, кличе їх до спокою, надії, краси і любови, та обрамована піснею — тужить.

А ось, ось і замаїться земля цвітом запахне земля, надійде літо. І воно було вповні, — гарячі, соняшні дні припікали. Та, як звичайно в природі, так і в житті людини — по гарному, теплому золотому сонці, надходять хмари, дощі, бурі.

У житті нашого мистця Туркевича, було теж саме. Шляхетну, ніжну душу зачепила гострим зиґзакуватим зубом блискавиця, що глибоко вбилась у серце й душу, ба навіть і в тіло творця української краси.

Мистецтво прагне підпори і нових, усе нових вражень для збудження свіжих, усе свіжих думок, та мистецького вислову почувань.

Музика і любитель співу — це, звичайно, сентиментальна людина, яка в часі своєї творчости перестає бути критичною на життєві справи, що в майбутньому співжитті так трагічно виявляються. А коли прийде свідомість, ця високо-освічена людина, не даючи по собі пізнати переживань, страждає, а через те терпить і його творчість.

Року Божого 1934, в місяці березні, Туркевич одружується з неукраїнкою, Кароліною Ґурною, якій дає ім'я Ольга. Батьки дуже противились тому небажаному шлюбові. Вони тяжко переживали і гірко плакали над долею своєї дитини, свого улюбленого, званого колись "вундеркіндом", і в грудні місяці 1936 р. батько Льоня о. Іван Туркевич, замкнув навіки свої стурбовані, сумні, повні розчарувань, болісні очі.

По невіджалуваній утраті дорогого чоловіка, батька й дідуня — удова змушена був азалишити парохіяльне мешкання, не чекаючи навіть усталеного реченця. І так, колись велика й гостинна рідня, роз'їхалась по всіх сторонах світу, лишаючи матір з наймолодшою донькою Лідією та сином Зеноном.

Лев часто туди приїздив відвідувати свою матір, піддержуючи її на дусі, клопотався усіми домовими справами.

Похорон о. Івана Туркевича (1936 р.).

За домовиною — дружина зі синами, Львом і Зеноном. В другому ряді доньки Покійного з чоловіками.

Жили вони у Львові при вул. Бальоновій 2, потім перенеслись на вул. Дунін-Борковських, аж наприкінці осіли в Городецькій дільниці, при вулиці Листопада.

В короткому часі постарався Лев купити на спілку зі своїм другом д-ром Романом Криштальським каменицю, при вулиці Шептицьких, в улюбленому Львові.

І того нерозважного тоді подружнього кроку, Лев жалів через усе своє життя. Уже в перших днях було видно, що їхні характери аж ніяк взаємно собі не відповідали.

По бурі, яка часто витворювалась дома — він, Туркевич, відходив далеко, щоб бути подалі від такого нестерпного життя, набирати сили до дальшої творчости.

Наблукавшись досхочу, вертався домів — коли вже все окутане сном, Туркевич сідає при столику, задумується і творить. А коли знов пробуджується, бачучи гірку дійсність, знову сили покидають нашого мистця, що були такою великою перешкодою в його пізнішій творчости, яка могла розвинутись до непомірних меж.

Йому бракує душі, яка б його любила, шанувала й доповняла його інтелектуалізм, як також була б збудником його внутрішніх творчих сил.

Тому, будучи у Львові, Лев часто заходив до своїх друзів, в домі яких знаходив привітну атмосферу, в якій забувались дійсні турботи та реальне життя. І ця дружба, що зав'язалася з цілою ріднею під час незабутніх днів, за якою довелось Льоневі довго страждати, — вона стежила за його більше творчими й менше щасливими дорогами.

***

У Лесиній душі народжується якесь нове, незнане почування. Вона жде. Як все нетерпеливо вижидала Леся, Льоня. Він став для неї таким близьким, що не уявляла життя без нього.

Вони нераз стрічалися і Лев був все творчий і життєрадісний. На що зразу звернула Леся увагу, це те, що Лев, сідаючи при фортепіяні, грав кожний твір чи акомпаніямент, який взяв до рук, — грав зразу "пріма а віста". — Обоє очікували тільки того дня, коли доля поставить їх поруч. Його присутність викликувала в ній світлі думки, надії на щось могутнє, шляхетне, величнє. У нього була така сердешна теплота і мудрість. Увесь його погляд кидав тільки зворушливих почувань, а блакить його очей, була все виповнена сердечністю і благородством. В її думках був хаос, і кожній день відбивався на ній, що впливало на настрій і викликувало зміни в житті. І хоч багато в неї женихів, проте в жодному не знаходила бодай чогось, що нагадувало б її Льоня. Були кращі й менше кращі, мудрі — різні, однак — на орбіті її серця, Лев займає значне місце.

Туреквич сам опікується діточками. Говорить з ними тільки по-українському. За фізичне своє здоров'я він дуже мало дбав і не жив реґулярним життям. Турботи домові й фінансові, не давали спокою. Праця була така, що й рідко коли бував дома, хіба тоді, як приніс дещо діточкам, зварив так, як умів, бо прислуги не вдержувались довше, як тиждень, тому кожну треба було вивчати від початку. Лев погрався зі своєї донечкою Таїсою, а часто й забирав її зі собою. А то, не знаючи

Проф. Лев Туркевич, інж. Богдан Дрималик і д-р Роман Кришталський.

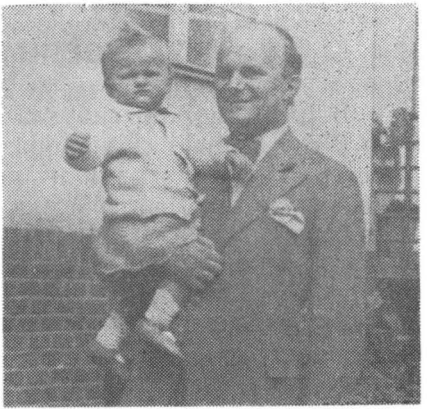

Лев Туркевич з донькою Таїсою

куди, блукав темними вулицями і в думці творив сумні, повні сентименту мелодії.

В тому саме часі, скомпонував самостійний балет під назвою "Пер Ґінт", що мав у Львові великий успіх. А цілий твір Ґріґа: "Пер Ґінт" — зінструментував. Написав на свій лад музику до: "Ой не ходи Грицю", яку опісля з пам'яти відновив. Опрацював інструментацію до опери: "Запорожець за Дунаєм", "Катерина", "Хмара" та інші. Туркевич інструментував музику до різних творів, писаних досі тільки на фортепіян. Він створив також і кілька балетів, та переробив інші композиції. Підкладав і фортепіянові супроводи до різних пісень, як "Просвітянський гимн", "Машерують добровольці" — Р. Купчинського, "Гей не дивуйтесь" — Гайворонського, — аранжерував і підложив фортепіяновий супровід до "Радуйся Діво" — П. Тості, до якої батько Льва, о. Іван Туркевич зробив переклад на українську мову, "За твої дівчино" — Л. Лепкого та багато інших. Кромі цього давав свої обробки і хоровим пісням, церковним і світським, які опісля вже на еміґрації відтворював та навчав свої хори. В церковній бібліотеці при храмі св. Юра у Львові, Л. Туркевич справляв пісні до Служби Божої. Багато пісень релігійного змісту, чи до Богослужб — переробляв для чоловічого хору.

На жаль не всі вони є в моєму посіданні. Проте, деякі з них, вже після війни переаранжеровані Туркевичем, яких хор "Ватра" співав на еміґрації. Між іншими також і церковні пісні композитора А. Гнатишина, який написав Службу Божу на мішаний хор, Туркевич переаранжував їх на чоловічий хор. Це були пісні перероблювані Туркевичем також для хору "Ватра".

Отож, і серед таких невідрадних відносин, Туркевич творив. Він був незламним і справжнім українським патріотом, що гідно підносив прапор молодого покоління.

ВОЄННА ЗАВІРЮХА

В 1939-ому році вибухла ІІ-га світова війна.

Щораз нові вісті, щораз більше приготувань і пробних алярмів. Поляки зарядили "позичку народову". Вони вірили в свої сили і змагання. Війська щодня наповняли вагони поїздів, що їхали в сторону Заходу, у глибину Польщі, на німецький кордон, з викликом: "Зобачими сєн в Берлінє!"

Оставші громадяни, вештались по вулицях та пошепки передавали новини. Місто з кожним днем набирало все більш нервового характеру, а понаклеювані вікна паперами, для охорони від розбиття, нагадували страх перед бурею. Поляки, хоч голосно виявляли свої зарозумілі, оптимістичні погляди, насправді боялися, і свого пригноблення хоч, як старалися, не могли сховати.

Згодом, змоторизовані німецькі колони їхали вперед. Поляки тратили голови і втікали в несамовитому страху до Румунії. Головний вождь Ридз Сьміґлий дав наказ боронити Варшаву до "останнього вояка", але сам перший утік з урядом за кордон. З ним вивтікали усі урядовці, армія польська і славні зі своїх вуличних боїв студенти-корпоранти. Тих большевики займали і вони радо йшли їм на службу, виловлюючи опісля вже на еміґрації, у Відні "ізменніків родіни" — Українців.

В час воєнних подій, жиди бігали, як непритомні і чим скоріш передавали свої купецькі запаси та вимінювали на золото. І хоч перейшли свою дорогу жаху частими побоями польськими корпорантами та їхніми підпалюваннями жидівських божниць, в яких були замкнені сини Ізраіля, проте Німці були для них страшніші.

Найспокійніше поводились люди Галицької Землі — Українці. Використовувані й переслідувані досі, уважали Німців за своїх натуральних союзників, тому й вірили в повстання Незалежної Української Держави.

Впродовж трьох тижнів, Німці розбили цілу Польщу, а Галичину зайняли большевики. Демаркаційна лінія ішла рікою Сян.

17-го вересня подала радіовисильня з Москви, що після розгрому Польщі Німеччиною, большевицькі війська вступають на Захід і займають українські й білоруські землі.

Зараз після зайняття радянськими військами Західньої України, у Львові почались щоденні мітінґи, щоб познайомити жителів з новою конституцією, яку зразу кожний вивчав напам'ять.

Туркевич був саме тоді у Львові. Він приїхав для полад-

нання своїх маєткових справ і тут залишився. Жив при вулиці Шептицьких.

З приїздом червоної армії, доручено йому привести до порядку Львівський Оперний Театр і рушити його машину в повному "стаханівському" темпі.

Від тодішньої управи Українського Театру, у Львові, одержав двомісячний реченець для приготування імпрез.

Крім того Л. Туркевич був тоді професором Української Державної Музичної Консерваторії, відділ дириґентури — це від 1939 року, і був членом СУПРОМ-у у Львові, (Союз Українських Професійних Музик), що проіснував пізнішу німецьку окупацію.

На Західню Україну приїхали артисти, співаки, балет і ін. І український Львів відразу склад свідоцтво своєї зрілости. Ішли опери, оперети, концерти, балети та інші імпрези.

Театральний сезон розпочався п'єсою: "Богдан Хмельницький" — О. Корнійчука, у виконанні Житомірського театру. П'єсу загал приймав з захопленням. Народ товпився і каси театру були переповнені публікою, а черга стояла вже від полудневих годин.

Туркевич мав дуже багато праці, а часу мало. Він зайнявся вповні мистецтвом, а дома прийняв ролю матері, яку тяжко було йому зреалізувати. Він був музичним керівником театру ім. Лесі Українки, опісля часто виступав в Оперному Театрі.

Театр часто виїздив на гостинні виступи. Об'їздив всі більші міста України, між ними й відвідали Чернівці.

Акторське товариство було веселе та в дружніх відносинах перебували з Зеленій Буковині. В цьому часі він переписував з пам'яті свою давніше зроблену оперету "Ой не ходи Грицю", виправляв балет "Пер Ґінт", якого за два тижні мусів предложити.

Директором Львівського Театру був тоді А. Петренко, з яким жив у дружніх відносинах, мистецьким керівником В. Блавацький, літературним керівником — д-р Григор Лужницький.

В цьому часі написав Туркевич багато пісень, балетів, підкладав музику до опер, оперет, деякі переробляв, як от "Ніч під Івана Купала", до якої написав інструментацію, "Майська ніч", та інші. Написав також і кілька скрипкових квартетів та смичкові секстети й октети.

Йому хотілося ще більше й більше творити, тому й пише симфонії, Кантати — ориґінали яких залишились на рідних землях. Його симфонії родились, в них краса, немов хвилі українського тужного голосу, рідного слова, яким народ переповідає про події та своє багатство дорогоцінного свого генія.

У творчості Туркевича відзеркалена домінуюча клясика, що нагадує західніх композиторів, як Бетговена, Моцарта і дещо Баха. Симфонії його писані за принципом клясичних сонат, що складаються з 4-ох частин. В усій його творчості, характерний щирий ліризм і слід відмітити своєрідний український національний колорит. Музична мова в нього зрозуміла; — своїм вступним "пієтосо", що входить в питоме українському народові скерцо, переходить в бунт — "фероце", доходить до "фуко-фуріосо", що завершує багате і світле закінчення "ґрандіосо' або й "різолюте".

Повний інвенцій нераз понад норму виконував своє завдання, не було ні відпочинку, ні ясних хвилин, — лише праця, тяжка праця, не кожному зрозуміла.

Коли вже все місто спало, нікого на вулицях не було, виходив Туркевич у ці німі вулиці, де лише холодні подуви вітру переганялись завулками старовинних мурів. І лише монотонні кроки повільної ходи — порушали нічну тишу, — це був він зі своїми думками. І, уже втомлений до відчаю, вступав до Оперного Театру, де в холодних мурах старого міста, занурившись між листки паперу, писав.

А згодом звивав листки нотного паперу і блукав аж до ранньої зірки. Над ранком, коли розносились гудки людського гамору, і вже перекупки з клунками сходились, він перший, мовляв, "на початок для щастя", купував дещо для дітей. Однак, не довго тішився ними, бо праця кликала туди, де цілоденні проби і нічні композиції приковували музику до стола в самітній кімнаті, де кожній віддих відбивався луною.

Як звичайно під час війни, не було так дуже чим опалювати, однак в театрі були "гуртожитки", де актори харчувалися. І Лев, як добрий батько, сам не доїдав, бо всю свою пайку віддавав дітям. Про себе він і не думав.

Єдиною його розрадою був щирий приятель-друг Леся, з якою стрічалися та переповідали свої пережиті хвилини.

І, як тільки Лев дириґував, Леся приходила на імпрези до Українського Театру. Вона прагнула бачити його завжди, бути з ним увесь час.

***

Вже давно сховалось сонце за верховиною міських камениць, як обоє — Леся та її батько виходили, замикаючи щільно двері на ключ, прямували до Оперного Театру. Тротуарами вешталися прохожі, яких щораз більшало в напрямі середмістя.

Перед театром велика юрба людей, хоч до початку спектаклю треба ще дещо пождати. Леся раз-у-раз поглядала на

свій ручний годинник, може й час скоріше пройде, бо так довго тягнеться.

Люди поволі з повагою входять до театру. Виповняють вестибюл, деякі випозичають далековиди та розходяться в різних напрямах. Одні ступають сходами вгору, інші зразу зникають у великих дверах театру, знов інші, а переважно молодь, жене аж на саму гору.

Леся ввійшла з батьком до льожі на першому поверсі, щоб краще можна було побачити того з ґраціозними рухами — диригента.

У залі погасло світло. Публіка втихла, Леся зніяковіла...

Врешті показався той, кого так нетерпеливо очікувала. Вона побачила стрункого Льоня. Оплески на привітання виповнили цілу залю. Туркевич певним рухом подав знак оркестрі. Увертюра!

Поволі розсувалась куртина на боки, та на сцені з'явилися молоді артисти із юнацьким запалом, починаючи дію.

Акт за актом проходив, Леся уся перемінилася в слух.

"О Боже, мене Ти не кинеш, не залиши мене в цей час страшний,
Благаю я, зупинити його, дати сили втекти — а тепер, я сама —
Страшно, як страшно, мій Боже! — не покинь Ти мене і виведи на шлях...
Ти, Боже, подай бодрість і силу, Ти всемогучий, Ти мій Пан!..."
Може днесь побачу я зрана, ту, що згубила Хозе, — і т. д."

Як дуже бажалось і їй бути на місці тої нещасної Мікаелі, та співати так, щоб враження і висказані слова кров'ю серця, дійшли до душі глибоко, глибоко.

Ще довго лунали оплески, ще виходили артисти, диригент — кланялися публіці, — аж заки не запала куртина та не зісунулась друга завіса, з чарівною околицею міста і її великою історичною брамою. Аж тоді, заля поволі випорожнювалася. Батько поміг одягнути Лесю, та обоє сходили східцями вниз.

Здалеку побачили Льоня, що ждав при вході.

На майдані біля театру горіли ліхтарі, дерева шуміли, наче невиразні зітхання, лунали жваві розмови. Дощ накрапав і вулиці прикрились дзеркальною пеленою. Через хвилину пішов сильний дощ, що стікав на одяг та помимо, що чоловіки попідносили свої коміри вгору, краплі досягали усюди і стікали за шию.

Під'їжджаюча дорожка задержалась перед сходами театру. Легенько погойдувавши нею, всідало троє, де за хвилину покотились темними без світел вулицями в напрямі міста. Вивіски погойдувались від вітру й лопотіли бляхою.

Вбігаючи в залізну браму камениці, ступали сходами вгору. І зразу почули радісні скавуління собаки-вовчура, що вибіг назустріч, та помахуючи хвостом, лизав усіх на знак привітання. Цей вовчур був пострахом людей: коминярів, листоношів і непрошених гостей.

Льоньо і Леся розмовляли як друзі, що давно вже чекали зустрічі. Їм так багато треба було оповісти одне одному.

Вони на ніщо не звертали уваги, ні на розмови інших, ні на домашній рух в приготуванні до накритого стола, хоч часто долітали з кухні брязкіт розбитого скла чи тарілки. Леся обдаровувала Льоня теплим поглядом, і він відчував її радість та не сумнівався в її сердечність і зрозуміння вповні спільних думок.

В печі, весело тріпотіли іскри. Яркі язики стрибали, освітлюючи їхні лиця. В другій кімнаті переплітались ніжні тони ліричних звуків цитри, на якій грала сестра Лесі, Оленка.

***

Льоньо сильно пригорнув її до себе. — Леся опам'яталась щойно тоді, як двері заскрипіли. Чула ще лише легкий хід по сходах, що чим раз глушав, аж врешті зовсім зник без відгомону. В ухах шемріння і несамовитий свист прорізував її голову. Вона сиділа нерухомо...

Льоньо відійшов... Громовиці били з тріскотом і грюкотом...

Проте, Лев творив! І на портязі такого важкого часу, Туркевич збагатив нашу музичну культуру. Він знав, що надмірний сентименталізм української народньої творчости, гуманна покірність, примиренність і збайдужіння, не є корисними феноменами для духової творчости народу, — вони радше є виявом життя народу, що втратив волю і тужить за нею.

І тому, творчість Льва Туркевича характеристична бетговенською героїкою, проте, щоб не була героїка для героїки, він її оздоблює піднесеним народнім сентименталізмом. Тому всій його творчості — характеристичні великі емоції, вибухи зворушень і патосу.

Як і кожний мистець, Льоньо творив у тяжких, невідрадних умовинах, але, як людина великих духових прикмет, він надхнув свої твори бадьорістю, рішучістю і високою національною духовістю, і в цьому є його оригінальність, і в цьому його духова сила.

7

Із вибухом німецько-большевицької війни, 22 червня 1941 року, Львів зайняли гітлерівські війська. Нова буря, що пройшла через усю Україну, не залишила по собі сліду культурних надбань — нищила все дощенту. І, як звичайно, кожний ворог хижими очима дивився на цю багату, молоком текучу землю. Старались загарбати цей шпихлір Европи, хоч мешканці терпіли злидні.

Щоб не прогавити хвилини для боротьби за свою Батьківщину, багато нашої молоді гуртувалися зі зброєю в руках. Під проводом сотника Романа Шухевича, переїздили вулицями Львова навантажені українськими військами великі вантажні авта. Ніколи не забуду цеї зворушливої хвилини, коли переходила попри вулицю Зелену у Львові:

Здалеку почувсь легкий відгомін звуків рідної пісні. Спершу п'яніссімо, п'яно, опісля щораз дужче, а потім уже зовсім голосно й виразно а то й близько залунали чоловічі голоси, співаючи бадьоро "Ой у лузі червона калина похилилася".

Здисциплінована військова молодь, яка стояла на вантажних автах, прикрашена галуззям і квітами, тримала жовто-блакитні прапори, що під легким подувом червневого повітря рухались то в одну, то в другу сторону — немов віталися зі своїм княжим городом та його жителями. Народ невтомно біг за ними, кидаючи квіти, помахували руками, а сльози безупину лились, чи з утіхи, чи може з інтуїтивного жалю за невинно проливану кров свого квіту.

"А ми тую червону калину підіймемо,
А ми нашу славну Україну гей-гей, розвеселимо!"

Ми бігли... бігли ввесь час у сторону вулиці Личаків на Схід. Не стямились, як опинилися на останній трамвайній зупинці, біля Личаківської рогачки. Авта поволі посувалися далі. Українське добровольче військо продовжувало стрілецькі пісні незабутніх героїв УСС-ів, а перехожих, вірніш бігців, утомлених — то меншало, то знову збільшувалось на кожному розі вулиць. Вантажні авта, обсаджені нашим легіоном, одним безнастанним темпом щораз більше й більше віддалювались, прямуючи повз близькі селища. Уже ген-ген, далеко, лише сіра курява кружляє і заслонює живий образ надій. Щоразу меншає, і вже никне за закрутом дороги. До наших сердець долітає лише відгомін рідної пісні.

Стояча нерухомо група, що досі випроважала своїх батьків, чоловіків, братів, синів і внуків, звівши очі до блакитного неба, повторяла тихо молитви, благаючи Всевишнього про

опіку і благословенство Боже. Деякі, старші вже віком хрестили сліди зораної колесами дороги, інші навіть клалися, не зважаючи на вбрання, та притуливши вухо до землі, надслухували тихого відгомону.

Зі спущеними в землю головами, повертались сумні домів — лише наші найменші, обіймаючися з радісними вигуками — обіцювали, що як підростуть, так і вони колись поїдуть захищати свій Рідний Край.

Ця сценка була така багата, будуюча, а заразом і сумна, що залишилася в пам'яті на ціле життя.

Це були хвилини надій — на здійснення наших мрій!

***

Німецький чобіт з гітлерівською свастикою, глибоко забрив в чорнозем української землі, викидуючи з неї все, що найцінніше.

Перші дні вступу німецьких військ у золоті краї пшениці, були страшні для жидів, далі і для всіх інших, а й тих, які досі ще залишилися при житті. Гітлер вів політику так, що на Західніх землях України, почали вештатись в Ґестапо польські "фольксдойчери", підсуваючи туди і своїх жінок, які продовжували "геройські подвиги" т. зв. "спідничковою політикою". Почались масові арештування, вивози й концентраційні табори.

В городі князя Льва лунали по українських церквах великі дзвони тривоги і святині були вщерть наповнені вірними.

У львівському театрі наступили великі зміни. Німці зразу наперлися на створення культурного середовища, де б могли

Лев Туркевич з донькою Таїсою
Львів, 5. 4. 1942 р.

Група артистів перед театром у Львові в 1944 році. По середині проф. Лев Туркевич і сестра Ірина Туркевич-Мартинець.

розважитись у часі відпочинку. Тому звернулися до Туркевича, щоб до кількох місяців пустити в рух апарат. У вересні почали йти у Львівському Театрі опери й оперети в українській мові: "Наталка Полтавка", "Запорожець за Дунаєм", до якої інструментацію написав Лев Туркевич, "Мадам Батерфлей", "Кармен", "Травята", а далі йшли "Низини Дальберта", "Аїда", "Тоска", "Трубадур", "Продана наречена", "Фавст", "Копелія", "Пікова дама", до якої Туркевич доробив балет та переробив останній акт. Оперети, як "Барон циганів", "Щасливе кохання", "Жайворонок", "Літаючий голяндець", "Довбуш", яку сам написав з Кудриком та інші. Давав також і балети, як: "Штравсіяда", "Пер Ґінт" і балет з "Пікової дами". В році 1942, на концерті дивізії "Галичина", дириґував увертюрою до опери "Тарас Бульба" — Ревуцького-Лятошинського.

Він енергійно взявся до організування всього, а що в оркестрі було досі багато жидів (це були польські залишки), тому й скликав Туркевич усіх українців, які досі вивчались на якомусь інструменті. Між ними були й Іван Ковалів, що вчився тоді гри на скрипці. Він працює зараз в Музичному Інституті ім. Миколи Лисенка, в Торонті. Також приняв і дружину співака Михайла Голинського, на пост хормайстра, яка зараз навчає співу в Торонті і інших.

Тому Лев мав дуже багато праці, а відповідальности ще

більше. Для навчання треба було посвячувати більше годин, бо між музикантами були і непрофесійні сили.

Між професійними музиками був проф. Лев Лепкий, Роман Криштальський, Володимир Цісик, А. Вощак та багато ін.

Донька Миколи Лисенка — Марія Лисенко, розучувала партії солістів.

Солістів теж не було багато, але кілька з них, а переважно сопрани, які залишилися, почали знову виступати на львівській сцені.

Туркевич приймав також співаків і до хорів, провадив з ними лекції і вже на означений час праця ішла нормально. На зміну й для відпочинку артистам чи режисерам, Лев справно розділив плян, що кожної неділі були інші імпрези. Раз ішла опера, потім оперета, опісля драма, балет, концерти і т. п.

В оперному театрі співпрацював тісніше зі сестрою Іриною, яка була оперною співачкою.

Він і тут з'єднує собі симпатію. Німецькі головні чинники Туркевича дуже любили і шанували. Вони, Німці, радились з ним в усьому, бо знали й бачили, що лише він один зуміє усе до ладу попровадити. Туркевич став музичним директором Оперного Театру у Львові.

Тому, як і кожний непересічний талант, мав велике число друзів, але й знайшлися, як звичайно, й вороги серед своїх однокровців.

Дуже неприхильно ставився до Туркевича один артист, який бажав раз на завжди позбутися цього улюбленого всіми, незаступного "конкурента", що допомагав усім Українцям, не зважаючи на різниці поглядів, чи релігії, бо ж був справжнім мистцем, безпартійним та соборницьким.

"Гомо гоміні люпус ест", як каже латинська приповідка. Двері канцелярії німецького комісаря "Ляндс-опери" не зачинялись. Частим гостем овіяної страхом кімнати був цей артист, який неслушними скаргами та підпільною несовісною працею, старався таки раз на все позбутись славного музики. Арґументи вибирав сильні, бо знав, що Німці в таких випадках стають безоглядниим. Однак німецькі офіцери пізнали гарний і шляхетний характер українського патріота Туркевича. Переповівши йому все якслід, на превелике здивування не дочекалися реваншу, у відношенні до донощика, якого напевно сподівалися. Він не тільки кермувався розумом, але й серцем, передбачаючи наперед результати наклепів. Тому не карали Туркевича, а далі дозволили працювати, бо зразу пізнали, яку ролю відіграла тим разом заздрість.

Туркевич поставив Оперний Театр у Львові на високий рівень. Йому і тільки йому завдячує українське громадянство успіхи праці в театрі. Німці дивувалися і часто побоювались,

не вірячи в успіх, бо ж тяжко було вив'язатися вповні зі завдання, маючи деяке число менше професійних сил. Опісля ґратулюючи, з великим вшануванням ставились до нашого мистця. Без Льва навіть жоден Німець не рушив з місця свого мистецького апарату, усе було за спільним порозумінням. Скільки потребував на те все енергії, щоб утриматись до кінця такого непевного тоді життя — це кожному відомо.

Український Оперний Театр у Львові.

В театрі, Туркевич мав багато праці. В нього не було визначеної години на обід чи вечерю. Вибігав тоді, як трапилась нагода. Зате носив стало в кишені шоколяду, цукерки й увесь час їв.

Внедовзі зорієнтувався, що до своїх ласощів має спільника, й шоколяда замітно зникала з кишені. Це були часи в яких тяжко було здобутитсь на такі ласощі. Хоча Туркевич розумів свого небажаного спільника, проте така поведінка викликувала бунт, що зростав з кожним днем. І Лев не кажучи нічого, постановив в делікатний та збиточний спосіб позбутися непрошеного консумента:

Одного погідного ранку, прямуючи до театру, вступив до Ринку, де на углі біля вулиці Ґродзіцких була аптека Терлець-

кого. Поладнавши усе якслід, вкинув лакому шоколядку, як було в його звичаї — до кишені плаща, — помчав до своєї праці.

Спільник — любимець солодощів, не знав, що ця саме лакоминка не купована в Народній Торговлі, куди звичайно вступав Туркевич перед працею, поїв і тим разом смачно — тільки, що по з'їдженні наступили непредвиджені наслідки. — Вислід експерименту був надзвичайний, і цікавий товариш через три дні не з'являвся на проби. І так без небажаного обміну думок, Туркевич спокійно й дотепно позбувся непрошеного гостя шоколяди "Мокка". Зате, Лев не ділився з ніким своїм обдуманим пляном — вдавав, що не запримічує жодної зміни, і вже до аптеки Терлецького не мусів вступати.

І в цьому полягає штука життя — Лев усе довідувався всього і його наслідки невдоволення не вражали, тому й доходив звитяжно до своєї експериментальної мети. Таким збиточником був Туркевич, проте і все бачив та все знав — навіть..., знав про докладний перебіг відбутої "Чорної Ради", перед кількатижневим відходом у вічність. І тим разом він усміхався до всіх, навіть до тих, з якими й нерадо говорив. Це його "модус вівенді", на якому він ніколи не заводився. Його обсерваційний змисл та набута повздержливість ще з молодих років, незаводила навіть в найкритичніших випадках.

***

1943 рік — літо. У Львові великий рух, приготувань до величавого концерту в Оперному Театрі. Це був з'їзд усіх хорів Галичини, які змагались між собою на Повиставовій Площі у Львові, опісля у Великому Оперному Театрі.

Співали в своїх барвистих чудових одягах — Карати, Посяння, Волинь, Покуття, Поділля, Чорногора і Львівський округ. Кожний хор мав свого дириґента, але всіма разом, що потім увечері співали в Оперному Театрі, дириґував Туркевич.

Перед площею Оперного Театру зібралась хмара людей, щоб велично заманіфестувати "Свято Української Пісні".

Співали гори й долини, яри й полонини — усі спільно у своїх одностроях, що прецизією і красою пишаються серед усіх народів світу. Тут народні одяги Яворівщини і Поділля, Лемківщини і Посяння, Гуцульщини й Підкарпаття, всі вони зливались в одну чудову картину веселки кольорів.

А пісня лунала далеко, далеко — та хвилями подиху вітру, передавала привіти тим, що карались за ґратами непривітних чорних мурів — тим, що карались за свободу, рівноправність і братерство Українського Народу! Своє наявне свідоцтво живучости нашої ідеї, вони, ці наші герої людства, тяжко відпо-

кутують у страшних келіях зі смердючими випарами незагоєних ще ран Сталінської зорі, тепер гітлерівської свастики.

Туркевич, невгнутий мистець української музи, доказав чужинецьким наїзникам — хто ми. Він явно пропаґував наше визвольне змагання, прикрашуване мелодією із завзяттям, не відступаючи від своєї ділянки.

...Душу й тіло ми положим за нашу свободу...!, лунало скрізь.

— Славно, славно! — усі кричали, а наш погідний професор привітно усміхаючись, набирав сили і духа до дальшої творчости.

Пополудні зібралися члени жюрі у світлиці УЦК, при вул. Парковій ч. 10 на "суд" над хорами. До жюрі запросили найкращих наших музик, та представників організацій: Прибули — д-р Кость Паньківський — голова Львівського Відділу УЦК, о. Северин Супрун, д-р Євген Цегельський, проф. Михайло Михалевич, проф. Євген Козак, Зенон Попель (усі п'ять від ІНТ), проф. Тарас Шухевич — в заст. голови Спілки Праці Українських Музик, д-р Василь Барвінський — директор музичної школи, проф. Лев Туркевич — дириґент опери, д-р Станислав Людкевич, д-р Зиновій Лисько, проф. Микола Колесса, проф. Роман Любінецький, проф. Йосип Москвичів (останні п'ять професори Музичної Школи), проф. Ярослав Витошинський, д-р Михайло Волошин, проф. Роман Прокопович — дириґенти, д-р Григор Лужницький — від Спілки Українських Письменників і Антін Малюца від Спілки Українських Образотворчих Мистців.

На вступі рішило жюрі визначити усім хорам відповідні місця, беручи під увагу катеґорії. Та нелегко прийшлося членам жюрі признати поодиноким хорам відповідні місця. Замало було часу, щоб докладно продискутувати усі "за" і "проти" щодо кожного хору зокрема. Члени жюрі були заскочені високим мистецьким рівнем сільських хорів. Що до своєї якости, більшість хорів різнилася між собою дуже мало. Після голосування прочитано вислід, який зараз проголошено скликаним дириґентам-учасникам.

Першу нагороду одержав Дрогобицький "Боян", під мистецьким керівництвом проф. Богдана Пюрка. Замітною подією було відспівання вперше кантати Лисенка "Б'ють пороги", яку по-мистецькому виконав цей же Дрогобицький "Боян".

Другу нагороду одержав Львів, а далі третю — Станиславів (сьогоднішний Івано-Франківське місто).

Спільною вечерою членів жюрі і дириґентів, закінчився цей повний зворушень день.

"Свято пісні" тривало два дні і першого дня, увечорі усі хори співали спільно під дириґентурою Льва Туркевича у Ве-

ликому Театрі, опісля фіналом свята пісні — був спільний концерт в Стрийському парку, у Львові, звідки вже багато хорів, зразу роз'їздилися домів.

В залі ім. Лесі Українки у Львові — був концерт, на якому був присутній ляндс-комісар Західніх Земель України — полковник Бізанц.

Лев Туркевич виступив тоді з 9-ою Симфонією Бетговена, яа була вивчена по німецькому, та при акомпаніяменті симфонічної оркестри із хорами "Боян" і "Сурмою".

По скінченні величної імпрези, зраділий несподіваним успіхом полковник Бізанц, як рівнож і дириґент Віденської Опери, що спеціяльно приїхав на одну пробу та послухати виконання, твердили, що ще досі німецькі хори не виконали тої великої поеми так, як її зрозумів і виконав з хорами та оркестрою український музика — Лев Туркевич. Вони зі зворушенням і щирими поглядами подяки — ґратулювали нашому мистцеві.

Виконавці раділи й не сердились на свого дириґента, що так багато вимагав на пробах і не дозволив навіть, як казали

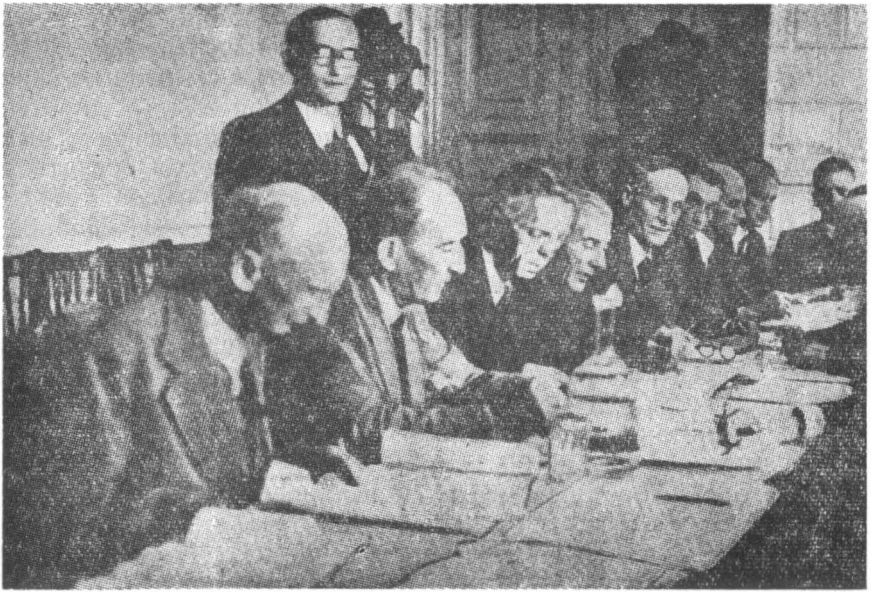

Жюрі за працею.

Від лівої сидять: проф. Ярослав Витошинський, професор Тарас Шухевич, д-р Василь Барвінський, Зенон Попель, д-р Михайло Волошин, д-р Григор Лужницький, професор Лев Туркевич, о. Северин Сапрун; стоїть д-р Євген Цегельський.

Соліст на "Святі пісні" у Львові та члени жюрі. В першому ряді, від лівої сидять: д-р Б. Кудрик, проф. Є. Козак, д-р Є. Цегельський, д-р В. Барвінський, о. С. Сапрун, д-р З. Лисько, співак В. Березенець.

— випустити пари з уст. І справді, як тільки показався на залю, усі втихали та лише шепотом передавали з уст до уст: "тихо, Льоньо йде!"

Вони вдивлялися в свого незрівняного дириґента з пошаною, стараючись у такому короткому часі засвоїти й вивчити таку важну до виконання симфонію.

Він справді усе спішився, хутко полагоджував та був вимагаючим, бо ж був і відповідальний — а час був непевний і дорогий.

Узимку того ж року, під батутою Туркевича — співали ті самі хори Львівського "Бояна" і "Сурми", повний твір Ст. Людкевича — "Кавказ". Це було виконане теж із симфонічною оркестрою.

На проби часто приходив сам композитор Станислав Людкевич (популярно званий Сясьом), який покрутився між кріслами, задоволено усміхаючись, підспівував під носом. Він майже завжди був замріяний, здається буяв по небесах. Радів Льонивим виконанням, бо ж, як казав: "Льоню, Льоню я сам так не потрафив би інтерпретувати, як ти це робиш!" та обіймаючи його — відходив. Він не журився, бо знав кому завдячує свій успіх у виконанні поеми.

Туркевич був строгий, але справедливий і скромний, може

й заскромний. Дуже часто і вже будучи на еміґрації, не підписувався під багатьма своїми працями. Він твердив чомусь, що "й так усі знають, хто це написав". Знав, що ще багато доведеться йому писати, виснажував свій розум і писав також для інших.

Писав також ноти і до літургічних співів чи псальмів, переробляв багато церковних композицій інших музик, щоб були віповідні мелодії для різних родів голосу, та щоб були зрозумілі виконавцям і слухачам.

В цьому часі написав також пісні до Служби Божої, які потім залишив на Рідних Землях, для використання. На еміґрації упорядкував свою творчість, проте вона ще й дотепер порозсівана поміж хористами, дириґентами та знайомими.

Його церковні пісні, наскрізь ліричні, часто збуджували у слухачів велике зацікавлення.

За ввесь час свого дириґування мав Туркевич у своїх хорах майже найкращі співочі сили і любителів музики. Під його сильною і справною рукою навіть слабші ставали більш певними себе, що із часом зрівнювались до рівня кращих сил. Усі старалися приподобатись свому дириґентові і всі його любили.

Його твори були наскрізь українськими, в них був відблиск чистої кришталевої душі. А публіка з пієтизмом слухала його глибокого змісту, бо в піснях Льва був сміх, і радість, і туга, любов і сльози. Те все, що сам відчував, передавав і іншим. — Це була молитва українського народу!

***

Осінь! — З нею пожовкле, зів'яле вже листя, що так недавно ще своєю красою манило все, що було навкруги. На тротуарах та дорогах цілі маси каштанів, якими гралася дітвора. Душні подуви погорілого жидівського ґетта, насувають тугу, жаль і безнадійність гніту чорної свастики.

Із хаосом думок, бурею почувань, Туркевич укладає пляни. Праця велика, відовідальність ще більша, а наука конечна. І з кінцем 1943-го року, він почав приготовлятися до докторату. Написав його в дуже скорому часі, бо ж наука не трудна була Туркевичеві. І помимо такої важкої праці в театрі, Лев знайшов час і до написання дисертаційної праці.

На початку 1944 р. велика тривога, яка панувала тоді скрізь, огорнула панікою і Галицькі Землі, з нею і столицю Львів. При акомпаніяменті несамовитих звуків машин і моторів, перегравала ваґнерівська увертюра, вторуючи алярмові своїми пасажами, а неспокійні звуки ваґнерівських синкопів, заповідали жахливі хвилини нещастю і загибелі людству. Гітлерівські війська масою перли зі Сходу, та із жахом у очах

сунулися до свого Райху. Слідком за ними стелилася кривава дорога спаленищ, прокльонів і ще більше, тривога: Куди дітись?

Кругом чорні клубки диму, похмурий відгомін бурхливих, потом і кров'ю облитих постатей зі смертоносним залізом у руках, маршовим кроком прямували назад. Довжелезні лави півживих, босоногих і досмерти виснажених голодом полонених, під вереск і лайку здичілих ґестапівців, що дуже відрізнялися від цілого свого війська — повільною гадюкою сунули в напрямі вулиці Городецької. Народ з болем серця дивився на братів одної матері України, але що ж, не вільно було навіть зблизитися чи подати кусень хліба тим, змореним, обмазаним кров'ю жертвам безглуздя двадцятого сторіччя.

"Куди йти...? — питали один одного...

Люди, зовсім не думаючи про непевність завтрішнього, утрати всього їхнього майна, друзів, рідні — бігли в незнане, рятуючи життя.

Сини, батьки й брати боролись на фронтах — захищаючи рідну землю, віддавали життя на жертовнику Батьківщині. Інші, огорнені страхіттям війни та наслідками майбутніх днів, з найпотрібнішими речами, а то й без нічого, бігли або й їхали цілими валками.

По лісах в підпіллі, були зорганізовані лави Української Повстанської Армії, УПА що виступали проти всіх окупантів українського народу. Це була переважно молодь.

Безмірною рікою крови продирались радянські війська, між якими були й свої, силою вигнані червоно-армійці, що нерадо билися зі своїми братами по лісах.

Народ утікав куди лише міг, захищаючись перед воєнними лиходіями. Евакуація була в повному розгоні.

В таких жахливих обставинах годі було продовжувати працю, тому всі діставали наказ виїздити подалі від такого пекла. Паніка була велика, і не тільки одиниці, але й цілі організації, бюра, шпиталі, театри і все інше виеміґрували до дальших спокійніших місцевостей, щоб усунутись подалі від воєнної завірюхи.

Туркевич одержав наказ негайно виїхати до Австрії, у столицю Відень.

Зараз другого дня, відвідав він свого друга, Лесю. — Його перше почуття, яке зродилося колись, нині воно змінилося на якесь інше, ще більше сильне. Був щирий і переповідав те, що відчував. Він інстинктовно відчував своє горе, його серце було зранене до болю, а мрії, остались дальше лиш мріями і доля покерувала ним жорстоко. Кинутий у вир життя, не зумів боротись до звитяжности, бо вразливу і шляхетну його вдачу, перемогла жорстокість дійсности.

Льоньо прийшов радитись зі своїм другом, що дальше діяти, і так дуже просив Лесю — не лишати його і бути все такою, як досі. Лев був прибитий горем. — Сидів задуманий біля коминка, що нагадував давні добрі часи, схиливши голову униз, глядів неворухнувшись, без слів і вдивлявся у вогняні язики, що стрибали довкруги. Він, хоч перейшов весну, свою молодість, проте — життєвої практики таки не набрав. Завжди був добрий і вірив, що усі такими мусять бути.

В залитій тишині сяяло крізь шиби вікон — місто. Шиби голубіли від темної блакиті неба, що довкруги вкрите самоцвітами зірок.

Лев мовчав. Його думки летіли в перебуті хвилини сумної дійсности. В нього на пальці обручка. Глянув на неї, скинув і сховав у малу кишеньку.

— Скільки довелось мені, Лесонько, за цей короткий час неприсутности напитись гіркої, вислухати слів гіркої неправди — сказав.

— Каюсь Лесю, каюсь, зробив дурницю і каюсь!

Вона зітхнула.

— Моя наївність, продовжував дальше, в цьому винна, як тяжко глядіти дійсності в очі. Він зніяковів, і нервово вивертав гачком жар, що тлів і уставав гріти. Докинув дров, що лежали біля коминка дрібно нарізані.

— І що мені робити, Лесю? Їдь зі мною, прошу!

Вона, хоч ще молода, повна верви й темпераменту, жадна життєрадісних хвилин, які уявляла собі і напевно б зажила, будучи біля Льва, проте — не зуміла висказати те, чого бажала.

Їхати в незнане, була рішена хоч би й зараз, та як, в якому характері? Хоч Льоньо обіцював взяти її зі собою й бути ввесь час біля неї, однак її не ставало відваги.

— Зрозумій мене Лесонько, я ж не можу лишити тебе саму в такому непевному часі.

— Ні, я не поїду з тобою!

— Чому? — ти поїдеш тільки зі мною і житимеш тільки зі мною, правда — подумай.

На дворі висвистував холодний вітер...

***

Наближався час розлуки і тривоги. Гарячі його руки трішки тремтіли і він дивився у жар, що поволі виходив вгору з димом, а залишався лише попіл.. Ще де-не-де покажеться іскорка і та з часом погасає. Стає холодно й темно.

Годинник вибиває монотонно секунди, хвилини, години. На дворі сірішало. Льоньо ще раз запитав у Лесі, чекаючи на децизію...

— Ні, не поїду! — відповіла рішуче.

Він закурив цигарку, закутуючи себе хмарами диму. Сумний, знедолений, прощав в останнє привітне досі мешкання, в якому почував себе куди краще, як між напруженою масою, що ожидала непевних хвилин, бути чи не бути.

Льоньо поїхав...

Він, як добрий батько, що бажав дітям щастя, спокою та науки — забрав їх зі собою. До Туркевича зголосилася і пані Кароліна (Ольґа) і просила помочі в перевезенні через кордон, бо ж проф. Туркевич, як дириґент та директор опери, одержав крім пашпорту ще й вигідне місце 2-ої кляси в поїзді.

Він довго призадумувався що робити, та шляхетне серце перемогло, тому й погодився на спільний переїзд, віруючи в обіцянку короткого терміну товаришування. Він не думав про ноти чи дорогоцінні набутки, а лише взяв харчі, для забезпечення дітям бодай сякої-такої веґетації під час подорожі на чужині. Переобтяжений усякого роду пакунками та дітьми, дістався до вагону, що їхав у напрямку: Перемишль—Краків—Відень. Це було в першій половині 1944 року.

***

Час іде, вибиває години. На небесах крутиться констеляція зі звізд: Діви, Геракля, Бика, Оріона або, як звали її в нашому народі Косарі, Льва і інші. Усе пливе своєю паралаксою, світить ясний пояс, молочної (чумацької) дороги. Усе тягнеться... Віз пливе по небесах і немов порушує свої колеса дрожачими зірками.

Мряковиння... і знов тягнеться, немов одна сузірна площа. На небесах іде все своїм трибом, своїм порядком.

На землі часті зміни. Кожне століття приносить багато змін і несподіванок, тортур і відкрить! Тягнуться вози, — та вони не освічують прозірченого неба, — вони тягнуться наладовані клунками, дітьми, старцями, немічними — усім, що можна було зі собою взяти.

В повітрі пахне згарищем. Крутяться гори, обабіч їх, повзуть хмарища, на вершинах лежить чорна туча, немов п'ятно на небі.

Яке дивне те людське життя. Вже не таке, як було колись. Воно вистукує якусь мелодію, від якої стає так важко на серці. Довкола бринить голос тривоги.

Війна, — жорстока війна! В ряди годи долинають перегуки сирен. Напруження зростає. Ворожі вітри насувають бурі, ворожі громи розбивають гнізда привіття і спокою, щастя і любови. Землю переорюють кулями, гноять трупами, цокотять мотори, женуть коні, люди — засмалені сонцем і вітром, бі-

жать в ліси, рови, наповняють казарми, тюрми — вони шукають правди.

Колесо життя обертається дальше...

Леся осталася сама. Ще довго сиділа над погасаючим полум'ям та не могла зібрати усіх думок. Огорнена враженням того вечора, заснула на фотелі.

Час ставав непевний, незрозумілий нікому. У самому повітрі був неспокій. Щоденно виїздили навантажені авта в сторону Заходу, а людей чимраз дужче меншало. На вулицях міста, метушня. Один одного перепихає, спішиться. Телефонні трубки переходять з рук до рук. Тривога, паніка! Ніхто не знає кудою йти. З котрого двірця та о котрій годині від'їде поїзд, ніхто не знає. Проте, усі ждуть з клунками, щоб подалі від воєнного пекла. Кругом шарудять мотори.

Її здавалось, що для неї усе скінчене. Огорнена апатією не вірила вже в щасливу свою зірку, що засяяла і зникла. Судьба, чи може глупота людська? Кажуть: "як собі постелиш, так і виспишся!"

Стелити — як? Не знала в кого спитати, його вже нема, від'їхав, бо мусів! Такий одержав наказ. — Яке сумне місто стало по його від'їзді, здавалось Лесі, не тії вже й вулиці, не тії дерева, не такі вже й люди. Усюди пустка, сум і безнадійність...

В напруженні минали дні. На дворі світає. За вікном провесна. Пахло вологе повітря.

Де її Льонєо? — подумала, — і це не давало її спокою. Як цікаво й займаючо провадив хвилини. Його культура і знання, це так припадало до Лесиної душі. Про щоб заговорила, Льоньо зразу продовжував тему і навчав, був обізнаний зі всіма факультетами, хача студіював тільки два.

І от, війнула потішлива думка... їду! Чи правильно думала, не знала... Рішена була на все. Зложила дещо у валізку, — успокоїлася.

Ще лише кілька поїздів їде на Захід. Тому збиралась якнайскоріше виїхати, — та хоч бажання було велике, не стало в неї сили поспішитися. Однак, помимо різних перепон, які звичайно трапляються в поспіху, опинилася біля трамвайної зупинки, на якій ждала досить довго, та велике переповнення вагонів, не поміщувало усіх, що силою продіставалися до нутра.

Врешті доїхала. Перед входовими дверима головного двірця, тьма людей. Уже сутеніло, як Леся, двигаючи валізу — продісталася на стацію, — та... вже нікого тут не застала, ні людей, ні поїзду.

Вона, занурившн руки в волосся, — думала, даючи сльозам волю.

На зоряному небі сяяв місяць. Здовж вулиць похилі каштанові і кленові дерева, стояли мовчки. А демони страху перекликалися з вітрами...

Минула непевна тривожна ніч.

Леся ще раз попробувала щастя, може вдасться. Сьогодні останній вже поїзд бере цивільних пасажирів і то тільки тих, що є членами УЦК. (Українського Центрального Комітету). Остання надія, остання поміч, коби лише приняли до поїзду..., чейже не викинуть...

Прощай рідна, тепла хато!!!

Сходячи в долину, почули чиїсь кроки, що певною ходою наближалися до неї. — О диво!.. Сон, чи дійсність? Це ти? Володку! — і Леся не знайшла слів на привітання. Перед нею стояла висока струнка постать її улюбленого брата, який вернувся, бо мучило його прочуття, що Леся сама не дасть собі ради серед таких непевних часів двадцятого століття.

Яка невимовна радість огорнула обоїх, годі й описати. Володко був щасливий, він вспіє ще на час, і він допоможе Лесі продістатися щасливо. Він так бажав, щоб сестра його була безпечна й щаслива.

І Володко допоміг її. За пів години, Леся сиділа в останньому поїзді, що виїздив з рештою пасажирів до безпечніших місцевостей, до Криниці на Лемківщину, в Західній Україні.

Леся була врятована. Зате, її брат, той дорогий і цінний український квіт, якого так часто оспівують музики, про яких пишуть наші поети — пішов туди, де полетіли найкращі сини Батьківщини-України, де закрила й пожерла їх велика паща ворога — змія.

Свого дорогого, незабутнього брата, бачила Леся востаннє. Ще раз оглянулась при вході до великих розкритих дверей в тягаровому поїзді вагону. Він вскакував до червоного трамваю (9-тки), що гнав у повному русі, ховаючись за домами Жовківської вулиці, у Львові. Він помахав рукою, помимо того, що стояв на східцях, бо до переділу, переповненого людьми — не продістався. Тому, тримаючись за поруччя, зник так скоро, як скоро зникав віз.

По кількох місяцях вигод і невигод у Криниці, опинилася вона на Словаччині та проїхавши тією мальовничою країною, була перевезена Німцями до жахливого табору Штрасгоф, біля Відня.

Кількатижневе перебування на страшній кварантанні, аж наостанку, спритом чи хитрощами, удалось Лесі дістатися до Відня. Завдяки знайомим, одержала навіть добру працю.

Тут знову доля усміхнулася і знову друзі діляться враженнями перебутих днів. Леся віднайшла Льоня, який замешкав вже при вулиці Райснер 14/6.

У грудні місяці 1944 року, дійшла вістка про трагічну смерть нашого Митрополита Андрея Шептицького, померлого в листопаді, в митрополичій резиденції, при площі св. Юра, у Львові.

І для вшанування пам'яті Великого Митрополита, скликав негайно о. прелат Мирон Горникевич, парох церкви св. Варвари у Відні — нараду з усіма представниками українських організацій на чужині. В проєкті було:

а) Приміщення пропам'ятної таблиці Митрополита Шептицького в церкві, і

б) Публікація.

Бепосереднім відзначенням, було відслуження Богослужб та Панахид за Покійного Кир Андрея. Директором Екзекутивного Комітету, був редактор Лончина, а усім іншим мав занятись о. д-р Володимир Ґавліч. Його завданням було також заанґажувати усіх професійних співаків, що були тоді у Відні. Артист маляр Ярослав Баранський нарисував вуглем великий портрет Митрополита Кир Андрея. А Лев Туркевич зараз же вивчив величаву Службу Божу, з мішаним хором та Панахиду із чоловічим, створену виключно на цей вечір о. д-ром В. Ґавлічем, яку відспівали у віденській катедрі св. Стефана. На цій Службі Божій і Панахиді був присутний український православний архиєпископ Степан, який був зі своїм почотом приміщений в цісарській льожі. Було і все вище духовенство різних національностей на чолі із кардиналом Австрії, архиєпископом Інніцером, який був великим і відомим приятелем Українців. Усе духовенство та Кардинал зі захопленням зверталися до о. д-ра В. Ґавліча, висказуючи прихильні слова про чудовий наш спів та захоплювалися великим мистцем, дирґентом Львом Туркевичем, мовляв, що: "Так чудового виконання і співу ми не чули. Такого дириґента мати, як проф. Л. Туркеивч, це скарб, великий скарб, яким український народ повинен чванитися..."

Багато, багато слів похвали сипалось в сторону нашого музики через довший час у Відні. А публіки під час відправ було стільки, що треба було повиносити назовні голосники, щоб усі присутні слухали тої так чудово відспіваної Служби Божої. Прекрасні голоси лунали, немов дзвони.

Туркевич був щасливий..., але не довго. Недовго ясне проміння освітлювало непевні хвилини. Щоразу більше й більше заходила надія, ховалася в закамарки тривоги, а на небосхилі насувалися чорні хмари.

Ресторани й каварні були набиті еміґрантами. Помимо темних вулиць, частих сирен, що в ряди-годи гуділи своїми монотонними викликами: Кертнер-Штаєрмарк!, а люди напів притомні бігли з коцами та з острахом до захисника т. зв. "люфт-

шутцраум-у", проте уся тодішня еміґрація перестала вже тривожитись, а сходилася немов до мурашника, та уприємнювала хвилини гутірками, грою в шахи або в карти. Одні вчилися спільними силами та збагачували знання в університетах з прав дивими а то й підробленими документами, інші милувалися

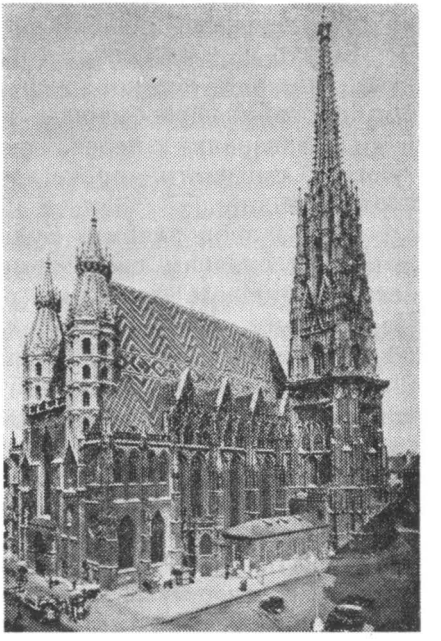

Відень. Церква св. Стефана

природою, перебуваючи у віденських лісах, ще інші займалися торгівлею і спекулювали до безкрайности, підвищуючи ціни з кожним днем.

Туркевич рано зносив харчі, куповані в таких же спекулянтів, бо ж за одержані картки ледве можна було вижити, а в вечірні години, уже в приємному товаристві за зеленим столиком, обдумував матові тяги над шахівницею.

**
*

Квітень, 1945 рік. На вулицях старовинного Відня помітний рух. Що день навідувалось туди більше війська, ба вже й Українська Дивізія "Галичина" віднаходила своїх друзів у Відні та в цілій Австрії. Усі радо зустрічалися та вітаючись, розвідували про своїх рідних. Зате постійні мешканці Відня цілими днями висиджували в бункрах, вони позаймали кращі і без-

печніші місця, нервово ждали алярмів, які щодень частіше тривожили мешканців, наостанку вже не стихали й на хвилину.

У перших днях місяця травня столиця вальсів затихла, наповняючи усі парки зі статуями музик, невинними жертвами війни.

Жертв чим день більшає, паніка збільшується, дехто вже тратить рівновагу духа, зданий на свою долю, сідає під розцвілими деревами маґнолії — чекає.

Багато ворожих літаків порушують тишу ночі. Голод, розпука, злидні та все нові жертви війни. Нові алярми, знов нові бомби розбивають будівлі, святині, театри.

По каварнях, з переважаючою українською публікою, гуртуються еміґранти, проте, вони всі збережені від жахливих картин звалищ.

Знов і знов алярми. Будівлі недавно ще веселої столиці, дотлівали синявим сяєвом, овіяні клубками чорного диму. З великих будівель лишились румовища з високими коминами. По кожному налеті, люди солідно вичищували місто.

10 травня 1945. — Уже нікого на вулицях не видно, алярми притихли, чутно лише вибухи ручних ґранат і постріли рушниць. Так уже близько й так їх багато. Ще один постріл, ще один відгук, ще якийсь заблуканий німецький вояк ховається за рогом суворої вулиці, декотрий проситься, щоб переховати в брамі — проте, наражений на відмову австрійських сторожів камениць, добігає до решти своїх товаришів горя і нещастя.

Усе втихло. Як страшно, які непевні хвилини життя, та як вони довго тягнуться.

Ранок..., сумний ранок. Тиша залягла розбиті, зорані бомбами і кулями вулиці. Місто в руїнах. На вулицях уже ніодної цивільної людини, лише чоловіки в сірих і зелених одностроях. Різноколірові шапки вже здалеку давали знати, що це військо Сходу. Це були калмики, під проводом українських совєтських старшин, які були культурні й відзначались дуже від цілого свого здичілого війська. Армію, що здобула Відень, називали українським військом.

Усі еміґранти поховались, як крілики, зате австріяки виходили бадьоро вітати "визволителів" порушеного спокою. Безнастанні бомбардування домів, установ, святнь, театрів — так пригнобили австрійських громадян, що навіть товаришів з далекого Сходу вітали, усміхаючись приязно. А австрійські дівчата таки раділи, побачивших повних енергії і темпераменту мужчин...

За кілька тижнів після капітуляції, зібралось доволі чесне товариство тих несподівано половлених українців чи дома, чи на вулиці, — під церквою, — і навантаженими автами їхали всі в сторону четвертої дільниці у вя'зницю для переслухання,

а то й до містечка Бруку над Ляйтою для відіслання у "щасливу родіну".

Містечко Брук, знаходиться недалеко Відня, всього 26 км. в напрямі сходу. Був це тимчасовий переходовий табір, звідки в'язні після нічних допитів, виїздили вантажними вагонами у призначені табори на далекий Схід. Щоб дістатись було на Сибір, як твердили НКВД-исти, треба було мати велику протекцію, бо ж перебудований і влаштований віковими в'язнями, представлявся краще, ніж інші табори Радянського Союзу.

В цьому саме часі, опинився і наш мистець-музика на допитах, після яких зараз же відвезли його "товариші" до Бруку. Також і його друг Леся не оминула цеї нагоди, опинилась за мурами в'язниці на четвертому "бецірку", у Відні.

За "втечу перед совєтською владою", одержав Туркевич дуже скорий присуд, бо вже на другий день після арештування, доставили його під гострою ескортою до Бруку, звідки після пересортування, призначено йому виїзд "на родіну".

Туркевич усе й всюди вмів давати собі раду і вмів здобувати приятелів навіть серед найбільш забутих і опущених людським родом створінь.

Зараз, вони всі стали вже рівними і невідступними приятелями. Були це найгірші вуличники, злодії, бандити — шумовиння таке, що дрижаки проймали, дивлячись на них.

Туркевич, як було в його звичаї, перші дні посвятив обсервації довкілля. Він до нікого не говорив, лише пильно вдивлявся в цікаві об'єкти своїх братків недолі. Зате переглядав кімнати, повідшукував старі понищені фортепіяни, яких в Австрії було багато на кожному кроці, випробовував та по можливості настроював позношуваними саморобними ключами.

Для ще більшого з'єднання тих бідних обдертих та нещасних людей, Лев витягнув з кишені надкурену цигарку так недбало, як усі зрештою робили, приступив до одного в'язня і відважно, немов нічим не зражується, подав свому другові в нещасті "кцюка".

— Браток, каже, — "не маєш що закурити? — на тобі!"

Цей приязно усміхнувся, узяв хутенько із сяючими очима надії дорогу йому цигарку та обіцяв, що незабаром десятикратно зреванжується.

І справді, уже на наступний день сиділо їх більше, випитувались взаємно про причини арештування. Лев не міг знайти провини, тому сидів спокійно і лише вдоволявся димом.

Опісля, за кілька днів, відважився усе чесне товариство згуртувати в одну кімнатку, де був уже настроєний ним мебель, що нагадував піяно.

Усіх в'язнів посортував за голосами, солідно їх повипробовував та й давай учити їх пісень.

Спершу — жахливі й верескливі голоси московського репертуару, розбивались між дерев'яними, погнилими дошками бараку, далі вже щоразу легше й легше — лунала народна українська пісня, скомпонована нашим музикою.

Вуличники, злодії і вся братія концтабору так радо взялись до праці, що до двох тижнів вже вспіли влаштувати концерт у честь Червоної Армії. На цьому пописовому виступі були усі начальники та шефи НКВД. Тоді скомпонував Туркевич пісню в честь "Поляглим героям", яка залишилась в таборі. — Усі командири, капітани та інші старшини — захоплені успіхом, запросили Льва до себе на обід.

Відтоді вже не спав між вуличниками а з кухарами, що й нагодували добре свого диригента.

Від тої хвилини, Лев уже свобідно ходив по таборі, бо ж дальші проби вимагали цього. Він часто грав на фортепіяні та акомпаніював усім, хто хотів співати. Цілий табір із в'язнями зі захопленням говорили між собою: "откуда ето он все наші пєсні знаєт?" Але йому не тяжко було раз послуханої мелодії, відтворити та переробити на кращу.

І так це тяглось кілька тижнів.

...Одного погідного ранку, до нагромадженої братії, що обливалась водою при криниці, розмазуючи ще більше забрудженими руками обличчя — приступив "старший" та з енергійним викликом: "гражданін Туркевич, становись перед капітаном!"

Мала таборова кімната, що нагадувала канцелярію, страхала усіх товаришів недолі, що вспіли вже один одного пізнати та солідаризуючись, переживали буденність спільно.

Усе втихло, лише Туркевич чим скоріш витер зашмальцованою скатертиною обличчя, решту рукавом і чим скоріш помчав в означене місце.

Напруження товаришів недолі не тривало довго. Зраділий веселою новиною про виїзд до Відня по рідню, не чекав аж поки покличуть і дозволять в означеному дні покинути лагер, наступного дня пробившись крізь діру в туалеті, він вибіг, не оглядаючись, попід дроти на залізничі рейки. Потім трохи лісом, трохи полем, вийшов на гостинець та помандрував у бік Відня.

І цим разом пощастило йому, бо якась театральна група, що переїздила тудою, пізнала свого мистця й запросила мандрівника до товариства для підвозу. І так якось щасливо, добився Туркевич до Відня. А вже аж на місці, довідався, що не тільки він сам турбувався своєю долею, але й англійська комендантура вислала вже листа, прохаючого про звільнення. Його долею занялась спеціяльно скликана на засідання комісія, зложена з чотирьох аліянтських представників у Відні.

СПРАВКА

Відпис

МКО СССР
— 300 —
ЛАГЕРЬ
для освобожденных военнопленных и граждан СССР

14 января, 1946 г.

Но. 13.

Дана Гражданину Туркевичу Льву Івановичу в том, что он действительно находится в лягере 306 бывших военнопленных и граждан СССР.

Направляется в город, Вену за семьей и личними вещами сроком до двадцять пятого января 1946 года.

Комендант лагеря 306

Гв. Майор М. Купрянов в. р.

(КУПРЯИНОВ)

(Кругла печать)

Другого дня Туркевич виїздив уже до Філляху, в Каринтії (Австрія), поза межі большевицького права.

Ця провінція була під окупацією англійського війська.

І знову за кілька тижнів і його другові пощастило вийти з в'язниці при помочі наших українських совєтських старшин.

8

Між лісами та розлогими поясами жита й золотистої пшениці, цвітучими полями, розбігаються на всі боки хатки-бараки. Хоча вони низькі, проте ясні та веселі. У нутрі перегороджені довгими коридорами, звідки в ряди поуставлених дверей, входилося до невеличких кімнат, з двоповерховими ліжками.

Навколо просторо-вільно, лиш здалеку видніють гори. Недалеко зелена долина наче килим, на якому так часто вилежувались бездомні чужинці, бо в них було для того багато часу, щоб надихатися вільним польовим повітрям.

Від сходу лагеру пливе річка, — плитка й тепла водиця аж кличе до себе приманливим шумом. Усе здається привітним та гарним.

Тут кожний живе по свойому. У кожного нерозгадані думки, яких життя випихає на різні шляхи. Одні насупившись, сиділи непомітно у своїх норах і лише в означених годинах виходили до кухні за їжою, ставали в чергу і ждали. Інші користали з кожної години непевного життя, вганяли за здобутим грошем. Одні зітхали, мріяли та в коханні присягались.

Були тут різні, що й різно сприймали скитальче життя.

Серед чатинних лісів, свіжої зелені, під музику шумливої ріки — усі свобідно відітхнули, бо для бездомних людей, табір увижався вже приманливим, тож і надхнення приходило хутко.

По кількаденному відпочинку, Туркевич не чекає на ласкавий хліб, а збирає знову хористів, вивчає їх Служби Божої і в короткому часі вже вірні молились, слухаючи рівночасно пре-

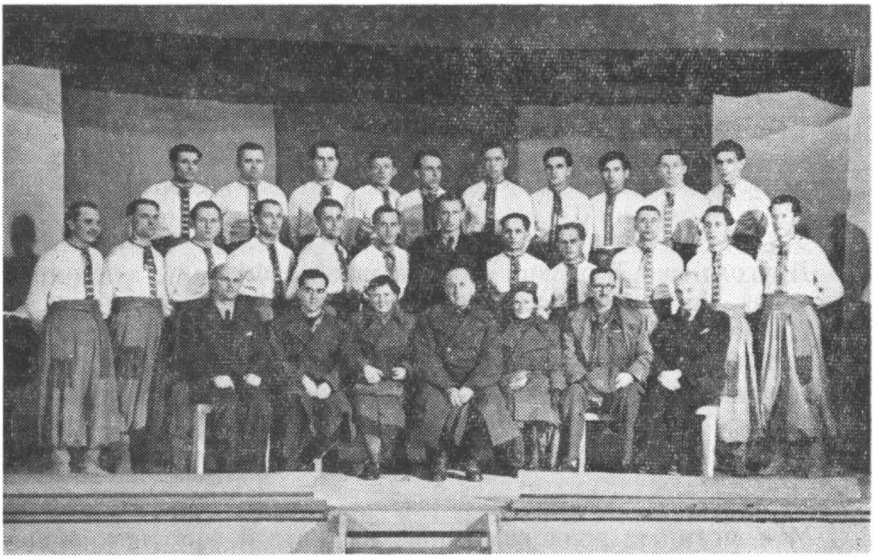

Хор ім. О. Кошиця у Філлях — Каринтія — Австрія. Сидять від лівої: Лев Туркевич і члени УНРА в 1946 р.

красного сольового співу молодого дивізійника І УД-УНА, Антося Дербіша. Він, хоч співав "Не плач Рахиле" — Романа Купчинського, проте, вірні таки прослезились.

Хор прозваний ім. Олександра Кошиця, вивчав також і світських пісень, що при кожній нагоді виступали зорганізовано під дириґентурою Туркевича. І з приїздом до табору графині Потоцької, хор, під час привітання, проспівав низку українських пісень, починаючи гучною піснею М. Гайворонського: "За рідний край, за нарід свій..."

Деякі польські еміґранти, не знали чи усміхатись з признанням виконаної бездоганно пісні, чи кривитися, після виразно виповіджених слів. Проте, графиня Потоцька була захоплена, бо мабуть зрозуміла й відчула похибки своїх предків і зов крови, — відіграв тут більшу ролю.

На залізничному двірці в Німеччині. Лев Туркевич з хористами "Ватри". 1948 рік.

Та не довго тішився табір "Бауляйтунґ" у Філляху своїми молодими вояками Української Дивізії "Галичина". Туркевич не вдоволявся одним малим хором, що приносив мале вдовілля, тому під претекстом якоїсь справи, виїхав до інших таборів, розглянутись де і з ким міг би працювати, може й тяжче, але щоб давало йому вдоволення та несло славу українському народові.

В тому саме часі під проводом мґ-ра Івана Бодревича, організувався в Бреґенці професійний хор чоловічих голосів. В них на меті було робити турне по Австрії, Німеччині і Швайцарії, та й усюди, де були українські еміґранти.

На керівника цього хору запросили Льва Туркевича. Він домовився з Управою б хору "Думка" та з відповідними чинниками і зараз же перенісся туди, забираючи із собою найкращих своїх співаків, а це: Антін Дербіш, Анатоль Ткач, Орест Било, Роман Вомпель, Михайло Проценко, Никола Весоловський, Анатоль Петлюх, Іван Дутка, Константин Алексевич і Павло Чопчіц (Білорус).

Згодом, в порозумінні з проф. Туркевичом та Управою хору в Бреґенц, приїхав з Віллях і інж. Володимир Батицький, який опісля обняв зовнішню адміністрацію хору, яку досі провадив Тарас Павлюк, що занявся внутрішньою адміністрацією, пізнішого хору "Ватра".

Туркевич ніколи не забував за своїх хористів, і в майбутньому, а навіть вже й у Канаді, як тільки траплялась нагода, возив їх зі собою та дальше з ними співпрацював.

Так опинився Лев Турквеич у другому таборі скитальців "Форкльостер", у французькій зоні, в Австрії, в місті Бреґенц. Це був серпень 1946 рік.

Почалась знову інтенсивна праця. Часто в холоді та голоді, провадили дні на пробах. Цим табором не піклувалась тодішня УНРА, а доглядала його французька окупаційна влада. Тому й була харчева скрута. Хористи й дириґент ходили го-

лодні, бо не можна було купити харчів, навіть за більші гроші. Проте, хор — завдяки високому патріотизмові дириґента та його хористів,, як також і управи, утримався. Хор назвали "Ватра" тому, щоб висловити тим самим огонь і запал, який горів у серцях хористів. І назва ця вповні себе виправдала.

Завданням хору, було: пропаґанда української пісні серед чужинців, матеріяльне забезпечення, та збірне переселення хору з Европи на американський континент*.

Слід відмітити, що це були найважчі часи в історії хору. Вони самі мусіли платити за мешкання і хорч. Проте хор вдержався.

І от насунулись на думку слова одного бувшого дириґента, який сказав, що "професор Туркевич з "Ватрою" працював у винятково тяжких умовинах" — і на його скромну думку — "перевищив усі хори з Котком і Кошицем включно, мимо, що Кошиць був висланий урядом України, як державний хор — та не потребував клопотатися організацією хору так, як проф. Туркевич".

Турне хору робило велику роботу в Німеччині, Австрії, а вже найбільше в Швайцарії, де досі не знали, що таке Українці, і справу її трактовано за принципом приналежности України до Росії. Тому завданням дириґента, управи, імпресаріо і всіх хористів—було нав'язувати взаємини з впливовими швайцарцями.

"І в тих високотовариських домах усі часто заводили дискусії, і це мало той вислід, що вже в короткому часі велика маса швайцарців відрізняла українську проблему від російської"*.

В цьому часі Туркевич створив і переаранжеровував багато пісень для чоловічого хору, як також деякі, що були писані тільки на один голос, збагачував - поширював, пишучи їх для чоловічого хору. При цьому багатьом українським пісням надавав нової інтерпретації, виконуючи їх у формі симфонічній, чим наблизив їх до західньоевропейського стилю. Це робило на чужинців, що не розуміли української мови, велетенське враження. Під адресою хору сипалися прекрасні похвальні рецензії, писані визначними музикознавцями чи рецензентами.

Його пісні, як зрештою завважили фахові рецензенти, були зовсім інші, яких досі чули — помимо того, що між піснями в репертуарі "Ватри" були й деякі старі, знані пісні, проте переаранжеровані Л. Туркевичем, звучали чудово й захоплювали українську і чужинецьку публіку.

Про їхнє виконання говорять відгуки в рецензіях, яких є

---

*) Із програмки хору "Ватра".

дуже багато, проте деякі з них поміщує у своїх споминах п. з. "Через пісню до слави", наш суддя — архівар "Ватри" — мґр. Іван В. Бодревич ,який зараз перебуває в Америці. Подає він короткий перехід праці й результати її.

І от кілька з тих пісень, створених і переаранжерованих нашим музикою Туркевичем, яких хор "Ватра" виконував, та здобували славу не тільки собі, але й цілому народові:

"Гей на горі, там женці жнуть" — де вступ є дуже ориґінальний, що імітує тупіт кінноти. "Молитва із Запорожця" — Г. Артемовського — Л. Туркевича. Ця пісня має дуже цікаву аранжеровку, а саме: на тлі хору, що імітує інструментацію, співає тенорове сольо, опісля в дуеті з баритоном, з ориґінальним закінченням хору, що звучить, як інструменти. "Ой пряду, пряду" — Леонтовича, яку Л. Туркевич, крім чоловічого хору, зробив і для мішаного та жіночого, пишучи й сольові партії. "Дзвони" — Кошиць-Туркевич, переаранжерував, відтворив звуки дзвонів, та збагатив цю малу пісоньку на великий твір великодніх звуків, і інші, які змінював, поправляв та прикрашував, не підписуючись навіть, залишаючи тільки ім'я композитора пісні. Проте, усі зміни цих творів, записував у своєму зшитку чи аркуші та зберігав між своєю творчістю. І багато з них залишилися до сьогодні.

Крім українських пісень, писав також і в чужих мовах, як приміром для виступів "Ватри", переаранжеровував чужі пісні, співаючи їх на їхніх мовах, а це: "Віґенлід" — Брамса, Туркевич переробив з мішаного хору на чоловічий. Польську пісню "О муй робмаринє" та "Воєнко, воєнко", Туркевич з одноголосних зробив для чоловічого хору, співаючи в польському таборі, що викликало зворушення серед польської еміґрації, віддячуючи гучними оплесками та овацією, якій не було кінця. Також французький гімн "Марселієзу", Туркевич опрацював для чоловічого хору і т. п.

Пишучи деякі пісні, Туркевич часто докомпоновував і сольові партії, щоб показати своїх кращих солістів та збагатити пісню. Написав також і "Заповіт", до якого доробив інструментацію.

Як бачимо, хор співав не тільки наші пісні, але й німецькі, французькі, по-латині й по-польському. Тому й добре писали фахівці-музики: "Яка висока в них культура, який хор, який дириґент!"

В першу річницю існування хору "Ватра", одержали у Форарльберґу, заходом Союзу Українок, письмовий привіт.

Мистецьке оформлення Привіту арт-малярем Юрієм Кульчицьким. На першій стороні їздець на коні (емблема Ватри), в середині обкладинки три жінки.

"Привіт Українській Хоровій Капелі "ВАТРА".

В тобі мистецтво, у тобі одному
є захист: у красі незнаних слів,
у музиці, що вроду всім знайому
втіляє у небесний перелив.
Тобі мистецтво, і Твоїй Країні
я шлю поклін і дружній свій привіт.

("Під осінними зорями" — М. Рильський)

СОЮЗ УКРАЇНОК У ФОРАЛЬБЕРҐУ

Відпис:

Українській Чоловічій Хоровій Капелі "ВАТРА" в першу річницю існування сердечний

П Р И В І Т

Честь і Слава основникам хору, що полум'ям "Ватри" полонює і огріває скитальські серця. Честь і Слава ідейним хористам, що під мистецьким проводом заслуженого мистця-дириґента проф. ЛЕВА ТУРКЕВИЧА, сповняють велике завдання пропаґанди українського імени. Красою рідної пісні, зберігаючи духові цінноші народньої скарбниці, захоплюють чужий світ, запізнаючи його з багатством української культури.

Нашим бажанням, щоб роковини хору "Ватра", що так гідно обходить громадянство Форальберґу, — відбились відгомоном об рідні Карпати, щоб ця палка ватрівська пісня пронеслась через скалисті вершки Альп, — через залізну заслону аж ген на рідну землю, яка купається в геройській крові власних синів, терпить під ворожим ярмом. Щоб його пісня полинула з буйними вітрами, що сколихують українські ліси, гори та широкополі лани і занесла рідній землі скитальський привіт і вістку, що вони не самі в боротьбі, що ми з ними, що боремось за ці самі ідеали, та що ми віримо в Божу справедливість. Не падем духом, але гартуючи сили, неупускаємо наших стійок, кріпимо надію, що діждемось побідного кінця в наших національних змаганнях — та небавом заспіваємо разом пісню побіди "Вже воскресла Україна".

Складаючи китицю живих квітів, бажаємо Вам все славних успіхів, сили і витривалости у дальшій мистецькій праці.

Блюденц, 4 жовтня, 1947.

За Краєвий Відділ Союзу Українок:

Ст. Филипович в. р. — *голова*

Яр. Зорич в. р. — *секретар*

Цілий цей зшиток зроблений дуже майстерно на дорогому папері, перев'язаний золотим шнурком.

Такий підхід до мистецтва, його зрозуміння і вдячність за працю, вповні вдоволяв і виконавців і слухачів, а вже дири-

ґентові — це стимул до дальшої вдячної праці, що несла славу українському мистецтву і його народові, яких зболілі серця напувала Хорова Капеля вірою в краще "завтра" України, любов'ю до народу та надією в остаточну перемогу.

Однак, хоч сумно — та правдиво; наставлення деякої частини нашої преси, що тенденційно промовчувала великі досягнення "Ватри", та не хотіла поставити їх перед обличчя нашого громадянства. Ця частина наших людей, хотіла бачити у "Ватрі" своє вузьке партійне політичне знаряддя, на яке зі самого принципу, "Ватра", як суто мистецька апартійна установа, не могла піти та не пішла, виконуючи загально українське післанництво: пропоґанди українського імени на чужині. І та частина наших еміґрантів, шкодила не тільки "Ватрі", а й усім нам, що дає до зрозуміння, як ми не вміємо оцінити себе та своїх велетнів духа. Проте "Ватра" і її неоцінений дириґент Лев Туркевич, свою місію сповнили і що найважливіше, виконали вони те своє завдання на чужині для української справи — блискуче.

Дуже неґативне наставлення до хору "Ватра" й проф. Л. Туркевича — було У.Ц.Д.О.А., та це вже сьогодні — справа минулого, це справа тяжких "пробних" днів наших одиниць на скитальщині.

З рамени хору "Ватра", написала Управа листа, під датою 28 лютого 1947 р. до Українського Центрального Допомогового Об'єднання в Австрії з проханням, місячної винагороди і за працю проф. Льву Туркевичу. Хорова Капеля "Ватра" не була в силі винагородити свого дириґента, який потребував і помочі, хоча б і скромного приміщення до великої творчої праці, завдяки якій ішли на зустріч культурно - освітнім потребам української еміґрації. Підписались: мґр. В. Білинський, адміністратор інж. В. Батицький і секретар, мґр. Кусіль.

Однак, довго ожидана відповідь увінчалась незрозумінням наших керівників, які самі жили вигідно та без турбот. І, як каже пословиця: "ситий голодного не розуміє" — тому неґативно поставились до діла, і справа Туркевича була відкинена. Лист: — **Відпис** — Інсбрук, 9. 5. 1947 р. ч. 1022/47. — "У відповідь на письмо Хорової Управи, з дня 28. 2. 1947 р., в справі прийняття п. проф. Туркевича на етати працівників УЦДОА, з постійною місячною платнею, Президія УЦДОА на жаль не може задовільнити Ваше прохання, а то тому, що бюджет затверджений Радою не дав можности прийняття на оплачення нових службовців. За Президію голова: д-р Росляк Михайло, Культ.-Освітн. Референт: д-р Петро Шкурат".

Не кращою відповіддю під цим оглядом, було пригноблююче письмо Центрального Українського Допомогового Бюра в Лондоні, з дня 23 грудня 1946 р. за підписом ред. Б. Панчу-

ка, яже вплинуло у відповідь на письмо інж. Батицького, з дня 8. 12. 1946 р.:

Відпис. "Шановний Пане! Вашого листа від 8/12 ц. р., ми одержали, за який щиро Вам дякуємо. Ми дуже раді, що Ваш хор має успіхи і поводження, і гордимось з Вашої праці на культурній ниві, яку Ви провадите в таких несприятливих умовах, так і годиться робити свідомим Українцям, не скиглити, не опускатися духом та тримати високо голову і працювати..."

Отже — ні слова про можливу матеріяльну підмогу, так дуже бажаної тоді. І в час, коли хор "Ватра" зі своїм диригентом і управою були позбавлені будь якої опіки та підмоги, вони в голоді та холоді, ті наші носителі добра українській справі, "не скиглили, не опускалися духом та тримали високо голови і працювали" дальше, не кривлячи душею, перебивали геройсько тяжкі мури, що увінчались незабутньою славою, не лише для них, але й для нас усіх. Усі вони (за винятком кількох, що відійшли), перепливали пліч о пліч еміґраційний вир. — Капеля осягає успіхів, яких досі ще не довелось здобути ніодній українській мистецькій одиниці, що стала тріюмфом нашої пісні, а тим самим і нашим іменем на чужині.

"Ватра" — вогонь, до якого дириґент Лев Туркевич додавав все свого полум'я, енергії, душі своїм творчим задумом внутрішнього невгасимого вогню. Він запалював тим вогнем усіх своїх хористів, щоб були "сповнені животворящим духом" — тому, хоча були важкі часи і в голоді та холоді проводили проби, проте — в них не було падіння духа — енергії, а напували усіх гордістю в своє шляхетне, чесне й благородне "Я".

"Славний Український Хор під мистецьким керівництвом проф. Льва Туркевича".

Такі появилися афіші у Віртемберґії, коли проф. Лев Туркевич зі своїми співаками давав концерти в жовтні 1946 р., у Віртемберґії в Німеччині.

Відпис зі щоденника "Останні новини" — Зальцбурґ, Австрія.

"І Ляндек мав честь вітати в себе цей насправді славний хор, а саме 4 ц. м. Нетерпляче чекали мешканці табору цієї хвилини, коли на сцену вийде цей гарний хор української еміґрації. Одягнені в гарних народніх строях появилися ці очікувані співаки, а з-поміж них вийшов їх улюблений, скромний дириґент, проф. Лев Туркевич.

Хор відспівав низку німецьких пісень Бетговена, Моцарта, Брагмса і "Верум Корпус" — Моцарта, де і гармонійні переходи не легкі, зумів зі своїми хористами прекрасно віддати цю пісню, яку слухалося з захопленням. Рівнож і пісні "Віеґенліед" та "Вандершафт", заслуговують на велике признання.

Що до українських пісень, то з повністю можна ствердити, що ці пісні були виконані направду по-мистецькому. В піснях "Садок вишневий", "Щедрик" та "Ой зійшла зоря", осягнув хор найвижчий ступінь мистецької обрібки. Заля була так наповнена, що багато людей було в коридорі та домагалися ще одного такого виступу.

Для декого може було зразу і дивним, що в чисто українському таборі хор співає німецькі пісні, для деяких людей і не зрозумілі. Одначе згодом виявилося, що це було і доцільне, бо саме була нагода переконати слухачів, що і наша пісня побіч німецьких пісень, які скомпонували світової слави музики, як Бетговен та Моцарт і інші — не лишається позаду, як також і те, що ці пісні співали саме наші співаки, яких цей концерт вивищує.

Віримо, що проф. Лев Туркевич — як ще за так короткий час зумів загіпнотизувати слухачів цим концертом, то по довшій своїй праці з хористами, здобуде славу не тільки в Австрії, але й поза її межами. Ми переконані, що проф. Туркевич залишиться в історії музики таким, як Кошиць". — Р. М-к.

Одна з рецензій про хор "Ватра", в Зальцбурзі, в дні 11-го березня 1947 р. (Ч. 6 з 16. 3. 1947). Бельгійська газета "Вісті".

Відпис:

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТ. — Так виглядає українська пісня!

Коли б замість рецензії на вчорашній концерт "Ватри", написали похвальну пісню в честь її дириґента проф. Льва Туркевича, то це ні троха не скривдило б ані капелі, ані її клясичних солістів. Те, що цей майстер видобув з 26 співаків, доходить майже до меж можливого навіть в уявленні вибагливого українського слухача. (що для багатьох, менше талановитих народів такий рівень належить уже до сфери неможливого — розуміється само собою).

То не був хор, то була справжня капеля, кожний голос найчистішої марки інструмент, а в сумі гармонія, якій тільки оптичний ефект нагадував, що вона продукт грудей живих людей. Може саме в цьому місці ще найлегше відповісти тим, хто хотів мати "відповідь руба" на питання: Котко — чи Туркевич? Тому, що порівнювати дві різнородні величини всилу факту важко, опишемо їх різницю: вона така, як різниця між вокальним і інструментальним. Притому слід не забувати, яку кольосальну вигоду Котко мав у виборі співаків, а далі в матеріяльних (не говорячи вже про психічні) умовах... Проте Туркевич зі своїм абсолютним слухом (хто бачив уже в нього камертон?), абсолютним переживанням мельодії (коли ув екстазі він не тратить рівноваги тіла, то це тільки заслуга інстинктовної праці ніг) і абсолютно, просто, суґестивним пануванням над співаками — вже нині обіцює абсолютно перевищити свого попередника. До цього дириґент "Ватри" має ще й дальші дані. Хто чув у його інтрпретації відому "думу про Почаївську Божу Матір", чи "Ой закувала", не міг опертися враженню, що мелодії пісень ураз покинули світ абстрактно-

го і "взявши на ся тіло" героїв тексту, виводять могутню живу дію. Трагізм розпачливого благання манастирської залоги ("дума""), діяпазон контрастів між актами фільму — миговика "В турецькій неволі" ("Ой закувала") своєю вітальною силою, несамовитим темпом і зворотами - обривами просто стрясають душу. Коли фільм кінчиться і слухач вертається до свідомости оточення, стверджує: таких ефектів може видобути зі співаків тільки великий модерний диригент, що вміє кожну пісню, кожну строфу, кожний тон розбити на атоми й, наснаживши могутньою "атомовою енергією" своїх одушевлених співаків — викликати з ними могутні ефекти стихійних сил.

Сто літ тому Поет якого пам'ять вшановуємо саме в цьому тижні, запевнив: "...Наша пісня не вмре, не загине". Коли слово "пісня" брати дослівно, ми нині можемо ствердити: в такій інтерпретації українська пісня може тільки — перемогти.

Один з авдиторії

***

Про славні успіхи Української Хорової Капелі, заговорила не тільки преса, але й ціла Австрія, між іншим й Віденський Мистецький Журнал "Естеррайхіше Музікцайтшріфт", в числі 1/2, зі січня і лютого 1947 р. В статтях своїх одушевлялися IX Симфонією Бетговена, та "Шепфунг" — Гайдн-а, яку виконала "Ватра" на спеціяльне запрошення австрійських музичних кругів, які виведено трикратно в Інсбруку, під проводом проф. консерваторії в Іннсбруку Фрітца Вайдліха, 22, 24, 26 березня 1947 р. з її трансмісією через інсбруцьке радіо в дні 1 квітня 1947 р., та в інсбруцькій церкві "Гофкірхе".

В рецензіях, що появилися в місцевих і поза-місцевих газетах, писали про виконання цих симфонічних концертів, в яких крім 'Ватри", брали участь і місцеві хори спільно — признавали особливу заслугу успіхів д-рові Юлієві Альфові і проф. Левові Туркевичу, які бездоганно вивчили, завдяки чому, "хор, що складався з кількох об'єднань, співав у знаменитій "конституції", виявив себе тоново вирівняним, виповненим у фундаменті та поворотним у високих і скорих частинах оди". (переклад з німецького). Цей хор складався зі сил: Колеґіум Музікум Університету, Українського Хору "Ватра", з членів хору при церкві св. Якова, та Обласного Театру.

В тому часі "Ватра" та її диригент, одержували найкращі музичні оцінки знаних критиків, не тільки в Австрії, але і в Европі, як: проф, д-р Вернер, проф. д-р А. Гасслінґер, проф. Музичної Консерваторії в Іннсбруку Фріц Вайдліх, та знаний австрійський композитор Освальд Лютце з Бреґенц, не пишучи вже про своїх знавців, що любувалися і гордилися ними. І помимо голоду, вони — ті наші носії мистецтва, не зражува-

лись, а дальше — перетинаючи кордони, несли славу українській пісні, в якій так виразно підчеркували своє змагання.

Після концерту в університетському місті Фрайбурґ, в Німеччині, якого поводження перейшло в історію капелі "Ватра", яку взяв під моральний протекторат французький генерал Десонвіль, "Ватра" їхала на цей концерт автобусом з Бреґенц, у віддаленні до Фрайбурґу на 250 км. І протягом двох годин, чекав на приїзд хору французький генерал вже на залі, а своїй команді поручив давати знати, коли й де знаходиться "Ватра". Тому усі французькі і німецькі станиці на трасі переїзду "Ватри", сповіщали телефонограмами особисто генерала про приїжджаючу "Ватру", подаючи кожноразову віддаль від Фрайбурґу, та приблизний час приїзду, що адютаант генерала подавав до відома очікуючій публіці.

Аж врешті в'їхала "Ватра" зі своїм дириґентом під залю Кассіно, яку вітала оваційно тисячна публіка, та обсипала усіх на привітання квітами. По дорозі не оминула їх теж овація, бо дівчата кидали квіти та усі прохожі, махаючи руками на знак привітання, кликали "Слава Ватрі!"

Вийшовши з автобуса, співаки негайно виступили на сцену, вітані вдруге гучними оплесками. Цей концерт, був початком другого тріюмфального турне по Німеччині.

На запрошення німецьких вищих чинників, "Ватра" брала участь у радієвих авдиціях, де зразу утривалювали їх накручуючи на ленти всі проспівані пісні. Німецька преса так, як і в Австрії, привітала капелю дуже привітно, підкреслюючи в своїх статтях моменти загального українського характеру, та нашого положення на еміґрації

Їх було дуже багато, та кілька з них, подаю в перекладі з німецьких рецензій в Зальцбурґу, Австрія — з 5. 4. 1947 р., ч. 14:

З естради, УКРАЇНСЬКИЙ ХОРОВИЙ СПІВ.

"Художньо багата вокальна музика вісімнадцятого століття, з'єдналася при кінці дев'ятнадцятого століття з природними силами народної пісні і українська лірика стала через турне Кошиця з інструменталістами і співаками по Европі — нагло, але загально признаною цінністю. Що цю цінність знову пригадується нашій добі, це доля, за яку ми вдячні. Бо завжди підносить свій вигляд цілість народу, який зумів природньо нобілітувати здібність мистецтвом, та це значить умінням.

В такому змислі мусимо розуміти і оцінювати концерт, який дав Чоловічий Хор "Ватра" у великій залі "Моцартеум". Вогонь шляхетного, всеж художньо офрмованого одухотворення, пронизував гарне досягнення і співаків і ідеалістичного керівника хору Льва Туркевича, який уміє заклинати найкращі сили і в голосному і в тихому. Цілковита резиґнація з дешевих ефектів іде назустріч

річевим цінностям композицій. І так вийшла гарна картина суттєвого художнього хотіння, яке піднімається з народу. Воно торкається думок про батьківщину, про народне і суб'єктивне переживання, свята, природи, кохання та фізичних сил танку і маршу. І як усе те було гарно виразно в переважно знаменито виведених укладах Гайворонського, Колесси, Гнатишина, Лиська, Третяка, Воробкевича, Людкевича, Козицького і Леонтовича (деякі в опрацьованні дириґента), — був момент в якому і добре витриманий насправді високий рівень, віддано майже в надприродніх можливостях. Це сталося в "Прометею", яким К. Стеценко прориваєтьcя в сфери зображення, в які перед ним смів вступити хіба тільки Шуберт: з певністю тільки дуже мало слухачів могли відхилитися від подиху метафізичних сил.

Школа, яку дав хорові його керівник, досягає віртуозности. Вона казала хорові забути про втому попередніми подорожами і виступами. Взивання повних і півголосів, моментальна зміна силових ступенів, — найгостріша переміна темпу, найдокладніше вивчення суттєвого в звуці, зрозумілого в слові, розмах мелодійних і запружуюча сила ритмічних цінностей — усі ці катеґорії є власністю дириґента, яку він передає свойому гуртові без застереження.

Зацікавлююча програма мала групу німецьких пісень, також і відспіваних у німецькій мові"... — Проф. д-р Т. В. Вернер.

**
*

І друга його рецензія, з концерту в Зальцбурґському щоденнику "Зальцбурґер Фольксцайтунг", ч. 75, з 1. 4. 1947 р. — Австрія:

"Український Хор "ВАТРА". — Пісні і танки це віддзеркалення душі народу. В українських піснях є тужливість, яка кричить за справедливістю. Всі слов'янські хори, починаючи від раніш відомого хору Архангельського і Хору Донських Козаків Жарова до хору Моравських Учителів, мають в собі багато подібности. Український Хор "ВАТРА" шукає індивідуального відхильного напрямку, бо він хоче в рамцях мистецтва більше служити народові. Відповідно до цього його продукція є природня і невимушена, вільна від специфічної музичної артистики, яка живе більше своєю ориґінальністю, як фактом. Через те, в таких випадках також завмирає передчасно враження.

З багатої програми вибираємо національно-українські пісні. Вони були справжньою маніфестацією національної самосвідомости і віри в Божу справедливість. Особливо козацька пісня Гулака-Артемовського (в обробці Л. Туркевича), вражала особливо захоплююче. Вона стояла стилістично і образово на повній висоті.

Дириґент хору проф. Лев Туркевич виявив себе музикальною особовістю і вже в перших своїх ґестах зраджував розмах оперового дириґента.

Д-р В. Вернер

Іще одна в "Зальцбурґер Нахріхтен", з 1. 4. 1947. Український Хоровий Спів:

"Голосова диспонованість і музикальна здібність, які передовсім промовляли з досі вислуханих продукцій Українців, які живуть у нашій країні, є також гарним приданим, яке приніс зі собою чоловічий хор "Ватра", що ним у широкому масштабі, а всеж до останніх подробиць обдумано керує Лев Туркевич.

Вогонь, що подуманий під цією назвою, вогонь мистецького одухотворення і віддання високому ідеалові, визначає інтерпретацію найрізнородніших змістів, створених певною рукою відомих і менше відомих майстрів. Сценка "Прометей", перевищував, як нам здавалося — значіння через сполуку з метафізичним. Приємно зворушувала відмова від звичайно радо вживаних нижчих побуджуючих засобів". — Д-р А. Гасслінґер.

***

Рівночасно в другій половині 1947 р. та з початком 1948 р., "Ватра" посвячує свої виступи усім українським та міжнароднім імпрезам, в яких замітні між іншим участь в міжнаціональному концерті і святі в Іннсбруку, участь в міжнаціональному тижні культури в Бреґенсі, та на спеціяльне запрошення найвижчих французьких властей в Австрії — участь в різних національних французьких святах, включно зі святом французької революції, їхніх комбатантів, Червоного Хреста, і т. п.

Одним з тих, що обожав хор та його дириґента, був знаний на світовій арені, дириґент симфонічної оркестри американської Метрополітен — Отто Клемпенер. І вже тоді "Ватра" викликала велике заінтересування в Швайцарії, зокрема в присутніх на концертах в Німеччині багато швайцарців, які стали опісля великими її приятелями та симпатиками, як от пастор о. Л. Шраєр, який уможливлює усім придержатись в своїй тяжкій праці, шукаючи для них відповідних кімнат, прохарчування, тощо. Також швайцарський конзуль в Бреґенц, — інж. Бітц, шеф французької контрольної місії Форальберґу — полковник Юнґа, та зокрема — надзвичайне признання хорові та Л. Туркевичеві від дириґента опери в Парижі.

Завдяки о. Шраєрові, хор "Ватра" починає перебивати новий кордон швайцарської землі. І першим успішним виступом в курортній місцевості в Гайден, започатковує турне по мальовничій країні.

На великому вузловому міжнародньому центрі, продовжує дальше, свої, історичної вартости, концерти в найкращих залях, церквах, радіовисильнях, тощо. Пастор о. Л. Шраєр з Рейнеку зовсім безінтересовно опікується нашими мистцями. Він із захопленням до української пісні, кермуючись християнським почуванням, через свої зв'язки з видатними швайцар-

ськими кругами, уможливлює "Ватрі" виказки, організує прийняття співакам, як також віддає їм зовсім безплатно церкви та залі на їхні виступи. Можемо сміло сказати, що успіхи "Ватри" в Швайцарії, це у великій мірі виключна заслуга цього великого приятеля українців, який з неменшим відданням опікувався українськими скитальцями в таборі Форкльостер, в Бреґенц, та який зараз, разом з "Ватрою" ввійде в історію українського скитальчого хорового мистецтва. Слід при тім рівнож надмітити, що технічною організацією концертів "Ватри" в Швайцарії, займалися теж і швайцарські імпресарія; д-р Йоахім Висс та Герман Бек, які з великим признанням до величі нашої пісні, відносилися до "Ватри" та її, як висказувалися — "великого велетня, дириґента проф. Льва Туркевича".

***

Як познайомився пастор о. Л. Шраєр з "Ватрою"?

Одною з цікавих подій, була проба хору "Ватра" перед виїздом до Швайцарії. В скромному бараці робили пробу наші хористи зі своїм дириґентом. І помимо втоми, вони дальше вплітали свій діямант до діядему, що увінчався ореолом слави. Їхні чудові, вишколені голоси, як і "дзвінкі - пташині тенори, так і грімкі, немов труби — баси", звертали на себе увагу на кожному кроці.

В тому саме часі переходив дорогою пастор Шраєр. Почувши такі могутні здорові голоси та руку професійного дириґента, він — як музикальна людина не видержав спокусі, тому й не міг не задержатися. Став на мості, спершись о поруччя, слухав... В кінці таке й відважився, і по довшому стоянні підійшов ближче до мистців, званих в його понятті "соловейками", попросив, щоб йому дозволили залишитись і послухати того чудового виконання, якого ще досі не чув.

Познайомившись з дириґентом Туркевичем і цілою "Ватрою", він так був захоплений, що запропонував і свою співпрацю з ними. І від тоді став їхнім імпресаріо в турне по цілій Швайцарії.

Туркевич написав на чоловічий хор і вивчив пісню французького композитора Йосифа Бове "Стара колиба". Композитор Бове ще тоді жив у місті Фрайбурґ, у Швайцарії — і у славній на цілий світ залі "Реформасіон", Туркевич відспівав зі своїм хором і цю пісню.

Після виконання її, з перших рядів публіки, підвівся високий, худий, у священичій рясі, понад вісімдесять-літній старець-композитор, підійшов до проф. Туркевича і розентузіязмовано зі сльозами в очах подав йому руку та обійнявши, щиро поцілував — наперед в рамя, опісля в обличчя. Він ніколи не уявляв собі, щоб чужинецький хор міг так гарно вивести

його композицію. Публіка шаліла з радости, а наш привітний диригент, збирав овації, яким не було кінця.

Уже в ґардеробі, назбиралося багато музик, композиторів, диригентів та вищих достойників, щоб подякувати за так чудово виконаний концерт. І свої і чужі, цілували нашого професора, підкидали вгору, а чужинці носили на руках.

Опісля запросив старенький Бове усіх до себе на прийняття, де запивали тости, підносячи келихи за здоров'я музиків-композиторів, гостей і друзів нашого диригента Туркевича — славного хору "Ватра" та цілої її Управи.

І те, що залишилось у пам'яті всіх досі живучих хористів і друзів — це усе, що гарне, здорове, благородне, створене на славу свого народу.

На цьому концерті був і композитор А. Гнатишин, який заявив, що така сцена залишиться в його пам'яті на ціле життя. Він відбув поїздку з хором "Ватра" по цілій майже Швайцарії.

Слід згадати, що Лев Туркевич, це був перший, який в прекрасній інтерпретації виконував композиції А. Гнатишина, чим причинився до пропаґанди його творчости.

Крім світських концертів, влаштовувала "Ватра" і церковні концерти по чужинецьких церквах, це Служби Божі в своїй і чужих мовах. Одною з таких була в "Канезіянум" — Служба Божа для "клериків". Співали і з чужими хорами та в присутності чужинця-диригента Вайдліха: "Створення світу" і IX-ту Симфонію Бетговена.

Композитор Вайдліх, який жив в Іннсбруку, був колишнім приятелем Льва Туркевича, з яким співпрацювали ввесь час будучи у Відні, опісля у Львові, аж врешті зійшлися знова на еміґрації та в дружніх відносинах продовжували своє завдання. Помер в Іннсбруку перед кількома роками.

Хором 'Ватра" та його диригентом Л. Туркевичем, усі чужинці були так захоплені, що під час Служб Божих не вдержували свого вияву задоволення і в трансі переживань чудового виконання — били браво, не зважаючи на приміщення в Божому храмі. Вони зі сльозами вітали нашу "Ватру" та щиро виявляли своє одушевлення. Тому опісля, під час таких відправ, де співала "Ватра", чужинецькі імпресарія, що влаштовували церковні концерти, повідомляли в програмках, щоб слухачі здержувалися від овацій на посвячених місцях. Вони часто запрошували хор до участи в Богослужбах.

Голоси преси:

(В перекладі на українську мову).

"Бадіше Цайтунг", Фрайбурґ, Баденія — Німеччина, ч. 40 з 1947 р.

"У рубриці Фрайбурґ і Брайсґав: Українське Святочне Богослуження. Присутність українських духовників та Українського Мужеського Хору "Ватра" в Австрії, дала нагоду до влаштування в греко-католицькому обряді святочного урочистого Богослуження в церкві св. Йоана. З надзвичайним зворушенням багато церковних відвідувачів взяло участь в святочнім Богослуженні східнього обряду. Оскільки однак переважаюче число присутніх не могли зовсім стежити за текстом Богослуження, яке відправляли священики о ясних гарних і повнозвучних голосах в старослов'янській мові, так були вони зворушені, глибоко захоплені і сильно вражені многократними церемоніями, а передовсім східніми піснями та хоровими співами... Проф. Туркевич довів хор до інструменту, на якому потрафить грати віртуоз на мистецьких органах. Також в інтерпретації кількох німецьких композицій, зрадив він гідне підчеркнення багатства учуття та музичної інтуїції. Цього хору, що виступає в своїх мальовничо національних строях, моглобся слухати без умучення цілими годинами. Вияв радости за цей мистецький корм був одушевляючий". — Ф. І.

***

"Аппенцеллєр Цайтунґ" — Герісан, Кантон Аппенцель, Швайцарія, з 27. 7. 1947. Гайден. (корр.). **Концерт Українського Мужеського Хору:**

"Могло було бути около 600 осіб, які минуло-недільного вечора виповнили євангелицьку церкву, щоб почути концерту "Ватри" — Українського Мужеського Хору. Хор, який тепер проживає в одному таборі в Бреґенц, складається головно з інтеліґентних кругів, які в тій музичній ділянці творять спільноту праці. Це був прекрасний образ, який хор дав учасникам концерту, коли 38 співаків виступило в їхніх різноманітніх національних строях — в білих кольорово вишитих сорочках, синіх шараварах, малинових поясах та жовтих чобітках на гарно зі смаком удекорований церковний тетрапод. Моментально віднеслося велике незабутнє враження. Цілий концерт був одним пережиттям. Слово "Ватра" належить перевести на слово "Вогонь", а саме далося завважити вогонь святого одушевлення для співу, який проявляється у всіх композиціях, які довелося нам почути. Рідко коли, хіба може з винятком славного хору Донських Козаків, доводилося нам чути мужеський хор, який би так стежив за найчутливішими інтенціями свого дириґента, як це було в нашому случаю. Музичний директор Лев Туркевич, є таким керівником хору, який уміє по мистецькому творити та видобувати найкращі нюанси в укладі тонів. Пригадувалося, що мається перед собою гарно настроєні органи, на яких грав глибоко чутливий мистець. Концерт зістав започаткований ориґінальною композицією Антона Брукнера "Анґелюс Льойтен". Потім слідувало Л. фон Бетговена "Фаль воль, ду ґольдне Сонне", які хор співав в німецькій мові. Саме в своєму елементі показалися співаки в передачі українських композицій,

причім кульмінаційним пунктом з 21 точок обнимаючої програми, пісня Леонтовича "Ой зійшла зоря тай вечеровая" мусить бути зазначена як композиція, в якій хор і солісти дали себе почути в рідкий гармонійний спосіб. По німецькому відспівана "Віеґенліед" Йосифа Брагмса зістала передана в такий совершенний спосіб, що найрадше було би зажадалося її повторити. (Оскільки би концерт не був в церкві). Тут тенор в своїй ліричній постатті та оформленні вийшов повний подиву, що при Моцарта "Аве верум корпус" в опрацюванні Б. Кельдорфера через обрібку дещо затратилося. Як хор Донських Козаків, так також і цей Мужеський Хор розпоряджає басами, які в глибині мають один одинокий звук. Свою подяку слухачам виявили співаки при кінці концерту, який повністю відспівано свобідно без нотного матеріялу, перед церквою — двома расовими козацькими піснями, яких з вдячністю нагороджено довготривалими оплесками. Сміємо без застереження цим тішитися, що Гайденові вдалося почути Український Мужеський Хор "Ватру", який при тій нагоді вперше виступив в Швайцарії. Ми є переконані, що його мистецькі виступи будуть викликувати всюди таке довготривале враження, як це було в Гайден.

**
*

"Аллґемайнер Анцайґер" — ч. 102 з 26. 8. 1947. Вейнек, Кантон, Аппенцелль, Швайцарія: Гостинний виступ Українського Мужеського Хору "Ватра", в дні 23 серпня ц. р. (корр.):

"Під мистецьким проводом музичного директора проф. Льва Туркевича виступило минулої суботи 35 співаків в оригінальних строях, щоб зготовити населенню Райнеку та околиці невимовну розкіш. Отець Шраєр - місіонар Методистів, який заслужився довкруги цього, щоб зреалізувати в Швайцарії такі гостинні концерти, привітав на вступі хор та присутніх, а при кінці в симпатичних словах іменем одушевленої публіки дав вияв своєї подяки, причім згадав він заразом про трагічну судьбу цього співучого ансамблю. Він також в подивогідний спосіб подбав про це, що кожен зі співаків міг скористати з приятельської гостинности поодиноких тутешніх родин, через що від самого початку нав'язано особистий тісний контакт між співаками та численною громадою слухачів.

Програма обнимала в переважній частині українські пісні, які хор відспівав в чужій для нас матірній мові співаків. Але між цим чулося також знані передання Мендельзона, Брамса, Германа Сутера, і як наддатком до програми врадувано слухачів знаним народнім переказом (Мандрівники) "Дас Вандерн іст дес Міллєр Люст". До свідомости слухачів промовляє вимовно і цей факт, що в видрукованій програмі пісням, які виконувано в чужій для нас мові, долучено зміст пісні, через що кругові слухачів уможливлено краще ухопити характер і голосовий зміст дотичних пісень. Під час їх продукцій переносилося духом в ті далеко-просторні краєвиди в областях Дністра та Дніпра, бралося участь в завзятих боях, які зводив на протязі століть прив'язаний до рідної скиби Ук-

раїнський Нарід проти Турків та Татар. Деякі пісні трискали саме своїм духом та темпераментом. В більшій їхній частині особливіше враження викликував мелянхолійно-тужливий похилий тон, який в подивугідний спосіб контрастував з бадьорим боєвим духом. Не бракувало однак тут також жарту та гумору, а цей так по мистецькому відспіваний "Птичий хор" при кінці першої частини, залишить напевно у всіх слухачів незабутнє враження.

*Хто так, як сьогоднішний звітодавець вперше в житті чув хор Українських Козаків, цей зістав глибоко вражений музикальністю цього співочого ансамблю. Під час півтора годин хор співав повністю з пам'яти нелегкі пісні, які в частині своєї технічної можливости поставили до співаків колосальні вимоги. Ошоломлюючою була швидкість у виразі розміщення та виведення голосів, які за інтенціями дириґента, здавалося — слідили без решти, причім всі нюанси багатого світу почувань від сирого жовнярського тону аж до ніжного материнсько-діточого сентименту, від молодечого танкового одушевлення аж до божесько-ніжного розпачливого, монашого крику-молитви — виявляли себе тут в повно-змінному драматичному напняттю. Ошоломлюючим був засяг тонів, якими співаки немов граючись мистецтвували. Під час коли тенерові голоси взносилися в ясні височини, глибокий бас звучав немов звук органів. Ніколи в моєму житті не чув я так глибоких тонів, як в Брагмса "Віеґенліед"", осягнули тричі перечеркнене "**AS**". Хоч хор був уставлений лише в два ряди, так, що після нашої думки контакт обох крил був утруднений, то однак збитість продукцій не залишала нічого до бажання і чистість співу була понад всякий сумнів взнесла. Цього не можна інакше розуміти, як так, що тут уможливила імпонуючу видайність співпраця визначного дириґента з трупою співаків, наділених високою музикальністю.*

Маленьку зміну внесено у програму, коли в двох точках перебрав ролю дириґента осьмирічний син професора Туркевич: "Вчас належить вправляти, хто хоче мистцем стати".

Шкода, що між численними відвідувачами концерту майже не бачилося членів та дириґентів музичних хорів Райнеку та околиці. Саме вони були б могли дуже багато навчитися від цих Українців. Цього роду швайцарської самовистарчальности не належить жадним способом вводити на мистецьку площину, а яку в інтересі здорового поступу належить поборювати зі всією рішучістю.

Вдячна громада слухачів бажає Українському Хорові "Ватра", назва якої означає "Вогонь", дальших успіхів в нашій батьківщині, а то тим більше, що таких успіхів потрібно скромним симпатичним співакам, щоб їхнє матеріяльне положення не було таким гірким, як є тепер". — Ш... **(Sch.)**.

***

Хор "Ватра" виступав і в катедрі "Марилянд", де було відспівано Службу Божу для німців і французів, у супроводі двох дияконів. Одним з них був о. Петро Мельничук, який зараз

живе в Балтімор, ЗДА і о. Добриянський. Катедра переповнена вірними, понад три тисячі народу. Того самого вечора був концерт, на який усі знову громадно зібралися, щоб почути той, як казали: "надлюдський хор". І Лев Туркевич заспівав з хором колискову пісню Й. Брамса "Wiegenlied", що була досі на мішаний хор, Туркевич вивчив в аранжировці на чоловічий, яку того самого вечора заспівали. Після того, заля зробила дириґентові й хорові таку овацію, що вся переповнилась в один рев, так і мусіли повторяти цю пісню двічі, тричі, і ще раз, і ще раз. Рев не уставав і хор змушений був відспівати ще понад п'ять наддатків в німецькій мові. Проте — закінчили таки українською коломийкою.

По концерті, до ґардероби з'явилися німецькі критики, які обнімали й цілували Туркевича за чудове виконання. І наш незрівняний мистець перелітав знова з рук до рук. Чужинці підносили його вгору й кричали: Слава!

В перекладі на українську мову

Женевська критика

"Трібіюне де Женева", 26. 1. 1948
"La Tribune de Geneve".

"Не щодня доводиться нам чути меланхолійні то тріюмфуючі співи молодого і ще не зведеного до запорошеного ранґу традиції фольклору...

Бо що являє красу народнього співу, так це те, що він є динамічний, що він є жвавий, що він відповідає потребі виявлення щирих почувань. Як мова може бути живою, а це значить і вартісною тільки тоді, коли нею говорить об'єднаний, збитий і злитий в одно ціле щоденним життям колектив, так і народний спів є промовляючим тільки тоді, коли він виливається з простої душі природньо, як і інші життєві функції. Решта то вже археологія! Тоді, як у нас, на нашому старому Заході, який занадто пішов вперед (!), фольклор є пережиток старих прекрасних звичаїв, стояча вода, в якій рідким композиторам вдається відшукати деякі затьмарені вже теми, Україна в боротьбі з природною на своїй землі, яку він обрабляє, яка його годує і яку він боронить, виспівує свої радості й своє горе, свої збройні змагання, свої степи, свої селянські свята, Різдво Христове і малі пригоди свого люду... Це відгук ліризму, їхнім наївним чаруванням та їхнім таким гумором полинули співці хору "Ватра" публіку, яка не стримувала свого захоплення. Стала музикальність, досконале виконання та багата й хорова гармонізація співу — виявили високу вартість всього ансамблю, майстерно дириґованого їх ексцеленцією професором Львом Туркевичем, автором чудових першорядних аранжеровок.

Під кінець зазначимо зокрема, що композитор Леонтович в своїй аранжеровці стародавньої балляди "Почаїв" показав гармонізацію зворушуючої краси.

П. Тг. (Р. ТН.)

Сьогодні можемо сміло сказати, що хор "Ватра" був не тільки причинником буревійних оплесків, радости, але часто і то дуже часто витискав сльози, що є найбільшою насолодою для мистця — це сльози на очах публіки.

Проте, не так воно було дома. На превеликий жаль мистця, усі еміґранти жили тоді разом під одним дахом, лише мала горстка могла дозволити собі на скромне приватне життя по інших домах. Решта приміщувалася у кімнатах мурованого бараку, де спали й варили. І кожен старався придбати те своє місце якнайкраще.

І от, світової слави музик, композитор і дириґент — вчора ще так гарно збирав овації, а нині — помимо того, що мусів усім заопікуватися, по згашених світлах у таборі, Туркевич прикривши коцом своє скромне місце на підлозі, щоб не бачили інші, мив підлогу, робив порядки, прав для себе й для дітей, — працював тяжко.

Часто, прийшовши пізно додому, чи то з виступу, чи з проби, заставав замкнену кімнату на ключ або закрутку, — та, щоб не наразитись на небажану консеквенцію у виміні думок серед більшого скупчення еміґрантів — він, Туркевич, мовляв, не хоче нікого будити — ставав у дверях, чекаючи ранку. Тут вже не міг блукати по вулицях, як колись будучи у Львові, бо таборова поліція була йому знайома, — тому при світлі малої електричної лямпки, що висіла на коридорі, чи місячного сяєва, творив на кусках паперу свої вартісні пісні. Коли, де і на чому мав комплектувати ці жадні нині кожному його пісні? Комітет сидів, немов маріонетки, не подбаючи навіть про вільну кімнату зі столом, тому Туркевич тримав усе по кишенях, де був лише кусок сухого чорного хліба.

Він змарнів, схуд і зажурився. "Чи довго ще доведеться каратись по таборах Ді-Пі Кемпів?"

За час свого несповна три-літнього існування в тяжких скитальських умовинах, "Ватра" виступила із 300 великими концертами світського та духового характеру в трьох державах: в Австрії, Німеччині та Швайцарії. Дальше, виключно між французькими і італійськими кругами та серед окупаційних властей Австрії, в американських та англійських кругах.

Наведу кілька місцевостей, де збирали заслужені признання:

АВТРІЯ: Бреґенц, Дорнбірн, Гогенемс, Фельдкірх, Ляндек, Іннсбрук, Ранквіл, Ґетціс, Цель ам Зее, Куфштайн, Сельбрун, Блюденс, Зальцбурґ, Філлях, Кляґенфурт і інші місцевості.

НІМЕЧЧИНА: Ашафенбурґ, Кресброн, Ґаслях, Равенсбурґ, Штутґарт, Ульм, Ванґен, Фрайбурґ, Реґенсбурґ, Мюнхен, Баден-Баден, Мілсайм, Лер, Авґсбурґ, Міттенвальд, Берхтесґаден,

Ванґен, Ліндав, Фрідріхсгафен, Іберлінґен, Теттнанс, Лібенав і другі.

ШВАЙЦАРІЯ: Райнек, Марґареттен, Аппенцелль, Женева, Монтре, Герісан, Фрайбурґ, Берн, Біль, Хур, Солотура, Давос, Люцерна, Талвір, Цюріх, Гайден, Шафгавзен, Ст. Ґален, Упвіл, Тойфен, Урниш, Ґайс, Герізав, Вальценгавзен, Бад-Раґац, Шірс, Люґано, Вінтортур, Раперсвіль, Етокоа і інші.

Як бачимо, проф. Туркевич і його хор "Ватра" та Управа хору, не дармували, а можна сміло сказати: "працювали в поті чола!", здобуваючи добре ім'я України. І дехто може подумати — заробляли. Ні, це така маса людей, яка заледве могла собі оплатити подорож, бо й на скромну веґетацію не вистачало. Дуже часто співали даром, переважно по церквах і на наших імпрезах. Це все було тільки з патріотизму і для Бога.

Цінну науку дириґента, овоч його праці усі відразу відчули й побачили. Тому на його проби сходились не тільки хор "Ватра", але й хористи з інших хорів, щоб навчитися справжнього виконання пісні.

В Зальцбурґу існував хор "Муза", якого дириґентом був Л. Крушельницький, і як тільки з'явився Туркевич зі своїм хором "Ватра", — хористи з хору "Муза" збігались громадно на його проби. Вони користали з кожної нагоди, не опускаючи ні одної проби. Це було в 1946-1947-их роках.

Реасумуючи тяжку працю хорової капелі "Ватра", бачимо, як "Ватра" зростала, кріпшала, йшла від успіху до успіху, і те в головній мірі було заслугою Льва Туркевича, бож хор "Думка" — не дійшов досі до таких успіхів, до яких їх повів Лев Туркевич. Тому можемо сміло висказати думки багатьох членів хору "Ватра": "без проф. Л. Туркевича, "Ватра" ніколи не була б "Ватрою" — лише якимось незначним хориком. І проф. Туркевич дав їй своє обличчя, свою індивідуальність, свій талант".

***

Успіхи "Ватри" увінчались не тільки на концертовій естраді, але й на політичній арені...

Спершу декому може й дивно те виглядає і мало правдоподібне, але це сьогодні історичний факт.

Як було згадано попередньо — запляноване на світову арену концертове турне хору "Ватра" під дириґентурою Льва Туркевича, почалося по великих успіхах в Австрії, Німеччині та Швайцарії, концертами в Монтре та в Женеві, а це 22 та 24 січня 1948 року.

Особливо добре підготований технічно редактором проф. Михайлом Єремієвом концерт в Женеві був тріюмфом української пісні в Швайцарії. Дійсно, на 1200 місць, заля "Реформа-

сіон" була по береги виповнена найдобірнішою публікою, між ними було багато дипломатів, що тоді саме радили в Женеві, в справі т. зв. "Міжнародньої Організації І. Р. О.".

Концерт відбувся з таким надзвичайним успіхом, що усі щоденники Женеви в своїх похвальних рецензіях висипали, немов з рогів обильности найкращі вислови признань. Як зрештою знаємо, з історії, що ще досі ніяка мистецька одиниця не віднесла такого успіху, як тут саме "Ватра" з проф. Л. Туркевичем.

Після концерту, українська громада Швайцарії, очолювана ред. проф. М. Єремієвом, влаштувала прийняття для "Ватри", на яке були запрошені та прибули такі знані особистості та приятелі українців, як професор Женевської Консерваторії, Герман Ґуртлєр, та голова Міжнародньої Комісії для біженців, французький амбасадор Понсо.

Під час прийняття промовляв амбасадор Понсо, якого уривки з виголошеної промови, подаю: — "Бачу і подивляю Українців — їх музикальність та високу культуру. Те, що ви показали на концерті в "Реформасіон", це подиву-гідне. В таких несприятливих скитальчих умовинах створити та утримати таку визначну мистецьку одиницю — дає доказ вашої високої культури, яку несете в світ. Ви репрезентуєте Ді-Пі з найкращої сторінки. Я є певний, що ці країни, які переведуть у себе відповідні закони про допущення до своїх держав еміґрацію ДП, дуже цим піднесуть у себе позем культури..."*).

Дальше йшла промова під знаком повного признання українцям за репрезентування ними Ді-Пі, в доброму розумінні.

В кілька днів після цього відбулося засідання комісії ІРО — на якій запало важне рішення про переселення ДП, а на якому саме амбасадор Понсо був предсідником та ще раз пригадва концерт "Ватри", який слухали усі дипломати, що брали участь в цьому історичному засіданні ІРО. І це саме помогло до позитивного вирішення долі біженців. І "Ватра" запечатала найкращі сторінки біженців.

Сьогодні добігає вже двадцять років від цього часу. Багато тодішніх ДП переселилося в заморські країни, і багато живе в достатках та добрі. Чи усі вони знають, і чи хто з них усвідомлює собі, що саме у вирішенні їхньої долі, свою цеголку доложили "Ватра" та її непересічної міри мистецький провідник проф. Лев Туркевич.

Цей хор проіснував в Европі повних три роки. Свою діяльність закінчили із початком 1949 року. Хоча ще по виїзді дириґента та багатьох хористів, як і членів Управи, хор проспі-

*) З архіву хору "Ватра".

вав низку концертів. Слушно писали в статті, що була опублікована в українському щоденнику "Свобода" в 1955 р.:

"Хор був дещо послаблений внаслідок виїзду за океан декількох співаків-солістів, як також самого дириґента Туркевича. Здавалося, що вже успіхи славного хору закінчені. Однак зразкова дисципліна і зіспіваність хористів та великий вклад праці видатного дириґента були аж надто очевидні, тому не дуже багато була надщерблена мистецька форма хору..."

Хор продовжував ще свою працю, виїжджаючи до Швайцарії в округ Цюріху та Санта Ґаллєму, під дириґентурою Ореста Садовського, який чесно й солідно попровадив їх, проте — це було вже закінченням.

Одначе Туркевичеві не так легко було зразу видістатися до "обітованої землі", бо ж і в Канаді знайшлися слабші духом, що перешкоджали йому в продовжуванні дороги, яка стелилася кривавою трояндою ще й з кільцями, острими кільцями, що влазили ввесь час аж до його відходу у Вічність. Тому переборюючи деякі труднощі, прийшлося ждати, однак і тим разом вдалось перебороти ворога, що так завзято домагався недопущення цінної сили у західню півкулю землі.

При допомозі ОО. Василіян з Едмонтону, в місяці лютому 1949 р., Туркевич відчалював кораблем "Самарія" — в нову країну — Канаду.

За ним переїхала і частина його хористів, з якими продовжував велику працю свого короткого життя.

На океані ясніли береги, шуміли білі кучері води і відбивалися у пароплави, наладовані безліччю людей і багажем. У повітрі кигикали чайки.

"Ой горе тій чайці, чаєнці небозі,
Що вивела чаєняток — при битій дорозі..."

***

Роман КУПЧИНСЬКИЙ

ОДА ДО ПІСНІ

Пісне! Велична, рідна Пісне!
В тобі є все: І древня наша слава,
Хист Володимира і мудрість Ярослава,
І наших прабатьків ворогування злісне.
І Богдана розвага,
І Богуна відвага,
І Дорошенка ум і хитрощі Мазепи,
І гомін гір,
І блиски зір,
І шум лісів, і розговори степу.
І матерня любов, і чар палкий кохання,
Жаль за свободою і мрії про свободу.
І весь наш біль, всі наші сподівання.
Ти — дзеркало душі Країни і Народу!
Устами матері у пісню колискову
Вливаєш Ти любов до племени, до краю.
І донесе дитя твою таємну мову
І донесе враження незатерті
Аж до самої смерті.

Хоч би забув хто мову та звичаї,
Хоч би на вік припав чужою плісню,
Хоч би вже душу й ум чужа земля забрала,
Як вчує де Тебе — журливу пісню,
Скаже: Матуся так співала!
Ти, лицарем стоїш все на сторожі
Твоїх дітей!
Ти вибранцям під ноги стелиш рожі,
Твій звук святий.
Наказує хитких, мов заповіді Божі.
Твоїх таємних, рідних, любих чарів
Не видержать серця й запеклих яничарів.

В турецьких пивницях, в холодному Сибірі,
Потіхою була невольникам страждущим.
Облегшувала жаль, піддержувала в вірі.
І муки їх за край нащадкам Ти грядущим
Передала, щоб ті учились на примірі,
За Рідний Край і як народ кохати,
Як задля них і жити, і вмирати.

Ти лицарям сталила серце в груди
На бій кривавий.
Ти їх вела крізь смерть, пожар і труди
До лаврів слави.
Розрадою була в годинах суму,
Підоймою в часи зневіри та розпуки,
Щоб їх самих потім заклясти в думу,
А їхні діла у — теорбана звуки.
Ти не дала наїзникові злому
Святих ідей,
Провідником була народові сліпому,
Як той Мойсей.
І довела до тих часів,
Аж він прозрів наново
І до історії віків
Своє докинув слово.

Пісне! Велична, рідна Пісне!!!
Розправ свої високолетні крила
В великий день!
Без Тебе серце в грудях трісне.
З Тобою викрешемо з серця, як з кресила
Святий огень!
І підемо через побіду в полі,
Обмиті з крови й ран, на зустріч волі!

ЧАСТИНА ДРУГА

ВИЇЗД

Зима, 1949 рік. Між високими Тирольськими горами, в місті Інсбрук — гуртувалися в мальовничій країні Австрії, вибрані щасливці, власники різного роду "афідевітів".

І от 1-го лютого того ж року, коли темні ще хмари покривали небо і воно сивою пеленою обкривалось довкруги, холодний вітерець тарабанив дрібним сухим снігом об вікна, будив і кликав до гурту.

Юрба народу пропихалась до дверей будинку, в якому в призначених кімнатах господарювало ІРО. За столами з купами листків паперу й документів, сиділи урядовці, які сповіщали про виїзд скитальців до Канади. Телефони дзвонили безперервно.

Ранок... На залізничій стації гомоніли різноманітні голоси пришедців. Електричний довгий вуж ждав на нових пасажирів, чужих цій країні, що готувались до виїзду, радіючи довгоочікуваною хвилиною.

Урядовці ІРО з приготованими документами вказували на призначені місця. Лев Туркевич звивав старанно свої цінноші з підписами оо. Василіян з Едмонтону. Він їхав туди на запрошення для продовжування мистецької праці на чужині.

На стації обнімались усі, бажаючи швидкого побачення — довго стискали і трясли один одному долоні.

Веселою юрбою збіралася біля Льоня громадка знайомих, а з ними і п-во С. і Т. Витвицькі, яких також провожали друзі, що їх зібралося чимало з міста і з табору Ляндек.

Поїзд рушив. З вікон махали руками, а ті, що залишились — ішли, ба й бігли за поїздом, помахуючи капелюхами і хусточками.

Ще довго дивилися крізь вікна, та чим далі постаті губилися в імлі, лише десь здалеку линули відгомони гудків і невиразного гамору.

Дома залишилася мати. Чи відчуває її материнське серце, що улюблений син, покинувши Рідну Землю, — раз на завжди залишає і европейський континент...? Воно напевно здригнулось і прийняло щирі думки прощань улюбленого сина. Туркевич, відірвавшись від рідні, залишив усе гарне й добре та пішов дорогою турбот, — він залишив неповоротне щастя своєї веселости, безтурботности своєї привітної натури.

"Та чи й усі повернуться, усі, що сьогодні з таким бажанням кращого життя вирушають, щоб врятуватись від невідомої долі?"

Їхалось добре, бо ІРО подбало, щоб усіх вигідно розмістити, тому кожна рідня одержала окремий відділ.

Як звичайно так і тим разом, для Льоня не стало місця і помимо того, що рідня вигідно лежала на лавках, він усю дорогу змушений був стояти на коридорі біля вікна, бо для нього не було місця.

Поїзд мчав, "пробиваючи" високі скелі, ліси, зрушував галуззя придорожних дерев, вганявся в довгі, темні тунелі. Шпилькові віти, схиляючи під подувом вітру широкі свої засніжені рамена, сипали срібно-пухкий іней. Може й вони прощали бездомних скитальців, що залишаючи простори мальовничої Австрії, все далі й далі відходили від дорогих Рідних Земель.

НА МОРІ

Видиш брате мій, товаришу мій —
Відлітають сірим шнурком
Журавлі у вирій...

З гамором пробивалась юрба самітних і з ріднями різних рас чужоземців на чардак корабля "Самарія".

В Туркевича не було бажання ділитись із друзями своїми схвильованими думками, переплітуваними радощами дійсности з турботою нового життя, жалю й туги за рідним гніздом і землею. Огорнений ностальґією, стояв на покладі, спершись об залізний борт корабля.

Україна!... чи вернеться ще домів, чи побачить коли її та почує свіжий аромат піль, ланів, степів і тих чудових шумливих рік, над якими так часто висиджував, вслуховуючись у чудові акорди української природи.

Канада, — вона потребує фармерів, ремісників, торгівців, — а не таких, як він, з його мріями.

Сумно дивився на портові будівлі, огорожі, відчував бажання дихнути повними грудьми, вони немов камінням придушені, стримували віддих. Вода плескала в береги.

...Раптом почувсь гудок пароплава. Корабель відчалив від берега. Золотиста смуга світел, змішана з блиском місячного сяєва, поволі зникала, а її місце займали морські ліхтарі й щоразу темнішало, зеленаво-сірими хвилями, що зливались із безкраїм небом.

Прощай Рідна Земле! — прощай кохана й нещасна Україно!

Лев ділив свою журбу з морем, що вів якусь дивну, таємно-грізну мелодію. Він стояв зворушений, ще з чардака бачив шпилі кремезних будівель, які піднімалися високо, то знов ніби поринали. В скорому часі, прощав і останні береги Европи. Чим далі віддалювався корабель, тим більші піднімались морські хвилі, неспокійні й монотонні, гучні.

Така мандрівка хвилювала його, бо ж їхав у невідоме. І знов нові думки й нові мрії, а з ними й нові обов'язки родились в утомлених думках.

І так стояв би ще довго, якщо б не веселе товариство його невідступних друзів, з якими так мило себе почував, що зараз згрупувалось біля нього та, охоче до розваг, запропонувало на партійку "бріджа". Розвіялись мрії...

І чесне товариство вхопивши Льва, попрямувало до гостинної залі, де, при столиках з оксамитними покривалами розважалось.

Туркевич їхав у товаристві родини Тараса й Соні Витвицьких, д-ра Лемішки і Богдана Весоловського, що солідарно піддержували себе на дусі.

У вітальній кімнаті було багато розваг, стояв фортепіян, на якому Лев часто грав, висвітлювали фільми та влаштовували забави, а для забуття вступали ще й до бару на чарку вина. Часом дехто з пасажирів крикнув: акули пливуть! І вже всі знов на чардаку з далековидами, із зацікавленням, стежили за небезпечним хижаком.

І знов утихало, і знов біганина по чардаку. Декотрі, втомлені морською недугою, лежали на своїх "бантах", а то й на лежаках, з невідступними паперовими коробками.

Усі ті мальовничі пейзажі живого образу, обрамовували й прикрашували білі меви, що кружляли маєстатично та шелестячи крилами, кигикали. Це пташине квиління на зовні, доповнювало життя корабля в сальоні чи барі, де зливались акорди фортепіянових клявішів, ударювані певними руками Льва. Тому й час так швидко минав. Здавалось щойно 18-ий лютого, коли всі всідали до корабля, займаючи кабіни з поверховими ліжками, а то вже 28-ий день місяця, в якому причалювали до порту. Пароплав сердито викидав чорний дим з височенного комина. На покладі було людно. Ще година, ще дві і береги канадійської землі зарисуються на сірому обрію.

Уже перед Галіфаксом моряки кидали грубезні шнури униз та передавали їх зручно допливаючим буксирам, що причалювали з усіх боків, немов на лови чи порятунок.

Лев, вибіг на чардак, щоб доглянути торжественного й цікавого причалювання. Звідти було видно групу людей, що зібралась привітати новоприбулих мандрівників европейського континенту.

Корабель "Самарія" в'їздив до пристані. Усі хто досі хворів, зразу повиходили зі своїх закутин, уже зовсім повні наснаги і здоров'я.

У пристані, біля помосту ждали й такі, що ще недавно тому загостили в нову країну. Вони, ознайомлені з тутешніми звичаями, ділилися думками та порадами з новими "зеленими" прихідьками.

Темні, аж чорні, обмотані саджею доми, не зробили захопливого враження. Тому всі чекали нетерпляче свого від'їзду в глибину країни. Але, мабуть, ніодин не заспокоїв свого бажання в милуванні красою природи в новій країні.

На вулицях Галіфаксу великі будівлі, темні від диму й саджі, звертали увагу неприбраним сміттям, що з подувом вітру, летіли немов великі птахи зі смітників марнотравства.

А купа дітей перебігала крізь натовп нових прибулих, стежила із цікавістю за дивно смішними клунками, та валізами.

Заки Туркевич примістився до вагону, гостинні жителі запросили до почекальні, щоб наділити всякого роду ласощами та цигарками. Поряд з ним бігла дрібненькими ніжками його донька Тася. Вона цікавилась усім та обсипала десятками питань свого татуська, котрий так радо й спокійно передавав здібній голівці свої погляди та завваги. Це була невідступна його товаришка, що так часто просила під час відходу свого батька благальним голосочком: "Татуську, бери мене зі собою, я не хочу лишатись без тебе!" І татусько сповняв її волю, брав на руки і під враженням її цікавих питань, тулив її до своїх грудей. А постать батька, виростала в уяві малої дівчинки, огорнута авреолом лагідної вдачі та величі.

Ще хвилина і поїзд мчить на захід. По дротах придорожнього телефону, дзвенить вітер. Засніжені вікна закривають нецікавий простір.

Лев обмірковував пляни майбутнього життя, готував сили для підняття праці важкої, але шляхетної на користь Батьківщині.

КАНАДА

Все, що мав у житті,
Він віддав для одної ідеї.
І горів, і яснів, і страждав,
І трудився для неї.

(І. Франко)

Холодні сніжинки розбивались на вікнах великого канадійського вужа, що зі швидкістю поспішного поїзду, мчав на захід. Просторі, одноманітні степи, а далі ліси і денеде фармерські хатини, мережані світючими зірками вод, мерехтіли крізь вікна. Зниділі таборовим життям і з горя батьки, вдячно усміхаючись, вітали нову країну добробуту та з цікавістю оглядали свою прибрану батьківщину. В нутрі поїзду великий гамір. Крики дитячих колотнеч і ігор, переривали думки виснажених громадян, що лишаючи Рідні Землі, залишили й руїни після другої світової війни.

Дбайлива й гостинна країна вільного континенту, клопоталась усіма, а все ж таки найбільше тими немовлятами чи підростками свого майбутнього цінного громадянства. Вони мали все, чого лише бажали.

Їзда була довга, бо ж із портового міста Галіфакс — на другий бік нового континенту, довелось перебувати кілька діб у замкнених комфортних вагонах. Товариство миле, веселе, зі збуджуванням нових мрій та надій — переплітало радісні гу-

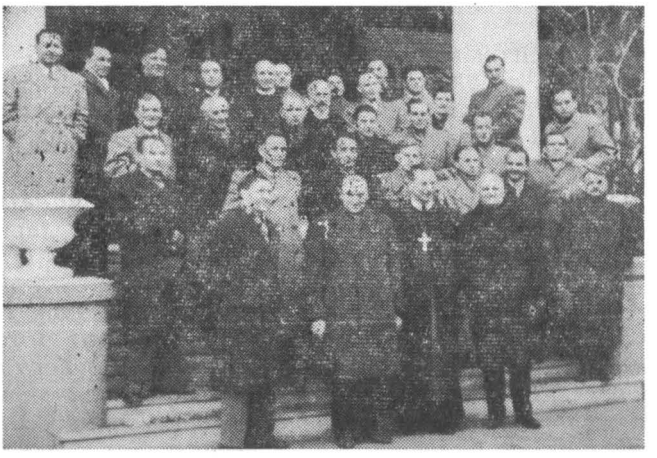

о. Протоігумен Теодор Добко. Від лівої його сторони (перший від правої) — проф. Лев Туркевич. В третьому ряді посередині о. д-р В. Лаба і за ним о. д-р Сопуляк та хористи хору "Ватра" в Мондері.

тірки піснею. Поїзд перетинав засніжені поля, ліси — і, немов іскра, гнав у столицю Альбертійської провінції, Едмонтон.

За старанням едмонтонського Преосвященного Владики Кир Ніля і протоігумена Чину оо. Василіян о. Теодора Добка, Лев Туркевич туди їхав.

На стації в Едмонтоні, ждала майже вся рідня інженера В. Батицького, який був його приятелем, — а дома, вітала пані добродійка традиційним українським звичаєм, багато заставленим столом — чим хата багата — тим і рада!

Зразу почались пляни, зібрання і висловлювання творчих задумів.

Найбільше відданим великому ділу для піддержування задуму Туркевича, був о. Протоігумен Т. Добко, який багато вклав праці для тієї цілі, як також помагав у вивінуванні хору.

На хуторі оо. Василіян у Мондері — Туркевич скомплектував і вишколив знаменитий професійний чоловічий хор, якого назву "Ватра" продовжували. Кромі того він навчав Служби Божі, які опісля співали в катедральній церкві, як також працював над голосами та навчав музики і хору в Народньому Домі. І на хвилях етеру передавав часто радіопередачі своїх хористів з Едмонтонської радіовисильні.

З хором "Ватра" в Едмонтоні, влаштовував Туркевич багато концертів, та робив пляни на виїзди по США й по цілій Канаді, у яких жила більша кількість українців. Кількість хористів в Едмонтоні була невистачальна до повного складу хору, тому Туркевич виїздив часто по всій Канаді та Америці, анґажуючи співаків. Відтак, хор здобував нову славу на кожному місці.

Одна з рецензій канадійського хору "Ватра":

"Виступом в Тавн Гол — хор "Ватра" виправдав свою славу" Ню-Йорк, 23 березня. — Український чоловічий хор "Ватра" та його дириґент д-р Лев Туркевич без сумніву виправдали своїм вчорашнім виступом в місцевій репрезентативній Тавн Гол свою славу одного з найкращих українських хорів після незабутнього Кошиця. Хор виступав у складі 25 співаків і з них дириґент добув, здається все, що можна видобути під голосовим і технічним оглядом.

В програмі концерту було 18 пісень — композиції Гайворонського, Кошиця, Колесси, Купчинського, Гнатишина, Артемовського, Лисенка, Ніщинського та дві народні пісні. Більшість пісень відомі з попередніх виконань, деякі навіть дуже популярні, але у виконанні хору "Ватра" та в інтерпретації його дириґента, проф. Лева Туркевича, це були ориґінальні пісні з підкресленою новою їх красою, з прекрасними піяніссімами і фортіссімами, великою зіспіваністю хору та його ідеальною реакцією на кожний рух дириґента. Хор "Ватра" співав так, як собі його дириґент бажав, а про дириґента можна тільки повторити те, що свого часу амери-

канська критика сказала про піяністку Любку Колессу — він справді належить до Тавн Гол!

Публіка з ентузіязмом приймала кожну точку програми, домагаючись повторень..."

На одному з концертів "Ватри", в Едмонтоні — було віддеклямовано вірша "Ода до пісні", авторства поета й музики Романа Купчинського, яку публіка приняла гарно й зрозуміло.

Життя плило при звуках церковних і світських пісень. Відтоді едмонтонська публіка в новоприбраній державі, уже не так гірко відчувала розлуку зі своїми братами, яких зали-

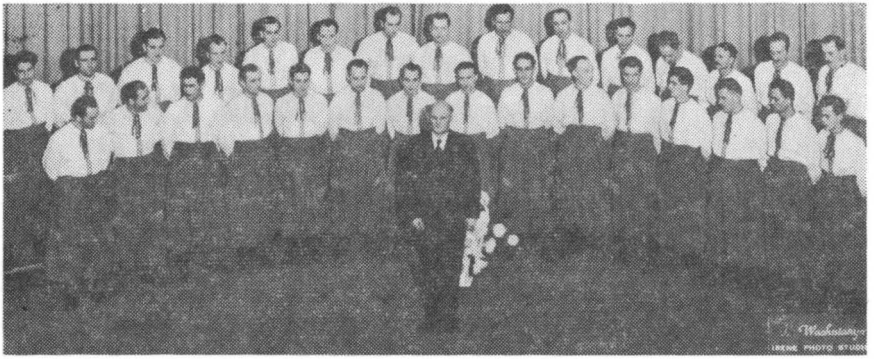

Хор "Ватра" в Едмонтоні. Дириґент — проф. Лев Туркевич.

шила на Рідних Землях. Приїздили нові співаки, приходили нові чутки, родилися нові стремління, ба й своя рідна мова й пісня, підбадьорювала всіх, хто втрачав віру в силу свого народу. Підносили голови й такі, що зовсім забули рідне слово, бо ж і перебували в чужих товариствах та, закліматизовуючись, забували хто вони та чиїх батьків діти. Лише старенькі бабусі та сиві вже дядьки зі щирими сльозами в очах, вітали своїх нових земляків, нагадуючи собі давні часи.

Славу української пісні розсівав Туркевич і по багатьох містах США. З хором "Ватра" їздили до Нью Йорку, Філядельфії, Рочестеру, Дітройту, були і в Бостоні, в Ютіка, Толедо, Пітсбурґу, Чікаґо і інших, пропаґуючи наше пісенне багатство.

Мозольна праця над нотами, вивчення все нового й нового репертуару, над яким працював Туркевич, вкінці виїзди з хором по Канаді й Америці, не увінчались постійним перебуванням в Едмонтоні. Хор не витримав тим разом проби тяжкого життя, бо хористи змушені були працювати і то тяжко, бо ж за заробітні платні в хорі не можна було утримувати родин. Хористи дружилися, їхні рідні збільшувались, а нового

для доповнення хору нарибку тоді ще не було. Канадійська молодь не радо горнулась до новоприбулих братів, бо вживала часто англійської мови і тяжко ще тоді усі взаємно порозумівалися. В деякій мірі в розв'язанні хору була й причина відмови американського консуляту віднови дозволу на переїзд членам хору, які не мали громадянства.

Афіш хору "Ватра" в Едмонтоні.

EDMONTON ROTARY CLUB

— PRESENTS —

VATRA

UKRAINIAN MALE CHORUS

Conducted By

PROFESSOR LEO TURKEVICH

(Formerly Musical Director Opera House,
Lviv, Western Ukraine)

Програмка хору "Ватра".

Довідавшись про приїзд Туркевича до Канади, пишуть мистецькі чинники зі Швайцарії листа з запрошенням до Европи. Лев дуже бажав туди їхати на гостинні виступи, тимбільше, що подорож і перебування мав забезпечене. Проте, відносини на чужому ґрунті дуже несприятливі для мистців, тому й тяжко йому було перебороти все, що було на дорозі великих мрій.

***

Для продовжування своєї мистецької праці, Лев їде шукати кращої долі. Провірює обставини, приміщення, де міг би спокійно й свобідно жити. Його мрією було створити в Канаді український театр, у якому могли б працювати кращі сили. Він робить пляни на створення музичної школи, де, крім гри на інструментах, навчалось би й теорії музики, історії, як також і навчали б молодих співаків. Тому, що був найкращим інструменталістом, бажав виховати свій рідний ансамбль симфонічної оркестри, з якою міг би давати більші імпрези у великому маштабі.

Туркеивч хотів виховати молоде покоління, яке так мало знало про свій рідний край. Він часто повторяв слова Ціцерона, що: найкращий і найбільший подарунок, що його можемо дати державі, це освічена й добре вихована молодь!

Однак, не всі ще тоді були вповні зрілими. Не маючи спокою з матеріяльними дошкульностями — виснажувався дощенту. Проте, його найбільше боліло брак зрозуміння в інших, їхня жадоба завдавати все нових і нових клопотів і тим затемнювали життєві світла, ясні промені його творчости. Вони перетинають золоту пряжу важкої праці і Лев Туркевич паде жертвою злоби. Тут уже ні бомби, ні тюрма, ні вороги Сходу і Заходу, — а свої неситі носії людської заздрости, кривдять великого мистця, підставляючи колоди нешляхетности для затертя усіх слідів слави.

Однак Боже Провидіння подало помічну руку Туркевичеві, він переїхав до Торонта в Канаду, де й замешкав.

Будучи у Філядельфії, написав Туркевич працю, під наголовком: "Народня музика", якої рукопис заховався досі.

ПРАЦЯ В У.Н.О.

Філія Українського Національного Об'єднання Канади, в Торонті — запросила Л. Туркевича прийняти працю дириґента в Торонті. Лев Туркевич погодився на цю пропозицію, і 10-го травня того ж року, вислав листа на якого одержав задовільну відповідь, а саме: Управа філії повідомляє, що на засіданні,

дня 14-го того місяця, вирішила попросити проф. Туркевича перебрати працю дириґента з днем 1 серпня т. р. Обосторонна умова праці буде списана в дні приїзду професора до Торонта. За Управу Філії УНО підписались: голова І. Кавун і секретар В. Марко.

Справа: Умовини праці

До
Вп. п. Проф. Л. Туркевича,
в Філядельфії, Па.

СПРАВА: УМОВИНИ ПРАЦІ

Вп. Пане Професоре!

У відповідь на Вашого листа з дня 21 квітня ц. р. повідомляємо, що Управа Філії радо вітає Вашу згоду обняти працю у нашій філії і пропонує Вам слідуючі умовини праці:

Філія буде платити Вам за працю $175.00 місячно, плюс 20% з чистого зиску улаштованих Вами імпрез, але кромі "Шевченківського" концерту, філія застерігає собі ще дві імпрези, з котрих не буде платити Вам жодних відсотків.

Поза існуючим хором при філії, Управа філії не зобов'язується достачати Вам спеціяльних співаків чи солістів. Одначе, обіцює помагати Вам у засягненню контактів з такими.

Філія радо приймає Вашу ініціятиву в організації оркестри та музичної школи, але не може брати на себе зобов'язання закупу музичних інструментів та різного приладдя.

Імпрези улаштовані Вами поза тереном нашої філії, належать до нас і з таких філія буде платити Вам також 20% з чистого зиску.

Якщо повищі пропозиції відповідають Вашим вимогам, просимо написати нам, коли будете могти обняти в нас працю.

Остаємося з національним привітом!

За Управу філії УНО,

В. Марко, в. р.
секретар

І вже в травні місяці, Туркевич переїхав на постійне до Торонта, а 12 червня підписав умову праці з організацією*).

І знов укладає він пляни праці на цілий рік.

***

В цьому саме часі, ціла українська Канада відсвятковувала 60-ліття поселення Українців на цьому континенті.

Туркевич запрошений зайнятись влаштовуванням цього великого свята, стає головним мотором, в якого руках українська пісня зарепрезентувала нашу культуру.

---

*) Гляди додатки:

— "І перший раз в історії Української Канади, заясніли тут перлини нашої клясичної музики. Лев Туркевич виконував з великою симфонічною оркестрою твори українських композиторів, як також і свої праці".

Він пише оркестровку до пісні Ст. Людкевича: "За тебе Україно" (Далека ти а близька нам кохана Вітчизно), як також опрацьовує її на хор. Першим, що зінструментував наш національний гимн на велику симфонічну оркестру, і з хором, відтак в Канаді відограв її на тому великому святі — був Лев Туркевич. Далі пише інструментацію до опери "Запорожець за Дунаєм", виводячи її частину зі співучастю співаків-солістів і хору.

— "В цьому святі, яке відбулося 29 і 30-го вересня, брали участь старші і молодші українці — громадяни Канади. Хори цілого Торонта злучились в одну цілість, без огляду різниці думок".

Деяких солістів спроваджувано з Америки, для більшого значення влаштованого свята. Виступав віртуоз піяніст Борис Максимович, меццо-сопрано Лідія Черних і баритон Михайло Мінський.

По кількох днях появились в різномовних часописах статті про виконане свято на прибраній батьківщині. Усі вони вихвалювали тих, хто причинився до влаштованого свята. А вже найбільше захоплювалися мистецькою частиною, яка була під батутою нашого великого мистця Льва Туркевича.

6 жовтня т. р. в одній зі статтей було: "...всі виконувані в супроводі симфонічної оркестри точки, були під мистецьким проводом Льва Туркевича віддані з великим художнім успіхом і зробили на багатотисячну (ок. 6 тис.) публику велике і незабутнє враження. То була мистецька подія, перша в історії українського поселення в Канаді, на яку всі ми можемо гляді-ти тільки з найбільшою гордістю..."

Багато статтей, одушевлень, плянів на майбутнє і т. п., були звернені переважно в сторону нашого мистця Туркевича.

Та праця Туркевича не закінчилася сприятливо, ба навіть наразила нашого мистця на великі клопоти і прикрості зі сторони "бизнесменів". Велика фірма горілок "Сієґрам", за порученням нашого працівника тої ж фірми, що продавав горілки, нарушила авторські права композитора і без його відома та дозволу випустили до продажу награні ними пластинки із цього свята.

Тоді було видано український національний гимн: "Ще не вмерла", як також пісню "За тебе Україно", та уривок із опери "Запорожець за Дунаєм", усе інструментовано Л. Туркевичем.

Помимо інтервенцій пошкодженого, справу повели так, що наш мистець не одержав нічого і був змушений дальше тяжко

працювати за мінімальною винагородою, а то й даром, — немов би люди надхнені Божим духом — так і повинні жити...

По якомусь часі появилися статті у "Вільному Слові", на тему тої ж прикрої для мистців справи. (Подаю їх в — Додатках — на кінці книжки).*

Туркевич часто одержував листи від приятелів з Едмонтону, між іншим і від єпископа Ніля, який співчував з мистцем, та жалів, що виїхав з Едмонтону, писав: "Ще й досі Едмонтон згадує Вас щирим спомином з минулих років".

В тому часі, одержував Туркевич багато листів, з висловами огірчення і співчуттям за несправедливе відношення до наших мистців, та роблення їм великих кривд.

В УНО працював Туркевич один рік. За ввесь цей час він дає багато імпрез, досі небувалих в Канаді. Він навчає хор "Боян" та дає з ним багато концертів, академій.

Крім того, Лев не покидає думки про створення українського театру, помимо того, що вже рік існує Український Народній Театр під орудою Григорія Ярошевича-Манька, в якому брали участь наші ветерани театру: як Михайло Тагаїв і його дружина Анна.

В його на меті було створити один великий театр, де б можна було, як колись на рідних землях — ставити драми, комедії, опери, оперети, навіть і балетну студію прилучити. Туркевич хотів поділити на групи, вибираючи до кожної відповідних режисерів, як все твердив: "В єдности — сила народу!"

Проте такий здоровий і конечний задум відкинуто деякими амбітними професіоналами, мовляв: "я повинен бути головним директором, і під моїм іменем має бути театр". А Туркевич бажав, щоб назву театру взяти загальну, щоб оминути всякого роду непорозуміння між публікою. На те амбіціонери не погодились, тому Туркевич творить "Український Театр міста Торонта", який має на меті виховувати молодь, якій бажає дати зразки і нашої клясичної доби.

Він вигребує усяких музиків, вивчає їх, пише й компонує ноти, дуже багато вкладає праці, яка увінчується перемогою.

Новостворений театр міста Торонта починає свою діяльність прем'єрою оперети "Чорноморці". Туркевич докладає всіх старань, щоб гідно зарепрезентувати на чужині наше рідне мистецтво.

Як слушно писав рецензент після вистави, в тижневику "Наша Мета": — "На нашу думку, буде найкраще, що Український Народний Театр Г. Ярошевича — залишиться при наших п'єсах побутових, маючи таких майстерних відтворців, як Г. Ярошевич-Манько, М. Тагаїв, А. Тагаїва й інші, а "Український Театр міста Торонта" перебере на себе оперету, свою і чужу, а згодом і оперу. Він має до цього всі дані: першзавсе,

знаменитого і творчого музичного керівника в особі професора Туркевича, має оркестру, яка помалу повинна рости і доповнятись, має прекрасні співочі сили, має й інтеліґентного режисера в особі п. Івана Гірняка..." і т. п. (о. пх).

Туркевич сам написав інструментацію до цієї оперети, поправді на малу оркестру, бо ще досі не був членом музичної юнії в Торонті, тому був змушений задовольнитись таким ансамблем, який посідав. Однак до фортепіяну сідав сам мистець, як рівнож і дириґував. Він вивчав солістів і хори, так, що під музичним оглядом, п'єса могла кожного задовольнити.

Інавґураційним виступом "Українського Театру м. Торонто", заманіфестували прем'єрою "Чорноморці", що відбулась в жовтні 21-го і 23-го 1951 року.

"Оперета ця була часто інструментована принагідними дириґентами більше або й менше вдало, та не завжди зуміли віддати правдивого духа української пісні. Щойно Лев Туркевич зумів у своїй інструментації висунути найбільш вартісні риси української пісні, її красу, а своїм невеликим музичним складом, створити із цієї побутової оперети повновартісну музичну імпрезу. Його інструментація без побоювання може вдоволити найбільше вибагливих своїх і чужих музичних "смакунів". Вперше на торонтонській сцені виставлено з усіма вимогами театрального мистецтва побутову оперету, в якій лунали пісні в дійсній правдивій і незманірованій формі". (о. П. Х.).

З цієї оперети зроблено опісля кольоровий фільм за продукцією Богдана Солука.

В тому часі було відіграно також і оперу "Катерина", до якої інструментацію написав Лев Туркевич. Ішла оперета "Ой не ходи Грицю, також із його оркестровкою, усякі імпрези, де були й музичні інсценізації, свято танку, концерт оперних мелодій, в якому брали участь оперові співаки, спроваджувані зі ЗДА, і багато, багато інших.

В концерті оперного ансамблю під мистецьким керуванням Л. Туркевича, який влаштовував в неділю 9 листопада 1951 р. в УНО, виступали в найцікавіших фраґментах "Тоски" і "Кармену" — опероі співаки із колишньої Львівської Опери: Л. Горн — Тоска, Каварадоссі — В. Тисяк, Скарпій — Л. Рейнарович, Кармен — Л. Черняк, Дон-Хозе — В. Тисяк і Ескамілльо — Л. Рейнарович.

Туркевич дальше жив під незабутнім враженням оперного дириґента, та старався це високе мистецтво українських професіоналів познайомити з тутешньою торонтонською публікою.

Опери й оперети були дуже часто повторювані, бо заля не могла помістити публіки, що тиснулась під дверима й на коридорі, заповняючи простору авдиторію по береги. І по та-

кому довгому сні, авдиторія УНО роїлась багатьма кращими силами артистів, співаків, музикантів, а — найважніше, завжди численною публікою.

Однак, — тяжка праця ставала щораз більше незрозумілою пересічній людині, і завдяки підшептам та листів "друзів", спричинилась до зірвання умови між товариством і нашим мистцем.

Критиків було безліч, свої несправедливі спостереження писали в рецензіях часто слабкі знавці, а то й ляїки, зовсім необзнайомлені з музичним мистецтвом.

Він, як і кожний непересічний талант, мав велике число друзів, але й ворогів, і вороги хотіли його невеселе родинне життя використати для того, щоб прибити його творчий талант.

Туркевич працював тяжко, не відживляючись якслід. Був він тоді у найважчому періоді свого життя і творчости. Таке непривітне його життя, впливало на фізичне послаблення й часто западав на простуду. Жив лише спогадами давніх років, підспівуючи свою улюблену пісню: "а молодість не вернеться, не вернеться вона..." Свої спогади давніх безжурних років, він зберігав у ніжній своїй душі.

Однак, помимо турбот, чорні рядки нот для хорів та інструментації збільшалися.

Слід відмітити ще й те, що праця Туркевича в організації УНО, була йому приємною і ніхто з членів не вмішувався у доборі солістів, хору, імпрез, і т. п. Мав "свобідну руку" і працював у повному розгоні своєї сили.

ПРАЦЯ В ІНШИХ УСТАНОВАХ

Крім безлічі турбот на громадському полі, Туркевич мусів виконувати й дома ролю господині та опікуна.

Він працював не тільки для одної організації, він виступав і на інших імпрезах, які влаштовували: б. Українські Січові Стрільці, ветерани інших громад, студенти, Пласт, відділи КУК, Українська Дивізія "Галичина", б. Вояки УПА, жіночі організації і т. п.

Рецензії писали не тільки свої, але й чужинецька преса, яка захоплювалася Туркевичем.

1952 року, завдяки опіці Владики Торонта, Преосв. Кир Ісидора, постала за ініціятивою Льва Туркевича—перша справжня музична школа в Торонті. У цьому Музичному Інституті були кляси фортепіяну та кляси ритміки й танку. Опісля по якомусь часі: скрипки, віолончелі та кляса теоретичних предметів. Інститут названо: "Музичний Інститут ім. М. Лисенка", і його зорганізовано на зразок Львівського Інституту.

Учителями були: проф. Лев Туркевич та Оленка Ґердан-Заклинська, опісля Христя Колесса-Ґерич, Катря Гвоздецька-Сорока і проф. Іван Ковалів.

Крім улаштованих пописових концертів, які відбувалися в році зі своїми учнями, були введені піврічні іспити в присутності вчителя з іншого відділу. Те все абсорбувало дуже багато часу, тому свою творчу працю відкладав Туркевич на нічні години.

7-го і 8-го червня 1952 року, зорганізовано Українським Відділом Канадійського Леґіону ч. 360 — "Перший Музичний Український Фестиваль". В ньому брали участь і аматори, учні, хори, танцювальні групи, як також і кращі сили, ба й професіонали, що змагалися за пальму першенства.

До такого небуденного досі мистецького здвигу треба було посвятити багато часу у випрацьовуванні нотного матеріялу для хорів, солістів різних кляс, інструментів, та поділити їх на відділи, як також дібрати відповідний для кожного матеріял. Те все переписував, переаранжеровував та справляв — Лев Туркевич.

На таке змагання покликали чолові чинники жюрі, в якому були мистці-знавці чужинці. Вони рівнож означували відповідні нагороди змагунам фестивалю, як і виступи на репрезентативному концерті.

І помимо такого великого завдання, яке взяв на себе Туркевич, він знайшов час і на навчання свого хору, який зорганізував при церкві Матері Божої Неустаючої Помочі в Торонті. Його хор, хоча невеличкий, однак — сили його під доброю рукою визначного дириґента вивчились в дуже короткому часі, і він заняв одне з перших місць у цьому фестивалі. Кожній із його співаків брав участь у виконанні сольових пісень в різних групах. На превелику втіху дириґента, ніодин не засоромив свого вчителя, а всі одержали першу або другу нагороду.

Дня 9 і 10 травня 1953 р. те саме відбулося знову в залі Мессей Голл, в Торонті. І знову нові пісні й нове жюрі. Тим разом знову увінчалось успіхом завдяки праці Туркевича.

Свою мозольну працю над писанням нот, укладанням нового репертуару для відповідних груп — він поновлює вдруге. Його незмінні співаки одержали перші нагороди за виконані оперові пісні, як також хор здобув заслужену заплату.

КРАСА НАШОГО ОБРЯДУ

Дружню руку своєму колишньому улюбленцеві Льонкові, подає в 1952-ому році о. прелат — Павло Каменецький. Як колишній студент Богословія у Львові, о. П. Каменецький часто перебував у домі батьків Туркевича, а в містечку Заліщики, де

катехитом був батько Льва, навіть деякий час і проживав. Він тоді ще не знав, коли носив свого пупілька на руках, що колись у майбутньому злучить його доля із славним музикою при співпраці у старенькій парохії в Канаді.

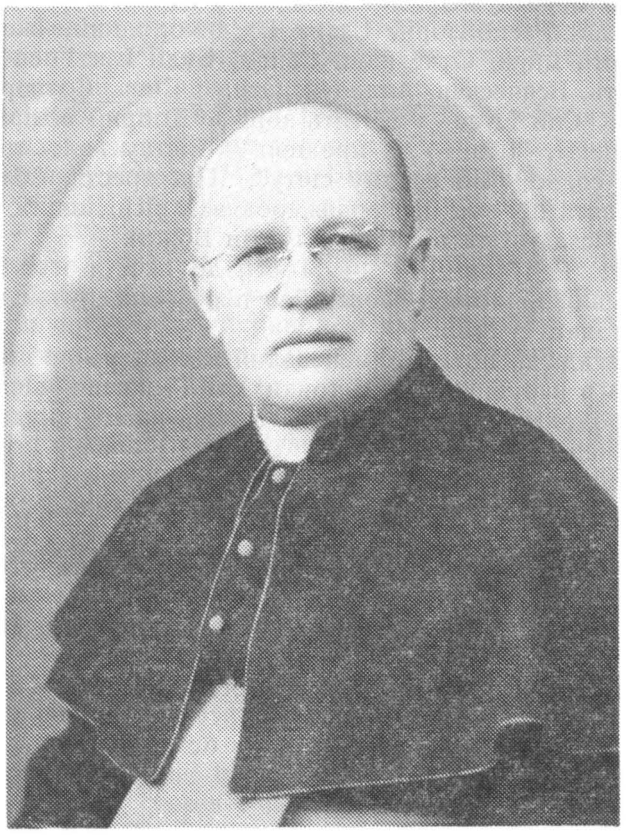

о. Прелат Петро Каменецький

По кількох дружніх порадах згодився Лев дириґувати в церкві Матері Божої Неустаючої Помочі, при вулиці Бетирст ч. 276.

Зразу з'явилось оголошення в часописі "Наша Мета".

Відпис.

Вістки з Торонта: "Відомий наш дириґент і композитор проф. Лев Туркевич погодився обняти посаду дириґента при церкві Покрови П. Д. Марії (центральна парохія в Торонті). Радіємо, що та церква матиме хор, вишколений таким знавцем хорального мистецтва, як проф. Туркевич".

І зразу приступили до умови, яку підписали 25-го жовтня 1952 р.*).

Почались нові проби, новий репертуар та нові аренжеровки, як також і нова творчість, бо це був хор мішаний. Церковні пісні до Богослужень збільшались з кожним днем.

Написав: Респонзорії, Слава і Єдинородний, Іже Херувими, Милость мира, Отче наш, Єлици, Буди Імя Господне, Достойно єсть, Всяческая, Аллилуя, Отца і Сина, Сотвори Господи, пісню: "Спи Ісусе", "Світять зорі", "Добрий вечір", "Тайна нам ся явила", "Що то за предиво", "Вістку голосить" із сопрановим сольо, "По всьому світу", "Під хрест", "Страдальна мати", "Свята ніч" та переаранжеровував пісні інших композиторів, як Псальми та пісні до Служби Божої.

Пісню: "Радуйся Діво" — Тості, до якої його батько о. Іван Туркевич підложив слова, Лев переаранжерував і написав фортепіяновий супровід.

Слід згадати, що о. Каменецький ніколи не робив жодних труднощів в нарушенні 11-ої точки*), і Туркевич мав свобідну руку в продовжуванні своєї мистецької праці, куди й коли тільки бажав.

Договір, який був списаний між Церковним Комітетом і Туркеивчем на один рік, продовживсь через цілих дев'ять років, аж до часу його відходу у Вічність, з цією тільки різницею, що одержував на кілька років перед смертю, тільки сто долярів місячно, бо комітет бажав будувати нову церкву, тому й змушені були ощаджувати в своїх розходах. І помимо тяжкої недуги, Лев ще в два тижні перед своєю смертю, виконував працю дириґента, під час Богослужень.

Він радів, що зможе колись дириґувати в новозбудованій святині, де буде спеціяльна акустика, бо хори будовано після порад Туркевича, та де зможе сравді зарепрезентувати наші чудові пісні.

І от уявляв собі відбуте свято на чужині після старих звичаїв. Він часто відпочиваючи — робив пляни в майбутнє. Злітав мріями у Львів і відбував Свято-Йорданський обхід.

2

19-ий січня. Світанок. Срібно-білі платки снігу, засипують хвилястою масою вулиці Галицької Землі. Так звані Йорданські морози доходять до 25 і 30 ступнів Цельзія. На деревах лежать пухнасті платки снігу. — Це поезія зимового ранку.

В таку живу засніжену картину зимового образу — виходять вірні зі своїх теплих домів, прямуючи до церкви в сторо-

---

*) Гляди "Додатки".

ну середмістя Львова, до Ринку. Снігові метелики поволі ріднуть, стихають, врешті кудись зникають за сніговими обріями, а над землею насувається блакитне небо — на знак ясних, радісних хвилин. Під ногами скрипить сніг. Люди пообвивані щільно, гріють свої носи, ховаючи їх у великих комірах та хухаючи в долоні, тупотять ногами. Переїжджаючі дорожки чи сани, видзвонюють "дзвіночками", а пара з кінських тіл, кружляє немов зимові демони.

Вже з ранку замітний рух. Біля львівського Ринку кожного року відбуваються релігійні торжества. Навколо ратуші, переходили процесії в честь Матері Божої (Марійські свята), свято Божого Тіла, (Пресв. Євхаристії), Йорданські Водосвяття і інші.

Середмістя старого княжого города пишається багатством дерев, що були насаджені на місці давніх укріплень. По середині Львова чотирокутний ринок, навкруги якого захоплюють старовинні, великої мистецької вартости камениці та всякого роду підприємства.

З житлових будинків найзамітніші: будинок Анчевських, де міститься археологічний музей, в якому добре заховане патриціївське приміщення. Цю старовинну каменицю побудовано ще в 1577 році. Другою замітною, є палата Корняктів, побудована у 1580 році на старих ґотичних основах, де є зараз державний історичний музей. Венецька пишається своїм гербом Венеції, що є над входовою брамою, а це крилатий лев. — Усі ці будинки прикрашені ренесансовими орнаментами і ґалерійками. Часто приїздили туди чужинці, щоб оглянути ці цінні здобутки 16-го століття.

По середині ринку є ратуша з великим годинником на чотирьох його стінах, якого мелодійний звук вибиває паважно години, немов протяжні зітхання міді.

З усіх чотирьох сторін Ринку кам'яні криниці із статуями геленських богів: Позейдон, Зевс, Діяна і Амфітрита.

В Ринку були й деякі наші українські установи, як от під ч. 10 Ревізійний Кредитовий Союз Кооператив, пізніший — Центральний Кооперативний Банк "Центробанк", що опісля перенісся на вулицю біля Оперного Театру. Під ч. 10 "Просвіта" у якій містилась редакція та друкарня часопису "Діло" і Книгарня Шевченка. В Ринку було і бюро "Урядників і Священиків". Недалеко був і "Маслосоюз", "Центросоюз", "Дністер", крамниця "Достава", кравецька робітня і школа "Труд", під керуванням вдови по священику п-ні Монцібовичевої, та інші. На розі вул. Ґродзіцких і Домініканської була аптека Терлецького, а далі "Народня Торгівля", яким часто польська шовіністична молодь, т. зв. "ендеки", вибивала камінням вікна.

Серед буденних днів, відбувались в Ринку торги. Приво-

зили всякого роду харчі, укладали їх або на землі або на лавочках чи столиках. Між львівськими чи підміськими перекупками були й наші селяни, що привозили фірами або й несли піхотою на плечах клунки з молоком, яриною і іншим свіжим товаром, для продажу. І часто можна було наслухатись тут різних епітетів зі сторони польського шумовиння та покупців. Вони здобувались і на прикрі інциденти, щоб перешкодити нашим селянам цього скромного заробітнього гроша. Поляки нізащо не хотіли говорити до наших селян українською мовою, ба навіть і викликували несамовиті бурі на звуки українських слів. В Ринку відбувалось усе: і сміхи, жарти, і бійки, кривди власників землі а навіть і крадіжки мали своє тут місце. Те все було спровоковане на тлі українсько-польської мови. Проте народ не піддавався, тому такі "війни" повторялися в безконечності.

Зате, як вже відбувалося Йорданське водосвятя, на ринку не було торгів, займанці приходили з посудом, приготованим на воду та терпеливо вистоювали під час відправ, чекаючи фіналу традиції. Водосвяття відбувалися при одній з криниць, на зміну кожного року, а найчастіше при тій, що від Домініканської вулиці.

Вже з ранку вірні наповняли середмістя Львова і бічні його вулиці, та уставлялися навколо ратуші. Трамвайний рух в ринку був здержаний і вози змушені були кружляти іншими вулицями.

Біля криниці, прибраної смереками — височів великий хрест, якого прикріплювали посередині, з написом "Явился єси днесь вселенній".

На бальконах стародавних камениць, багато людей, у вікнах перепихає один одного, щоб приготовити собі найкраще місце. Вже таки найбільше їх було на бальконі в будинку біля робітні "Труд" та "Народньої Торгівлі" і "Міщанського Братства" — тут уся мистецька муза.

Головна процесія ішла з Преображенської церкви, при вулиці Краківській на чолі з хором питомців з Богословської Академії, дуже часто під дириґентурою о. В. Жолкевича.

З дзвіниці Успенської церкви гремить великий "Кирило", якого могутній голос заглушує всі іші дзвони. Це одна з найстарших і найкращих церков Львова, до якої, долучується існування Ставропіґійського братства, яке розвинуло тут широку діяльність, заснуванням шкіл, друкарень і книгарень. Це було колись національним осередком українського міщанства. До другої світової війни, існував при церкві окремий музей з багатьма пам'ятками минулого.

З усіх сторін Львівського Ринку видніють копули святинь, що прикрашають княжий город. Їхні різнокольові вітражі у

вікнах, різьблені фризи, надають характеру таємничости сивої давнини та багатства минулого.

І при перших звуках Йорданських мелодій, співаних хором богословів "Всяческая днесь радости ісполнишася...", виникає величаве уявлення небесних висот. Оживає прастара українська традиція Свят-Йорданського Дня.

Безлисті дерева гордо похитують над людськими головами.

Здалеку загули труби духової оркестри, якої звуки підносять святочний настрій. Це мабуть оркестра ремісничого Т-ва "Зоря", або робітничого товариства "Сила". За нею товпа народу, далі хлопчики-підлітки з перев'язаними синьо-жовтими лентами, несуть хрест, образи і свічки.

У невеличкій віддалі йде чвірками здисципліновано, наче військо, хор богословів. Маса вірних суне дальше і вже від Галицьких укріплень, становиться громадно, чекаючи торжественно відспіваних пісень нашими студентами богословії, "Во Йордані хрещається..."

Хор Богословів, це був один з кращих тоді чоловічих хорів, біля яких під час процесій асистували молоді панянки, які не тільки слухали їхнього співу, але й вдивлялися в той "заборонений овоч", леліючи пляни в майбутнє подружнє життя. Богослови, т. зв. питомці, студіювали в Духовній Семінарії, при церкві св. Духа, на вулиці Коперника 36. Часто біля будинку семінарії, під парканом городу вистоювали дівчатка з надією побачення хоча б здалеку свою симпатію, а питомці, що переходили вулицями в назначені години, заглядали дискретно з-під лоба, бо ж ішло їх кілька й то кожний з іншого року, щоб припадком не "прилип" до котроїсь з них. А вже в неділі і свята та під час великодніх реколекцій, наповнювало прегарну капличку, роботи українського артиста-маляра П. Холодного, множество молоді.

При семінарії був і цінний музей, якого відтак з церквою та всіма будинками розбила бомба в 1939 році.

Вже зранку в Преображенській церкві відправляється архиєрейська Служба Божа ректором Богословії Йосифом Сліпим, а часто й єпископом Бучком. Велетенський храм набитий вірними вщерть. Опісля хмара людей з хоругвами та ручними дзвіночками і свічками пр'ямують без огляду на зимову завію, до криниці на Ринку.

У святі брали участь — шкільна дітвора, Марійські товариства та інші релігійні товариства, студенти, спортовці, як "Сокіл", "Луг", що зорганізовано йшли в мундирах чвірками, або вісімками серединою вулиці, маніфестуючи своє право на рідній землі. І наші пластуни, помимо заборони польськими властями, постійно брали участь в Йорданських торжествах.

Вони здисципліновано по вояцькому маршували, опісля вже в Ринку творили кордон, відділюючи тисячі вірних від місця біля криниці, при якій відбувалося Йорданське Водосвяття. Стоячи ввесь час на струнко, старалися задержати повагу, не зважаючи на великі морози та на голі коліна, що неодному тряслись та червоніли від холоду. На порядок вважали м. ін. і священики — переважно о. Шпитковський, (званий "церемоніял-майстром"), та о. Каштанюк.

Перші звуки торжества Йорданського Водосвяття, наповняли вірних благоволінням і вірою в силу слів: "З нами Бог". Чудові вишколені голоси наших богословів, дзвенять фортіссімо "Глас Господень на водах вопієт..."

Хмара людей затихає і скрізь чути Ектенії, які співають подорозі диякони, і "чтенія" ..."почепи воду со веселієм от источников спасенія..." По відчитанні апостола, диякон дальше читає "Глас Господень на водах, Бог слави возгреми — Господь на водах многих..." і т. п. Те все переплітують йорданськими піснями, які виконують під час ходу до криниці. Опісля вже над водою, по відчитанні Апостола, Архиєрей читає св. Євангелію а диякони співають довжезну Ектенію, виконувану тільки раз в році, т. зв. "йорданську ектенію". Після цього молитви, які співає архиєрей з "трійцею" у руках (три свічки споєні у формі тризуба): "Велій єси, Господи, і чудна суть діла Твоя..." При цьому занурює Трійцю у воду.

Шарчіння погасаючої свічки та запах воску розноситься над водою, та охоплює вірних благим настроєм і мимоходом відчуваєш близькість св. Духа. В тиші вірні стежать з благовійним настроєм за продовженням величної української традиції. І ту саму процедуру, повторюють другі священики, читаючи молитви освячення води над водою, які осягають свій вершок в потрійному занурюванні "трійці" у воду при тих самих словах: "Велій єси..." Далі священики хрестять по черзі три рази воду вже рукою, співаючи: "Царю, приийди... і освяти воду сю", та занурюючи у воду пальці тричі, благословлять її та усе довкруги. Дальше архиєрей а за ним і двох священиків, дунувши навхрест на воду, співають: "Сам і нині, Владико, освяти воду сію Духом Твоїм Святим!" — Він взносить многолітствіє Святішому Отцеві й Українському Народові. Хор богословів гучно співає цю радісну пісню "Многая Літа" — тьма людей жде в напруженні. В деяких блистять очі радістю, в деяких і сльози зворушень. Проте всі, як зачаровані, побожно з настроєм стоять, стараючись не ворухнутись.

І серед овіяного подиху таємности і святощів, наступає останній акт благословення води. Єпископ чи головний священик бере в руки хрест та занурює його у воду, співаючи "Во Йордані крещающуся Тебі, Господи..." Це повтаряють

тричі. Єпископ і священики хрестяться і п'ють воду, опісля кроплять свяченою водою весь народ.

Процесія повертається до церкви, а тоді люди набирають з криниці воду у приготований посуд. Один одного перепихає, щоб першому зачерпнути водиці, та щоб усі турботи й злидні відкинути в цьому році. І таке повір'я спонукує кожного, що кидається на береги камяної цимбрини, зриваючи галузки з дерев так, що в короткому часі і сліду не остає з деревини, все розбирають вірні.

Колись, ще в давніх часах і під час панування Австро-угорської держави, під час походу Йорданських Свят — на білому коні їхав Митрополит, а чотирьох богословів несли великого розміру Євангелію, оправлену золотом і сріблом. Дальша процедура свята відбувалась так само, як недавно ще на наших Рідних Землях.

На це свято, часто пропонував свою співпрацю і маґістрат міста, насилаючи туди польське військо, мовляв, для вдержання порядку. Проте, наші церкви та організації рішуче відмовлялися від того рода товариських взаємин, бо ж мали своїх та не бажали нехтувати чудове свято польською мовою. Український Львів був вірний своїм традиціям та свому народові.

***

Лев Туркевич вірив і радів, що врешті зможе в новозбудованій церкві в Торонті зарепрезентувати свій церковний хор над яким тільки працював. Він бажав влаштовувати в церкві релігійні концерти на хорах і хор, як такий міг би осягнути ціль і стягнути до свого обряду багато і вірних, що досі не учащають до своїх церков, та й тих "блудних синів". В нього були великі й шляхетні мрії, проте до зреалізування їх — не мав щастя. І тому смерть його, це велика утрата цінної для нас українців людини.

З нововивченою групою хористів, співає Лев вже на Різдво того ж року Служби Божі. Маленька скромна церковця, вибудована нашими давно-прибулими еміґрантами т. зв. піонерами нової батьківщини — наповнювалась щораз новими слухачами. Багатий репертуар Богослужень, бо кожної неділі хор співав інше "Слава і Єдинородний", "Іже Херувими", "Милость мира", "Отче наш", "Буди Ім'я Господне" і т. д., придержуючись одної тонації, часто переплітував псальмами забарвленими солями, дуетами, квартетами чи октетами, — збагачував цю святиню мистецьким виконанням свого славного дириґента. Часто бувало так, що хористи спізнялися на Богослужби, для того й Туркевич переробляв деякі пісні на легкі, яких могли відспівати й слабші співаки. В дуже короткому часі виконувано і тяжкі речі, що були або перероблені Туркеви-

чем, або написані ним. Також і деякі псальми переробляв на голоси, що були в його церковному хорі, а то: Воскликніте, Восхвалю ім'я, переробив Бортнянського "Блажен муж" (для чоловічого хору), переаранжерував "Отче наш" — Новохатського, "Во Вифлеємі", "Плотію уснув", "Хресту Твоєму", написав "Христос Воскрес" і багато інших. Кромі того написав на чоловічий хор Службу Божу, Панахиду і деякі пісні релігійного змісту.

Хористи захоплювалися і його дириґуванням і піснями і врешті ним самим, бо був товариський і веселий, тому й кожний старався приподобатись йому.

Він приваблював не тільки своїх парохіян тої ж церкви, але й з других церков приходили вірні, ба навіть і чужинці відвідували Богослужби, вихвалюючи притому високий рівень співацької культури. Пісні були писані не тільки на чотири голоси, в багатьох випадках і на вісім та прикрашувані солями, яких вживав під час більших — величних торжеств чи свят.

Часто запрошували чужинці церковний хор до радіовисильні, щоб на хвилях етеру прикрасити репертуар традиційними українськими святами. Також хор Туркевича співав і по чужих церквах свої відправи, щоб познайомити чужинецький світ з нашим обрядом. На таких відправах були завжди англійські і французькі богослови та їхні священики і багато чужинецької публіки.

Одним з тих, що залюбки накручував церковний хор під мистецьким керуванням Туркевича, був Б. Весоловський, який провадив українську авдицію по радіо Сі-Бі-Сі в Монтреалі, і тією дорогою передавав красу нашої пісні на Україну, щоб поділитися святочними враженнями з нею.

Під керуванням улюбленого всіми хористами професора-дириґента, їздив церковний хор і по інших місцевостях, запрошувані тамошніми жителями або й їхніми священиками. Хор уславився назвою "прославний хор", бо ж це був справді найкращий хор у цілому Торонті. Тому й не диво, що в скорому часі прибуло багато нової сили, так жінок, як і чоловіків.

"Прославний хор" уславився багатьма концертами: Колядок і щедрівок, концерт Псальмів, улаштовувано Академію в честь Митрополита А. Шептицького, Свято Покрови, співав у релігійних виставах, своєї і в других церквах, як у "Вифлеємська ніч", з якою їздили по інших місцевостях, співали і на ювілейних концертах наших Отців і т. д. Хор брав участь також і у різного роду мистецьких змаганнях.

Після концерту, який влаштовував Туркевич зі своїм хором, з'явилася одна з рецензій, яка піддержувала задум професора що до влаштовування тим подібних концертів. Подаю відпис її:

З концертової хроніки

Концерт колядок, щедрівок і різдвяних псальмів. — "Можете собі уявити кращу форму спільного пережиття почувань, зв'язаних з містерією Різдва від релігійного концерту? Бо, крім церковного свята я не уявляю собі достойнішої форми й способу святкування тих днів радости й торжества з приводу вочоловічення Предвічного Бога. А однак як мало в нас цьому придається ваги й значення!

Останній концерт того роду відбувся, як не помиляюсь, п'ять років тому. Не завадило б церквам і церковним властям реставрувати світлу традицію наших церков на батьківщині, багату, сповнену часом цього невимовного таїнства! Чому б не можна влаштовувати таких різдвяних концертів на Божу хвалу по церквах, коли можна влаштовувати там всі можливі імпрези до гучних і соблазняючих танцювальних забав включно? Річ гідна призадуми.

В недільному концерті ми чули цінну, з великим смаком зіставлену програму: Виконано було твори: Матюка, О. Нижанковського, Купчинського, Сімовича, Кошевича, Гайворонського, Бортнянського, Лисенка, Леонтовича, Льва Туркевича та Стеценка. (Багато з тих пісень були в аранжеровці Льва Туркевича — Л. Л.). Стеценко дуже визначний наш композитор, православний священик, музичний організатор, вкінці дириґент Української Державної Капелі. Його пісні, це справжні дорогоцінности хорової літератури. Льва Туркевича "Спи Ісусе" твір ніжний, повний поетичного вислову (виконав жіночий хор). Вершком вечора був безсумніву Бортнянського Концерт ч. 6 "Слава во вишніх Богу" зі секстетом солістів (Левицька, Брездень, Склепкович, Свистун, Дербіш, Драбик). Теж Гайворонського "На Рождество" робило велике враження...

. Ціла програма від "Бог Предвічний" — Матюка (ар. Туркевича — Л. Л.) до останньої точки Леонтовича "Коза", мала високо-культурний характер. Тут Туркевич мав ширшу можливість свого мистецького вияву. Справляє слухачеві приємність, вдоволення і легкість, з якою дириґент опановує складну матерію.

Було б дуже вказаним повторити цю програму для дітей та молоді, бо жадній молодечій організації не впало на думку взяти зорганізовану участь у концерті. З яких причин...?

Професорові Туркевичеві та його хорові належиться не лиш відповідна подяка, але теж і якнайширша піддержка з боку наших організацій і громадян".

("Вільне Слово" — Х. К.)

13 вересня 1953 р. вібулися радісні роковини п'ятиріччя Апостольського Ексархату Східньої Канади. Це святкування відбувалося на площі Канадійської Вистави в Торонті. Під час Богослужень, у якому брало участь все українське священство, співав "Прославний хор".

І слушно підкреслили цю величність у часописах, пишучи: "Велія слава Його". — "На підвищенні, при престолі Апост.

Екзарх Преосв. Кир Ісидор, в окруженні духовенства і численної асисти, лунають могутні і величні акорди псальму Бортнянського "Велія слава його", що його співає знаменитий хор церкви МБНП під проводом проф. Лева Туркевича і знаходять відгомін в серцях присутніх. Так, хай слава Божа лунає повсякчасно між нами, хай запалює всіх нас, усю українську національну спільноту до праці для поширення Його Царства на землі, а особливо серед нашого народу. Особливо нині, у цей день подяки.

А потім почалась торжественна архиєрейська св. Літургія, що її правив Преосв. Кир Ісидор в сослуженні 8-ох священиків, 3-ох дияконів і численної асисти. Світлі ризи Архиєрея і священиків, срібні і золоті стихарі дияконів і асисти, фіолетна ряса Високого Гостя, о. монсініора Мек-Дона, а дальше білі вишивані обруси на престолі і квіти та зелень довкруги його, все те створило чудову для ока картину краси і величі. Цю красу і велич підносила ще більше сама Безкровна Жертва, одягнена в пишні обрядові і музичні форми. Чудово співав згаданий хор під проводом проф. Туркевича і, якщо йде про музичний бік Літургії, то цей хор поставив її на дійсно репрезентативний рівень... і т. п. (о. П. Х. — "Наша Мета").

Треба також відмітити, що в цьому хорі співали тоді співаки, над якими окремо працював сам дириґент, безінтересовно. Сопрани: А. Ґрей, І. Дольницька, Л. Левицька. Альти: Я. Андріїв, М. Брездень, С. Кобарницька, С. Одноріг, Л. Склепкович. Тенори: І. Баглай, О. Леськів, І. Ничай, М. Свистун, М. Татарський, І. Хабурський. Баси: А. Дербіш, Д. Ковч, І. Кривенький, М. Хабурський, М. Юник.

Для відсвіження умів і для розваг "Прославний хор" влаштовував товариські вечорі з танцями й запрошеними гостями.

4

Про красу нашого обряду, Лев Туркевич дуже дбав, тому його бажанням було задержати нове покоління, що виростало на еміґрації і, уболіваючи над його недолею, шукав у своїй творчості рятувального знаряддя. Його рішенням було заімпонувати новому поколінню шляхетною і багатою піснею.

Досі на театральному кону наша молодь бачила тільки "гопака" та шараварщину і чула гру на бандурах, що належить до найслабших інструментів. Він твердив, що як і всі культурні народи — мусимо йти вперед, не задоволятись тільки скромною з-перед соток років бувальщиною. Ця колись краса переходить сьогодні в екзотику, і ми зобов'язані культивувати її. Пропаґуючи те, ми зобов'язані звернути увагу й на церковні співи, де не сміє процвітати аматорщина у сумі різнотонних

голосів — а повинні співати вишколені хори. Тому й пише про церковне мистецтво. Подаю частину його праці:

"Краса нашого обряду і чар церковної музики — це гордість нашої церкви. Уже в давніх часах, чужинці, які відвідували Україну, захоплювалися красою нашого церковного співу.

Засадничою прикметою нашої церковної музики було те, що не вживано по церквах музичних інструментів, а плекано лищ самий хоральний спів т. зв. хор "a capella", в противенстві до музики латинського обряду, яка послуговувалася різними музичними інструментами як супровідниим, включно з орґанами.

Ця обставина була головною причиною, що наше хорове мистецтво осягнуло такий високий рівень, якому не могла дорівняти жодна інша країна. У кожній місцевості були більші або менші хори, які підносили музичну культуру краю. Співання в хорах належало до почесного обов'язку, підносило гідність і значення людини. Співання від дитинства впливало на фізичний розвиток голосів і вироблювало музикальність. Україна стала невичерпним резервуаром людських голосів.

Творчість композиторів, які писали твори на хор "a capella", була дуже обильна і мала великий вплив на музичну культуру Европи. Я сам чув, як у церкві методистів у Ціріху, Швайцарія, співали твори Бортнянського, перекладані на німецьку мову. Найкращі професійні хори, які концертували на терені Злучених Держав, давали в своїх програмах спеціяльну частину, присвячену церковній музиці.

Недоля нашого народу довела до певного обниження рівня нашого хорового мистецтва в останніх десятиліттях, як церковного, так і світського.

Митрополит Андрей Шептицький знав дуже добре, яке значення має музика в нашім обряді та присвячував цій справі багато уваги. Ще перед другою світовою війною скликав на наради музик та композиторів, бо бажав утримати церковний спів на належній висоті. Застановлялися, між іншими, над створенням курсів для церковних дириґентів, як і над справою видавництва церковних нот. Війна перешкодила Митрополитові здійснити ці пляни.

На терені Злучених Держав наша Церква опинилася в інших умовах, як це було в Батьківщині. Розпорошеність людей по країні створило те, що наплив молоді, яка мала б підтримувати ту нашу традицію, у великій мірі зменшувався.

Через плекання наших культурних цінностей, зокрема церковної музики, можна більше людей прив'язати до нашого обряду. В сучасний власне момент, коли сектярство розвинулося досить широко, на нас спадає обов'язок підтримати наші давні традиції і розвивати прекрасне церковне хорове мистецтво.

Не можна допустити до таких випадків, що деякі люди соромляться ходити на співану Службу Божу, бо там, мовляв, погано співають.

Дириґенти хорів чи дякоучителі є тут здані в своїй праці на власні сили. Вони потребують опіки і допомоги. Поміч повинна бути уділювана в першій мірі в нотнім матеріялі, якого брак сильно відчувається. Постійне переписування нот побільшує кількість помилок у нотах та унеможливлює якийнебудь розвиток. Як хто має які ноти ориґінального видання, то переважно не дозволяє іншим користати з нього ані переписувати. Навіть "Збірник", друкований і виданий Архикатедральним хором св. Юра у Львові, роїться від помилок. Крім цього хочу сказати, що багато речей з нашої церковної музичної літератури не відповідає нинішним вимогам часу і вимагає певного уліпшення чи коректури, щоб уникнути закиду дилетантизму чи аматорства.

Зарадити цьому можна через:

1 — створення центру, яке кермувало б церковним музичним життям на терені Злучених Держав Америки і Канади.

2 — створення музичної бібліотеки, яка уможливлювала б дириґентам користуватися нею.

3 — урухомлення видавництва церковних пісень, добре зредаґованих і виправлених.

4 — поїздки представника центру по парохіях, який би на місці давав вказівки й поради місцевим дириґентам відносно стилю музики, добору пісень, їхнього виконання, як також на місці справляв би помилки в нотнім матеріялі.

Сповнення цих постулятів мало б великий вплив і на розвиток світського музичного життя, яке також не має належної опіки. Знаною річчю є ще й те, що організації по різних місцевостях мають клопоти зі святкуванням різних національних академій з причини браку нотного матеріялу. Опіка і над цими справами мала би своє значення і в загальному суспільному житті.

Майже в кожній місцевості, де я перебував, зверталися до мене люди з просьбами про нотний матеріял, церковного або світського характеру і шукали поради в доборі пісень".

***

Овіяний ореолом славного музики, дириґента й педагога, Лев Туркевич одержує пропозиції в керуванні й іншими хорами. Між іншим і о. д-р Б. Липський, парох при церкві св. о. Николая — звернувся з проханням до Туркевича, щоб прийняв працю дириґента у його парохії.

Умова не відповідала Туркевичеві й він її не підписав, бо ж ні хористи не хотіли втрачати часу на цілоденні відправи

одинокого вільного від праці дня, ні дириґент не міг би відповідати за своїх хористів у випадку неприсутности*).

Зате чужинці зразу пізналися на Туркевичеві, та оцінили ту велику людину, про яку так багато писали в своїх рецензіях професійні музики: "Ви не знаєте якого велетня маєте, — а оціните доперва тоді, як його вже не буде!"

Тому часто кращі мистці попадають в апатію або переходять на чужий культурний ринок, а тим часом — до голосу приходить аматорщина!

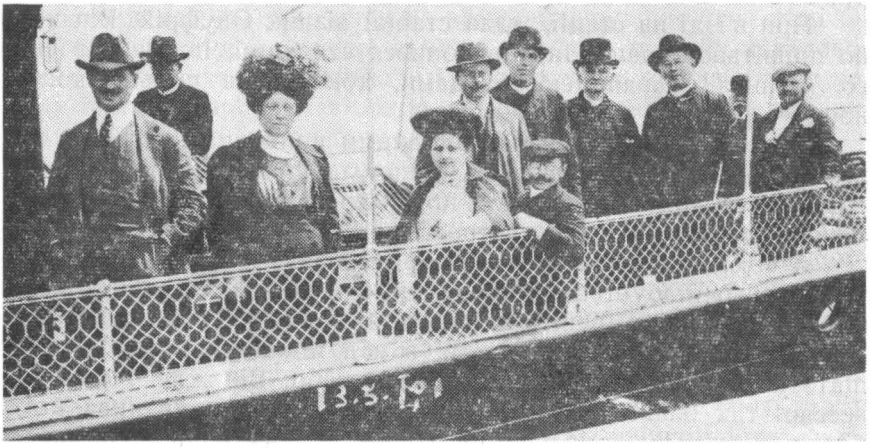

Дідо Льва — о. прелат Лев Туркевич на кораблі в Ітаалії — на відвідинах у Папи Римського (восьмий від лівої).

5

Через весь час свого перебування на новій канадійській землі, Лев жив спогадами недоспіваних поем. Усі торжества, які переходили на рідних землях, він відтворював у своїй ніжній душі і в уяві пройдешнього, виринали чудові картини в Україні. —

— "Коли це було...? — це золоті роки моєї молодости, часи надій і моїх мрій" —

Замислено дивився вдаль, а в його серці бриніли дорогі слова — рідня, батьки, Україна! — І те все, що відчував, Туркевич переповідав:...

Різдво... Як часто згадував це родинне свято Різдва Христового. Нераз, бувало — їздив до Підмихайлівець (які в пізніших роках продано оо. Василіянам на манастир), де забував про турботи життєвої дійсности...

---

*) Гляди "Додатки".

— Дома переказували привезти тету Сидонію, т. зв. "Сидзю", або Аврелію. І він виконував їхні бажання та солідно опікувався тими старухами, яких одержала рідня в спадщині.

Тим разом поїзд на багато спізнився — помимо того, що таке велике свято — з вечерою ждуть. Та що ж вдієш...

На стації Букачівці, Лев поволі сходив по східках поїзду, тримаючи під руку тету Сидзю, яка удекорована різного роду ювелірними виробами, обвинена стародавнім мережаним шалем, здавалась делікатною і вразливою на різного роду гамори. Вона бажала спокою...

При в'їзді на стації, ждав старий візник Онуфрій. Він чемно привітався, шанобливо вклонився старушці, пообвивав свого "панича" бараницею, бундами, понакривав щільно коцом ноги — ладився в далеку путь.

Тета Сидзя перелякана холодними польовими вітрами, що немилосердно сипали в лице, обвинула щільно свою сиву голову, ще й долонею закрила прижмурені очі й рот, щоб охоронитись від свіжого й гострого повітря, що запирав дух.

А вітер висвистує невгаваючу пісеньку.

Льоньо любується в таких екскурсіях. Його вабить кожний прояв життя, навіть страшна зимова завія й хуртовина. Він вигідно розсівся біля тети, а над піднятим коміром блищать його сині очі, як синє зимове небо. Він жде. Йому так весело, так благо зараз. Хочеться, щоб усі пройнялися його благим настроєм, сміялися та раділи так, як і він.

Їдемо домів! — і дихає на повні груди. Почувши здалеку коляду, Лев жваво підтягає. Він немов осяяний сонцем, усміхається. — Як тут гарно, як любо!

Зате старий Онуфрій з довгим сивим вусом, обвинувшись коцом, флеґматично зі спокоєм старого дядька, що на все має час, витягає люльку, та насипавши бакуну, повільно креше зі своєї підошви вогонь. Опісля пакає з таким задоволенням, делектуючись запахом, що аж тета Сидзя здригається.

— Чого він так бариться? Ми й так з великим опізненням приїдемо на вечерю.

Онуфрій послушно, як було в його звичаю, питає: "як ка-а-ете?" — і лясканням батога, пересвистується з вітром.

Коні рвонули немов залякані щулили вуха, та викидаючи з копит рештки снігу, частували візника ляпанцем в чоло — він до того й звик.

Сани похитуються то в одну, то в другу сторону, в такт кінських копит, аж доки не в'їхали на поле, де вже помчали легко й рівно. В темряві зорить сніг та так звучно скрипить під дошками саней. Голі віти дерев чорніють на тлі снігу. Вони немов припадають до землі, порушувані грізним вітром.

Цілу дорогу заметіль не стихає. Сосни куряться білим ди-

мом і сніг все проноситься над землею. Не видно ні землі, ні неба — один тільки сніг. На санях, хоча кожухів доволі, усі згорблені і лиш пару викидають з уст та носа а вітер провіває кожну щілинку.

Тета Сидзя боїться ворухнутись, щоб не випустити того тепла, яке хоч троха хоронить із нутра закоцяблі ноги й руки. На закруті сани похитнулися і покотились зі швидкістю вітру вперед.

— Ах, ох! — побоювалась тета, щоб не випасти. Вона схопилася за пояс візника і вже всю дорогу не випускала з рук грубого пояса, не зважаючи на закоцяблі руки — а в душі Онуфрія насувалось зітхання а може й тихий проклін незадоволення. Хоча тета "тиркотала" цілу дорогу, як можна в таку негоду їхати — проте Лев захоплювався картинами заметілі, які вабили його і в унісон бурі співав улюблені пісні.

Великий ліс шумів, як мурмурандо пісні. — Врешті село. — Здалеку, немов в землю поховались селянські хатини. Ще доріжка, іще роздоріжжя і вони усі вже між кущами дерев, що розсипані на всі сторони села. У їхніх віконцях блимають маленькі вогники, що так торжественно нагадують вертеп під засніженими стріхами. Всі вони теплі, привітні й тихі. І через ті замерзлі шибки, крихіткий вогник каганця блимає на завіяний шлях.

Навкруги безлюдно, безгамірно — усі споживають дари Божі. Ще лиш якась молодиця спішить з глечиком куті — до сім'ї, що дожидає празникової вечері. Ще якийсь господар вийшов з теплої хати, він прямує в сторону стайні, мабуть хоче поділитися цеї ночі із худобиною. Усі здаються кращими сьогодні, як завжди.

Сани мчать засніженою дорогою. Вітер не втихає. Тета Сидзя згорблена клацає зубами і тихо відмовляє молитву за щасливе прибуття.

Ще так недавно, як сонце пригрівало оголені сади від осіннього листя, що світили безліччю гілок — нині вони зацвіли білим снігом і споєні морозом, прикрашають чудову країну українського села.

Он уже церковця на краю села над дорогою — а біля неї дзвіниця. Дзвони втихли, усі вечеряють, навіть такі в кого немає рідні.

Сани завернули і в'їхали в перину снігу. Здалеку долинають звуки колядок: "Дивная новина, нині Діва Сина — породила в Вифлеємі, Марія єдина..." І знову з протилежної сторони села лунає інша колядка: "Бог предвічний, народився..."

Вони зливаються, немов в дуеті оркестрових варянтів.

Льоньо, лише посміхнувся, він знає, що туди його тягне якась невтомна сила. Ще цеї ночі буде біля них і разом гомо-

нітимуть на ціле село: "Слава во вишніх Богу". О, він не видержить примарам!

Недалеко вже маячить великий будинок, окружений вінком дерев. Раптом, сани завертають енергійно і з розмахом з дзенькотом кінських уздечок і копит — в'їжджають попри алею дубів, на подвір'я двору. Коні спинилися перед верандою з високими колонами.

У вікнах ясне світло освітлює дорогу. Юрба прислуг вибігає з ліхтарами в руках, та кланяючись — махає весело руками. Вони вітають з вигуками радости свого улюбленого гостя.

Заверюха стихає і бліде місячне світло пробивається крізь летючі хмари. Вкінці вже небо засіяне зірками, усміхається до рідної землі.

Літом, тут чудово. Тут грали в теніс, тут в білярд, тут — серед овочевих дерев кругольня -- а там, в альтані на кінці алеї, навколо великого дуба, серед сильного аромату квітів, розносились любовні зітхання.

Льоньо підійшов сходами вгору, до дверей, в яких на порозі стояли щаслива мати та врадуваний батько. Вони поцілунками обдаровували свого улюбленого й коханого сина.

Війнуло запахом зілля. В просторій кімнаті на накритому столі до Свят-Вечора, блимали в свічниках воскові свічки. В куті, біля вікна світилась традиційна ялинка і запах свіжої смереки нісся, змішаний з ароматом кадил — надавав святочного настрою дня.

В кухні, весело звивалися і стрибали жовто-червоні вогники, а челядь спішила з вечерею, щоб не прогавити ні хвилини, бо вже й так не почали вечерю по припису, з появою першої зірки.

Під довгими віями старого Онуфрія, спалахнули немов вогники задоволені очі, а густий вус піднісся вгору на вид накритого стола. Прибраний вишиваною скатертиною, на сіні, аж кликав до червоного борщу, що так привабливо пишався в уяві зголоднілого подорожнього. Запах їжі, змішаний з сіном, розпростертим на підлозі, та дідухом в куті — овіяв благородним духом любови ближнього.

Торжественні бажання всього блага під час частування просфорою, опісля захоплюючі розмови, в яких кожне старалося висказати усе, що досі пережило, ділились усім добром та укладали пляни на майбутнє. І те все було таке інакше, як на чужині, таке благе, благе й своє рідне!... Потім кілька відспіваних колядок при фортепіяновому акомпаніяменті Льва, наповняли щастям і благоволінням дім в Підмихайлівцях.

Під зоряними від морозу шибами вікон, рознісся грімкий спів молоді. Вона обертала на всі сторони саморобну звізду,

надавала величности традиції українських свят "Сьогодні дзвенить піснями кожне українське село, — та не вся Україна!"

Маленькі хлопчики, зібралися гуртом і крадькома підходили до вікон, щоб подивитися на розсвічену свічками ялинку. Вона ясніла різнобарвними баньками та манила усякими ласощами. Їхні цікаві дитячі очка так бажали підійти ближче й торкнутися хоча б одної невеличкої баньки та спробувати, що це таке. Вони мовчки пнулись до вікон так тихо-тихо, а радісні іскорки цікавости й здивування освітлювали їхні обличчя.

Яка шкода, що не стало в них відваги признатись в цьому, були б напевно заспокоїли свої дитячі бажання. Проте Льоньо відчув стремління малят і чим скоріш натягнув на себе батькову бунду, понабирав у кишеню доволі ласощів та горіхів — вибіг до них, з якою перебиваючи снігові завії, покотився лавою співаків навпростець в село до решти хат з колядою. Внедовзі вже з усіх хатин повибігала молодь — наконець великий гурт поділився на різні групи та немов в калейдоскопі, поснувсь хоровід в кожушках і різноколіровим взором в усі сторони села. А ясний місяць на прозірченому небі стелив усім дорогу святочному настроєві ночі.

Здорові й гарні голоси неслись ген-ген лісами, полями, немов гіпнотизуючи усю природу, що так таємно шуміла на привітання народженому Дитяти. Колядки зливались з різних сторін, як велика симфонія українського народу.

Двері низеньких хатин відчинялися гостинно, люди радо вгощаючи колядників, запрошували, мовляв: "Гість в хату — Бог в хату!" Село гуло звеличене піснями Різдва Христового.

Лев був щасливий, він був в товаристві людей в яких не було ні злоби, ні зависти, ні хитрощів, ні брехні та надмірного лящіння компліментів, яких він не любив слухати. В них була щирість і доброта.

А як вже треті півні затихли, на небосхилі блідли зірки, місяць ховався за ліси, — землю повила немов пеленою мряка. Устало і гавкання собак.

З глибини лісових стежок, якими нісся гомін колядок, виходили змерзлі співаки, та притупцюючи ногами, хухали в руки. В ореолі сивої мряки входили усі до теплих хат відсипляючи нічні години — овіяні щастям Різдвяної ночі...

***

Торонто... Перед малою скромною церковцею, при вул. Бетерст, замітний рух. Цієї ночі спішать навіть такі, що хоча раз чи два рази в рік відвідують святиню, де їхні батьки й діди провели частину життя. Тому так багато їх нагромадилось, що й на хори годі продістатись. Але Туркевича усі знають, тому й радо помагають пройти, щоб якнайскоріше дождатися

велично відспіваної Богослужби. Усі в напруженні слухають прекрасного хорового виконання. Часто і з других церков своїх або й чужих приходили вірні, милуватися багатим репертуаром та його виконанням під батутою Льва Туркевича.

ДВИГАННЯ ХОРУ СУМ — "ПРОМЕТЕЙ"

У місті Торонті існував уже якийсь час чоловічий хор "Прометей", зорганізований Спілкою Української Молоді, СУМ. У хорі "Прометей" тої справжньої молоді майже не було, а співали вже старші, жонаті, які крім важливих завдань, працювали з пієтизмом у своїй організації. Керівником хору був досі Зенон Ґнопко, який солідно старався вивчати після свого вміння і можливостей. Він навчав багато пісень і виконання його було зрозуміле і хористам і публіці. Проте був скромний, тому й шанували його усі. Але З. Ґнопко був перетяжений працею, бо ж крім хору, вів ще й крамницю.

Стремління і амбіції були набагато більші, тому й звернулися з управи хору до Л. Туркевича, про заопікування та ведення хору. Лев довго вагався дати згоду на дану йому пропозицію. Він хотів працювати самостійно, з усіма, щоб не бути зв'язаним з однією організацією. Тому відмовляв спершу, відкладаючи справу з дня на день. Та часті прохання голови хору перемогли, і Туркевич, віруючи в своє покликання — погодився врешті обняти керівництво хору "Прометей", тягар якого ніс повних вісім років — аж до смерти*).

По прочитанні тих усяких умов на еміґрації чи договорів у Торонті з Туркевичем, може читач уявити собі ту важку його працю серед таких обставин. Він не підписував на рідних землях жодної, в цьому характері умови, хоча були й воєнні часи. Усі йому вірили і здавались вповні на його чесне слово й ім'я, а платили добре, без ніяких торгувань, чи відкладань.

Праця в такому хорі була надто обтяжливою, бо заставши сирий матеріял, треба було вжити багато сприту і вміння для виведення на чисті води.

По першому виступі хору "Прометей", рецензент Х. К. написав: "...Чоловічий хор "Прометей" зробив повний крок вперед, але вимагає ще дальшого плекання". Це ж були того хору перші кроки під мистецькою рукою. Відтак при надмірній праці фахового дириґента, хор зростав щоразу в більшу славу, вкінці одержав навіть назву професійного хору.

Туркевич приготовив новий репертуар і в 1954 році дав концерт хору "Прометей", під наголовком "Концерт українських пісень".

---

*) Гляди "Додатки".

Завдяки лагідній вдачі, великому зрозумінню та непересічній інтеліґенції самого дириґента, все кінчалось успішним виступом.

Хорисгти користувались виключно новим репертуаром, якого переписував у зшитки їхній дириґент-музика. Про кошти, вложені в той неоцінений матеріял, ніхто й не думав, усе купував за свої власні гроші Туркевич і ці зшитки бажав затримати при собі. Однак під час тяжкої недуги в шпиталі, поновились безперестанні прохання про випозичення їх бодай на

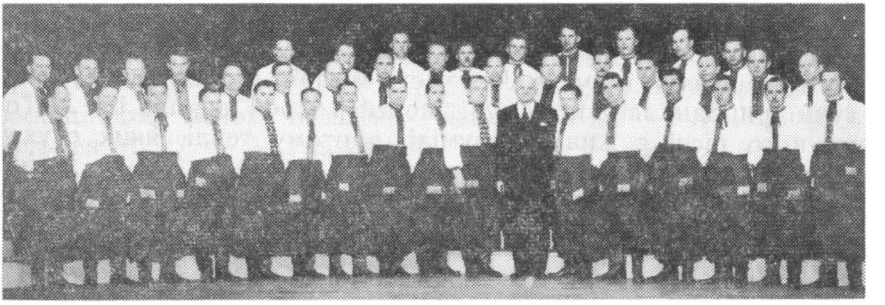

Чоловічий хор "Прометей" під мистецьким керуванням проф. Льва Туркевича.

час неприсутности дириґента, мовляв — "хор розлітається" — і так удалось хитрощами хористів одержати їх у формі випозичення.

Свій репертуар на чоловічий хор, Туркевич збагатив піснями різного характеру. Були тут і веселі-жартівливі, і тужливі, і бадьорі, бойові, патріотичні, маєстатичні — усе, чого вимагали відповідні імпрези. Кромі інших пісень, які навчав та справляв, були й пісні перероблювані, аранжеровані, створювані з одноголосних, сольових а то й зовсім музично слабких (як от пісні УПА), на прекрасні хорові. Композитор надавав характеру, збагачуючи їх ходи голосів, часто лишав мелодію, проте давав своєї перетвореної гармонізації та змінював інші голоси, а деякі пісні зовсім змінював. Тому його пісні є ориґінальні, звучать мило й цікаво.

В своїх хорових піснях, композитор старається передати справді народний характер, яким насичений від молодих років свого багатого в красу пісні — народу. В його хорових обробках створені переважно контрапунктичні мелодії, та часто надає їм супровід імітованого хору, чи гамору, в далечині, а то й імітує хід коней, як от у пісні "Засвистали козаченьки, та "Ой на горі там женці жнуть" і т. п. Усі пісні Льва Туркевича так як, світські так і релігійного характеру — це цікавий і вдячний матеріял для виконавців, в чому й зберігає своїх співаків

та їхні колоритні особливості. Він любив індивідуальні й повні краси та сили голоси, тому як почув такий талант, радо працювава над його вишколенням зовсім безінтересовно. Тому з-під його руки виходили найкращі співаки і музики.

Збагачуючи свій новий репертуар, Туркевич відновлював свої давно написані пісні, та гармонізував другі.

Характеристика пісень Льва Туркевича, це оригінальна гармонізація — це виразний характер нашого народу, що з легкого піяніссіма переходить до щораз більшого піднесення, його музичні вислови, насичені великою емоцією, тому навіть чужинцям, що не знають української мови, було легко зрозуміти зміст пісень виконаних Туркевичем. Явища природи давали йому певний імпульс. Лев часто в своїх піснях наслідує відгуки природи, звірят, як тупіт коней, голоси дзвонів і т. п. Тому його пісні є живі, зрозумілі, притому теплі, яких слухач радо сприймає і захоплюється ними.

Туркевич втішався великим авторитетом серед музичних знавців і прихильників мистецтва, однак — великою його трагедією було перебування на чужині серед менше свідомого в мистецькому ділі елементу.

І ті всі свої пісні й аранжеровки старався Туркевич увіковічнити не тільки пишучи їх у своїх зшитках дома, але й бажав накрутити їх на платівки, та чогось не мав до цього щастя. На видачу тих платівок треба було великого матеріяльного вкладу, якого він не мав, а про поміч зі сторони "бизнесменів" не було й мови, помимо того, що багато разів він старався про це, звертаючись до них, пропонуючи свою працю, чи реванш — однак, завжди одержував одну й ту саму відповідь: "це не піде, бо публіка любить музику легку, танкову", якої Л. Туркевич не був приклонником, мовляв, "зовсім непотрібно завалюєте полиці книгарень слабими аматорськими піснями, це твори безвартісні, в яких є багато дилетантизму, яких творять не музики а амбіціонери, що пнуться, помагаючи собі витворами німецьких романсів, підписуючи українські слова під мелодіями — іменами людей, яким тяжко створити свою власну гармонізацію, чи хоча б скромну народню пісню". І таким примітивізмом насичені еміґранти, а вартісні твори, лежать опорошені на полицях організацій.

Як тяжко йому було освоїтись з обставинами досі небувалими на Рідних Землях, чи в Европі.

Невтомна праця Туркевича в Торонті залишила по собі багато пісень, не тільки хорових, але й фортепіянових супроводів, смичкових квартетів, ба навіть прекрасну симфонічну поему, на яку Туркевич так багато покладав надії, віруючи в те, що колись, чи за життя чи по його смерти напевно побачить світ і буде признана серед визначних музик, як одна з

праць в Торонті. (Про те часто згадував і деяким своїм хористам та на жаль, сталось інакше...).

В 1953-54 р. зорганізував Туркевич і чоловічий квартет "Славута", в якому співали: М. Татарський, І. Хабурський, М. Хабурський і М. Юник, з яким виступав на різних імпрезах, на своїх власних концертах, як також накрутили на платівки кілька пісень писаних Туркевичем.

Пишучи пісні, Туркевич дуже часто підписувався під псевдонімом **Л. С. Крилатий.** Підписувався теж і ішими псевдонімами.

Велику пам'ять і враження залишило по собі свято — в десяті роковини смерти Слуги Божго Митрополита А. Шептицького. Хор "Прометей", відспівав на тому великому маніфестаційному вечорі псальми: "Хваліте Бога" — В. Лірина і "Блажен Муж" — А. Гнатишина.

Хор почав здобувати славу та збагачувати організацію, а

Жіночий хор "Чайка".

з нею і всю торонтонську еміґрацію. Усі виконання Туркевича були солідно опрацьовані, тому й одержували найкращу оцінку серед знавців, а публіка приймала з великим захопленням.

Крім праці над хором, Туркевич навчав зовсім безінтересовно і деяких співаків-солістів та анґажував їх до участи у своїх концертах. Вчив також, але вже за винагородою, деяких піяністів, що бажали в майбутньому компонувати пісні.

Незабаром зорганізувалась і жіноча група хористок, під проводом ЖС ЛВУ (Жіноча Секція Ліґи Визволення України), що звалась "Чайка", якої головою була Наталія Гвоздецька-Якимів. Вона дуже солідно взялася до праці, приєднуючи велике число співачок. В цьому хорі дириґент Туркевич працю-

вав впродовж шість років безінтересовно і давав з ними самостійні концерти в честь героїнь, тощо.

Також і нашими найменшими заопікувався Туркевич по батьківському, організуючи дитячий хор, що його вів при СУМ-і. Це все було безплатне. Щойно на останньому році свого життя, з хвилиною прибуття нового директора школи, при вул. Кристі ч. 83-85, яку очолював проф. В. Волицький — удалося видобути для Туркевича скромну місячну винагороду, як вчителям інших предметів, з різницею тільки вакаційної відпустки. Учив він тільки тоді, коли заходила потреба, а інші виступи приготовляв зі своєї власної ініціятиви. Одною з таких була дитяча опера "Коза Дереза" — М. Лисенка і "Солом'яний Бичок" — Г. Орлівни, до якої Туркевич додав пісні, інструментуючи їх.

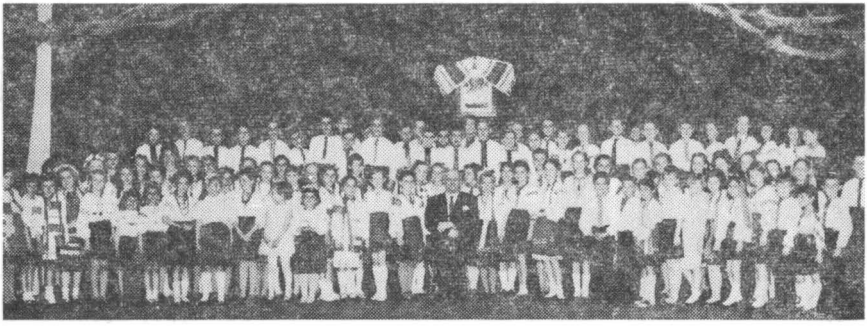

Дитяча група при організації СУМ - Торонто. Диригент Лев Туркевич

Туркевич провадив також і литовську малу оркестру т. зв. "Трінітарі", з якою виступав на їхніх концертах. Литовці вміли оцінити і вшанувати свого музику-диригента.

Як вже член "Торонтонської Професійної Спілки Музик", Лев приготовляв більші й імпозантніші імпрези, де можна було гідно зарепрезентувати українську пісню серед свого й чужого оточення. Він дає величні Свята Державности, Шевченківські, опери, оперети, концерти з нагоди Зустрічі Українців Канади й Америки, симфонічні концерти, ораторії, тощо. Усе те відбувається зі співучастю хорів: чоловічих, мішаних, жіночих та дитячих, при акомпаніяменті симфонічної оркестри.

Треба також відмітити, що до участи у величніх концертах з юнійною симфонічною оркестрою були запрошувані Туркевичем, кромі хористів з "Прометея" і "Чайки" — також і хористи з інших хорів, які брали чинну участь у влаштовуванні більших імпрез, а то: з жіночого хору "Арфа", що був при церкві св. о. Николая та з тої ж церкви хористи з церковного хору, з церковного хору при церкві св. Йосафата, при церкві

Опера "Купало" в Мессей Голл, в Торонті — під мистецьким керуванням проф. Льва Туркевича. Солісти: від ліворуч: Михайло Голинський — тенор, Любов Левицька — сопрано, Лідія Склепкович — меццо і Осип Гошуляк — бас. Хори: жіночий "Чайка" і чоловічий "Прометей".

МБНП та з православної громади — церковний хор при катедрі св. Володимира. Усі вони разом творили групу, що спільно звеличували наше українське мистецтво. Тоді Туркевич радів, бо хоч частинно вдалось йому згуртувати "еміґраційну громаду".

Започатковує виступ оперою Н. Вахнянина — "Купало", до якої пише сам інструментацію ,як також змінює хід дії, викінчує четверту дію та дописує сольові партії і хори.

1-ий акт опери "Купало" виставлено на Площі Всеканадійської Вистави в Торонто 1955 р., а за рік на цій же самій площі, ішла друга дія. "І помимо непривітної погоди, яка тоді була, публіка з захопленням вітала музичного керівника, що заслуговував на повне признання, як за добір нового репертуару, так і за мистецьке його виконання".

Щороку відбувалось кілька імпрез більшого формату, яке вимагало багато праці, крім тих безлічі академій та повторюваних щорічних концертів зі зміною нового репертуару.

2

Часто виступав Туркевич зі своїм хором "Прометей" в радіовисильні CFRB та CBC (Сі-Бі-Сі). Як дуже він радів, що хоча на хвилях етеру зможе передати своїм рідним та братам привіти з Канади. І коли задзвонив телефон, Туркевич зі своїм ввічливим усміхом, тримаючи слухавку — приймав запрошення керівника тої ж радіовисильні до виступів, з яким жив в дружніх відносинах (Джон Коллінґвуд). І той бажав прикрасити свої години українським співом. Він знав, що прекрасні традиції зуміє якслід передати Туркевич.

І наш мистець солідно приготовляв ці небуденні виступи.

Зближалось українське Різдво Христове. По вулицях міста вже від кількох тижнів звучать акордами різних інструментів різдвяні дзвони. Ці безперервні мелодії вбиваються в пам'ять та навівають духом радости й спокою, а нас українців — вітають радісними надіями.

Сніг білими метеликами сипле на місто, залітає в усі закамарки, навіть і в піднесений вгору комір нашого професора. Та мистець не зважає на те, в нього одна думка — якнайкраще передати те, що бажалось би самому висказати до рідних та близьких земляків. Туркевич перебиває завію, він спішить на пробу хору, несучи під пахвою свої "цінноші" — течку з нотами. На пробі радіють, хоч треба нераз по кілька разів виспівувати знану вже мелодію. Врешті 10-та година вечора. Ще мала гутірка і Лев береться знову до праці, навчаючи й вишліфовуючи інтерпретації своїх солістів.

Мушу признатись, що мала я щастя і майже завжди була тою щасливою співачкою, що спільно виступала з ним і раділа

його успіхами. Туркевич не зважав на те, що пізня година, перетомлений дощенту, провадив дальше пробу, бо керівник радіовисильні хотів, щоб кромі хору, була й сольова точка.

— "Співай якнайкраще, просив — співай так, щоб почули навіть наші рідні на Україні, нас будуть слухати в цілому світі!" — Він умів промовити й заохотити до правильного виконання. Як він радів... Енергійно ударяє по фортепіянових клявішах, надає верви, і хоча нераз огортає байдужість чи утома, проте вплив його такий сильний, що бажалось би співати і до пізньої ночі. Він мав в собі таку силу духа, його проби були цікаві, що мимоволі кожний співак старався виконувати так, як собі бажав дириґент. Він настроював співака, як скрипку і своїм ніжним усміхом та вмілим вступом надавав сили й охоти. Співакам бажалось перебивати усі перешкоди, ламати гори, ліси, летіти скрізь, та співати так, щоб справді звуки долітали аж на Рідні Землі. Здається, що кожний співак відчував ту сильну волю в людини, що так дуже любила свою пісню, і музику.

По пробі — на вулицях міста повно сірої грязі, бо сніг скоро топився, не так, як бувало дома, що нераз треба було йти за слідами других та перебивати срібно-біле зимне пір'я з морозними звуками скрипіння під ногами, — місто обсипують сіллю і казковий образ зими зникає. Зате, прибрані вистави й вулиці багатими різноколіровими неонами, святочними світлами та ляльковими образами на виставах, нагадують зимові торжества. А дзвони ударяють, виспівуючи колядкові мелодії. Вони нагадують недавно ще минулі часи европейських міст, в "тиху ніч — святу ніч", що впроваджують людину в різдв'яний настрій, де радіють і люди і небеса, звірята та птахи.

Проте, дома — вони того не бачать і не чують, усі сплять нервовим сном, боячись навіть прокинутись.

Виступи Туркевича на радіовисильнях чи інші — не все були справедливо оцінювані...

Туркевич був лагідної вдачі та надзвичайно вирозумілий, це ж був справжній аристократ духа із шовковою поведінкою. Однак — не всі його розуміли.

Після спектаклів, Туркевич відчував себе знесиленим, і тільки любов до мистецтва веліла йому не відмовлятися від праці, тієї творчої праці, вартости якої не всі розуміли й не всі могли зрозуміти.

Туркевич недоїдав, не висиплявся — пишучи ноти, ще й прикрі проби з аматорами, але людьми великих амбіцій, виводили з рівноваги. Усякі доноси неприємних розмов за плечима дириґента, були причиною частих захворінь.

Він виправдовував своїх нетактовних деяких хористів або членів тієї ж організації, на вчинки яких знаходив батьківське

вирозуміння. Усе повторяв, що перетомлена людина цілоденною працею, не може ні точно приходити на проби, ні бути навіть ввічливою, хоча думав напевно не так. Він лише усміхався, похитуючи головою і переконував, що трудно вимагати від кожного одне та всіх однаково судити, тим більше, що еміґраційне життя аж ніяк не можна порівняти з життям на Рідних Землях.

Будучи у Львові вчителем професійних хорів, в театрі, опісля вже на еміґрації — чи хоча б між чужинцями, в Польщі, — ніхто не відважився б навіть звернути уваги дириґентові.

І часто по таких неприємних дискусіях, Туркевич домагався або перевибору управи, або раз назавжди зірвати цю маловартісну умову. Однак, мимо того, що по кожному прикрому інциденті, яких на жаль було багато й часто, — Туркевич приходив до висновку, як рідний батько, мовляв: "працюю не для одиниць, а для цілого загалу, громади чи навіть народу".

Він любив своїх деяких хористів і радо перебував в їхньому товаристві. А були й такі, і саме ті своєю тактовністю тримали хор, щоб не розлетівся.

Слід зазначити, що в Туркевича був надзвичайно шляхетний характер, це була людина, у якої було незвичайно багато такту та спокою, тому співпраця з ним була легкою. Він ніколи не нарікав на своїх хористів перед чужими, незаінтересованими людьми, в противенстві до інших, — Туркевич вихвалював навіть тих, через яких нераз і терпів. І дальше тягнув свій тягар, який аж ніяк не був зрозумілим пересічній малосвідомій людині.

В 1956-ому році, Туркевич дає "Великий Різдвяний Концерт" — колядок, щедрівок і різдв'яних псальмів, це 15 січня. Також "Жалібну Академію", в шосту річницю смерти Р. Шухевича (11 березня), відтак "Святочну Академію", для відмічення 15-річчя відновлення Української Державности, в дні 30 червня 1941 р. Це відбулося в суботу 30 червня, в Ітон Авдиторії. І 1-го липня того ж року, відбулось під його мистецьким керуванням "Свято Весни", а на Всеканадійській Площі — польове Богослуження, в якому брали участь хори Туркевича. Також 100-річчя з дня народження Івана Франка, VII Зустріч-Здвиг Українців Канади й Америки, де було виконано 2-гу дію опери Вахнянина "Купало" і інші точки, Свято УПА, врешті Ювілейний Концерт в 30-ті роковини діяльности оперного співака Михайла Голинського, яке відбулося 9 грудня 1956 р. в, залі Мессей Голл, в Торонті, в якому Туркевич брав живу участь, співаючи з хором "Прометей" та Ювілятом.

Дня 31-го березня 1957 року, Туркевич влаштував оперу "Купало" в Мессей Голл у Торонті. Участь у ній брали солісти, мішані хори, чоловічий та жіночі зі симфонічною юнійною ор-

Жіночий хор "Чайка" — мистецький керівник, проф. Лев Туркевич.

кестрою міста Торонта, для якої інструментацію написав Туркевич, бо від сина покійного автора, Туркевич одержав тільки фортепіяновий витяг.

Це була культурна імпреза, яка вповні задоволила публіку. І як написав відтак рецензент в часописі "Гомін України", що: "Торонто може бути горде з останнього осягу, то цей осяг треба завдячувати тільки фанатичному і неперевершеному музичному діячеві, професорові Л. Туркевичеві. Тут проявлялась і талановитість дириґента-композитора і особливе духове з'єднання багатьох членів симфонічної оркестри, українців, які того вечора з хором творили вийняткову цілість. Тисячі слухачів-українців та осіб українського походження однаково розуміли мову української музики. Це була година, в якій українці відчували одне — були гордими за своє походження". — Дальше в рецензії "Гей-гей на Купала", писали: "Сила звучання, прецизність піян і форте, докладність впадань хорів, імпонували. Знаменита інструментація опери, зладжена дириґентом Л. Туркевичем, дала цілому творові свіжість і ефектовність модерних фільгармонійних засобів, не затираючи при тому притаманностей часу і впливів, серед яких опера постала..." і т. п.

Опері "Купало", Туркевич дуже багато присвятив часу й уваги, змінюючи деякі невдячні місця, між іншим — відкинув чужі для народу польонези. В 4-ій дії, Лев розвиває слабе закінчення Н. Вахнянина, віртуозними партіями вокалу та в парі з тим ідуть багаті супроводи. Закінчує грімким "Слава... за народ і Україну!", надаючи козацької орнаментики бойового маршу. Тема до мелодії: "Гей не дивуйтесь добрії люди", темпо маршове, яке своїм характером є і бойове і народне, що представляє перемогу і світле закінчення торжеством звитяжців — апотеоз нового.

Ці купальні й козацькі мелодії захоплювали публіку, що були б слухали їх весь час.

Представники інших національних груп висловлювалися з признанням про культурні досягнення Українців. На цьому святі був приявний премієр Діфенбейкер, який з ентузіязмом вітався з Туркевичем, висловлюючись прихильно про Українців, як про одних із перших носіїв культури.

Опера "Купало" в іншому опрацюванні йшла на сцені Київського театру дуже коротко, а на чужині, в інтерпретації Туркевича мала великий успіх. Туркевич одержував багато запрошень до різних міст ЗДА й Канади.

І нині стискають собі оба композитори долоні — один за написання, другий з вдячністю за перерібку й доповнення.

Душею тих імпрез був і д-р Микола Кушпета, який не числився з видатками, що так були конечними для звеличування

таких свят, а солідаризуючись із мистцем, зовсім уміло підходив до дій для добра справи та пропаґанди в користь українському народові.

**
*

Крім концертів, співу й музики, що виповнювало ціле його життя, Лев любив та вживав ще й деяких розваг, переважно цікавився спортом. І от 6-го жовтня 1957 р., українська громада столиці Онтарія, Торонто — віднотувала т. зв. "Вгромадянення" нового "Українського Дому". Це були веселі футбольні змагання, до яких станули дві "команди": мистці — проти журналістів. В одній і другій дружині опинилися відомі в Торонті діячі. Дружини грали завзято і врешті мистці виграли

Д-р О. Бойко вручає Л. Туркевичеві нагороду виграші.

5:4. Суддював професор Лев Туркевич, а публіка сміялася та оплескувала виконавців, як на сцені. Деякі кричали навіть: біс! біс!...

Після такої рідкої та оригінальної розваги, закінченням того веселого вечора, в наступному дні "суддя" Туркевич акомпаніював октетові, якого вивчив до концерту з нагоди посвячення дому, при вул. Кристі 83-85.

Туркевич брав живу участь також і в шахових змаганнях, на яких здобував перше місце та одержував чашу виграші.

У грах він знаходив відпруження нервів і задоволення, у товаристві великого свого приятеля дир. Тараса Витвицького, його дружини пані Соні та Юрка Мусія, часто і з іншими грачами, як дир. Е. Чучман і інші грали різні розвагові гри. Це була стала їх "кліка".

В 1957 р., зимою — поставив Туркевич з рамени УНО оперету "Шаріка", в якій режисером був Лавро Кемпе, відтак на весну в наступному році, повторили її в Монтреалі. Того ж року було відіграно і оперету "Ой не ходи Грицю", в Українському Домі, при вул. Кристі 85, в супроводі оркестри.

В 1958 році, у місяці квітні — Туркевич ставить дитячу оперу: "Коза Дереза" — М. Лисенка, до якої сам пише орке-

стровку. Він вивчає солістів, хори і сам займається режисурою, як теж і костюмами.

Опера була виведена в супроводі фортепіяну та смичкової оркестри і стояла на високому, як музичному, так і сценічному рівні. Участь у ній брала не тільки сумівська молодь, але й Пласт. Між маленькими виконавцями, особливо між солістами, були діти з кількох Рідних Шкіл Торонта. Їх найвищий вік 12 років.

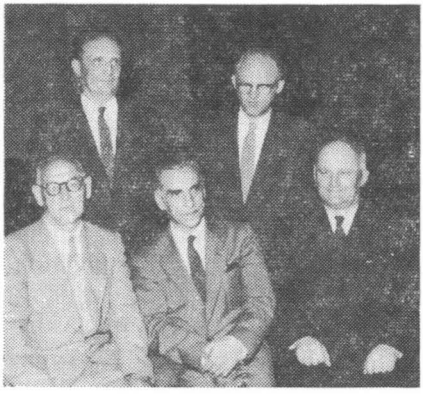

"Стара братія". Знимка з нагоди приїзду проф. Ст. Попеля до Торонта. Члени-основники Товариства Українських Шахістів "Шаховий Коник" у Львові. Сидять від лівої: дир. Є. Чучман, проф. С. Попель, проф. Л. Туркевич; стоять: Євген Онищук і мґр. Мирослав Турянський.

"І з таким дробом успів дбайливо і з великим успіхом вивести оперу, Туркевич, чим доказав скільки між тією нашою дітворою є співочих талантів і скільки мистецького хисту". (о. П. Х.).

Туркевич зумів показати усю музичну вмілість і багатство, бо ж сам її інструментував, як також уплітав кілька балетних виступів, що робило її цікавішою та більш ефектовною.

Про все мусів подбати Туркевич сам, навіть за реквізитами та про впорядкування залі чи роздачі програмок.

Одною з цікавих імпрез на торонтонській сцені під керуванням Туркевича, була в 1958 році прем'єра музичної комедії: "Майська ніч" — М. Гоголя, до якої Туркевич додав псіні з опери "Утоплена" та аранжував їх.

Виконувано її при акомпаніяменті малої оркестри і фортепіяну, на якому сам Туркевич грав і рівночасно дириґував.

"Наше торонтонське громадянство виробило собі смак і вимоги, що вже на ніяку імпрезу чи іншу аматорську виставу не спішилось, усюди мусіла бути дириґентська паличка, що чарувала глядачів зручністю і красою — це батута Льва Туркевича".

4

Після важкої цілоденної праці, заходив Туркевич до свого друга й мріяв...

— Підмихайлівці! — Село — українське село, усе в квітах.

Навколо розложисті поля, золотіє пшениця, колоситься жито. Усюди вільно й легко. Сонце сяє привітно, вітер легенько дише, жайворонки й солов'ї співають, кують зозулі, рахкають жаби — усюди краса й благодать.

Льоньо любувався своїм селом — он ставок виблискує, а недалеко усе в зелені. На горбочку блищать до сонця хрести

Оперета "Шаріка" в Торонті. Від лівої: Соня Сахно, проф. Я. Барнич, режисер — Лавро Кемпе та музичний керівник — проф. Л. Туркевич.

на церковці, далі сади, "село -- село і серце одпочине..."

Усе мов в казці...

Великдень! Був соняшний ранок, початок травня. Земля всмоктувала тепло. Біля трамвайної зупинки, при вулиці Бетерст в Торонті, стояв Туркевич з нотними зшитками для мішаного церковного хору.

Серед ранньої вуличної тиші, лиш в ряди годи доходили відгомони переїздних трамваїв та де не де людські кроки. В час такої одноманітности, постать стояла непорушно і лише думки гнали, гнали в далечінь, на рідні землі, додому — де цвів бузок. Пам'ятний аромат запашних квітів зливався з традицією Великого Дня. Струнами віолончелі і фортепіянових клявішів, дзвеніли мідяними дзвонами радісні співи святочних пісень. Народ громадно сходився біля церковних воріт. Барвиста ноша творили гарні образи рідного села. Хоча це були полотняні одяги, яких самі виробляли в Пилипівку з грубих конопляних ниток, приспівуючи весело — проте пишалися багатством

вдалої і вмілої творчости. Їх пряли, сукали, ткали, причому й ворожили свою долю.

За стародавнім звичаєм, виходили люди ще досвіта, коли сіра ніч уступає яскравому серпанкові над обрієм. Довгими хвилями тяглись урочисті ланцюги людей, які в барвистих одягах з вишитими рукавами, тримаючи в руках ліхтарі — йшли доріжками, і немов зі світючими зірками ішли з усіх сторін, над рікою, що немов у дзеркалі відбивались, біля лісу — виринаючи зза гілок, полем — немов овіяні ранньою мрякою, селом — усі ішли в один напрям до церкви.

А храм Божий із-за дерев глядить,
Молитись Богу — людям велить!

Льоньо дивився кудись, і немов бачив усе, що переживав — здавалось, ще так недавно! В його уяві з усіх сторін тяглись старці, молодиці, молодь і діти. Вони побожно били поклони біля воріт вівтаря, де за хвилину відкривались царські ворота.

Перед дзвіницею громадка хлопчаків нетерпеливо жде своєї черги, щоб бодай двічі потягнути за шнурок великого дзвона, біля якого аж п'ять таких же самих, тільки меньшеньких і багато зовсім маленьких. А дзвони били, били — бім, бам, балам, бам, дзень, дзелень, дзілінь, дзілінь, дол-бум!.. Це був хор металю, який так добре відтворив опісля Туркевич при пісні "Дзвони".

На зеленій леваді хмара молоді й дітей. Вони виводять гагілки: "Їде, їде Зельман" — картина рідної історії. Ця культурна традиція зливається в один образ панщизняних часів та стремлінь і туги за визволення...

— Червоний трамвай загуркотів, і збудив з задуми Льоня. А холодний вітрець подував. В трамваю ще так дуже мало пасажирів. Чуєш тільки українське привітання: Христос Воскрес! — Великдень! —

В церковці вже повно людей. Багато стареньких з діточками, бо вони бажали б, щоб їхні внуки знали чиїх батьків покоління, та щоб усі нині разом заспівали: Христос Воскрес!

Туркевич поукладав пульти, посортував пісні — жде. Сьогодні гукнемо, подумав — бо хористів, як ніколи, повні хори.

По гучному вступі, вірні замінюються в один слух і зі задоволенням та захопленням слухають "Христос Воскрес", "Плотію уснув" і "Ангел вопіяше", "Отче наш" з баритоновим сольом, "Хрістос анесте", усе в аранжеровці Туркевича.

От, як співали! А Лев вдоволений, бо він хоча на чужині, проте думками засилав привіти рідним і братам на Україну. Він в піснях сказав усе — він був разом з ними.

Тут не видно ні взористих строїв, не чути ні запаху зілля, м'яти — зате видніють різноколірові капелюхи і на тих, яким

вони до лиця і на таких, яких аж ніяк не оздоблюють. За хвилю й того не видно, усі порозходились по вулицям.

**
*

Щоб познайомити чужинецький світ з українською музичною творчістю та для пропаґанди української культури, Туркевич дає дня 8 квітня 1959 року "Український Симфонічний Концерт".

Він вибрав твори найкращих українських композиторів, а саме: М. Лисенка, Л. Ревуцького, Б. Лятошинського, К. Дань-

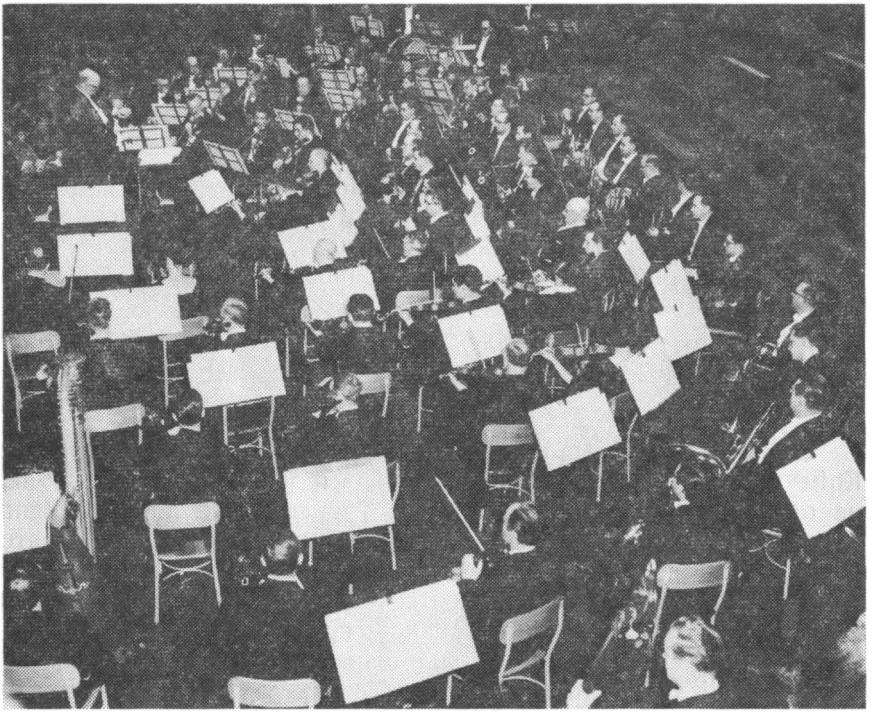

Український Симфонічний Концерт в "Мессей Голл", в Торонті. Дириґент — проф. Лев Туркевич.

кевича, А. Штогаренка, і відкрив це свято українським гимном.

Це були твори повні сили, мелодійного багатства та живого ритму. Інші частини тих концертів виповнювали чоловічі й жіночі хори.

Сама поява понад 150-членного мішаного хору зробила на приявних незвичайно гарне враження. Велика торонтонська симфонічна оркестра під повним виразу дириґуванням Туркевича, з надхненням, виконала завдання. Хор, хоч був створе-

ний для цього концерту з трьох окремих хорів, проте звучав зіспівано і певно навіть у найтрудніших партіях і переходах. Вони виконували: "Ой вигострю товариша" і другу частину "Кавказу", Ст. Людкевича. Кантату М. Лисенка "Б'ють пороги" — усі з інструментацією Туркевича. До "Б'ють пороги" написав Туркевич і фортепіяновий супровід.

По концертах, публіка виходила вповні вдоволена та зворушена враженням, а наша молодь, що раз сильніше й виразніше відзивалась своєю рідною мовою, немов би хотіла відзначити своє українське походження.

Усі цього роду концерти були тільки з двома музичними пробами, одною оркестровою, а одною з хорами та солістами, з уваги на брак фондів, хоч творів тих оркестранти ніколи не бачили й не чули. Але це знайомило їх з високою вартістю творів — і це було велике й значне діло у пропаґанді української пісні.

Творхе амплуа Льва Туркевича, це майстерність в інструментаціях композитора. Слід відмітити емоційну насиченість музики в поемі Ст. Людкевича "Кавказ", "Ой вигострю товариша", К. Стеценка "Єднаймося", у фіналі Кантати — М. Лисенка "Радуйся ниво", та в національному гимні "Ще не вмерла Україна", де на початку, композитор відмічує величність гимну — фанфарою.

**
*

1959 рік був завершенням перевиконаної норми концертів. Крім щорічних відзначень академій по усіх організаціях, які не обійшлись без провідної руки Туркевича, були й величні концерти в залі Мессей Голл, у формі ораторій. І так: Свято в честь нашого Князя Церкви — Митрополита Андрія графа Шептицького, Великий Студентський Концерт, Національна Маніфестація з багатою мистецькою програмою для відзначення 250-річчя Великого Гетьмана Івана Мазепи на Всеканадійській Площі, Симфонічний концерт, в якому брали участь збірні хори й солісти. В цьому році Л. Туркевич поставив і народню оперету "Ой не ходи Грицю", до якої аранжував музику чи радше відновив ту, яку колись написав на Рідних Землях, як також поставив оперу "Шаріка", в домі при Українському Національному Об'єднанні (УНО). Режисером був Лавро Кемпе.

Кожного року, почавши від перших днів своєї праці, Туркевич давав багато концертів, опер, оперет, концерти хору "Прометей", Церковного хору, жіночого хору "Чайка", дитячі концерти і т. п. Майже все, що досі було велике, не обійшлось без батути нашого мистця Льва Туркевича. До всіх цих імпрез тільки він виготовляв ноти і писав свої інструментації, за винятком тих, до творів яких Туркевич мав партитури, це К.

Симфонічний концерт в Мессей Голл в Торонті. Симфонічна юнійна оркестра, — злучені хори Торонта. Дириґент — проф. Лев Туркевич.

Данькевича, Б. Лятошинського, А. Штогаренка і Л. Ревуцького, — до решти ж інших писав Туркевич сам, бо не маючи зв'язку з Рідним Краєм, сам мусів творити. Деякі пісні перетворював з пам'яти завдяки свому неперевершеному особливому слухові, однак усі інструментації творив сам. Його талант і майстерність композитора, найяскравіше виявлялась в ділянці його оркестровок.

В 250-ту річницю Гетьмана Івана Мазепи. Опера "Купало" на Всеканадійській Площі "Ексебишен" в Торонті. Дир. Лев Туркевич. Виконує хор "Чайка" і "Прометей" та солісти: д-р Василь Тисяк, Люба Левицька, Антін Дербіш й Іван Пирожак.

Цікаві і його пісні релігійного змісту, в яких Туркевич яскраво розгортає диференціяцію хорових партій.

Великим успіхом користуються і його пісні, аранжеровки та доповнені з одноголосних на хорові, яких зараз вживає його колишній хор.

Лев Туркевич був наставлення соборницького і музика в повному того слова значенні, як зрештою зовсім справедливо писав пізніше у посмертній згадці редактор П. Волиняк, у грудні 1961 р. в "Нових днях", а саме: "...Лев Туркевич був людиною поступовою, працьовитою. Він не обмежувався нашим клясичним репертуаром, а стало стежив за новими здобутками музичної культури в Україні. На його концертах виконувались крім творів Лисенка, Л. Ревуцького, Колесси тощо і твори молодих українських композиторів Б. Лятошинського, К. Данькевича, А. Штогаренка та інших. Твори сучасних українських

композиторів він також сміливо включав у репертуар своїх хорів.

Концерти Туркевича мали завжди великий мистецький і матеріяльний успіх, він був єдиним високо кваліфікованим нашим дириґентом симфонічної оркестри на якого концертах заля Мессей Голл, яка вважається найкращою і найбільшою концертовою залею міста, була завжди переповнена".

Ще не відсапнувся наш музика від одного діла, зразу брався до другого, а саме — до написання дальших творів.

Дня 27 березня 1960 р. — Український Студентський Клюб, влаштовував в Оттаві концерт, в честь Української Церковної Музики. І тим разом не обійшлось без Туркевича, який їздив

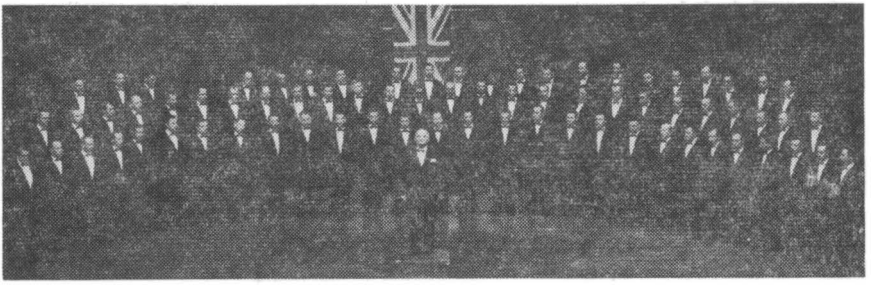

Злучені чоловічі хори, під проводом хору "Прометей" — під час концерту в Мессей Голл, у Торонті. Дириґент проф. Лев Туркевич.

з молоддю, даючи концерт в честь Митрополита Шептицького, для спопуляризування процесу його беатифікації.

День 26 червня 1960 року на XI-ому здвизі Українців Канади та Америки, був маніфестацією в поклоні ген. Романові Шухевичеві-Чупринці. У мистецькій її частині, крім хору "Прометей", оркестри, що вела першу частину концерту, були й такі дальші твори М. Лисенка: "Б'ють пороги" — Кантата, виведений 4-ий акт опери "Купало" і дитячий хор, що відспівали пісню Л. Туркевича (Л. С. Крилатий): "Разом діти України" — Під багатьма своїми піснями Лев підписувався псевдонімом.

Крім відбутих багатьох імпрез в організації, Туркевич переборюючи всякі протести, працював і в інших колах, давав оперети, що йшли заходом УНО, в Торонті й інші імпрези. По всіх таких одержував письма зі словами щирої подяки й квіти.

Часто працював в організації КУК, де із збірними хорами й симфонічною оркестрою, звеличував програму.

По кожних своїх концертах, Туркевич окружений симпатиками й любителями мистецтва, як також і приятелями, що з захопленням стискали руки своєму дириґентові — виїздив автом в кращі дільнці Торонта на запрошені прийняття. Тут вже

серед свого товариства, продовжували в гостині веселі хвилини до пізньої ночі. Вони ділилися думками, переплітували в ряди-годи веселими гутірками, жартами, тощо. Льоньо був вповні вдоволений. І серед таких однодумців, переходили хвилини дорогого настрою.

Охочі танцювали при звуках маґнетофонних платівок, а при столику, під великими лямпами — сиділи на фотелях, а то й стояли гуртками, дискутували та передавали мистцеві свої враження і складали подяки, з перебутих довго-пам'ятних вечорів.

Л. Туркевич часто й виїздив зі своїми концертами поза межі Торонта.

Дня 22 січня 1961 р., Туркевич відзначив Свято Соборности, концертом в Мессей Голл. В багатій своїй програмі заре-

Концерт відзначення Свята Соборности 22-го січня 1961 р. Симфонічна Юнійна Оркестра міста Торонта, злучені хори Торонта і солістка — Л. Левицька. Дириґент — проф. Лев Туркевич.

презентував, крім кращих симфонічних творів і збірні мішані хори із солістами, при акомпаніяменті тої ж симфонічної оркестри. Він дав Кантату Стеценка: "Єднаймося", із сопрановим сольом та мішаним хором. Інструментацію до того твору написав сам, як також і М. Ревуцького: "Ой чого ти почорніло зеленеє поле", до якої також написав інструментацію.

Як звичайно, і цей концерт був закінчений маніфестаційно українським гимном, що починавсь могутньою фанфарою.

В березні того ж року, святкувала ціла українська Канада великі роковини 100-річчя з дня смерти Кобзаря України — Тараса Шевченка. Свято відбулося в Мессей Голл, у Торонті.

Слід відмітити, що інструментацію до "Заповіт-у" — Лятошинського, написав Туркевич. Він ужив усіх своїх зусиль для бездоганного виконання. Однак сили підупадали, по вивченні сирого матеріялу в хорах, солістів та з одною тільки оркестральною пробою. Цю важку й відповідальну працю оцінити

зуміють тільки такі мистці, які або працюють, або колись працювали на тому полі.

Концерт з нагоди 100-річчя смерти Т. Шевченка, влаштовував Комітет Українців Канади, відділ Торонта. Після концерту посипалась маса рецензій і українських і чужомовних. Усі вони додатньо з великим признанням для мистця висловлювали своє задоволення. З організації КУК, Туркевич одержав листа з подякою.

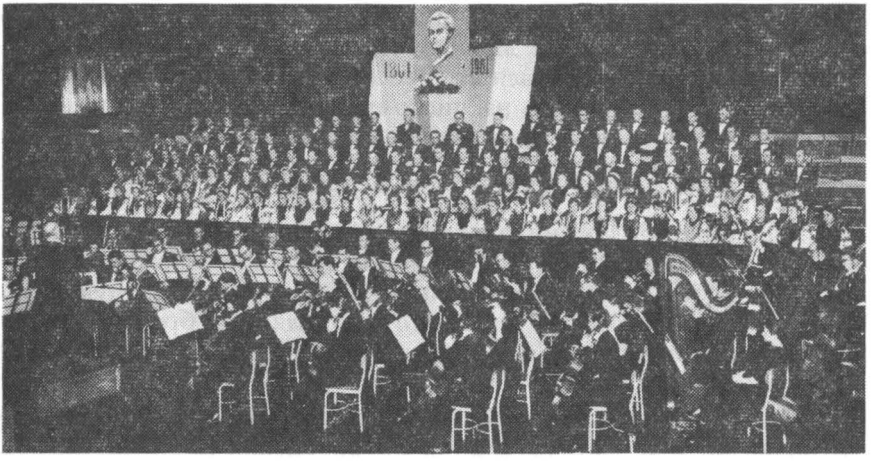

Концерт з нагоди 100-річчя смерти Т. Шевченка, під мистецьким керуванням проф. Лева Туркевича.

Дуже часто по концетрах влаштовуваних в Мессей Голл і на Всеканадійській Площі в Торонті, одержував Туркевич листи признання і захоплень від Ф. Ґроссмана та премієра Діфенбейкера, як рівнож і з музичних кіл Торонта та цілого Онтерія.

Однак, живучи в невідрадних умовинах еміґрантщини, думаючи катеґоріями партикулярного підходу до творчости, загал не розумів, що Лев Туркевич — це композитор, який переріс своє довкілля. Життя його було повне турбот і боротьби. Деякі притемнювали йому життя своїм примітивізмом і нещирим відгуком попелу, який так часто гасить вогонь променюючих постатей.

Дома, він рідко бував, хіба лише тому, щоб упорядкувати фінансові зобов'язання, дещо зварити, навіть припильнувати в упорядкуванні білля, постелі, тощо. Усі свої скромно запрацьовані гроші віддавав для студій, щоб опісля на старість тішитись щастям дітей. Донька його Таїса, відзначалась спадковими здібностями свого батька. В середніх клясах переходила приспішеним темпом, а вже на університеті була одною з най-

кращих студентів, що в короткому часі одержала диплом інженера-хіміка. Відтак вийшла заміж за лікаря дитячих недуг, д-ра Богдана Кузьму, що під цю пору працює в ЗДА.

Для забуття турбот, Туркевич шукав нових вражень, або серед друзів розважався грою в бріджа, або — і то часто шукав нових вражень у виїздах за місто. Сідав до автомашини і їхав в товаристві подальше від крику й гамору великого міста.

Авто жене, щоб чимскоріш позбутися тих гігантних фабрик індустріяльного міста, з яких вонючі дими, замрячують довкруги околицю. Сиві дими з чорних димарів поволі зникають, а на обрії усміхається золоте проміння сонця. Над тихим шелесним озером, шугає на чистому небі весело пташня.

Він був щасливий, милувався мальовничою дорогою, якою так бажалось переїздити довгі години. Лев піддавався диханням природи.

Такі подорожі влаштовував часто, використовуючи кожну вільну хвилину, а під час літніх ферій, майже завжди кудись виїздив — бо це були його успокоюючі хвилини на чужині.

Та часті захворіння Льва, що проявлялися браком сили і помітного блідненння, не зражували і не перешкоджували в продовженні безупинної праці.

Негайно, після великого успіху одного концерту, Лев приготовляв ноти й інструментацію до виведення двох частин Ст. Людкевича "Кавказу". І це був його останній виступ у Торонті, і це була його остання праця із ділянки інструментації.

Під батутою Туркевича, закінчилась традиційна Зустріч

Останній виступ проф. Льва Туркевича в Торонті. Зустріч Українців Канади й Америки в червні 1961 р.

Українців Канади й Амеркии, яка була присвячена в оснавному 100-річчя смерти Т. Шевченка. Це було на Всеканадійській Площі (Ексебишен), в Торонті, в червні 1961 р.

В рецензіях писали: "Достойним і величним вінком на пошану Шевченка, була на високому поземі мистецька частина Маніфестації, що почалася "Заповітом" Б. Лятошинського у виконанні мішаного хору в супроводі Торонтонської Симфонічної Оркестри під керуванням проф. Л. Туркевича. Могутньо звучав "Кавказ", кантата С. Людкевича, перша і друга частина. Теж інші точки мистецької програми творили гармонійну цілість, передаючи мелодійним звуком пісні й музики силу Шевченкового слова й ідей. Симфонічна оркестра виконала симфонічну поему К. Данькевича: "Тарас Шевченко", а мішаний хор (у складі жіночих хорів "Арфа" і "Чайка" ОЖЛВУ, та чоловічого хору СУМ "Прометей"), із симфонічною оркестрою виконала Ст. Людкевича "Ой вигострю товариша", та Л. Ревуцького: "Ой чого ти почорніло зеленеє поле". Дитячий хор Рідної Школи й ОСУМ, відспівав "Поклін тобі Тарасе" і "Перебендю", М. Гайворонського і С. Крилатого. Дитячі хори вивчив і випровадив також Туркевич. На закінчення гимн "Ще не вмерла", виконав мішаний хор у супроводі оркестри". ("Гомін України", Торонто 1961 р.).

"Кавказ" так перша, як і друга частина, "Ой чого ти почорніло зеленеє поле", дитяча пісня "Поклін тобі Тарасе", "Ой вигострю товариша" і гимн "Ще не вмерла", це все творча праця в інструментуванні композитора-мистця Льва Туркевича.

Свято влаштувала чоловіча ЛВУ. З цими людьми він радо співпрацював, бо це були любителі мистецтва, які розуміли вагу і ставлення до великого діла.

На закінчення Зустрічі в короткій прощальній промові з громадянством, представник комітету подякував усім, що брали участь у мистецькій частині, а зокрема підкреслив подяку свою тим, що в другому будинку клопотались буфетом (голубцями), — але забув зовсім про того, що спричинився найбільше до успіху свята, так морально, як і матеріяльно — і навіть його не згадав. Проте, Туркевич приняв це до відома, як загартована людина. Це не була для його новість, і він — лише усміхнувся.

**
*

Овоч його праці дійшов до повного розквіту. Усміхнулося сонце долі своїм легким промінням, що додало втіхи і надії на краще майбутнє.

Після його концертів, Льоньо одержав запрошення до тижневих виступів в канадійській радіо-висильні Сі-Еф-Ар-Бі

(СФРБ), як також і до телевізійних передач зі своєю мистецькою частиною. Це мало відбуватися раз у місяць, за що диригент одержував би відповідну винагороду.

Чи ж не була б це жива пропаґанда укранців на чужині? До того всього знайшлась ще добра душа, яка пожертвувалася понести усі кошти у поставі опери "Купало" у повній сценічній формі, із грою і декораціями. Це мало відбутися в "Окіф", новозбудованому театрі, в Торонті.

Такі соняшні проблиски в сумному житті мистця, підтримали на дусі й спонукали до дальшої творчости. Тому почав негайно приготовлятись до писання інструментації, нескінченої опери М. Лисенка: "Князь Ігор". Туркевич мав на меті подати картину на телевізії п. з. "Плач Ярославни". Також хотів підложити музику до лібретта "Іван Мазепа", авторства Люби Левицької.

Туркевичеві хотілося показати чужинецькому світові усі наші історичні здобутки, змагання й багатство наших віків. Виступи його на телевізії були б цікаві, бо в них відбилася б історія нашої старовини, княжої доби, гетьманської, козацькі стремління, боротьбу Запорожців проти гнобителів, врешті наші найновіші змагання Українських Січових Стрільців, УПА, УГАрмії і т. п.

Пляни були великі, діло було б благородне — та така праця вимагала багато сили й здоров'я. Тому Туркевич радо піддався опіці лікарів і за їхніми порадами пішов на докладний десятиденний перегляд до шпитаалю "Квінсвей Госпітал", у Торонті.

Лев хотів жити й рятувати здоров'я, щоб раз на все позбутись фізичних недомагань, які так мучили й виснажували його організм.

Але в короткому часі виявилось, що все вже було запізно. "Жертва недуги була викінчена, а судьба перерішена!"

Туркевич і його невідступний друг ще нічого не знали про страшного пістряка, що жер шлунок. Лікарі зразу розпізнали ніжний інтелект людини-мистця і скрили трагічну правду.

Повний надій на краще самопочуття, погодився Туркевич на пропозицію Вінніпегського КУК-у, що його очолював директор Володимир Кохан — диригувати на святі Відкриття Пам'ятника Т. Шевченкові симфонічними творами, що їх він сам подав, а саме: М. Лисенка "Увертюра до опери "Тарас Бульба" та поема К. Данькевича "Тарас Шевченко".

Першого таки дня, після виходу зі шпиталя — Туркевич рано, як іще сіріло, відлетів літаком до Вінніпеґу.

Перед від'їздом звірився свому другові зі сумнівних ду-

мок, що так мучили його весь час. Він мав погане прочуття, він сподівався, що ця подорож мабуть буде останньою.

І це була дійсність, гірка і болюча дійсність — ця подорож була справді останньою!...

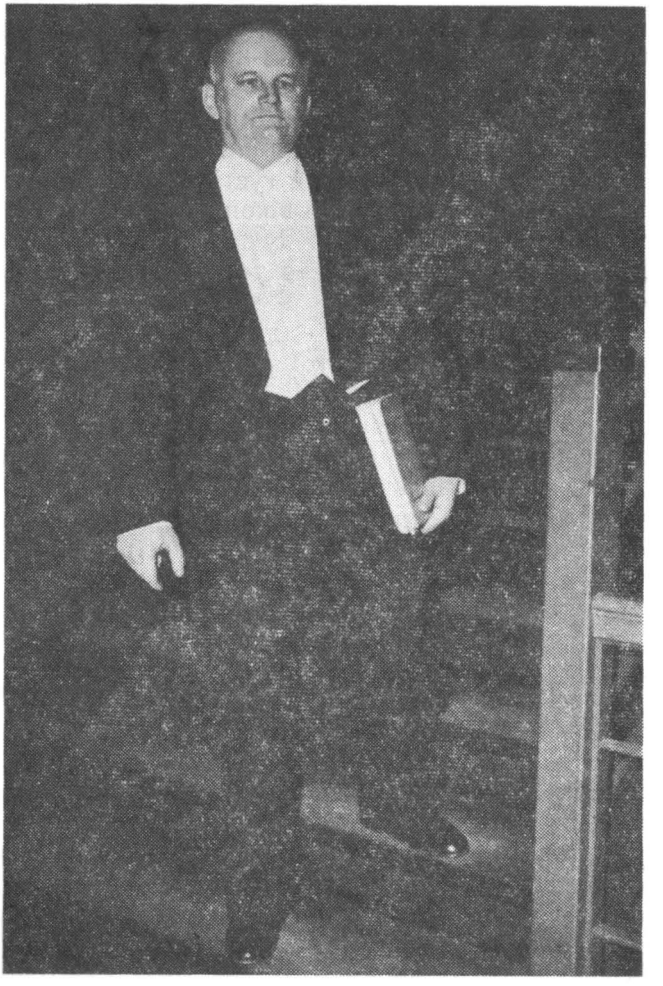

Проф. Лев Туркевич перед виступом на залю.

У ВІННІПЕҐУ

Туркевич любив усякі засоби комунікації, серед яких забував про турботи буденного життя. Крім того, він був веселої вдачі і часто шукав того роду розваг та нових вражень з культурним і безжурним товариством.

При вході на літунський майдан, обличчя його зразу злагідніло, усміхаючись — відітхнув на повні груди. Лев ступав східцями вгору, був осяяний щастям. Його чекало те, що він понад усе любив — їзда і муза, яка живила й заповнювала ціле його життя.

Без гуку й хитання підносивсь літак все вище, перетинав хмари, що зараз нагадували дим і кисле молоко. Вони були спершу ясні, прозорі, відтак білі й густі. Врешті зникли під колесами літака, а крізь малі круглі віконця усміхалось синє, повне зірок небо. Повітря запирало дух, а в ухах несамовите тиснення доходило до болю. Льоньо того не відчував. Він лише милувався синявою на обрії.

І знову озера, і знову ліси — дороги, фарми, нитки річок, і врешті виразно вже видно автомашини, що сунулись черепашеним темпом, немов хрущики по жовтих дорогах.

На стації жде, не спускаючи ока з прибулих гостей, сестрінок і похресник — Левко Мартинець. По щирих привітаннях, обіймах, професор Туркевич сідає до автомашини.

Зараз того самого дня Туркевич відбув пробу із симфонічною оркестрою міста Вінніпеґу. Музиканти зразу відчули сильну руку професіонала і вдивлялися довго з пієтизмом на дириґента, про якого після проби переповідали похвальні слова. Вони тішились, мовляв: "ще досі ніхто так не провадив з нами проби, та за дві години більше навчились, як з іншими за довший час". Вони раді б ще продовжити пробу, та час не дозволяв.

Другого дня, 9 липня 1961 р. в історичну неділю, переходили вулицями замаєними синьо-жовтими прапорами, тисячні маси людей, що брали участь у поході, на майдан, де на високому сірому ґранітному постументі — сидів Тарас Шевченко.

Звуки оркестр, пісень і промов лунали в серцях української громади "не в Україні сущих". На цьому святі був і премієр Діфенбейкер, який промовляв до українського народу.

Закінченням цього врочистого дня була святочна Академія. В годині 3-ій пополудні, помимо сильної спеки, яка оповила цілу Манітобу, концертова заля в міській Авдиторії була повна публіки. Як Лев Туркевич увійшов на залю, публіка привітала гостя щирими оплесками.

Вінніпезькі українці вміли оцінити творчу працю мистця

української музики. Щоденні гостини в милому товаристві відривали сумні думки і він почував себе добре. Одне лише бажання було, а саме — позбутись незнаної досі недуги, що так томила його і помимо жари, що була у Вінніпеґу, Туркевич мерз, і це бентежило його. Тому у вільні хвилини вчитувався у лікарські книжки, що спонукали часті відвідини по знайомих і незнайомих лікарях.

Він був частим гостем свого колишнього друга, д-ра Федора Мучія, з котрим так мило проводили час, згадуючи давні часи львівської богеми. Перед очима промайнули соняшним промінням роки його молодости. І завдяки гостинності подружжя п-ва Кавулів, яких Лев знав ще зі Львова, підкріплявсь на дусі, а проблиски надії збільшалися, і добре почування зростало.

Симфонічна оркестра під дириґентурою Л. Туркевича у Вінніпеґу, (липень 1961 р.). З нагоди відкриття пам'ятника великому Пророкові.

В товаристві милої і життєрадісної сестри Ірини, Лев продовжував своє перебування з дня на день.

Їздив часто на фарми, у відпочинкове літнище "Ґренд Біч", де його сестра мала свій куток у двох домиках серед пахучих смерек, і Лев делектувався іхнім ароматом. Здорове й сухе повітря відкритої околиці втішало, і груди набирали більшого запасу чистого повітря.

Відвідував і подружжя п-ва Пашківських, котрі возили автом куди лише бажав. Не оминав і гостинного дому подружжя п-ва І. і В. Кардашів. В його домі вітали щиро, приймали, навіть давали концерти, а для увіковічнення дружби накрутили товариську розмову на ленту.

І сьогодні можемо із заплющеними очима відновляти незатертий образ, слухаючи мелодійного голосу Великого Мужа. Керівник хору СУМ у Вінніпеґу — Василь Кардаш розумів ціну професіонала, що перебив твердий мур і довів хор до вершин. Подаю зміст його приготованої промови до прощальних вечорів у Вінніпеґу:

"Коли, майже півтора року тому, на перших засіданнях у справі Шевченківських святкувань я пропонував пана проф. Лева Туркевича на музичного головнокомадувача, то кермувався при тому мотивами не особистої чи ідеологічно-групової натури, а єдино бажанням запевнити якнайкращий успіх мистецької частини тих святкувань, будучи щиро переконаним, що професор Туркевич одинокий із практично наявних диригентів зуміє ці справи поставити і перевести на відповідному поземі.

Тоді ми ще навіть не були з паном професором Туркевичем особисто знайомі, а його керування "Прометеєм", ніякою мірою не означає групового забарвлення.

Мистець такої кляси, що пан професор Туркевич, стоїть понад груповими зрізничкуваннями, і своїми небуденними обдаруваннями і многогранним досвідом служив і служить цілому українському суспільству. І було б дуже гарно, якби в заміну за те українське суспільство — хоч би для вийнятку з правила — спромоглось на належну оцінку та моральну і всяку іншу піддержку своїх так незвичайно цінних та рідкісно випосажених одиниць.

Не всі ми мали нагоду бути на постановках опер чи симфонічних концертах або інших виступах пана професора Туркевича. Та останній виступ у Авдиторії наглядно продемонстрував нам калібр і висоту майстерности його як дириґента. Ми бачили це в чутливості, реаґуванні оркестри, у поземі і вишліфуваності виконання, ми бачили це в реакції та оцінці приявних слухачів. Такої легкости, явности, чіткости дириґування, такої виразности руки і ґраційности жестикуляції, такої ерудиції і сили експресії не часто доводиться бачити, зустрічати. То було справжнє мистецтво опанування новим ансамблем — ураховуючи те, що ті твори вперше виконувались нашою оркестрою, — то була високомайстерна здатність ядерно відтворити і передати слухачеві правдивий образ ідейного задуму творця-композитора.

На майбутнє, бажаємо панові професорові ще кращих успіхів у такій важливій праці, кріпкого здоров'я та МНОГИХ ТВОРЧИХ ЛІТ!!!"

Бадьорі звуки многоліття, лунали весь час!...

Милий побут гостинного Вінніпеґу закінчився пишним

прощанням у затишній господі подружжя В. і М. Климкових. Цей прощальний вечір приготовив Літературно-Мистецький Клюб*).

Лев Туркевич мило згадував гостинне перебування у Вінніпеґу, де радо б і залишився на довше, а може й на постійне перенісся б туди, та що ж — конечність вимагала вертатися домів і рятувати цінне життя.

Дня 30 липня 1961 року, Туркевич сідав востаннє зі своїм невідступним другом — до літака, обертаючись сумно кілька разів до сестри Ірини, що стояла із заслізненими очима за шибою при дверях виходу. Потім уже з висоти, гляділи на місто, що виблискувалось проти сонця. Зближаючись до Торонта, він був сумний...

РЕФЛЕКСІЇ

Після виїзду Л. Туркевича з Вінніпеґу до Торонта, ще довго лунали відгуки слави й захоплень ним. Тут наведу уривки з двох листів, писаних у Вінніпеґу до товариша:

"...Шевченківські святкування пройшли гураґаном через наші мирні оселі: купа людей, друзів, знайомих, з якими не бачились по 10-12 літ, усе нараз, з усіми хотілось би бути, побачитись, поговорити.

На закінчення того циклю ми удостоїлись пару разовими відвідинами п. проф. Туркевича з його сестрою (п. І. Туркевич-Мартинець) і п. Любою. Зайво розводитись, як цінними і приємними були ці зустрічі. Професора ви повинні зустрічати як великого переможця! З усіх дириґентів, що виступали тут під час святкувань, проф. Туркевич показався безумовно найкращим, виявляючись дириґентом великого маштабу, високої кляси і майстерности. Ті якості проявились дуже маркантно на концерті в Авдиторії, де всі мали змогу порівняти. Різниця у чітливості, реагуванні оркестри і поземі й вишліфуваности виконання була така наглядна, що її виразно помітили всі, навіть зовсім безпретенсійні, пересічні слухачі-глядачі. Ну, знаєш, бачив я професора в дириґуванні у Вас, в Торонто, пару разів, але такої легкости, ясности, чіткости дириґування, такої виразности руки і граціозности жестикуляції, такої ерудиції, і сили експресії здається, не було у чому виявити. Тут було справжнє мистецтво опанування і володіння новим анцамблем (враховуючи, що наша оркестра вперше виконувала ті твори, і мали всього одну пробу), то була високо-майстерна здатність

*) Гляди "Додатки".

ядерно відтворити і передати слухачеві образ ідейного задуму творця-композитора. Кажу Тобі, що то була насолода бачити і чути, хоч у залі була настояща лазня.

По виході з Авдиторії перше питання тих, що наткнулись на мене було: "а ви були всередині, бачили старого, як дириґував?... Був, кажу, бачив. "Ну й дириґує він!... і т. д. і т. п. — висловами щирого, непідробленого захоплення продовжає співрозмовець. Мабуть зайво доводити, яку приємність і сатисфакцію усе те справило мені особисто... Вінніпеґ, 26. 7. 61".

І другий лист: "Слухай, Софроне, недавно вислав я Тобі спешел-делівері. Хіба сам догадаєшся, що ті абзаци відносно професора непризначені на засекречування оказії, можеш їх прочитати кому слід...

Мені здається, що — можливо, не вадилоб спробувати зробити йому (проф.) щось в роді зустрічі, чи маленького, скромного приняття хоч би в крузі найближчих, бо не посоромив він Вас тут. Поминаючи усе — він таки є ґуд і смарт бой, і це було б йому великою, зворушливою приємністю й заплатою та заохотою до дальших дерзань, деякі пляни яких він тут частинно реферував. Ти, мабуть, не повірив би, як тепло, з якою вдячністю і дійсно щиро він згадує те, як на виході зі шпиталю Галюк і Ти і ще хтось там (Сорока... Л. Л.) прийшли до чи по нього, яка то була йому дуже приємна несподіванка, і скільки прогріхів він Вам за неї простив. Багато разів підкреслював заслуги, важливість і необхідність саме отого ідейного елементу у персональному складі Вашого хору, даючи йому перевагу (більший кредит) над професіональним. Врешті ж і Наполеон потребував друзів, хоч їх майже не мав; а на протязі 10-ти років не лиш він Вам, але і Ви йому мусіли час-від-часу за шкіру влізти, отже... Якби Ви чули ті пеани, які професор виголошував на адресу хору хоч би на тому симпатичному пращанні, яке йому тут урядили, чи в розмовах у нас в хаті, то Ви, можливо, своїм вухам не вірили б. Певно, у ближчому крузі не обходилось і без деяких жалів чи нарікань, ніхто з нас не святий, непорозуміння, недоговорення, міс-інтерпретації та недогляди всюди трапляються. Поминаючи "дипломатичні" — припустім — мотиви тих возхваленій він таки реально оцінює положення і Вас трактує, як одну силу, з якою ще можна щось думати, говорити і робити...

Бували палкі дискусії, обмін думок, конфронтування поглядів і смаків. Природньо, що не у всьому усі цілковито згоджувались, але то якраз було цінно та інтересно. На тому пращанні, що відбулося в Климкових минулої п'ятниці, усі здорово концертували, зокрема Люба і професор з нашою акомпаньяторшею. Усе затяглось далеко поза північ... Вельми похвально висловлювався професор і про п. Марту Барабаш, як

про знамениту піяністку і першорядного педагога, що ілюстрував кількістю учнів та їх успіхами на конкурсах. Тяжкувато схопити в листі усе, що ми перемололи за весь той час. Факт, но нам все ще бракувало часу вимовно свідчить про наш "голод і спрагу"... Ще мені пригадалося, що в розмовах професор натякував на те, що він би не був проти якоїсь конкретної, сталої праці, (щось в роді кредитівки чи под.), бо мовляв, вести хор ще якось ішло б, але з усіми тими лекціями дітям, що практично становлять основу його фізичної екзистенції — .... Не було то говорено у формі вимоги чи нарікань, але... ти знаєш, якби таке щось вдалося зорганізувати то це було б йому великою полегшею у житті і праці з хором..." 1. 8. 61.

Слід при тому згадати, що Туркевич робив старання в одержанні праці в кредитівці, при вул. 140 Бетирст, бо ж мав на те всякі дані, і хто знає чи не був би він одним з кваліфікованих робітників, проте чомусь не одержав її...

"ПОКИ СОНЦЕ ЗІЙДЕ — РОСА ОЧІ ВИЇСТЬ"

Дальші дні свого вакаційного часу в Торонті, Туркевич провів на частих гостинах в ординаційній кімнаті д-ра Бабина. На бажання хворого, щоб провести конзіліум, Лев опинився вдруге в тому же шпиталі "Квінсвей Госпітал" на кількаденне перебування. Висліди рентґенівських знімок були невиразні, тому слушно побоювався операції.

Довідавшись про знамениті апарати в "Дженерал Госпітал", переїхав туди та піддався опіці славному хірурґові, професорові д-рові Мастардові, за порученням д-ра С. Кучменди.

Наші лікарі д-р П. Бабин та д-р С. Кучменда лікували Туркевича зовсім безінтересовно та солідно ним піклувалися.

По цілому українському Торонті поширилася вістка, що професор Туркевич має рака. Одні зі співчуттям передавали свої враження другим, інші для сенсації і з браку занять, переповідали з великими фантазіями діяґнозу, що її начебто чули від лікарів. Тому мигом блискавки, жахливі слова дійшли і до нашого мистця, котрий заскочений несамовитою вісткою — піддався вповні дослідам лікарів. Його улюбленим довірником був д-р С. Кучменда, і цей уміло з лікарською вирозумілістю і повним дружнім відношенням та незвичайним піклуванням зумів підтримати великого музику, як морально так і фізично. Тому Туркевич повірив щирим словам своїх лікарів і в надії на повне видужання, по довшому і дбайливому перегляді, згодився на операцію зі свідомістю, що позбувається непотрібно невеличкого боляка.

Однак непевність та відгомони людських спліток не давали спокою. Тому благав в лікарів, щоб на випадок страшної язви (пістряка), якого так побоювався — не важилися оперувати. Лев вірив, що пістряк не любить ножа, і з хвилиною доступу повітря, стає злосливим та змушує пацієнта в прискореному часі попрощатися зі світом.

Саме тоді прийшла згода на сепарацію від п. Кароліни. Лев хотів жити й радіти. Заспокоєний сильними арґументами лікарів, що про рака й мови немає, а для доброго почування і сили, операція є конечна, в противному випадку — може бути справді небажаний вислід, — піддався їхнім порадам і погодився їхній волі. Вони хотіли його рятувати.

Великі пляни на майбутнє осяювали темний досі горизонт хмарного життя і він радо підписував акт згоди на операцію, в годині 10-ій вечора на наступний день 5-го вересня, та усміхаючись при цьому безжурно до о. проф. П. Хомина, який приходив відвідати нашого музику.

Кажуть: "З великої хмари, малий дощ". Так думав пацієнт, однак сталося навпаки. Одна маленька незначна хмаринка, натягне неймовірний результат. Так було й під час операції, якої неперепроваджували, бо малий незначний знак на рентґенівських знімках — проявився вдійсності великою руїною. Тому зараз по заложенні швів, привезений мистець до сеператки, нервовим дрожачим рухом над правим оком, давав ознаки життя.

Після лікарських старань, підбадьорений Туркевич потішливими словами всього найкращого і рішучим запереченням про важку недугу, він — спокійно відітхнув. Здавалось йому, що все погане вже минуло, перед ним дорога щастя стелить невянучі квіти віри, надії і безмежної любови!

Льоньо був щасливий і вихвалював лікарів з безмежною вдячністю, мовляв: "усі твердили, що в мене рак — однак лікарі добрі, вони краще пізнались і я... я буду жити! Я буду здоровий і буду творити, давати величні імпрези, буду писати дальші симфонічні поеми в честь Божої сили і України!"

Усім, хто його відвідував, Туркевич радив на випадок хвороби в майбутнє й поручав тільки цей надзвичайний шпиталь з його чудовими лікарями.

В день, після операції, задзвонила пані Кароліна, пригадуючи ослабленому музикові про свою згоду розводу, вона повідомила про випровадження з його мешкання, та побажала "щастя на новій дорозі!..."

Лев прийняв це з найбільшим почуванням вдячности й щастя. Він щиро подякував, зреванжувався взаємністю, попрощався — та спокійно з усміхом відложив телефонну слухавку.

Туркевич ніколи не ділився з ніким чужим своїми заміра-

ми, як також і не цікавився їхніми справами, жив, як вимагали цього його обставини, а все, що було для нього дороге — ховав у ніжній своїй душі. Однак тут зараз йому бажалось крикнути на ввесь голос. Він так багато собі обіцював, вірючи в свою щасливу зірку, що колись так ясно освічувала частину його життя. Він вірив, що затьміння триває хвилево — і знов ясність, і знов сонце кидатиме золоте проміння, освічуючи згаслі сітки довго омотуваного павутиння...

І він старався зробити усе, що було в його змозі, та час ждання був передбачений довше, як передчасна його смерть.

Українське громадянство прийняло вістку про важку недугу Туркевича з великим жалем і співчуттям. Щойно тепер уповні зрозуміли, кого тратять. Та свідомість прийшла запізно! —

Бажаючи ще хоч раз побачити нещасного, побитого долею музику, сходились до його кімнати на 6-му поверсі ч. 640, в якій лежав мистець, денно по 20, 30 а то й 35 осіб. Приходили різно — одинцем, упарі і юрмою, як на похорон або весілля. Це надокучило йому, це втомлювало хворого до безтями, тим самим і вичерпувало нервово. Він лише чекав, коли осіння темна ніч покриє крилом спокою просторі вулиці Торонтонської метрополії. Тоді Лев відпочивав.

***

"Ростуть могили та могили...
Стелиться нам тернистий шлях,
Пісні з хрестами говорили
Про сірий жах!..."

(Яр. Солтикевич)

Відвідини щодень продовжувались. Різні люди, різно говорили й різно реаґували на слова, певні, що цим потішать мистця. Були й такі, що зі щирого серця переповідали вияви зворушень про вістку важкої недуги. Льоньо уважно вслухувався кожному слову відвідувачів. Розкриваючи свої сяйкі, немов зірки на синій блакиті очі, він задумувався. Деякі голосно співчували, деякі старалися своїм тактом відвернути увагу від хвороби.

Були й такі, які вже поза плечима хворого журилися усім, — одні нотами, переконуючи других, що "старий буде вмирати, треба якось видобути ноти!" Дехто турбувався чи вспіє заплатити за мешкання, бо ж хворий не працює, а $80.00 місячно — це ж гріш, про знижку не було й мови, а гроші, це найважніша проблема на цьому континенті. Він не думав, що шляхотна натура хворого професора не дозволить на використовування зматеріялізованого "континґенту", і хутко заспокоївшись

запевненням друга у перепровадженні на друге мешкання — відійшов спокійно, мовляв: "і я так думав вам порадити!"

Частим гостем в Дженерал Госпітал, був інженер Роман Банах, який саме тоді працював в шпиталі, і він старався потішати хворого, тому уприємнював йому хвилини грою в шахи. З його товариства, мистець був вповні вдоволений і лише чекав, коли зайде приятель. Питався раз пораз котра година, і чи інженер Банах працює сьогодні. Туркевич був вдоволений, як з'являвся його товариш, як казав "по фаху", тішився, як мала дитина, бо тоді забував про свою хворобу.

Також і отці духовні з церковці, де працював Туркевич, а то о. прелат П. Каменецький, о. Яр. Бенеш і о. Хабурський, були частими гостями його, щоб підтримати на дусі свого улюбленого дириґента.

Кромі того приходило багато друзів та хористів з різних хорів, — і кімната хворого була завжди повна гостей.

Туркевич ніколи не був сам серед шпитального персоналу, бо хоча вони усі відносились до нього дуже прихильно, з великим вшануванням та респектом, проте — Лев хотів ділитися думками зі своїм другом і цей не опускав його, хіба лише у випадку підкріплення, вибігав до шпитальної їдальні на каву.

І цим разом так склалося, що під час неприсутности друга, з'явився ненадійно гість, з яким по короткій розмові, Льоня немов "окропом облило", бо старенький лікар, мовляв: "він повинен про все знати!" І Лев заломаний страшною дійсністю, підупав не тільки на силі, але й дусі. Вже з ніким не хотів говорити, нікого вже не переконував про благі вчинки, та нікому вже не бажав надзвичайної шпитальної обслуги в Дженерал Госпітал. Чекав лише хвилини, в якій покине шпиталь.

І довгоочікувана хвилина відходу зі шпиталя надійшла. По перебутих 18-ох днях, Туркевич пригноблений, заломаний тілом, всідав до авта, прямуючи на старе мешкання. Він однак ще вірив, що підкріпить свої сили та в короткому часі перенесе своє скромне урядження до іншого, більш просторого приміщення.

Дома застав руїну. Утомлений станом своєї недуги, поклався в ліжко, що залишилось в його кімнаті. В черговій кімнаті запаковані рештки речей п. Кароліни і її сина Романа, чекали на витранспортування.

Тихими годинами сидів над книжкою, та перегортаючи машинально сторінки, був занятий лише своїми сумними й безнадійними думками. Тоді нервово відкидав повість, клав спітнілу голову на груди свого друга — чекав потішливих слів. — "А скажи ти мені, як я довго можу ще жити?"

Він думав над власною долею. Як метеор переносився на рідні сторони, де на шкільній лаві, будучи учнем, слухав наук своїх катехитів про колишні Божі чудеса... Це було колись...

Часто сидів біля вікна й вдивлявся в недалеке дерево з якого сипались соковиті груші, струшувані веселим товариством в сусідньому городі. Він задумувався, мабуть нагадував давні безжурні роки.

Він здавав собі вповні справу з наслідків своєї невилічимої недуги.

Часто виходив у малий городець або на веранду перед хатиною, але хутко повертався назад. Він чогось соромився, тому не радо стрічав інших. Хоча з деякими він себе добре почував, як от зі своїм хористом Миколою Німчуком, який помимо своїх цілоденних занять, знаходив час і на відвідини свого дириґента, з яким грали в шахи, щоб відвернути увагу від дійсности. Туркевич був вдячний, як привітний Німчук з'являвся і весело укладав деревяні фігури на шахівниці.

Сидячи самітно в своїй скромно влаштованій кімнаті, Лев залюбки вдивлявся в абстрактний автопортрет М. Левицького, що висів напроти його ліжка. Любив і інтересувався також і малярством, тому багато образів прикрашувало відтак його кімнату. Це були олії, акварелі Мирона Левицького, з яким жив у великій приязні й любові, і тільки з ним радо їздив автом до лікарів, шпиталів, тощо.

Туркевич не спав ночами, ставав і проходжувався по кімнаті, по коридорі, чекав сходу сонця. Він не слухав уже нікого, ба навіть не цікавився їхніми дискусіями. Думав лише про недугу, якої найбільше побоювався і яка його не оминула.

Лев боровся в житті, нервувався, недоїдав, що є одним зі стимулів пістряка. Йому було так прикро, так боляче. Він ще недавно був веселий, вірив в щасливе закінчення недуги, повний надій на краще майбутнє, а нині... І це все викликувало невимовне хвилювання, тому він часто був і нервовий та "вибухав", але сейчас опановував себе і перепрошував, мовляв "сам не знаю коли трачу рівновагу".

В місяць перед смертю, Туркевич відвідав в передпохоронному заведенні "Кардинал і Син", при вул. Бетирст, свого знайомого, власника цього заведення. Він цікавився усім та випитувався в молодого Кардинала — скільки коштують похорони, скільки надгробні пам'ятники і т. п. Просив, щоб у випадку його відходу, похоронити його по українському, так, як колись хоронили на Рідних Землях, у Львові. Йому бажалось, щоб під час похоронів, везти тіло біля "Українського Дому", при вул. Кристі, де останньо працював.

І п. Кардинал вшанував волю Льва Туркевича.

**
*

Дня 30 вересня 1961 р. — день Софії та її трьох доньок: Віри, Надії і Любови. Чи стане сили, бо охота є для відмічення іменин.

Недужий професор сидів у свойому покоїку і вдивлявся в пожовклі вже дерева, що вбралися в золоте листя. Холодний вітер зривав їх і ніс із шумом, забираючи із собою аромат ще недавно розцвілих троянд у малому городці перед дімком. Сонце світило так весело, як літньою порою, коли ще наш професор плекав надії про майбутню творчість. Він ще так недавно укладав великі пляни, його бажанням було дати величавий концерт Псальмів,, до яких хотів створити інструментацію і з великою симфонічною оркестрою та церковним своїм хором — виступити в Мессей Голл в Торонті та по інших містах Канади й Америки. Сьогодні ж — сидів біля вікна і безсило вдивлявся на пожовкле зів'яле листя.

"Життя, думав — і тяжко зідхав. Пережив я багато, бачив неодне і зараз так бажалося б пожити, хоча б ще кілька лише років..." І великі краплини гірких сліз покотились по змарнілому, блідому обличчі, що досі так усе привітно усміхалося, не даючи по собі пізнати стурбованих думок і безнадійних мрій...

Шукаючи забуття, витягає шахову книжку, робить комбіновані тяги для швидкого мата. І знов зривається, почувши через радіо болючу новину, що... — помер по причині невилічимої недуги рака. І знов котрийсь став причиною безоглядної смерти! Лев прижмурює свої лагідні очі, стає нервовим, і проходжується по кімнаті. За хвилю, опановує себе, і зичливо всміхається.

— "Дякую, дякую, я себе добре почуваю, мені стає куди краще!"

Льоньо ніби вже веселий.

— "Ні, я буду жити і старатимусь усі можливі ліки заживати!" І заживав.

Вечір, зібрав усі свої сили, щоб переодягтися і піти в гостину до своїх друзів, з якими так добре себе почував. Він спішив до подружжя Соні і Тараса Витвицьких. У їхньому товаристві та Юрка Мусія, влаштовували в домі Льва або Витвицьких партійки розвагових ігор. Вони уприємнювали мистцеві його страшні хвилини і так дуже старалися відорвати його від чорних думок.

Початок жовтня, 1961 рік. Був тоді в Торонті музика та композитор із ЗДА — Микола Фоменко. Довідавшись про невилічиму хворобу Льва Туркевича, Фоменко прийшов відвіда-

ти його. Вони довго розмовляли. Їм шкода було розпрощатися.

Врешті надійшла хвилина пращань і відходу. Так щиро стискали собі дружньо руки — мабуть відчували, що в останнє. І Туркевич відвів гостя-музику до трамвайної зупинки. І знов Фоменко тим самим зреванжувався, та відвів хворого Льва, тримаючи під руку, — додому. І знов, так жалко було обом розставатися. Вони мали собі тільки сказати, тримаючись разом висказували враження перебутих років, останніх часів, ще щось, і ще щось... І знову вони обидва біля трамвайної зупинки, і знову біля дому Туркевича.

Врешті треба було попрощатися. Вони довго і щиро стискали собі мовчки долоні.

Микола Фоменко всідав поволі до трамваю і ввесь час оглядаючись, махав рукою — а Лев Туркевич ще довго стояв і вдивлявся в сліди червоної електричної машини, що віддалюючись, губила постать здорового й сильного ще композитора, вимовляючи слова: "до побачення!"

За кілька днів дійшла із ЗДА страшна вістка: Український композитор Микола Фоменко, помер на удар серця, після приїзду з Канади.

Туркевич вже не ходив на проби, томився і не мав сили йти. Ще перед останнім своїм виступом в Торонті, він не раз двигав ноти, ставав щокілька кроків, спирався о стовп — відпочивав. Двигаючи ноти, зберігав їх, щоб у випадку утрати зовсім сил, — ноти не пропали, тому й тримав їх біля себе, і помимо виснаження, рятував їхню долю, якої вже по смерті таки не вдалось врятувати.

На два тижні перед відходом у Вічність, приїхали до Туркевича хористи, забираючи деякі ноти інших композиторів за які організація платила своїми грішми, та на пробу, і аж тоді... по тільки роках, — привітали гучним "Многая Літа"... Однак професорові від цього ще прикріше стало на серці, бо ж вповні здавав собі справу зі своїх почислених днів. Тому бажав, щоб заспівати панахиду, вивчену ним, — сів за піяніном і заплакав.

Лев Туркевич шанував кожного хориста, деяких любив, і деякі його любили й шанували. Під час їхніх шлюбів, відспівував на хорах торжественні відправи, співав з хором панахиди, бо ж і сам їх написав для тієї цілі та гармонізував, як також усі ім'янини й уродини хористів, відмічував "многоліттям" і врешті дочекався, що й вони заспівали йому "Многая Літа", проте він вже не міг здобутися на привітний і вдоволений усміх.

ЗАБРИНІЛИ СТРУНИ СУМНІ

Одного вечора, в місяці жовтні 1961 року, прийшов відвідати хворого з рамени жіночого хору "Арфа" — привітний священик з двома хористками. Він бажаючи помогти хворому Туркевичеві, приніс за порадою знайомого доктора, адресу д-ра Маєра Ґордона, який, мовляв, виліковує пістряка, в якій стадії не було б. І Лев радо погодився на те, що приніс добряга отець, бо ж це був його приятель.

Зараз наступного дня, після лікарського перегляду у відомого зі своїх успішних досвідів проф. Ґордона, Туркевич прий-

Лев Туркевич в два тижні перед смертю.

мав впорскнення, що їх виконував його асистент д-р Перкінс. Д-р Ґордон твердив, що до трьох тижнів пацієнт буде вилікуваний, як не зовсім — то бодай частинно.

Проте такі впорскнення томили Туркевича дощенту, бо вислід лікувань ділав радше на нерви, як на вилікування, може тому, що вже було запізно.

Кінські впорскнення, що їх вживали, були за важкі для виснаженого організму. Після четвертого впорскнення (а мало їх бути двадцять), в суботу, 28-го жовтня, Лев упав непритомний на долівку: наступила кровотеча трісненого пістряка. Експеримент вдався, "рак" справді лопнув, — однак пацієнт був виснажений і до тижня замкнув на віки очі.

Біля нього був його друг. Безнастанні молитви перепліталися із цифрами в безконечності. Ніч була довга і непевна, мистець перекидався на ліжку то в один то в другий бік.

В сестерському домі, "норси" сиділи біля стола в кухні та так голосно реготали, що годі було хворому заснути. Їм було байдуже життя чужої людини, ще й до того европейця — ДП-і. Телефон видзвонював весь час за лікарською поміччю,

проте на жаль, не було жодного дома. Щойно ніччю з'явився д-р Перкінс, та по огляненні хворого, запевнив, що буде жити.

Дня 29 жовтня — неділя. Як тільки почало сіріти і вуличний рух набирав сили, перед сестерським домом біля залізного паркану, засурмила деренчливо серена червоного з багатьма світилками амбулянсу. З надією на все добре, їхав Туркевич довгими просторими вулицями, обвинений коцом та зверху прикритий плащем, бо було йому холодно. Він пронизував своїми очима всі вулиці, перехожих і все довкола, стискав долоні свому другові, радіючи дякував, що не є сам.

Чи відчував він тоді, що ця подорож остання в його житті? Великі сині очі світилися так, немов би благали помочі. Та що можна було зробити, його друг сидів біля нього день і ніч, щоб улегшити терпіння.

Завдяки старанням д-ра С. Кучменди, який солідно заопікувався хворим, поготівля відвозило його до "Дженерал Госпітал", при вулиці Університеті. О годині 3.30 пополудні, примістили професора в люксусовій кімнаті, на третьому поверсі ч. 338.

Перші три дні, це були тління в екстазі, якої враження переповідав відтак по відложенні нестерпних висячих пляшок над ліжком. Він вірив, що криза минула і дальші ліки піднесуть його з ліжка, бо проф. Ґордон рішуче запевняв поліпшення.

— "Чого ж я так віддихаю скоро, як песик або котик", — питав?"

І тисяча питаннями свого заобсервування історії недуги, ділився з лікарями, які були безсильні й не знаходили задовільної відповіді, мовляв, — він знає більше, чим інші. Відданий тим разом під опіку д-ра Ґрея, не часто стрічав свого старого приятеля, професора Мастарда, який любив і шанував свого пацієнта тому, як довідався про поворот до шпиталю, то зараз прийшов його відвідати.

Туркевича любив увесь шпитльний персонал і часто заходили туди, щоб поділитися потішаючими думками із мистцем, якому важка недуга перетинала золоті нитки творчости. Сестри, що часто змінювались, заходили туди по годинах праці та із цікавістю слухали оповідань Туркевича про подорожі та музику. Часто й жартували, щоб якось підтримати на дусі. Були й такі, що як довідалися про славного музику, ще й до того українця, збігалися до його кімнати та радо признавалися до тої ж національности, хоча по-українському не вміли говорити. Тому з докором до своїх батьків — признавалися, що не навчили їх рідної мови. Зате були горді, як довідувались про красу нашого мистецтва, тощо. Туркевич навіть тоді, коли ледве вимовляв слова, бо приспішені віддихи томили — оповідав про наш народ, землі, його красу і високе мистецтво. Своєї ба-

тути ні на хвилину не випускав з рук. Сестри (норси) з одушевленням оглядали знимки з виконаних концертів в Мессей Голл, та співчували щиро, оглядаючи елегантного дириґента серед симфонічної оркестри, який ще так недавно був зразком нашої музичної культури. Сьогодні він лежить немічний, зданий на ласку і Божу волю.

Усі вони так ізжилися, що на кожне його скривлення, збігалися всі на поміч та для потіхи. Він у дуже короткому часі з'єднував собі прихильність усіх.

Як замкнулись на віки сині очі великого музики, усі сестри, а було їх з 9 душ, стояли рядочком під стіною біля головної мед-сестри, та зажурені ввесь час витирали заплакані очі. Так, вони його любили й шанували.

Його віддих із кожною хвилиною прискорювався, що і дразнило, тому й не бажав, щоб хто зі сторонніх та рідні увіходив та відвідував, а навіть нерадо відбирав телефонічні розмови.

Туркевич дав наказ свому другові, щоб нікого не впускати, хіба — якщо б приїхала його донька Таїса або сестра Ірина Мартинець та Мирон Лев., дуже любив і о. П. Каменецького, усі інші навіть з рідні — не мали права вступу, мовляв: "не бажаю собі!" Виняток був лише тоді, як приходила мила йому людина, з якою міг би спокійно поговорити, та яка б відвертала його від сумних думок. Тому попросив раз, щоби задзвонити до Тараса Витвицького та Юрка Мусія. З ними він себе добре почував. Також, як відвідав раз проф. Іван Ковалів — Туркевич був вдоволений, бо міг з ним спільно поділитись думками про наше мистецтво.

Помимо свого прискореного віддиху, Туркевич говорив багато. Його передсмертні слова бринять і досі немов тужливі струни його ніжного голосу. Вони наказують чекати хвилини, в якій вийде назустріч, щоб провести в дорогу безмежного спокою. Лев говорив з такою силою і виразністю, немов благав не забути! В його голосі бринів заповіт, немов сльози останньої пісні!

Враження його слів залишилось на все життя, воно велике й сильне!

Крім свого "заповіту", який мав бути вказівками в майбутнє, Лев подиктував і своє бажання, та на превеликий жаль, остання його воля не була вшанована і виконана, через брак вирозуміння небажаних ним опікунів.

Туркевич підносив в ряди-годи угору свої білі ніжні пальці та повільним рухом дириґував часто якусь свою улюблену пісню. Здавалось йому, що стоїть серед музикантів і виконує симфонію свого недовгого життя. Він так бажав хоча б раз задириґувати свою симфонічну поему, яку написав у Торонті,

якою зараз мабуть і дириґував. Він дириґував і оперою, яка мала відбутися в 1962-му році в "Окіф". Було все — і заля, і оркестра, і солісти, хор, — лише батута спочивала між нотами.

Хвилинами кривився, наче від дошкульного болю, переставав дириґувати і на мить прокидався, щоб не лякати й не дразнити того, що слідив за кожним його рухом.

— "Не роби собі нічого з того, що я кривлюся..., я так, тільки ґімнастикую лице, це добре!" — І знову солодко усміхаючись, дириґував.

Він приглядався всьому, за всім слідкував, навіть контролював ліки, які приносили мед-сестри, та наказував свому другові вилазити на крісло й перечитувати групу крови та прізвище з пляшки, що висіла високо над ліжком.

— "Життя, яке воно мізерне. Чи живуть і чи терплять на інших планетах так, як ми...? Ні, це погань, де слабший духом боїться сильнішого й нищить варварствами! Я перейшов велику дорогу турбот, злоби і сліз. Це пекло, з якого ідуть у радість і вічне щастя! Ми терпимо на цьому світі, але на тому будемо щасливі! Він великий і гарний! Там краса така, що й годі знайти слова на виповідження. Як легко й мило, коли душа відходить від тіла, минає земське пекло і йде туди, де є ті, які вірили і любили!"

"...Як умру — ми так все будемо разом, тут не довге життя! Зроби все про що я прошу!" І знову ж задумувався, і знову боровся з думками та перечив сам собі.

— "Ні, це неможливо! Я знаю і вірю, що раз дароване життя — не вирве в так скорому часі душі, яка б лишила все, що найцінніше, дороге та безборонне, що не спроневірене навіть і в нещастю. По великих турботах мусить прийти хвилина радости, та врешті велика сатисфакція до здійснення довгоочікуваних мрій!" — О, як він хотів жити!...

День 2-ий листопада, четвер. Туркевич радий сьогодні. У дверях своєї кімнати побачив приятеля, з яким перебув стільки ясних хвилин. Життєрадісний і жартівливий директор Тарас Витвицький прийшов востаннє підтримати свого друга на дусі. З ним увіходив і Юрко Мусій. Туркевич зворушений і задоволений уповні, тішився дорогими гостями до 9-ої години вечора. Був насправді втомлений, але радий. Після відходу гостей, Лев набравши в груди свіжого повітря, що гнало з відкритого балькону, усміхнувся й говорив, говорив весь час. "Тепер можу спокійно вмирати" — сказав.

3-ий листопад. Світає... Льоньові не спиться. Його все благі й веселі очі, дивилися тепер сумно й боляче. Жаль стискав серце...

— "Іди додому, принеси мені меду і помаранчі, але зараз вертайся — не барись, і з ніким не говори!"...

У кімнаті Туркевича приготоване велике стареньке вже ліжко, свідок його терплячих думок, чекало. Повівало такою пусткою, смутком та незрозумілою таємничістю. Перед іконою нервово блимала лямпадка. Запах свічки додавав пригноблюючого враження. У фляконі, дрімали похилі голівки червоних троянд.

— Так недавно ще усміхалось до тебе усе, обстанова, образи, стіл над яким сидів Льоньо та на червоному плюші укладав білими пальцями пасіянсові карти: "Чи я ще буду на Різдво дириґувати в церкві...?" — чи на Великдень, чи поїдемо цього року на вакації...?" — Було сумно, пусто й тихо лиш на столику тикав ще годинник.

Ні, годі! Тут нема мені що робити! Летіти, летіти — туди, де променює теплом, ніжністю, добротою і благороддю величі і безмірної Віри, Надії і Любови.

Трамвай тягнеться так поволі й довго, чогось на кожній зупинці стає, — лише шарудіє на рейках. Ще скоріш, бігом! — врешті шпиталь. Сходи, ще й на вінду треба ждати — чогось так довго тягнеться час, з напругою, нервово. Врешті 3-ій поверх, кімната 338.

— "Як довго тебе не було! Я ждав і турбувався, уже не йди нікуди, замовлю обід нехай принесуть, мені сумно самому і важко, — пиши!"

Тремтячими руками біжить по зшитку олівець, він увіковічнює найдорожчі слова...

— "Не плач, як умру, ми в дуже скорому часі будемо разом, були разом на цьому світі, будемо разом і на тому, вже жодна сила не перешкодить! Зроби те, про що я прошу!

Відтак порадив попакувати усі його речі, зложити все, та випорожнити шухляди. Ще й сам провірив, поукладав дещо з документів, — вложив сам до торбинки.

— "Тримай і нікому не давай!" Навіть листи з останніх днів, які одержував, казав зложити, щоб не попались в небажані руки, а банкові книжечки пообвивав в бібулку, щоб, мовляв, не впали кому в око. Задзвони, нехай завтра прийде Мірко, бо роздзьобають тебе, як круки!...

Проте, не все сталось так, як він бажав...

Ніч з 3-го на 4-ий листопада була сумна й нервова. Увесь час крутилися дижурні, лікарі й сестри. Лев лежав, непорушно і лише слідив своїми ясними очима, що світились, мов жарівочки. Він боявся, щоб не лишитись самому серед білих рухливих постатей, йому було важко, тому сильно тримав ізціпленими руками дрижучі руки свого друга.

— "Не відходь, чого їх стільки? Нехай ідуть! За тиждень я буду здоров і буду дома, правда? Побачиш!..."

Нещасний мистець, йому так бажалось жити, зазнати хоч

крихітки спокою і щастя та ним ущасливити і других. Проте... рішала тут судьба!

ЛЕТОМ У ВІЧНІСТЬ

На коридорі рух, біганина чим раз більша. Рано, через відкрите вікно, влетів до кімнати в якій лежав безпомічний мистець — горобчик. Він приніс вістку, подумав Лев, тому так дуже привітливо усміхнувся, бо не сподівався, що принесуть наступні години. З прибуттям трьох лікарів і багато мед-сестер, горобчик відлетів. Осіннє сонце пестило зболіле обличчя, яке викликувало жаль і зроджувало розпуку. Проте, Лев не піддавався, його віра була така сильна, його слова потіхи були такі переконливі, що здавалося буде хвалити Всевишнього за ласку і щасливе видужання. Він увесь час усміхався, — і це були його останні проблиски шляхетної натури, — а смерть уже клала свою печать на виснаженому обличчі мистця.

О годині 3.30 пополудні, привезли до кімнати великий апарат з киснем для легшого дихання.

— "Що це, навіщо? Не відходь! — будь усе біля мене, навіть... якщо б я і помер!" — І що лише стало сили, зужив на прощання...

Заходяче сонце відбивалось у блискучих очах. Вони ще раз і ще раз глянули на те, що досі було йому миле, дороге... він, немов бажав забрати зі собою.

Безсильна надія бореться з думками...

Боротись, боротись і ще раз боротись, — а помічної руки, що так все підтримувала — уже не стало! Тіло лежало непорушно, спокійно, лиш над блиском зіниць спочивала повіка, яку в ряди-годи підносив вірний його друг, щоб ще раз глянути на блискіт незатертого образу, та прикрити своїми руками нестерпні види, злоби мачушиної долі. А високе його чоло спочивало спокійно, без жодних нервових порухів, воно снило про красу і спокій у вічному надземському житті.

Висячий біля ліжка телефон відтягали весь час, він сповіщав про страшну дійсність і безрадність в боротьбі з нею. Висказані жалюгідні слова, несли за собою несподіваний вінок терневої майбутності...

На дворі сутеніло. Темні хмари покривали небо, а пронизливі електричні світла наповнювали вулиці і вікна високих будинків. Ще кілька відгуків молотом об залізо (тоді будували підземку), ще гудіння вантажних авт, і врешті біганина шпитального персоналу, — ворушили тишу кімнати, в якій лежав мистець — носитель української краси — наша гордість і сла-

ва! Лежить із сплющеними очима, немічний, чекаючи свого призначення. Він вже був байдужий, лише скорий віддих давав ознаки життя.

Година 8-ма ввечір...

Його холодні вже пальці, що ще так недавно щиро стискали з вірою в краще завтра, запалювали проблиски надій — не ворухнулись. Запалі очі, при дальшому відкритті, дивилися в той самий пункт, де ще перед годиною так дуже ловили останні порухи людини.

Мозок переставав працювати, надзвичайний-абсолютний слух, уже не чув голосів потіхи. Ніжне тіло не ворухнулось, лише серце ще довго билося.

Це була боротьба сильного духа з немічним тілом.

Приспішені віддихи ловили останні подихи жалюгідного життя земної планети. Аґонія...

Година 11.30 ночі. Метеор!... Ніхто не знає чия зірка злетіла, чия зірка освітила так ясно свою дорогу — і так скоро згасла.

Лише безвладне, безборонне тіло осталося на поталу людським звичаям.

Відходило усе! Відходив той, що був і батьком і матір'ю, братом, і другом, опікуном, товаришем, вчителем, усім — чим може стати найближча дорога особа.

Традиційні молитви улегшували страшні хвилини прощання душі з тілом.

Холодний вітер зривав жовто-золоте листя з дерев. Холодний вітер, як доля Покійного, передавав своїм сумним подихом востаннє прощання. Шелестіння пожовклого листя зливалось в тужливу похоронну симфонію.

Він помер, щоб жити вовіки!

Згадались слова зі Св. Письма: "Через смерть — не знищує Бог людини, Він — перетворює її з тіла видимого — в невидиме, з проминаючого — в непроминаюче, з дочасного — у вічне!"*)

Кінець.

---

*) Гляди: Додатки.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ІВАН В. БОДРЕВИЧ

ЧЕРЕЗ ПІСНЮ ДО СЛАВИ

Професор Лев Туркевич, б. директор-дириґент опери у Львові, — як мистецький керівник та дириґент української чоловічої Капелі — "ВАТРА"

1946 — 1949

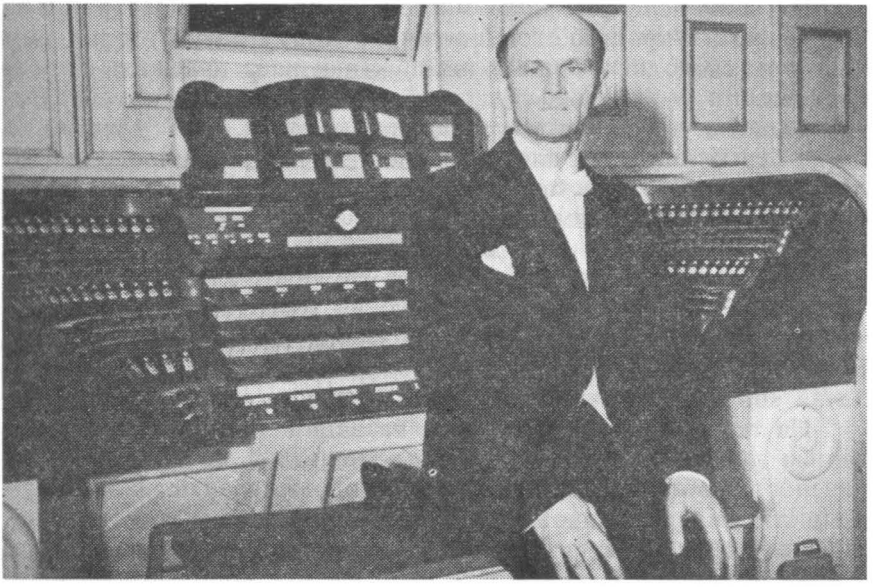

Проф. Лев Туркевич, дириґент українського хору "Ватра", в Австрії. Знимка, зроблена дня 29-го березня 1947 р., на тлі орґанів славетного "Моцартеум" в Зальцбурґу, в Австрії — в часі концерту.

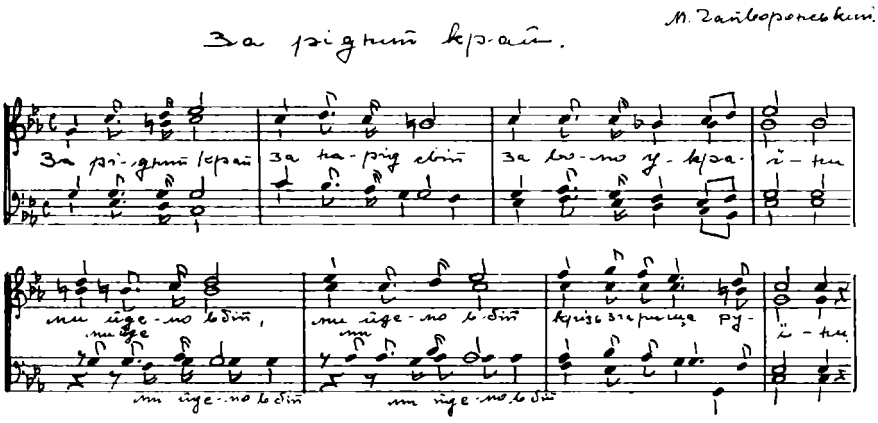

ВСТУП

Під цим аспектом ішла мистецька праця Професора Льва Туркевича й Українського Чоловічого Хору "Ватра", й під цим аспектом сьогодні — вже з перспективи часу належить її розглядати.

І коли з уст авторитету падали такі слова, як Г. Ґуртля, то це не був комплімент, але признання: "Не ласкава сьогодні доля, тим менша була в перших роках по закінченні ІІ-ої світової війни, коли ще нас не визнавали як націю. Треба було пробивати перші льоди — і ми їх ламали і рушили".

Час, в якому "Ватра" діяла, а це роки 1946 — 1949, це особливий — незвичайний, головно на терені Европи, по якому перешаліла страшна, затяжна буря, шестилітньої, тяжкої і жахливої в своїх наслідках другої світової війни, що залишила за собою загальне фізичне та моральне спустошення.

На терені Европи, а точніше на наших рідних землях змагалися два жорстокі тоталітарні колоси, які не зважаючи на те, що зі собою билися, то з однаковою завзятістю й послідовністю ішли на цілковите фізичне винищення української нації. І не могли ми тут примінити засади "ворог мойого ворога, є моїм приятелем", бо обидва, що були між собою, були й нашими.

Вибираючи між молотом а ковадлом, маси українського інтеліґентного елементу добровільно залишали рідні землі перед другим наїздом московсько-большевицьких орд, та подались на захід, з наміром лише свого фізичного збереження. Умов до виявлення якої-небудь організаційної праці хвилево не було ніяких.

Щойно упадок гітлерівського режиму — хоч з місця зродив за собою цілковитий хаос, дав можливість оформити себе організаційно всім національним групам, які тоді перебували на терені Німеччини.

Українці, що відзначаються вродженим організаційним хистом, проявили себе блискуче, ведучи перед з-поміж усіх інших груп, в часі голодової скрути в перших місяцях по закінченні воєнних дій.

Поза організаціями допомогового характеру, почались творити різні товариства та установи дослівно майже в перших тижнях після закінчення війни.

Багато з видатних українських одиниць не думали в тих часах лише про здобуття куска хліба, але теж, щоб на чужім терені проявити себе в культурній праці та показати чужинцям нашу духовість і в цей спосіб викликати в них заінтересування Україною.

Коли в тих перших повоєнних місяцях, серед повного спустошення, спричиненого війною, майже всі більші українські скупчення на терені колишньої Німеччини, а тепер на терені двох держав, а це Німеччини та Австрії, окупованих чотирма союзниками (Америка, Англія, Франція і Совєтський Союз) почали виявляти своє організаційне оформлення, тим самим і група українців у Тиролю, в її столиці Іннсбрук-у, пішла цим же самим шляхом. Поставали різні організації, як "Об'єднання Українців у Тиролю й Форарльберґу" в двох складових провінціях Австрії, що підпали під окупацію економічно знищеної та виснаженої війною Франції, яка, як демократично найкраще розвинена країна — давала можливості найдальше посуненій організації українському елементові, що знайшовся на цьому терені. Це ще часи, коли на терені Европи, а тим більше на терені ЗДА чи Канади, нас ще не визнавали як осібну націю, в державному розумінні, приділюючи нас до різних чужо національних груп — опираючися на бувшій нашій державній приналежності.

Французькі чинники були перші, які дали нам змогу організуватися не на принципі б. державної приналежности, але на принципі національної приналежности, без огляду на те, під якою займанщиною ми були, відрізняючи тим самим нас від інших національних груп. І за це, всім тим французьким чинникам належиться повне признання не лише від тих українців, які тоді проживали на теренах ними окупованих, але теж і від усіх українців, бо це їхнє визнання стало прецеденсом до пізнішого визнання української національности чинниками ЗДА, Канади та Англії, які навіть в пізнішому виготовленні громадянських документів, для всіх новоприбулих на їхні терени, встановили цей принцип національної приналежности.

І такі саме умови облегшили українцям в Іннсбруку виявити себе на всіх інших ділянках організаційного життя, з організацією хорів включно.

Знаємо з досвіду, а це взоруючись на хорах Ол. Кошиця та хору "Думка" — Городовенка, яких виступи були відомі в Европі — як українська пісня захоплює захід, багато звеличників тієї ж пісні, старалися піти слідами своїх великих попередників, організуючи хорові ансамблі на терені тимчасового перебування.

І тим самим шляхом пішов гурт співаків, пізнішої "Ватри", коли на терені Австрії зорганізувався хор під назвою "Думка", з осідком в Іннсбрук в Тиролі.

Його організаторами були: д-р Юрій Цегельський, Михайло Винницький та Орест Садовський. Дириґентуру обняв Маркіян Струк. Згодом пізною осінню 1945 року, хор "Думка" перенісся до Форарльберґу, його столиці міста Бреґенц, де осів в нізнішому таборі Форкльостер. Хор перенісся до Бреґенц в безпосереднє сусідство Швайцарії, сподіваючись в цей спосіб здобути терен Швайцарії на свої виступи.

Як бачимо, хор "Ватра" не постав відразу, він ріс й кріпився постепенно. Початковим ядром, зав'язком "Ватри" було 22 молодих співаків, сильних, добрих голосів. Однак хор цей, під назвою "Думка", під проводом дириґента М. Струка — не міг добитися більших успіхів, не маючи провідника на відповідно високому музичному поземі. Мимо цього хор мав деякі осяги, а втім навіть один виступ в "Моцартеум" в Зальцбурґу.

З усіх 30 (тридцять) співаків, 22 відмовились співпрацювати під дотеперішнім проводом, чекаючи рішення суду.

У висліді процесу, український громадський суд уповноважнив своїм вироком з дня 20 серпня 1946 р., Управу хору, яку підтримувало згаданих 22-ох співаків, змінити мистецького провідника.

Однак хор і його управа не упадали на дусі та шукали відповідного дириґента. Вибір впав на професора Льва Туркевича, якого Управа хору "Думка", опираючись на згаданім вироку громадського суду, запросила на свого дириґента та мистецького провідника. Тим врятовано хор, бо не то що не розсипався, а ще й побільшився і здобув славу, про що свідчить його п'ять прилюдних, з надзвичайним успіхом виконаних концертів в Віртемберґії під мистецьким керуванням проф. Туркевича. І цей, як мистецький авторитет є відомий усім. Туркевич дальше продовжував свою працю з відновленим хором, прикладаючи разом із новим колективом всіх зусиль до того, щоб зробити хор зразковим, не зважаючи на труднощі. Тоді хор "Думка" був змушений прибрати нову назву "Ватра", бо М. Струк опираючись на неосвідомленість у справі чужинець-

ких чинників добився залишення назви "Думка", як його власности.

Тому — писати про музичну діяльність проф. Льва Туркевича, а поминути його працю в хорі "Ватра", було б несправедливо. Балянс його праці без згадки про його участь в "Ватрі" був би не повний.

Протягом цих майже трьох літ 1946 — 1949, проф. Туркевич так тісно пов'язаний з хором "Ватра", якого він очолював і якого він видвигнув на такий вершок слави, як рідко кому з українських мистців удалося досі, що не можливо розлучити одного від другого.

Осяги проф. Туркевича, це осяги хору "Ватра", а осяги хору "Ватра", це осяги й слава проф. Туркевича, який дав хорові свою душу, своє п'ятно, свій Богом йому даний музичний талан, своє питомо індивідуальне забарвлення.

Щоб краще зрозуміти, чому проф. Туркевич осягнув такі досі для українців небувалі успіхи, треба ближче познайомитися з хором "Ватра", бо з організацією, ми дещо познайомились.

Осідком хору був скитальчий табір "Форкльостер" в Бреґенц — Фарарльберґ — в Австрії, у французькій зоні Австрії.

На знімці:

1 ряд зліва доправа: Мирослав Мельничук, Зенон Чорнобіль, Лев Шумський, Іван Гош, Михайло Проценко, Олег Котів, Орест Садовський, заступник дириґента та пізніший дириґент

Український Репрезентаційний Хор "Ватра" під мистецьким проводом проф. Льва Туркевича. (Знімка зроблена на весні 1949 р., коли почалась перша хвиля виїзду нашої еміґрації за океан).

— по виїзді проф. Туркевича до Канади; Роман Новальківський, проф. Лев Туркевич, Мирон Саґатий, Омелян Татунчак, Антін Дербіш, Володимир Боднар, Клим Багницький, Ілярій Колодзінський, Михайло Голод, Михайло Винницький.

2-ий ряд зліва доправа: Микола Мартинюк, Богдан Ковалик, Василь Надраґа, Микола Весоловський, Константин Алексевич, Іван Чорнобіль, Василь Дзуль, Володимир Білинський, Богдан Скасків, Олександер Куціль, Богдан Зорич, Антін Моргардт, Володимир Баран, Осип Рейнарович, Стефан Дух, Юрій Гаврилів, Роман Вомпель.

Нема на знімці співаків, які в міжчасі вже виеміґрували з Австрії, а це Іван Дутка, Павло Чопчіц, Богдан Балько, Тадей Юрійчук, Орест Било, Анатоль Ткач, Анатоль Петлюх, та хвилево неприсутніх д-р Гнатюк та Н. Яґмін, бувший співак хору Жарова — Донських Козаків.

Також на знімці нема т. зв. технічного персоналу: Інж. Володимир Батицький, головний адміністратор хору.

Д-р Володимир Білинський, родом з Буковини, Голова Суспільної Служби Українців у Форарльберґ, зовнішний адміністратор та референт зв'язків.

Тарас Павлюк, внутрішний адміністратор.

Мґр. Іван Бодревич, секретар хору, архівар та пресово-пропаґандивний референт.

Осідком хору та його мистецького провідника було місто Бреґенц — у Форарльберґу в Австрії, Д. П. Табір "Форкльостер", який був під наглядом французьких окупаційних властей.

Управа хору: Проф. Лев Туркевич, дириґент та мистецький керівник, мґр. Володимир Білинський, голова, мґр. Володимир Баран, м-голова, мґр. Олександер Куціль, член Управи — касієр, Василь Надраґа, член Управи, книговод, опісля голова Ліквідаційної Комісії на терені ЗДА. Проф. Тадей Юрійчук, спікер-заповідач на концертах.

"ВАТРА"

Наведена стаття з часопису "Нові Дні", в Зальцбурґу, в Австрії, ч. 37/63, з 15 вересня 1946 р. — порушує справу постання "Ватри": —

"І. Червінський — український хор Форарльберґу.

Наша дума, наша пісня
не вмре, не загине,
Ось де, люди, наша слава
Слава України!

Так писав перед 100 роками наш невмірущий Батько Тарас. І справді — завжди і всюди, де тільки лунала українська пісня, свої й чужі слухали її з насолодою й захоплювалися чудовою українською мелодією. Своїх радувала й кріпила вона на дусі в горю й важких часах, чужих розважала, і завжди приносила честь і славу українському народові.

Немає в світі іншої пісні, яка так промовляла б до серця, як, весела, чи сумна, пісня українського народу. Незвичайну красу й милозвучність української пісні признавали нераз безсторонні музики чужинці й нераз українська пісня здобувала перші нагороди на різних міжнародних конкурсах хорів, напр. в Америці.

Безупину лунає українська пісня на цілому просторі великої України й несуть її зі собою українці всюди, де тільки кине їх химерна доля в чужий, широкий світ. І теперішні наші скитальці, хоч і у важких доводиться жити умовинах, намагаються, як тільки можуть, продовжувати нашу традицію співучого народу й плекати нашу народню пісню.

Так повстали всюди, де більші скупчення українців, численні хори, які виступами перед своєю й чужою публікою, викликували всюди захоплення і вдячність.

Умови так склалися, що найкращий хор на терені цілої Австрії постав тут у Фарарльберґу, де зібралися наші найкращі співучі сили, м. і. співаки кол. хору Котка "Дніпро" та ін. Хор називався "Думка" і стояв під мистецьким керівництвом проф. М. Струка. Своя й чужа публіка, не тільки Фарарльберґу, але й інших областей Австрії й Німеччини, нераз мала на-

году азхоплюватися чудовими українськими народними піснями у виконанні цього хору.

Люди слухали й захоплювалися хором і ніхто з боку й не підозрівав, що серед такого, завжди у виступах так здисциплінованого хору, не все було внутрі впорядку й що поволі, але певно назрівав важкий конфлікт між співаками й управою хору з одного боку та дириґентом, з другого. Тому прикрою несподіванкою для нашого загалу, була вістка про наглий громадський суд, що зібрався в серпні, щоб розглянути позов керівника хору проти управи.

Між 6 і 20 серпня ц. р. громадський суд при центральній нашій установі у Форарльберґу (Об'єднання Українців і Суспільна Служба), розглядав основно цей спір.

З допомогою українського відділу Суспільної Служби, що у проводі його стоїть п. В. Білинський, приступлено до реорганізації хору. Мистецький провід хору передано відомому дириґентові державних опер, проф. Л. Туркевичеві.

Перший виступ цього зреорганізованого хору увінчався, як довідуємося, надзвичайним успіхом. Цей виступ відбувся 24 — 25. 8. в Равенсбурзі (Віртемберґія), під протекторатом начального директора УНРА у Віртемберґії. Там виступали також ансамблі інших народів (литовців, латишів), але публіка, зложена з самих чужинців, була так захоплена українськими піснями, що безупинними оплесками, майже не допускала до виконання інших точок. Після цього приняв наш хор кілька запрошень до інших виступів м. і. і на святі-виставі "Париж — Боденське Озеро" між 4. і 12. 9. ц. р. в замку Монфорт Лянґенарґен, в приявности найвищих представників тамошньої французької влади.

Хорові й його управі бажаємо якнайкращих успіхів у їхній дальшій, повній жертвенности, праці".

Бреґенц, у вересні 1946".

***

В міжчасі проф. Туркевич, по щасливій утечі з Відня, де був арештований большевиками та уміщений в таборі "Смерти" в Брук над Ляйтою; при помочі англійських військових чинників прибув до Філлях в Каринтії. Тут він зорганізував та провадив хор ім. Олександра Кошиця.

Так отже — змісця приступлено до акції і це в двох напрямках: проф. Лев Туркевич поїхав по короткому перебуванні в Бреґенц, назад до Філлях, щоб там зліквідувати особисті справи та перенестися враз з родиною та кращими співаками свого хору до Бреґенц і в цей спосіб скріпити новий хор.

А в Бреґенц тимчасово хор лишився під дириґентурою Ореста Садовського, дириґента хору в Інсбруку, який в часі

кризи в "Думці" провадив цих двадцять-двох співаків, відбувши перед тим з ними кілька виступів.

Саме в кілька днів по згаданім процесі в першу неділю, а це 25-го серпня 1946 р. хор в нових умовах починає свою працю першим виступом покищо ще під проводом Ореста Садовського — участю в українській Службі Божій в Бреґенц, щоб в цей спосіб з Божим благословенням вступити на новий шлях своєї діяльности.

По кількох днях проф. Туркевич з десятьма найкращими співаками зі свого хору в Філлях, переїхав до табору Форкльостер в Бреґенц, зміцнивши в цей спосіб склад нового хору до 32 осіб.*).

Маючи об'єднані два хорові ансамблі, а теж частину хору з Інсбруку з його дириґентом Орестом Садовським, хор і проф. Туркевич примістилися в таборі Форкльостер в Бреґенц, та з місця приступили до праці.

Праця проф. Туркевича була мозольна, тяжка, серед невідрадних таборових умовин. Працював він часто на пробах по 6—8 годин денно. Вишколював цілий хор, як і поодиноких співаків.

Маючи отже добрий голосовий матеріял, та давши йому перший вишкіл, проф. Туркевич розпочав концертове турне і це вперше по Вюртемберґії у французькій зоні Німеччини, де ще, як старий хор запросили його французькі військові чинники. А надто практичні згляди промовляли за цим, щоб це турне влаштувати саме в Вюртемберґії, недалеко від Бреґенц, осідку хору.

Одна з перших рецензій з першого турне хору "Ватра" в Німеччині, у вересні 1946 р. писала так:

"Швебіше Цайтунґ" — Німеччина, Ляйткірх ім Альґау 14, 9. 1946, — 73.

(Подаю в перекладі): "Українська хорова капеля "Ватра" влаштувала під керівництвом проф. Льва Туркевича вечір, який в багатій програмі представив до совершенности вигладжений спів мужеського хору. Це була справжня насолода почути голосово потужні, багато кольоритні, в гарнім тінюванні, прекрасно звучні продукції. Природа, Вітчина, Релігія, це були теми, які в завжди новій музичній відміні виявляли певні зрозумілі інтерпретації. Хоч в чужій для нас мові співано пісні, проте для німецького слухача в своїм змісті — легко доступні. Проф. Туркевич, який через ряд літ був дириґентом опери у Львові, посідає в своїм перед несповна роком до життя в Австрії покликанім хорі, так прекрасні сольові сили, як і певну доскона-

---

*) Гляди статистичний список на кінці цеї частини.

лости цілість, яка до подробиць стежить та виконує всі ніжні рухи та вказівки свого мистецького провідника".

В черзі, голос української преси про перші виступи "Ватти" — а це "Останні Новини", в Зальцбурґу, з дня 1.8 XII. 1946 р. ч. 225 (278).

"Хроніка Ляндеку. УКРАЇНСЬКИЙ КОНЦЕРТ (власна кореспонденція).

Славний український хор під мустецьким керівництвом проф. Л. Туркевича. Такі появилися афіші у Вюртемберґії, коли проф. Л. Туркевич зі своїми співаками давав концерт у жовтні ц. р. у Вюртемберґії.

І Ляндек мав честь вітати в себе цей насправді славний хор, а саме 4 ц. м. Нетерпляче чекали мешканці табору цієї хвилини, коли на сцену вийде цей гарний хор української еміґрації. Зодягнені в гарних народних строях, появилися ці довго очікувані співаки, а з поміж них вийшов їх улюблений, скромний дириґент, проф. Лев Туркевич.

Хор відспівав низку німецьких пісень Бетховена, Моцарта, Брамса й ін., за які дириґент заслуговує на повне признання. Бо в пісні "Аве верум корпус" Моцарта, де й гармонійні переходи не легкі, зумів зі своїми хористами прекрасно віддати цю пісню, яку слухалося з захопленням. Рівнож і пісні "Віґенлід" та "Вандершафт" заслуговують на велике признання.

Щодо українських пісень, то з певністю можна ствердити, що ці пісні були виконані направду по-мистецьки. В піснях "Садок вишневий", "Щедрик" та "Ой зійшла зоря,' — осягнув хор найвищий ступінь мистецької обробки. Заля була так заповнена, що багато людей були в коридорі та домагалися ще одного такого виступу.

Для декого може було зразу й дивним, чому в чисто українському таборі хор співає німецькі пісні, для деяких людей і не зрозумілі. Одначе згодом виявилося, що це було й доцільне, бо саме була нагода переконати слухачів, що й наша пісня побіч німецьких пісень, доволі тяжких до виконання пісень, які скоппонували світової слави музики, як Бетховен та Моцарт і інші, не лишається позаду, як також і те, що ті пісні співали самі наші співаки, яких цей концерт вивищує.

Віримо, що проф. Лев Туркевич, якщо за так короткий час зумів загіпнотизувати слухачів цим концертом, то по довшій своїй праці з хористами здобуде славу не тільки в Австрії, але й поза її межами. Ми переконані, що проф. Лев Туркевич залишиться в історії музики таким, як Кошиць".

П. М-к.

Розділ II

ПРОБА СИЛ

На підбій Німеччини

Недалека віддаль ділила Бреґенц від Вюртемберґії, а надто ці самі військові чинники контролювали обі країни в своїх зонах. Через те й легше було поконати паспортові труднощі цих часів, що сьогодні з перспективи часу виглядає декому може й не поважною перешкодою.

Не так було в 1946 році.

І так вже по кількох виступах в Австрії, хор дав себе пізнати. Голосовий матеріял був знаний публіці ще з давніших виступів, ще під назвою "Думка". А тепер пов'язане з ним ім'я проф. Туркевича,, збудило нове зрозуміння та зацікавлення так в австрійців, як і у французів, яких тоді мабуть, виглядало, що було більше в Австрії і Німеччині, ніж у самій Франції.

Французи: це культурна нація, любителі мистецтва з виробленим смаком, тому й звідси їх таке велике зацікавлення, зокрема українською хоровою піснею, яку багато з них знало ще з виступів хору Олександра Кошиця та Київської Думки, під проводом Нестора Городовенка — чим в зустрічі з теперішнім хором, багато з них тепер залюбки гордилися.

Отже, ще перед закінченням процесу у українськім громадськім суді, який уповноважнив заанґажувати проф. Туркевича, французькі окупаційні військові круги, запросили хор на ряд виступів у французькій зоні Німеччини з концертами так виключно для них самих, як і теж загально для німецької публіки.

Це запрошення було дуже на руку хорові, якого харчево-матеріяльне положення в тих часах 1946 р. було трагічне. Це була боротьба тяжка не за існування, не за веґетацію, але дослівно за кусок пісного хліба.

Скориставши з ввічливости французьких властей, які забезпечили хор в граничні перепустки — хор виїхав до Німеччини. Тут датою 8 вересня, 1946 р. ще під назвою "Думка", але під мистецьким проводом професора Льва Туркевича.

Концертом в Равенсбурґ, у Вюртемберґії, хор розпочав свою діяльність на ширшу скалю. Хор концертував з надзвичайним успіхом майже по цілій Вюртемберґії.

Короною успіхів цього першого концертового турне, був незабутній концерт в Лярґен-Арґен, в Баденії, дня 12 вересня 1946 р. для абсольвентів французької Кадетської Академії. Чисельна французька авдиторія була захоплена й зворушена ви-

Le Choeur Ukrainien Représentatif d'Autriche

Der ukrainische Representations-Chor aus Österreich

ступом хору до цього степення, що по закінченні програми, через чверть години оплескували хор та його дириґента.

А ще до цього успіху причинилося може й те, що в цей самий час в цім же Лярґен-Арґен, відбувалася виставка українського народнього мистецтва, яку не один з авдиторії відвідав. Ця виставка була первісно влаштована в Бреґенц, в Австрії, заходами Української Суспільної Служби в Бреґенц, а опісля в цілости перенесена до Лярґен-Арґен.

Цей пропам'ятний виступ замітний ще тим, що тут саме на пізнішім прийнятті, влаштованім французькими чинниками для хору та його дириґента, рішено назвати хор іменем "Ватра". Назву цю підібрано між іншим й тому, що перевага співаків, це бувші наші пластуни, які в часах пластового таборування, так відмінного від скитальчого, вміли були цінити значення символу "Ватри". Подруге за цею навзою промовляло ще й те, що ми на еміґрації з правила, майже всі переживали в таборах і тут знова символом таборового огнища — це "Ватра". Отже чому ж нам не взяти собі цього символу, щоб нас огрівав, загрівав до любови своїх традицій, а її вогонь освічував нам наші стежки в еміґрантському, скитальчому житті?

Тому нахрещуючи хор іменем "Ватра", співаки та їхній мистецький провідник, хотіли нею огріти свої скитальчі серця, а чужих — вогнем "Ватри", запалити любов'ю до нас, до нашої пісні.

І так, як передбачували — так і сталося. Багато чужинців і то визначних, загоріли таким великим полум'ям любови до нас, що, як почули, що недалеко співає "Ватра", залишали своїх робітників, фабрики, а інші — свої бюра, а ще інші своїх парохіян і так мандрували за "Ватрою" шляхом тріюмфу від концерту до концерту. Спочатку, виглядало це на фантазію, утопію, опісля стало пророцтвом, аж врешті стало фактом, про який свідчить хроніка, записки — літописця "Ватри".

А при тому, чому змінено назву, й чому хор не остав під назвою старої "Думки" — це в альбом тим нашим невиробленим, громадським мірнотам, які не вміють взнестися до належ-

---

Програмка "Ватри" у французькій та німецькій мовах, з турне по Вюртемберґії та Баденії в Німеччині, в 1946 р. "Ватра" мала свій хоровий "гимн" М. Гайворонського: "За рідний край, за нарід свій...", яким починала всі свої світські концерти, все точно з програмою, вечірні о год. 8-ій вечора, поплудневі о год. 3-ій пополудні без найменшого опізнення — з винятком одного "історичного" у Фрайбурґу, в Німеччині, про який згадка осібно, а який був тріюмфом хору та дириґента.

них висот від своєї зависти та інтриґами перед чужими, робили все, щоб завалити велике діло.

Саме тут потверджується мудрість народньої філософії, ухопленої в пословицю: "Нема зла, щоб на добре не вийшло!" Так і в цім випадку. Зміна назви, хоч примусова, вийшла тільки на добро хоровому ансамблеві під проводом професора Туркевича. "Ватра" стала історичною одиницею в українському хоровому мистецтві, здобувши українському імені славу, яку б позаздрили не лише свої загумінкові - обмежені, але й не один з державних народів.

Розділ III

ЗДОБУТТЯ АВСТРІЇ

По цім першім концертовім турне, розголос про успіхи "Ватри" та її дириґента, проф. Л. Туркевича — пішов довкруги. І свої й чужі почали захоплюватися мистецькими осягами хору.

Запрошення напливали з різних сторін. Преса почала висловлюватися в самих суперлятивах про хор та його мистецьку вартість. Багато своїх не довіряли собі самим, що ми маємо таку красу в українській пісні, якою можемо так захопити чужинців. Ми в своїй задалеко посуненій скромности, може й недоцінювали, яку силу має українська пісня, а ще виконана добрим ансамблем, під вправною рукою великого дириґента.

Хор запрошували співати і в своїх церквах та українських скупченнях, а теж і французи для своїх. Виринула проблема опрацювати релігійну програму, яку проф. Туркевич змісця розв'язав, підготовивши цілий ряд релігійних пісень, які вистачали на два повні концерти. Хор теж вивчив концертово українську Службу Божу — Бортнянського.

У слід за цим архиєпископ Відня, Ґенеральний Вікарій, письмом з дня 21-го вересня 1946 р. ч. 402/46 дав особлившу повновласть та уповноваження хорові під проводом проф. Льва Туркевича, брати участь зі співом хору в українських Богослуженнях в Австрії та поза її границями, а теж влаштовувати концерти зі стислою релігійною програмою в церквах.

Зараз після повернення з турне по Німеччині, хор в повному складі з вище згаданими хорами "Думки", в Бреґенц, ім. Олександра Кошиця у Філлях, та Ореста Садовського в Інсбруку — виступає вперше на терені Австрії під новою назвою "Ватра", дня 22-го вересня 1946 р. на Міжнароднім святі Д. П. в Бреґенц, розпочинаючи цим концертом своє турне по всіх містах Австрії.

Між видатними чужими виконавцями були такі знані, як мадярський скрипаль Szontgeorgui та російський піяніст Ґревцев, а з наших — скрипаль, проф. Ярослав Меґасюк. Виступ "Ватри" був блискучий, і як критика висказалася, притьмив всіх інших виконавців. Гідне уваги, що перебуваючи тоді хвилево в Бреґенц, переїздом до Швайцарії дириґент опери в Парижі, задержався на день концерту — та був присутній на концерті. По концерті, вийшовши на сцену, публічно дякував проф. Туркевичеві за цей, як казав: вечір мистецької насолоди.

Другий концерт в Бреґенц, відбувся для 23-го листопада, 1946 р. в знаній в Бреґенц "Ґоеседзаль", а це самостійний концерт "Ватри" під протекторатом посадника міста Бреґенц, д-ра Вахтера.

Всі три щоденники Бреґенц, в своїх критиках були захоплені мистецьким виконанням так українських, як і німецьких пісень, з яких Й. Брагмса "Wiegenlied" знайшла таке признання, якого не знаходили виконавці австрійського та німецького походження.

На концерті того дня, було присутніх багато швайцарців, між іншим швайцарський конзуль в Бреґенц — Карло Бітц, який познайомившись особисто з "Ватрою" та її дириґентом, став їхнім приятелем і опісля завжди полагоджував паспортові формальности, получені з виїздом "Ватри" до Швайцарії.

Дальше, присутнім був методистський пастор Люїс Шрайнер з Райнек, в Швайцарії, який зорганізував перше турне "Ватри" по Швайцарії, опікуючись нею аж до останніх днів її перебування в Европі.

Зі знаних французьких приятелів, були сотник Бертранді та пор. Міно, які опікувалися тодішніми т. зв. Д. П.

Понижче поміщуємо критику, підписану іменем знаного композитора Освальда Лютце, одну з десяток, які "Ватра" здобула своїми успіхами.

"Форарльберґер Нахріхтен", Бреґенц-Форарльберґ (Австрія), 25. XI. 1946:

"Хоровий ансамбль під рукою колишнього першого мистецького керівника Львівської Опери, проф. Льва Туркевича, дириґента великого формату — показався, немов металевий інструмент, створений із відливу, спроможний перемогти всі труднощі звукових ділань.

З глибини душі, напам'ять виконана програма, охоплювала німецькі та українські пісні. З німецьких пісень, побіч композицій Брукнера, Бетговена, Моцарта й Шуберта, пальму вечора осягнула пісня "Віґенлід" — Брамса, яку хор відспівав з ніжністю, якої невсилі описати. Цілковита вирівнаність всіх голосів і висока піянова культура, викликували кожночасно

бурю оплесків. В Моцарта — непроминаючій "Аве верум", знаній з тяжких гармонійних переходів, як овоч успішної виховуючої праці дириґента — осягнено вершок досконалости.

Що хор з таким виразним національним обличчям є в спроможності з надзвичайним успіхом співати свої рідні пісні, не потребує особлившого підкреслення. Це видно з величавого твору: "Садок вишневий", в якому гарно степенувані тінювання хору, чудно представлені сольові співи тенорів та з глибоким басом. В пісні "Зашуміла ліщинонька", вчиться пізнавати ті чудні-сумні співи, які відкривають цілу глибину української народньої душі. Прастара різдвяна пісня "Щедрик", в обробці Л. Туркевича, зложена з одного одинокого ритмічно захоплюючого мотиву, мусіла бути повторена так само, як і кульмінаційна точка концерту релігійно-народній переказ "Ой зійшла зоря, та й вечоровая". Дзвінко баритонове сольо при окомпаніяменті хорового мурмурандо, оповідало тут у виразно образовий спосіб чародійну Марійську леґенду.

Ентузіястичним "Маршом молоді", Третяка, замкнено цей повний мистецької величі вечір. Дириґента й солістів обдаровано квітами, а гураґанна буря оплесків, вимусила ще один наддаток. Хор та його знаменитий керівник проф. Л. Туркевич, вповні заслужили вдячність та признання за їх визначні праці. Мозольна праця здобуде їм дальший успіх".

Російський голос про виступ хору "Ватра" в його початках з 1946 року.

"Почта Колюмба нр. 102; з 30. XI. 1946, орган російської еміґрації, в Зальцбурґу (Австрія): Виступ Українського Хору "Ватра" пройшов з певним успіхом. — Виступ хору "Ватра" під проф. Львом Туркевичем показав, що хор виходить на широкий світ загального признання та з гордістю може носити ім'я найкращого мужеського хору в Австрії. Під час коли австрійські туземці особливо захоплювалися виконанням ряду творів західних композиторів, так для російського слухача особливо приємно було почути ряд стільки рідних йому українських мотивів із яких в найкращім виконанні був "Щедрик", в опрацюванні Туркевича".

(Російський голос про виступ хору "Ватра" під дириґентурою проф. Туркевича в Бреґенц, дня 23. XI. 1946 р.).

Таких російських рецензій було більше й усі вони писані в дуже позитивній формі.

Хоч не багато ще цих виступів, проте розголос вже великий. Музичний світ почав звертати увагу на хор та його дириґента, проф. Л. Туркевича. Не могло це не звернути уваги також наших центральних установ. І щойно тепер побачили, що треба б створити на терені Австрії один, сильний, репре-

зентаційний хор, який на зовні, головно перед чужим світом репрезентував би українську хорову культуру — поставивши себе на відповідному рівні.

В цей спосіб можна б положити край, що так скажемо "хоровій анархії" різним більшим та меншим хорам і хорикам, які претендували на репрезентацію української пісні перед чужими, обмеживши їх до льокальної, так би сказати української внутрішньої потреби.

Так отже Загальні Збори У.Ц.Д.О.А. (Українське Центральне Допомогове Об'єднання в Австрії) рішили уповноважнити Президію цього ж УЦДОА до підшукання знаного музичного авторитету та поручення йому організацію Українського Репрезентаційного Хору.

Тому то вибір впав на проф. Льва Туркевича, бувшого диригента опери у Львові, — на найбільш компетентну особу.

Виконуючи рішення згаданих Загальних Зборів УЦДОА, письмом з дня 3 жовтня 1946 р. ч. 528/46 — Президія УЦДОА, визнала професора Льва Туркевича найвищим музичним авторитетом між українцями на терені Австрії. Вслід за цим уповноважнила його, як бувшого диригента державної опери у Львові до організування українського репрезентаційного хору

Історична знимка хору "Ватра", з проф. Львом Туркевичем, на тлі органів в "Моцартеум", пропам'ятного дня 29-го березня 1947 року. Крім хору, в цивільних одягах сидять: в середині проф. Лев Туркевич, по його правій стороні адміністратор інж. Володимир Батицький, та по лівій стороні: внутрішній адміністратор Тарас Павлюк. Перед виступом в "Моцартеум".

в Австрії. А він вже фактично був зорганізований в тому часі, хоч організація його ще не завершена. Виглядало радше, що хтось почав витягати руку по лаври, які "Ватра" почала здобувати.

Але все ж таки хоч згадане уповноваження не мало ніякого практичного значення, то хоч морально піднесло престиж "Ватри" між своїми, серед яких на жаль не раз стрічалося "убогих духом" одиниць, яким зовсім не лежало на серці, щоб направду розбудувати хор до імпозантних меж, треба було самим це робити. Маючи вже вироблену позицію, "Ватра" виступила в серці музичного світу Австрії в 'Моцартеум", найтяжчій залі проб, перебуваючи в тому часі в жалюгідних умовах.

Незабутнім своїм виступом та успіхом був цей концерт "Ватри" у великій залі "Моцартеум" в Зальцбурґу, в дні 29-го березня 1947 р. Хор здобув надзвичайно прихильну оцінку строгої австрійської преси з такими знавцями музичного діла, як проф. д-р Т. В. Вернер та проф. "Моцартеум", д-р Гасслінґер, не згадуючи наших часописних критиків.

Відгук преси в виконанні твору Йозефа Гайдн-а "Сотворення світу".

"Тіролер Нахріхтен", Інсбрук, Тироль, Австрія, 26. 3. 1947.

("Ді Шепфунг" фон Йозеф Гайдн (Ораторіюм). Передаю в перекладі:

"Щорічні виконання ораторій, належали в попередніх роках до залізного капіталу інсбруцького музичного життя. Найперше, німецька влада заборонила у "взірцевому окрузі Тиролю", дорогою обіжника у виконанні таких релігійних творів, включно з архитворамп Баха та Гайдн-а. І тому мусіли інсбруцькі любителі концертного репертуару на довгі літа зрезиґнувати з тієї приємної привички, аж коли в попереднім році церковні хори св. Якова (Бах, Шуберт, Брукнер і Бранд (Гендель, Брукнер) поставили перші кроки до відновлення випровадження тих же творів.

М. Д. Вайдліх тепер саме відновив тим стару традицію в повнім блиску і через вибір мистецького твору Гайдна, зробив щасливий крок.

З огляду на короткий час та брак відповідних сил, потрібних до випровадження цього твору, знайдено компромісовий вихід. Довкруги первісного початкового університетського хору "Коллеґіум Вокале" (Др. Альф), згрупувалися могутніми голосами випосажені співочі сили Українського Мужеського Хору "Ватра", проф. Лев Туркевич та вибрані голоси театрального хору, церковного хору св. Якова, та музичної школи Гауха.

Як колись перед 150 літами, так і сьогодні цей твір вічно актуальний та не присипує його порох старини. В первісній сві-

жості пересуваються перед очима фантастичні образи містерії створення світа ясно зображені, мерехтять немов перли в чудовому нашийнику арій. дуетів, терцетів, рецитацій і могутніх хорів, та держать глядача в безперервному напруженні...

Пальма першенства між виконавцями цього могутнього твору належиться без сумніву хорові. Свіжі, рівновартісні, вирівнані голоси, блискуча дисципліна (ніякого недотягнення), знаменита динаміка, прямо вдалося її осягнути орхестральні ефекти. Вже перший виступ і "дух", виказав правдиве нетілесне, а все ж таки дзвінке й виразне піяніссімо, форте було блискуче й заокруглене, спільні хори у фіналі — прецизійні у прискорених уступах і сильні в мелодійному виконанні. І вимова, помимо "мішанини", була дуже виразна і добре зрозуміла. Не менше причинився до загального успіху і оркестр, що у всіх своїх частинах дав найкраще: він грав чисто, милозвучно і з переживаним висловом та зливався прекрасно з цілим хором.

Тріюмфальний кінцевий хор зірвав бурю оплесків, яка була слушним висловом подяки всіх друзів Ораторій за так блискуче досягнення".

Герберт Ґахвензер

Професор Лев Туркевич під час дириґування в "Моцартеум".

"Демократішес Фольксблят" — Австрія, ч. 78 з 4. 4. 1947 р. (в перекладі):

Український чоловічий хор "Ватра".

"До відомих уже тут українських груп народнього мистецтва, як чоргова, приєдналася з хоровим об'єднанням "Ватра".

Музичному керівникові проф. Туркевичеві, належиться завдячувати знамените вивчення і хорову дисципліну, а самим співакам завжди зацікавлююче знайомство з парою тузинів молодих свіжих голосів".

Хочу зазначити, що хор "Ватра" називали чужинці — "хором солов'їв".

Рецензії про виступ "Ватри" в "Моцартеум", 29 березня 1947 р.:

Д-р А. Гасслінґер, проф. "Моцартеум" в Зальцбурґу.

1. "Вроджена музикальність, дбайлива старанність, національне почуття спільноти, та при тому високовартісне мистецьке керування, яке запевняє проф. Л. Туркевич, все це складається на враження, щоб хор "Ватра" з його гарним голосовим матеріялом, а передовсім з його тенорами, поставити в першому ряді подібних йогу гуртів.

Всі пісні в їхньому виконанні, вишліфовані до досконалости. Всі ті хори з гострим профілюванням динаміки з усіма нюансами завершуючої тонової техніки тенорів у найбільш можливих найвижчих позиціях та в найнижчих глибинах басів, з подувами вібруючих піяніссімів та дзвінкими фортіссімами, з інструментально веденими голосами з сольовими і загальними місцями, які просякнуті вимогами контрастів, являють великі труднощі для їхньої звуково чистої і гарної інтепретації, та можуть тільки шляхом такого природнього схоплення і дуже строгої праці проб — дійти до такого ефекту, до якого зміг дійти хор "Ватра" тут у великій залі "Моцартеум" — Д-р А. Гасслінґер".

2. Проф. Д-р Т. В. Вернер "Зальцбурґер Нахріхтен":

"Вогонь шляхетного, все ж художньо оформованого одухотворення пронизував гарне досягнення і співаків і ідеалістичного керівника хору "Ватра" проф. Льва Туркевича, який уміє викликати найкращі сили в голосному і в тихому. Майже цілковита резиґнація з дешевих ефектів іде назустріч річевим цінностям композиції. І так вийшла гарна картина суттєво-

художнього хотіння, яке піднімається з народу. Воно торкається думок про батьківщину, про народнє й суб'єктивне переживання свята, природу, кохання та фізичних сил танку та маршу.

І як усе те було гарно виражене. Був момент, в якому добре витриманий **насправді високий рівень віддано майже в надприродних можливостях.**

Це сталося в "Прометею", яким К. Стеценко проривається в сфери зображення, в які перед ним смів вступити хіба тільки Шуберт. З певністю **тільки дуже мало слухачів могли відхилитися від подиху метафізичних сил.**

Школа, яку дав хорові його керівник, досягає віртуозности.

Вживання повних та пів-голосів, моментальна зміна силових ступенів, найгостріша переміна темпу, найдокладніше вивчення суттєвого в звуці, зрозумілого в слові, розмах мелодійних і напружуюча сила ритмічних цінностей, усі ці критерії є власністю дириґента, яку він передає свому гуртові без застережень".

Д-р В. Т. Вернер.

Це оцінка строгих та знаних на мистецькому европейському терені музичних критиків. Чи можна ще щось більше до цього додати?

По пів року праці, хор "Ватра" та проф. Туркевич були вже так знані зі своєї високої мистецької якости, що чужинці мали собі за честь просити проф. Туркевича зі своїм хором до участи в їхніх імпрезах.

Заміряючи виконати в Інсбруці за старою традицією Йозефа Гайдна "Шепфунґ" (Сотворення світа) та Бетховена 9-ту Симфонію, організатор цих імпрез, професор Фріц Вайдліх, запросив проф. Туркевича враз з цілим хором взяти участь у виконанні цих творів.

Який дух вступив у всіх співаків і самого професора — та яке почуття гордости охопило всіх українців, які дізналися про це, опісля й самі були свідками виконання цих творів.

Коли чужинці здобулися на такий крок, значить, вони знали кого запрошують, знали якої якости й на якому поземі хор стоїть, коли є спроможний виконувати такі нелегкі твори, і які виконав не то, що бездоганно, але ошоломлююче, захоплююче, як опісля звітувала австрійська преса.

Перше виконання твору Й. Гайдн-а "Шепфунґ", при співучасти "Ватри", мало місце, дня 22-го березня 1947 р. на тиждень перед концертом "Ватри" в "Моцартеум", коли ще "Ватра" не мала за собою успіху в "Моцартеум". Опісля ще відбулися три повторення цього твору в слідуючих по собі днях:

Участь "Ватри" в 9-ій Симфонії — Бетховена, мала місце 27, 28 та 30-го червня 1947 р. в Інсбрук, під проводом проф. Вайдліха з повторенням цього виступу в радіо.

До обидвох виступів, приготовляв хор проф. Туркевич, який, як критика виказала, блискавично поборов всі труднощі, навіть мовні — коли хор співав в німецькій мові, виказуючи чистоту вимови.

Оригінальний відтинок зі "Зальцбурґер Нахріхтен", з дня 25. 3. 1947 р., на виступ хору в "Шепфунґ" Йозефа Гайдн-а.

"Естеррайхіше Мюзік-Цайтшріфт", Відень, Австрія, Ч. квітень-травень 1947:

"Чотирократно випродані залі були доказом знаменитого виконання твору Й. Гайдна "Шепфунґ", який виведено по довголітній перерві під керівництвом музичного директора Вайдліха, при помочі спеціяльного "ад гок" дібраного хору (Коллеґіум Музеум), Український Мужеський Хор "Ватра" та солістів.

(Хроніка музичного життя). Сторона 12.

Коротка і ядерна рецензія в "Пінцґауер унд Пенґауер Цайтунґ" з дня 16. 3. 1947 р. в Цель ам Зее — на виступ "Ватри" перед концертом в "Моцартеум":

"В Цель ам Зее, улаштував український мужеський хор "Ватра", під керівництвом свого дириґента, професора Л. Туркевича, в залі Альпейського Крайового Театру — концерт, який крім повноголосових українських співів і народніх пісень, охоплював теж твори Брукнера, Моцарта, Бетховена і Брамса, які виконано в німецькій мові. Хор з 27 чоловіка, розпоряджає в виконанні надзвичайною вирівняністю і опановує всі голосово технічні ніжності, від ніжного піяна аж до потрясаючого форте. Що цілий програм відспівано з пам'яти, є доказом совісної підготовки та глибокої студії і є доказом прямо надприродної пам'яти, що особливо належить підкреслити. Виступ хору відбувся при переповненій залі, а одушевлена публіка гураґанними оплесками вимусила багато наддатків". — Ф. С.

Паралельний український голос, про виступ "Ватри", а це "Останні новини" в Зальцбурґу, з 15. 3. 1947 — ч. 47-48 (332-33). Рік III.:

"Ватра" в Зальцбурзі. — Після низки вдалих чи менше вдалих концертів різних наших еміґрантських хорів, треба відмітити виступи хорової капелі під дир. Льва Туркевича, як найцікавіший і найбільш удалий із цих виступів.

Хор у складі 26 співаків презентується дуже добре. Поодинокі голоси хору вирівняні, так гарні, звучні тенори, як і соковиті баси. Рівнож як цілість дає хор враження комплектної, згармонізованої єдности. Найцінніше в ньому — надзвичайна

дисциплінованість. Нема тут мови про перевагу одного голосу над другим, чи домінування окремих співаків. Звучання хору перлисте, пізнати руку справжнього мистця-диригента високої кляси.

Хор виконав низку пісень, з яких тільки деякі були у нас виконувані другими хорами. Іноваціями були дві пісні писані для мішаного хору, перероблені п. Туркевичем на чоловічі: "Щедрик", "О й пряду, пряду". Можна б спорити з п. Туркевичом як композитором про корисність того роду перерібок. Пісні ці музично і змістово так достосовані до жіночих голосів, що навіть після транскрипції композитора вичувається брак ясного, високого сопранового звуку.

Дуже інтересна гармонізація п. Туркевича пісні "Колядаколядниця". Мимохіть родиться бажання познайомитись із іншими гармонізаціями композитора.

Із пісень знаного нашій еміґрантській публіці репертуару - хор виконував "Думу про Почаївську Божу Матір", "Прометей", "Закувала" і "Гуляли". На цих піснях мали слухачі змогу переводити паралелю з іншими хорами. Кожна з тих пісень була виконана якось інакше, як в інших хорах. — М. Р. Б.

Відгук української преси на участь "Ватри", у виконанні твору Гайдн-а, "Шепфунґ":

Останні новини. Щоденник Зальцбурґ, 1 квітня 1947, ч. 59 (344).

"Прийшла весна в природі, а з нею і весна в нашому культурно-освітньому житті. Розуміється весну в нашому житті, ще після майже чотирьох-місячного замкнення в своєму середовищі, після праці (бо вона не переривалася і зимою) на своєму загумінку, ми виступили знову перед чужим світом і пригадали йому, що крім старань про шматок гіркого щоденного хліба, в нас є ще й інші, вищі, духові прагнення та стремління. Кажемо пригадали, бо світ цей пізнав нас за минулі місяці. Пізнав, що українська національна група на терені Австрії живе іншим життям, що вона діє, що вона творить.

Заки згадаємо про українські дні в Зальцбурзі, мусимо з великою гордістю і з великим признанням підкреслити незвичайні успіхи і досягнення наших земляків саме в цій ділянці в інших зонах Австрії за минулий місяць. Маємо на увазі концерти в Бреґенці, в Гогенемсі, а особливо ж участь складу "Ватри" у виконанні твору Й. Гайдна "Шепфунґ" в Інсбруці. Ця віднова виведення цього твору, стала подією в музичному житті Австрії. А те, що рецензенти з таким признанням і особливо підкреслюють участь "Ватри" (одна газета навіть зробила австрійцям докір, що вони не спромоглися самі вивести твір) — наповнює нас вдоволенням. І навіть — гордістю.

Зальцбурзьке (маємо на увазі місцеве) громадянство вже мало нагоду пізнати українців — і на естраді, і на сцені... і т. п.". — У. І.

Як бачимо з повищих згадок в австрійській і українській пресі, то вона віднеслася з повним признанням, подивом та захопленням до тих виступів хору "Ватра", підкреслюючи його голоси та вишкіл, які провів професор Туркевич.

Не менший, а може ще більший успіх був з участи хору "Ватра" в IX Симфонії Бетховена.

Поминаючи наведення всіх наших критик, дозволимо собі ще пригадати кілька з них про виступ IX Симфонії Бетховена. Одна з них Тіролер Тагесцайтунґ, Інсбрук-Тироль, Австрія, ч. 144, з 30. 6. 1947, наголовок: "IX Симфонія" за підписом д-ра А. Ріхтер:

"Ледве чи зміг музичний директор Фріц Вайдліх краще закінчити мозольний та повний успіху рік музичної діяльности, як через виконання IX Симфонії Бетховена. Хто пережив цю хвилю, та чув IX Симфонію, ледве чи зміг не відчути особливої святости, яку саме створила атмосфера церковного приміщення, яка теж сильно вплинула на музичне виконання твору.

Хор, над якого вишколом особливо заслужилися д-р Юлій Альф та професор Лев Туркевич і який подібно, як при "Шепфунґ" складався з більших з'єднань м. і. з українського мужеського хору "Ватра" співав в прекраснім визначнім опрацюванні і показався звуково вирівнаний і рухливий в високоположених і скорих частинах Оди.

Виконання твору залишило незабутнє враження".

Д-р А. Ріхтер.

Понижче, дві длаьші рецензії на IX-ту Симфонію Бетховена:

Тіролер Нахріхтен, Інсбрук, Тироль, Австрія. Нр. 146, 2. 7. 1947 р.

Л. фон Бетховен — IX Симфонія.

"Виконання IX-ої Симфонії Бетховена буде завжди носити характер надзвичайности, не лише тому, що це є кінцевий твір його симфонічної творчости, але багато більше тому, що із за своєї високої етичної постави, являється "компромісом" між оркестрою і хоровою творчістю, як саме теж із-за чудової притягаючої сили, згідно зі стремліннями ідеальних цілей людства так, як це являється в Шіллера "Оді до радости".

Саме вставлення хору й солістів надало творові світового значення: "Дев'ята Симфонія" стала поняттям, якого жаден інший твір світової літератури не виказав.

Виконання твору було підготоване й обдумане по найкращим силам. Вічно актуальна в Інсбруку проблема створення сталої Ораторії стала розв'язана вповні вдоволяюче, а це по взорам "Шепфунг": До Коллеґіум музікум вокале при університеті (д-р Альф), згрупувалися український музичний хор "Ватра" зі своїми ясними тенорами і підземно низькими басами (проф. Л. Туркевич) та певна кількість членів краєвого театру і парохіяльного хору св. Якова, через що запевнено імпонуючий звуковий інструмент, який уможливив також сильні і могучі степенування звукового характеру. Загалом взяло участь 4,000 (чотири тисячі) відвідувачів з міста та околиць. М. Д. Вайдліх був музичним керівником імпрез... і т. д."

Герберт Ґешветцер.

3. 7. 1947 р. Зальцбурґер Нахріхтен — написав також чудову рецензію, згадуючи і наш хор "Ватра" та його музичного керівника з одушевленням і вдячністю.

Завершненям признання "Ватри" та проф. Туркевичеві за участь у згаданих творах була осібна подяка міста Інсбрук, в Австрії, які тут в цілости поміщуємо:

Управа міста Інсбрук, Міська Музична Школа, Музичний Директор.

"Хотів би я цим дозволити собі, **Вам українському хорові "Ватра"** висказати в імені міста Інсбрук найсердечнішу подяку за повновартісне співдіяння у виконанні твору "Шепфунг" (Створення світу). Як ви самі це пережили виконання знайшли ентузіястичне одушевлення, признання в публіки та в пресі, а зовсім зосібна хор, який Ви через Ваші гарні повно-звучні голоси так визначно скріпили.

Хотів би я мою особливу подяку висказати Вашому визначному дириґентові п. проф. Туркевичеві, який в такий подивогідний і повний самопосвяти спосіб піднявся перестудіювання та підготовки твору".

Проф. Фріц Вайдліх, Інсбрук, квітень, 1947.

Ориґінальне повідомлення про Святочну Академію в честь Тараса Шевченка в Інсбруку, в дні 5 березня 1947 р. з участю "Ватри" — свідчить про громадське поставлення та вироблення членів хору "Ватра" та проф. Льва Туркевича.

Вони на кожний заклик наших організацій, ставилися позитивно — помимо, що самі були в жалюгідному фінансово-господарському положенні, брали участь у всіх наших урочистостях, завжди безкоштовно.

Програмка: (відпис): Об'єднання Українців в Тиролі, осередок Інсбрук.

Інсбрук, 6. 3. 1947. До П. Т....

Повідомляємо Вас, що Об'єднання Українців в Тиролі, Осередок Інсбрук, влаштовує дня 8 березня 1947, год. 19 в залі Музік-Ферайн-у Святочну Академію в честь Тараса Шевченка. У програмі м. ін. промова проф. Пошивайла, рецитація проф. Ґеник-Березовського, сольо спів п. Ольги Юрай-Сушко, хор "Ватра", дир. Л. Туркевич.

Дня 9 березня 1947 після Служби Божої відправиться в церкві СС. Уршулянок Панахида за спокій душі Т. Шевченка.

Що "Ватра" ніколи себе не щадила й завжди йшла назустріч всім громадським потребам, хоч сама перебувала в поганому матеріяльному положенні, нехай свідчить повища записка вояка-співака — проф. Тадея Юрійчука, як маркантний доказ контрастів — між блиском усміхів на сцені, що поза моральним вдоволенням, більш нічого не давав, — а реальною дійсністю — життям.

Ватрівська хроніка записала її під наголовком: "Поїздка в Філлях", або "З одного кінця Австрії, в другий".

..."Шепфунг" Й. Гайдн-а, закінчили ми співати в Інсбруку, дня 1-го квітня 1947 — о год. 22.30 (10.30) ночі з його трансмісією по радіо.

Прямо з концертової залі подалися ми на залізничий двірець. Яка розкіш їхати австрійським ніби поспішним поїздом та ще й в ночі. Найкраще місце, це в коридорі вагона. Вже два роки по війні, але ще слідно наслідки війни усюди, з транспортацією включно. Досвіта, ми на вузловій станції в Шварцах. Довідуємося, що получення до Філлях аж в полудне.

Вонюча та задимлена ждальня, переповнена подорожуючими австрійцями. Хлопці приміщуються на підлозі. В полудне їдемо далі та в місцевості Шпіталь, поїзд стає та дальше не їде. Ждемо на двірці. О годині 5-ій пополудні, радше вже вечором всідаємо в товаровий поїзд ,який однак 6 км. перед ціллю затримується, а машиніст заявляє, що не знає коли поїде далі. Тепер вже година 7-ма. Шевченківська Академія з виступом "Ватри" назначена на годину 8-му.

Якже не звеличити Пророка України — та якже завести в напрузі ожидаючу публіку? Вона веж в міжчасі чула про успіхи "Ватри" не тільки в "Шепфунг", але й в "Моцартеум". Отже нема що думати. І знову треба числити на свої здорові ноги, які саме тепер стали в пригоді.

Цей марш 6 км. хор зробив в рекордовому часі. І концерт Академія з першою точкою виступом "Ватри" почалася так, як було запляновано, точно о годині восьмій вечора в просто-

рій залі табору Ст. Мартін. Мимо цих пройдених тарапат, хор співав захоплююче. Тільки дириґент проф. Туркевич прийшов трохи засапаний".

Нехай тих кілька слів свідчать про велику скромність так хору, як і проф. Туркевича, які ніколи не жаліли труду, щоб добре послужитися громаді.

Як вище згадано, "Ватра" співала й своїм і чужим — та несла красу нашої пісні всюди. Не відмовлялася ні від своїх національних імпрез, ні від участи пропаґандивного характеру виключно для чужих.

Нехай знова записки зі щоденника хориста, пригадають про один з кращих моментів: (Записую під датою, субота 25. IX. 1947:

Бреґенц*)—Згідно заповідження в часописі "Форарльберґер Нахріхтен", з 22. X. 1947, відбулася сьогодні мистецька імпреза з нагоди Ювілею Французького Червоного Хреста, під протекторатом головного командуючого французькими окупаційними силами в Австрії, генерала Дескур, шефа контрольної місії в Форарльберґу, полковника Юнґа та генеральної делегатки Французького Червоного Хреста в Австрії, пані Ґеури де Рослон. Організація концерту й дохід належить Французькому Червоному Хрестові.

Наш хор "Ватра" запрошений до участи. Концерт відбувся в найбільшій в Бреґенц залі Спорт-галлє.

Концерт почався виступом знаменитих музикантів усних гармоній підприємства Домугенер-а з Німеччини. Соліст грав на чотирьох гармоніях під ряд, не перериваючи мелодій ні ритму. За тим чергував виступ оркестри акордеонів із дириґентом, акордеоністом - віртуозом, який поранений у війні на праву руку, грав на спеціяльно збудованім акордеоні для нього — на ліву руку. Ми подивляли їх, опісля вони нас, висказуючи, що хор співає так, як оркестра, що вони вперше в житті бачили й чули. З черги був виступ форарльберґського тріо з народними піснями в супроводі цитри, сольо й цитри, та дует і цитра.

Хор "Ватра" виступив з одною французькою та чотирма українськими піснями. І як звичайно — зібрав найбільші лаври, а публіка — як це нераз нашому хорові перед своєю й чужою публікою траплялося: — після двократнього засування куртини й уклонів дириґента проф. Туркевича, не вставали з місць (але це дослівно ніодин з цілої залі). І так добилися двох наддатків "Віґенлід" Брамса та "Птичий хор" — Кошиця.

---

*) Записки, або щоденник хориста, це записки в хронологічному порядку, списані хористом Климом Багницьким, до дня 30. IX. 1948 року — коли він з ріднею переселився до Арґентини.

Таких виступів багато — не всилі про всі згадати. Тому нехай тих кілька слів буде взором — для повної хроніки "Ватри" — та її дійсно амбасадорську репрезентацію українського імени та культури перед чужим західним світом.

Відгук австрійської преси про участь "Ватри" у міжнародньому концерті в Інсбрук, в дні 5 липня 1947:

Рецензія "Тіролер Таґесцайтунґ" Інсбрук ч. 151 з 8. VII. 1947 р.:

"Мистецтво — Література — Наука. Міжнародний Концерт. — В крайовому театрі малося нагоду бути причасним на Великій Академії, яка дала калейдоскопічний вгляд в багатий мистецький резерват Д. П. (переміщених осіб). Деякі з виконавців були для нас зовсім нові. Самозрозуміло, мусіли такі імена, як Догнани*) і український мужеський хор "Ватра" ярко промінювати ясним блиском з пестрої різноманітности. Вони вже від давна здобули собі також численних і одушевлених місцевих симпатиків та право приналежности гостинности та почесне місце в нашому мистецькому житті". — Д-р А. Р.

Друга рецензія про цей самий міжнародний концерт:

"Тіролер Нахріхтен", Інсбрук, Тироль, Австрія, 10. 7. 1947, ч. 153.

"З музичного життя. Міжнародний концерт. — Святочний концерт влаштований через Суспільну Службу (Сервіс Соціяль) в Крайовому Театрі дав подекуди ревію музичних потуг, проживаючих тут на еміґрації чужинців: мадяри, українці, поляки, юґославійці, фінляндці, лотиші, як також румуни показали в цілості визначні осяги, які калейдоскопічно чергували по собі. Побіч від давна знаного українського музичного хору "Ватра", під проф. Л. Туркевичем та який левину частину всіх точок програми притьмив і виказав могутні голоси, й зразкову дисципліну, чули ми мадяра, проф. Д. Догнани (фортепіян) і мадяра Шентґиорґи (скрипка), Шепеси (сопрано) і багато інших.

Пестра програма стрінулася з гураганними оплесками земляків, як теж і це свідчить про успіх, що заля була випродана до остнного місця". — Г. Ґ. —

Ще й ще, все цікаві згадки і все варте утривалення. Хотілося б якнайкоротше зібрати важніші виступи "Ватри" та серед них так багато цікавих-цінних, що неможливо не піддатися спокусі, щоб їх не ввести.

Коли автор цих рядків, як один зі свідків — не хоче від себе давати своїх завваг, то нехай тільки "записки хориста" згадають про ще один.

---

*) Світової слави мадярський піяніст.

Ось з його щоденника:

..."Субота 8. XI. 1947 та неділя 9. XI. 1947 — Інсбрук.

В суботу пополудні виїхав хор поїздом у французькім вагоні, безкоштовно, що не часто траплялося — до Інсбруку. З двірця, приставленим французьким автобусом, хор доїхав до французького льокалю "Брайнезль" при Маріє Терезієн штрассе.

Нас негойно розташовано в одному крилі їдальні та видано всім вечерю. В цьому льокалі відбувалося саме, французьке свято партизан, получене зі забавою та танцями, а для атракції з виступами австрійської національної групи з оркестрою та вокальними точками нашого хору. Біля 11-ої години ночі "Ватра" виступила вперше на загальній залі з кількома піснями, а біля 1-ої години по півночі, вдруге знову ж з кількома точками та біля 3-ої години над раном рівнож з кількома точками в українській і французькій мовах.

Наші виступи пройшли дуже успішно. Публіка, майже виключно — французькі старшини з дамами, приняли нас із захопленням та довготривалими оплесками. А як ми виходили зі залі, прощали оплесками від виходу першого аж до останнього співака.

Ген у протилежному кінці залі сиділи при столику й наші "товариші" з зірками й пагонами. Біля години 3.30 ранку, ми розійшлися по готелях.

В неділю ранком запрошено нас на сніданок до цього ж "Брайнезль". Звідти хор пішов до римо-католицької церкви, де в год. 5.30 відправив о. декан Гірняк в сослуженні дияконів о. Петра Мельничука та о. Ференца — українську Службу Божу, яку супровожав співом хор "Ватра".

Церква виповнена теологами (в тому чужинцями німцями, бельгійцями, швайцарцями й іншими). Це ж відоме в світі Канізіянум та невеликим збором нашої інтеліґенції. Хор співав дуже добре. Ми виповнили не лише наш недільний обов'язок, але й у пропаґандивній площині доконали показу краси нашого обряду перед майбутніми чужими духовниками.

Цієї ж неділі вечором відбувся наш самостійний концерт в залі "Мюзік Ферайн", при Музеум ґассе — в залі, до речі, нам відомій та дуже симпатичній. Заля виповнена по береги. Між публікою був наш приятель директор Фріц Вайдліх, знаний з виступів з ним у "Шепфунґ" — Гайдн-а та IX-ої Симфонії — Бетховена, а на бальконах — ранішні теологи. В перших рядах сиділи старшини у французьких мундирах, не один з цих, що нас чули останньої ночі.

Помимо втоми після неспаної ночі, співали ми добре й успіх за нами, коли ми мусіли повторяти деякі пісні, а публіка таки вимогла від нас ще кілька наддатків.

Ukrainischer Männerchor WATRA

veranstaltet am

20. Juli 1947, um 20 Uhr, in der Kirche von Heiden ein

großes

Kirchen-Konzert

Die Bevölkerung wird hiermit herzlichst eingeladen.

Auftritt in Kosakentrachten

Näheres erbitten wir aus den Plakaten entnehmen zu wollen.

РОЗДІЛ IV

ЕВРОПЕЙСЬКОЇ МІРИ ВИСТУПИ В НІМЕЧЧИНІ

Маючи вже вповні скомплетований склад хору, вирівняні всі голоси, опрацьовану програму та прихильну оцінку визначних критиків, словом вже вироблене ім'я та позицію в мистецькому житті, проф. Туркевич працює дальше над піднесенням якости хору. Працює безперервно, так само, як в початках по 6-8 годин денно. В цей спосіб приготовив хор до другого турне по Німеччині.

Пішли на туру такі міста як: Фрайбурґ, Констанц, Оффенбурґ, Баден-Баден, та цілий ряд інших у Вюртемберґії та Баденії.

Відгук українських кругів на один з перших виступів на терені Німеччини в цій другій поїздці, наводимо в цілости за

---

*) Летючка сповіщаюча про концерт "Ватри" на швайцарській зоні.

часописом "Напередодні" ч. 2, з 15. VI. 1947 у Фрідріхсгафен — Віртемберґія, Німеччина.

"Концерт хору "Ватра" під управою проф. Льва Туркевича. — У вівторок, 29 квітня ц. р. українське громадянство міста Фрідріхсгафен та околиці (французька зона) мало нагоду почути гостинний концерт хору "Ватра" з Австрії, під управою професора Льва Туркевича. Слід відзначити, що такого рода імпрези рідко появляються на цьому терені, а найкращим доказом заінтересовання громадянства рідною піснею, була вчорашня переповнена заля майже виключно українською публікою, більшість якої творило робітництво.

Хор складений із 30 співаків у національних одягах, уже на самому початку викликує симпатичне зорове враження. Програма складалася з трьох частин: першу та третю творили українські, другу — французькі та німецькі пісні.

Хор стоїть беззастережно на дуже високому мистецькому та технічному рівні так, що дириґент може орудувати ним зовсім свобідно, як динамічно, так і ритмічно. Зараз після першої пісні відчуває слухач велику різницю в інтерпретації пісень між хором "Ватра" та досі знаними хорами. Виступає тенденція строго опрацьовувати пісні в розумінні якнайвірнішої ілюстрації їхнього змісту.

В час концерту виступає ще одна характеристична прикмета хору, а саме — його "оркестральність". Слухач має враження, що слухає не хор, а добре зіграний голосовий оркестр. Ці дві прикмети: можливо якнайвірніше ілюструвати зміст пісень та оркестральність відрізняють хор "Ватра" від інших хорів та надають йому здецидовано вироблене музичне обличчя, а саме обличчя дириґента.

Слухаючи "Прометея", бачимо плястично: "дрімучий Кавказ із сніжнобілими вершинами гір, прикутого Прометея, переживаємо смерть борців за правду й свободу і т. д. Інтерпретацією "Прометея" та ще кількома, менше знаними, а то й новими піснями, хор може справді гордитися. "Ой закувала та сива зозуля" та "Щедрик" теж інші. Там, де сподіваємося найсильніших драматичних моментів, їх немає, зате виступають вони в зовсім іншому неочікованому місці.

Після закінчення концерту, слухач залишає залю повний вражень. З одного боку захоплений, з другого — мило здивований: здивований новою закраскою старих, традиційних пісень.

Варте уваги, що половину ефекту знівечила наскрізь неакустична, вузька заля, де голос не мав змоги закруглитися та резонувати, а доходив до вуха прямо із сцени.

Незаперечне, що хор "Ватра" під керуванням проф. Льва

Туркевича зараз своїми вартостями належить до перших хорів нашої скитальщини. Слухаючи його, не дивуєшся, що він тішиться такою популярністю та признанням серед українців та чужинців усієї Австрії.

Тому дуже радіємо, що цей хор саме плянує об'їхати всю нашу зону з концертами для французького війська та української і чужинецької публіки".

Кожний виступ сам в собі був подією, та не даючи прямо змоги про всіх них подрібно згадати, то неможливо поминути таких характеристичних, з драматичним забарвленням, як у Фрайбурґу та Баден-Баден, в знаній купелевій місцевості.

Нехай ці дві вибрані з терену Німеччини, в часі цеї другої поїздки "Ватри", будуть доказом, з яким ентузіязмом сприймано хор "Ватру" чужинцями, в часі його другого турне в Німеччині.

Перший, це концерт дня 17-го травня 1947 р. у великій залі Касіно з поємністю понад тисячу місць в університетськім місті Фрайбурґ (який належить відрізнити від Фрайбурґу у Швайцарії у французькій частині — теж університетське місто, в якому "Ватра" також виступала). Це тільки схожість назв.

Ще цього самого дня "Ватра" була в Бреґенц, — а вечором концерт у Фрайбурґу, віддаленім яких 300 км. (кілометрів) від Бреґенц. Концертом і хором особливо цікавиться ентузіяст хору, французький генерал з Констанц — Десонвіль, який вже знав "Ватру" з попередніх виступів минулого року. Він особисто видав наказ підчиненим французьким властям в Бреґенц, негайно видати пашпорт "Ватрі" та облегшити виїзд до Фрайбурґу.

По першій годині вполудне, "Ватра" одержала пашпорт, а о 7-ій годині вечора, концерт у Фрайбурґу. (В Німеччині, це була година 8-ма, бо в них був пересунений час на годину. На німецький час, концерт був о год. 8-ій).

Заля знова заповнена по береги. Публіка чекає. Хору нема. Генерал Десонвіль наказує всім французьким станціям на турі Бреґенц-Фрайбурґ, слідкувати за автобусом, яким їде "Ватра" та кожночасно сповіщати його телефонічно, як далеко ще від Фрайбурґу є хор. По кожнім телефонічнім повідомленні, адютант генерала Десонвілє виступав на сцену, повідомляючи нетерпеливу публіку, коли сподіваний приїзд хору.

Він самий та вся публіка чекали близько півтори години, заки заїхав автобус зі співаками. Вспівши тільки переодягнутися, коли лише хор з'явився на залі, наступило оваційне привітання, якому не було кінця. Дослівно цілий хор був засипаний квітами. Виконання концерту цього вечора, чи не стояло на своєму вершку. Це ж був прямо тріюмф української пісні.

Підбадьорені оваційним привітанням співаки, співали з таким запалом, з такою увагою стежили за рухами чародійних рук свого дириґента — прямо ним загіпнотизовані, що ніхто — не зважаючи на далеку дорогу, не виказував найменшої втоми. Публіка, сама чужинецька — французи й німці, а може десь між цею тисячею, дехто був і з українців.

Це був доказ, як Европа розуміється на мистецтві й як його цінить — та тих, що його репрезентують. Сьогодні вже з перспективи часу, опинившись на іншому терені, нераз мимоволі насувається питання — чому тут в країні добробуту — нема до мистецтва того зрозуміння, того наставлення, що в Европі. Невже ж не діти Европи тут опинились? Невже ж тут тільки цивілізація техніки, поступ в матеріяльному значенні, а нема місця на духову культуру!

Повертаючи до виступів у Фрайбурґу, слід згадати про дальші три з концертами в університетській авлі, для 500 осіб студентів та професорського складу з надзвичайним поводженням та концертом в німецькому радіо Зідвест-функ, а теж про врочисту співану українську Службу Божу в німецькій католицькій церкві Ст. Йоган, на якій було приявних понад 3.000 самих чужинців.

По Службі Божій влаштовано концерт стисло релігійних пісень.

Записки хориста: — Крім рецензій про виступи хору на концертах — нехай скромна записка хориста Клима Багницького свідчить про велич нашої Служби Божої, в яких "Ватра" при кожній нагоді брала участь, ніколи, як інші — не виправдуючись, що мусимо шанувати наші горла, бо перед нами вечором відповідальний концерт.

Чи не більш відповідальним є Служба Божа та участь в ній та її звеличення своїм співом, своїми голосами, які ми одержали в дарі від Всевишнього.

Так і цим разом, в неділю 18-го травня 1947 року, в Йоганес-Кірхе, у Фрайбурґу, церква поємности понад 3.000 осіб, виповнена по береги, самими чужинцями. Богослужбу відправляє о. Боднар, який тоді там проживав. "Ватра" звеличує Богослуження своїм співом. Видно, як вірні глибоко переживають, зворушені до глибин душі красою нашого обряду.

По Богослуженні перед церквою, багато з учасників обступило співаків. Між іншим, як пише в своїх записках Клим Багницький ..."до нас обох з Петиком, приступає уже немолода, надзвичайно інтеліґентного вигляду німкиня — й дослівно зі сльозами в очах — питає нас, вказуючи рукою на наших товаришів чи це ми співали на Богослуженні? Так! — відповідаємо... Як гарно! Як чудово! ...і ще раз з найбільшим зворуш-

ливим признанням підкреслює — та не видержавши великого напруження, зворушена, заливається рясними сльозами. Помахує нам на прощання рукою, та витираючи сльози — відійшла. Довкруги нас, багато, так жінок, як і мужчин — не могли вони утаїти свого зворушення, поглядаючи — та наслухуючи слів тієї дами".

Тому й "Ватра" мала й дійшла таких успіхів, бо все йшла з Богом, працюючи не тільки для слави свого народу, але ще на славу Божу. Тому то в тих, так тяжких хвилинах — витривала.

Другим таким замітним виступом, який далеко вийшов поза межі пересічности, — це виступ хору "Ватра", в Баден-Баден, в Німеччині — тоді званим — "Малим Парижем", тому, що там проживало тоді 40 тисяч французів.

День 20 травня 1947 р. Велика концертова заля "Кургавз" на 1.200 місць, заповнена, крім першого ряду, в якім порожніх 12 крісел. Сама чужинецька публіка: фарнцузи, німці та чужинці з дипломатичних станиць. Як нам відомо, на залі не було ні одного українця. Світла притемнені. Хор починає точно, як звичайно, без спізнення — так, як усі свої концерти, своїм хоровим "гимном" Михайла Гайворонського: "За рідний край, за нарід свій..."

Професор Туркевич, коли дириґує — то відірваний від земського світу. Здається він тоді в "трансі". Обернений лицем до співаків, не звертає уваги на дванадцять порожніх місць у першому ряді, які дуже близько до півокруглої естради. Спів ллється, пливе — немав десь з засвіта. Видно, як робить враження на слухачах.

В тім, коли пісня доходить майже до кінця — на залю входить рівним військовим кроком дванадцять умундированих совєтських старшин — та займають саме тих дванадцять порожних місць в першому ряді.

Хор їх бачить. Мимоволі по кожному з співаків проходить дрож по тілі. Не один пригадує, як був в совєтських руках. — Професор цього не бачить. Дириґує дальше.

Хор суґерований гіпнотичними рухами професора, поборов перше враження, співаючи ще з більшим запалом, відданням, можна сказати з посвятою.

Перша точка виконана прецизно. Гураґан оплесків сиплеться зі залі. Совєтські старшини, зпочатку несміло — а дальше, чим дужче, поглядаючи один на одного, почали оплескувати хор і це всі дванадцять.

Не вдалось нам дізнатися — хто вони були по національности. Може й не один був українцем, що зраджувала їх м'яка, виглядало з українським наголосом мова, коли говорили між собою.

А втім, коли — як звичайно, виконавши першу точку, професор обернувся лицем до публіки, щоб їй вклонитися й подякувати за овацію, можемо собі уявити, про що й опісля сам згадував, яке було його враження, коли перед собою побачив совєтські мундири. Хвилину стояв немов укопаний. Нагадались йому чомусь часи,, як був у їхніх руках, в таборі "Смерти", в Брук над Ляйтою — і як з великим трудом видістався звідси. Але швидко прийшло в нього усвідомлення, що він в Німеччині під опікою французьких окупаційних військ, й нічого йому лякатися тих дванадцятьох совєтчиків.

Опанував себе швиденько. Із ще більшим відданням продовжує програму. Хор, як опісля висловлювалися критики: не лиш співає, але оркеструє — співає, немов симфонічна оркестра грає. І може це саме й мало цей додатній вплив, що концерт увінчався понадсподіваним успіхом.

В міжчасі в хвилевих перервах між поодинокими точками — цих дванадцятьох омундированих совєтчиків розмовляли між собою, що легко хорові було чути, особливо лівому крилові тенорів та правому басів, які півколесом стояли на концертовій низовій естраді, — та в своїх крилах, — майже на віддаль руки, були від того пропам'ятного першого ряду слухачів. А цікава була їх розмова, оскільки йде про завваги під адресою хору. Ось дослівні їх слова: "Хороше співають — хороше, — ну що ж, коли фашисти".

На другий день в цій же самій залі другий концерт. Знову несподіванка. На залі з'являються інженери німецької радіовисильні Зюд-Вест-Функ. Кажуть, що їм наказали заінсталювати радієву апаратуру, бо цей концерт буде трансмітований на цілу німецьку родіо-сітку. Заля знову виповнена. На ній присутній, перебуваючий тоді в Баден-Баден, знаний дириґент Отто Клемперер зі своєю донькою, яка завжди сповняла ролю його секретарки, — дальше славний генерал французьких партизанів в часі окупації Франції в II-ій світовій війні, генерал Маркверітте діт Лізе, а теж французький генерал Ленклі. Знову надзвичайно підбодьоруючі мотиви. Трансмісія через радіо — визначна авдиторія, додають особливого захоплення хорові та дириґентові, у висліді чого виконання блискуче.

Вже сам факт, що хор мусів тут під час програми повторити шість пісень, а коли по скінченні концерту публіка не хотіла покинути залі, ще додатково відспівали дальших п'ять пісень — говорить сам про себе.

Згаданий вище дириґент Отто Клемперер та генерал Маркверітте, діт Лізе та генерал Ленклі, надіслали опісля хорові "Ватра" ще своє писемне признаня та подяку за цей концерт.

Кілька дальших рецензій німецьких часописів на виступи

хору "Ватра", в Німеччині: (Усі рецензії передаємо в дослівному перекладі).

"Швебіше Цайтунґ", Фрідріхсгафен, Віртемберґ, Німеччина. Ч. 44, з дня 3 червня 1947 р., округ Ванґен. — З культурного життя. —

"Ватра", український репрезентаційний хор з Австрії дав при кінці тижня в Ванґен два концерти в гімнастичній залі, а крім цього зі своїми величніми співами, взяв участь у власному Богослуженні.

В тім чудно створенім та зігранім співучім ансамблі живе та прискає природна первісність, повна життєвої і вимовної сили, йому стоїть до розпорядимости вишколений, голосовий матеріял від ясно-дзвінкого звучного тенора аж до первісної сили підземно низьких басів, як це пізнається та подивляється в хорах Донських Козаків. Коли слухається понуро-сумних, сильних пристрасних і деколи свавільно-жартівливих передань їх рідних пісень, здається, що слідкуємо за повним таємничости духом безконечних просторів сходу. Їхня пісня прискає буйно, як гураґан, щоб поринути опісля в безшелестну тишину. Професор Л. Туркевич довів хор до інструменту, на якому вміє грати, як віртуоз на мистецьких органах. Також в інтерпретації кількох німецьких композицій, як Й. Брагмса "Віґенлід" (колискова пісня) зрадив він гідне підкреслення багатство чуття та музичної інтуїції. Цього хору, який виступає в мальовничих національних строях, можна слухати без умучення цілими годинами. Вияв радости за цей одноразовий мистецький корм, був одушевлюючий". — Ф. І.

Іберлінґен, Віртемберґія, Німеччина, "Зюдкурієр", з 8. 8. 1974. Український концерт. — "В прийдешню неділю, 10. 8. співає в українському Богослуженні в церкві Францішканів, о год. 9.30 — український мужеський хор "Ватра" з Австрії, зложений з 36 співаків. В неділю вечором дає цей же хор концерт в Рабензаль в програмі з українськими народніми піснями. Мистецьке керівництво спочиває в руках професора Льва Туркевича, дириґента Львівської Опери".

Цей самий часопис звітував по концертах "Ватри" слідуючими словами, а це "Зюдкурієр" з 17. 8. 1947:

"Перед роком чули ми тут литовський народній мішаний хор, який співав пісні своєї батьківщини.

Цього року відвідав нас знаний український мужеський

хор "Ватра", який саме в неділю 10 серпня перед полуднем в своїй програмі в греко-католицькім українськім Богослуженні запродукував повні величі, літургічні співи в старослов'янській мові. В своїм оточенні та в свому елементі показалися надзвичайно здисципліновані співаки в свому вечірному концерті в Рабензаль. Сильно ритмічні, здисципліновані хори відспівано тут з досконалою певністю. Патріотичні і народні пісні а також дві німецькі пісні були серед них. Всюди звучить та лунає любов, а теж туга за Батьківщиною. Часто, переважно жалібні, повні душевного напруження, які опісля в крилатий до танцю подібний спосіб себе виявляють. Ті їхні власні композиції, виконано природною не здеформованою силою та могучою голосовою поємністю, які опісля поплили спокійно в далечінь, з якої знову немов приспаний виринає дзвінкий сольовий голос, якби хотів в мелянхолійний спосіб з вітром полинути в далекі, рідні степи. Незначними повними вимовности рухами провадив дириґент, професор Лев Туркевич (дириґент Львівської Опери) мужеський хор до успішно певних продукцій, які численна публіка приняла з найбільшим захопленням". — Ф. Р.

Про моральну й мистецьку вартість хору "Ватра" та його дириґента проф. Льва Туркевича. Як протилежно до всіх інших, які вважали себе "мистцями", "Ватра" й професор підходили до виконування своїх християнських обов'язків. Одна з тих — це скромність:

"Зюд-Вест-Дойче Фольксцайтунґ". Іберлінґен, Вюртемберґія, Німеччина, з 13. 8. 1947: — Співав український мужеський хор "Ватра" з Австрії. —

Український мужеський хор "Ватра" слушно, та з повним правом уходить за найкращий та найкраще вишколений хор цього рода. Повний величної сили, вирівняний голосовий матеріял, уздібнений вже самою природою, дозволяє йому найрізнородніші учуття та рефлексії людської душі а теж найніжніші і найінтемніші душевні почування висказати піснею. Хор зложений з 36 мужчин, з яких кожен майже є солістом. В спільнім звуці, творять вони одно звукове тіло власного характеру, яке дириґент професор Лев Туркевич (дириґент державної львівської опери) зумів з найкращим відтінюванням вивести на відповідні висоти. В неділю перед полуднем звеличив український мужеський хор "Ватра" саме пориваючим та взнеслим співом в старо-слов'янській мові українське католицьке Богослуження". —

РОЗДІЛ V

ВНУТРІШНЯ СИТУАЦІЯ В ХОРІ — БУТИ ЧИ НЕ БУТИ "ВАТРІ"

Так зростала слава "Ватри" й професора Туркевича з дня на день. Від концерту до концерту, як давалось зауважити, та відчути це в розмовах. По кожному концерті — темою розмов була "Ватра" та її дириґент проф. Лев Туркевич, і то чи ним був військовий, чи урядовець бюра, чи купець в крамниці, чи врешті звичайний громадянин.

Хоч які тоді були тяжкі часи в знищеній повоєнній Европі, зокрема в Німеччині та Австрії — то цю гіркість баракового, таборового життя осолоджував цей "мистецький - нектар", який пили хор та його дириґент.

В тих таких тяжких матеріяльних умовинах, утримати при житті на найвищому мистецькому щаблі таку одиницю, зложену з приблизно біля п'ятдесять осіб — це було понад сили, так самої Управи, як і цього малого гуртка людей доброї волі, що за всяку ціну робили все, що можливе, щоб її вдержати на поверхні життя. А це не було так легко. Не всюди було зрозуміння, хоч кожний подивляв, тішився, яку славу хор приносить українському імені, але ніхто не подумав над тим, як таку мистецьку одиницю втримати при житті — як їй помогти...

Коли вже по знаних успіхах в Австрії, в "Моцартеум", участи в "Гайдн-а" Шепфунґ, та безплатної у всіх Шевченківських святах, тодішній адміністратор, інженер Батицький звернувся до Центральної Організації в Австрії: УЦДОА, щоб прийшла, хоч в части з облегшенням положення "Ватри", та щоб взяли мистецького провідника "Ватри" на свій власний етат, давши йому в цей спосіб бодай мінімальну змогу веґетування, та віддати себе всеціло справі хору та музики, стрінувся з відмовою зі сторони УЦДОА. Всім було байдуже чи хор буде існувати, чи ні. А це можна було зробити й знайти можливість помогти.

І от: Представництво Ц. У. Д. В. в Лондоні на Австрію — Інсбрук, Геттінґер-страссе 2, число 1022/47. Інсбрук 9. 5. 1947 — відповіло на листа з 28 лютого 1947 р.... Президія УЦДОА на жаль не може задовольнити Ваше прохання... і т. п. Підписались: Голова д-р Росляк Михайло, культурно-освітний референт д-р Петро Шкурат.

Також відповідь на друге письмо з Центрального Українського Допомогового Бюра в Лондоні, з дня 23 грудня 1946 р. ЦУРВ — 13-В-2, за підписом сотника Б. Панчука, — була неприхильна й образлива.

Таке було ставлення до хору й особи диригента, професора Туркевича тодішніх наших найбільш компетентних чинників, наших "верхів".

Цьому подібних випадків було більше, на яких не місце, ні час згадувати. А знову ж, які вимоги під адресою таких одиниць, як професор Туркевич?

Повних три роки професор Туркевич мешкав у бараках, маючи ледве одну малу кімнату на чотири особи своєї родини. Він не мав навіть осібного приміщення, стола, при якому міг би приміститися зі своїми нотами.

І частий це був образ, коли вже пізно ніччю, професор Туркевич — скінчивши пробу, а родина спала в кімнаті,... щоб їй не докучити, стояв на коридорі бараку, під слабо освітленою електричною жарівкою — з куском нотного паперу в руці, й компонував, приготовляв нотний текст для хору на наступні проби.

Чи можна багато вимагати від людини в таких умовинах? А мимо всього, який імпозантний вислід його праці. Це була проба не співу, але проба — чи "Ватра" видержить, чи ні? — І "Ватра" витримала й не заламалася! І коли виступи в Німеччині не облегшили її тяжкого матеріяльного положення — прийшла врешті на туру — Швайцарія.

ЯСНИЙ ПРОМІНЬ СОНЦЯ СЕРЕД ОЛИВ'ЯНИХ ХМАР

А все ж таки хоч усі були менш-більш в однаковому, тяжкому положенні — то знаходились оптимісти й дійсні вартісні одиниці, на яких дехто нераз споглядав з призирством, мовляв — вони незарадні, вони не вміють собі дати ради, чи радше, в недуже етичний спосіб, не вміють подбати про поліпшення свого положення. А це для них не догана — це честь, бо ж навіть в таких умовах дбали більше не так про себе самих, як радше про ближніх, братів, які приносили славу Україні.

І серед тих сірих, злиденних, скитальчих днів, думали про те, як би зберегти при житті таку громадсько-мистецьку одиницю, як "Ватра".

Вони хотіли зрушити сумління нашого громадянства, серед якого все ж були і одиниці в кращому матеріяльному положенні.

Тому з числа різних плянів, які могли б дещо допомогти "Ватрі", вибрано один — а саме: відсвяткування річниці існування "Ватри", сполученої з 25-літнім ювілеєм музичної діяльности професора Льва Туркевича, річниці його першого виступу, як музичного керівника.

Хоч скромне своїм розміром, але щире — з чуттям, зі серцем — влаштовано це свято "Ватри".

Нехай понижча записка хориста Клима Багницького, свідчить, що не у всіх закаменілі серця:

"Субота, 4 жовтня 1947. Бреґенц — Дорнбірн, Ляндек. — Сьогодні день ювілею нашої хорової капелі "Ватра". Однорічча існування та 25-літній ювілей музичної праці нашого дириґента, професора Л. Туркевича. Свято влаштовує громадський комітет в Бреґенц — в складі: Богдан Зорич, Дарія Станько, Осипа Караван, мґр. Іван Бодревич.

Як завжди, "Ватра" все починала з Богом — так і цим разом, рано Благодарственна Служба Божа — подяка, в найбільшій міській, парохіяльній католицькій церкві "Герц Єзу Кірхе" при Бельрупт-штрассе, в Бреґенці, Службу Божу целебрував о. декан Скасків у сослуженні скитальчого бреґентського пароха о. Романа Добрянського, з участю дияконів о. Петра Мельничука та о. Хомяка. Співала наша "Ватра" й дириґував проф. Туркевич. Богослуження закінчилось Многолітствям проф. Туркевичеві. Велика церква була заповнена своїми й чужими.

Пополудні, о годині 5-ій, хор виїхав до Дорнбірн-у. Святочний концерт відбувся в залі Ферайнсгаузааль. Публіка виповнила простору залю по береги. Передні ряди заняті запрошеними гостями; австрійськими та французькими, решту залі заняло наше громадянство та місцева публіка.

Програму заповідає наш друг Тадей Юрійчук по французькому та по німецькому. На вступі, по першій пісні (Ватрівського гимну — Л. Л.) слідувала промова нашого друга Богдана Зорича, який рівночасно був культурно-освітнім референтом при Делеґатурі Української Суспільної Служби — обдумана й виразисто тепла... За цим вітав дириґента й хор, д-р Володимир Михайлів і двома дітьми, що несли квіти від громадянства. Дальше, пані Филиповичева з делеґацією й квітами, в імені жіноцтва від Союзу Українок, опісля ґенеральний секретар французької Суспільної Служби переселенців, у французькій мові, вкінці український делеґат Суспільної Служби, д-р Володимир Білинський в мовах французькій, німецькій та українській. Поспіли письмові привіти, які відчитано.

Концерт пройшов надзвичайно добре з зовсім новою програмою. По концерті слідувала дуже вдатна забава з танцями.

На жаль центральні українські установи, не ваважли за відповідне взяти участь в цім святкуванні, яке фактично обмежилося до найближчого нам громадянства Форарльберґу. Навіть Інсбрук, якого "Ватра" завжди виносила на перше місце на своїх таки плечах — не вважав за відповідне прислати свого делеґата, у яких "Ватра" з невідомих причин, не могла знайти ні признання ні симпатії. Не австрійські Альпи — але наші

"верхи", чи радше українські — альпейські шпилі, були без зрозуміння, без серця до нас! І чому ж? Чи може тому, що ми власним трудом і на власних злиднях творили найпотужніший хоровий ансамбль на всю еміґрацію, та що не вони нами, а ми самі собою розпоряджаємо. Виходить, що ці верхи — самі залишаються зі своєю апатією, а на їх власному терені "нищі духом" — бо загал українського громадянства таки за нами!

Ось найбільший осередок нашої еміґрації в Тиролі — табір Ляндек — запросив нас зі своєї власної ініціятиви, поширити наше ювілейне свято й на його теренах.

Зараз на другий день, в неділю 5-го жовтня 1947 р., вечором — відбувся в таборовій залі, в Ляндеку — наш повторений ювілейний концерт, що обнімав у цілості вчорашній репертуар.

При відслоні занавіси — публіка закидала хор китицями квітів. Це зробило на нас глибоке враження та піднесло настрій в нас і у публіки.

По першій точці, слідували привіти від українського громадянства табору: Об'єднання Українських Письменників, Мистців та інших. Нас прийнято теплом і щирістю, а особливе признання й подяку дано нашому дириґентові за його труд та працю. Нам вручено багато китиць, та цілий кіш живих квітів а дириґентові проф. Туркевичеві, піднесено в дарунку по-мистецьке різьблений з українським орнаментом — альбом із присвятою.

Опісля ішли концертові точки, як попереднього дня в Дорнбірн.

Концерт вийшов надсподівано добре. По концерті знову відбулася забава з танцями, в честь "Ватри".

І так, як в євангельській притчі — в такій тяжкій хвилі подана склянка води спрагненому — була великим підйомом, великим поштовхом для хору, яку "Ватра" відплатила сторицею, здобуваючи опісля великі успіхи, ширячи та прославляючи українське ім'я в чужому світі, в якому тоді так мало зрозуміння і симпатій було для української справи.

Хоч не великі розміром були ці святкування "Ватри", та це було пробою нашої моральної вартости, пробою, яка показала, що ще є серед нас люди щирі, зі серцем, люди, які вміють цінити заслуги наших мистців, та самі є готові по своїй змозі зробити все, що приносить славу й користь українській справі".

Нехай цих кілька тепер теплих слів, слів признання цим громадянам Форарльберґу та мешканцям тодішнього табору в Ляндек — буде виявом подяки, пошаною для їх так високого громадського ставлення.

РОЗДІЛ VI

ШВАЙЦАРІЯ

— Від успіху до успіху, від тріюмфу до тріюмфу!

"Ватра" — амбасадором України на міжнароднім швайцарськім терені.

Вернувшись з другого турне по Німеччині, хор мав вже багато симпатиків так між своїми, як і чужими в Австрії і Німеччині. Багато й швайцарців вже знало хор "Ватру" та професора Туркевича. Вони часто приїжджали зі сусідної Швайцарії до Бреґенц на концерти "Ватри".

Першим, який до кінця побуту "Ватри" в Европі був найгарячішим прихильником "Ватри" — це методитський пастор з Райнек, в Швайцарії, Люї Шраєр. Інші видатніші швайцарці, приятелі "Ватри", а через неї — приятелі України, це методист в Цюріх — Аманн, пастор Шварц, монахиня Гані, дириґент опери в Цюріх — Бернгардт Зейдман, Герман Ґуртлер, імпресарія Швайцарії д-р Йоахім Висс — Цюріх, професор консерваторії в Женеві — Герман Ґуртлер, Бек в Берн, властитель фабрики в німецькій частині Швайцарії — Міллер, імпресаріо — Моріс Форлєє в Женеві, швайцарський конзуль в Бреґенці — Карл Бітц, та велике число інших, яких прізвища написано в хроніці "Ватри", і ще більше тих, яких імен не вдалося з технічних труднощів зареєструвати.

Люї Шраєр, перший із швайцарців, сам дуже музикальний — пізнав, якою великою мистецькою одиницею є "Ватра" та якої високої кляси музикою є проф. Л. Туркевич. Він постановив за всяку ціну уможливити хорові виступи у Швайцарії. Він виєднує запрошення для хору на гостинний виступ, дня 20-го липня 1947, в курортній місцевості Гайден, кантону Аппенцель. Це був дебют хору в Швайцарії. На концерті присутний дириґент опери та симфонічної оркестри в Цюріх — Бернгардт Зейдман. Хор змісця здобуває публіку. Слідують дальші запрошення. Вже 25 липня 1947 р. слідує концерт в другій курортній місцевості Раґац, в столиці Ліхтенштайн, в знаній залі Кургауз. Крім мистецького — великий пропаґандивний успіх.

Перед концертом пастор Л. Шраєр промовляє та представляє хор публіці, інформуючи обильно та правильно про Україну. Це перші кроки на терені Швайцарії, за якими пішли чим раз сміливіше та глибше в терен Швайцарії, дійшовши аж до вершка, не забуваючи в міжчасі ні про виступи в Австрії, ні в Німеччині. І так на туру прийшли такі репрезентаційні концерти, як в Монтре, 23-го січня 1948 р., та дня 24-го січня 1948 р.

в великій на 1.900 місць в знаній залі "Реформасіон" в Женеві. Опісля в радіо в Женеві.

Це був нечуваний досі для українців успіх в столиці світової дипломатії.

Враз зі швайцарським імпресаріо Моріс Ферлеє, організацією концертів "Ватри" займався знаний на терені Швайцарії, а зокрема Женеви — редактор М. Єреміїв. Як опісля писали всі три щоденники Женеви, а це "Курієр де Женев" в 25. 1. 1948 р., "Ля Свісс" та "Трібюн де Женев" в 26. 1. 1948 р., а теж спеціяльний комунікат Українського Швайцарського Комітету.

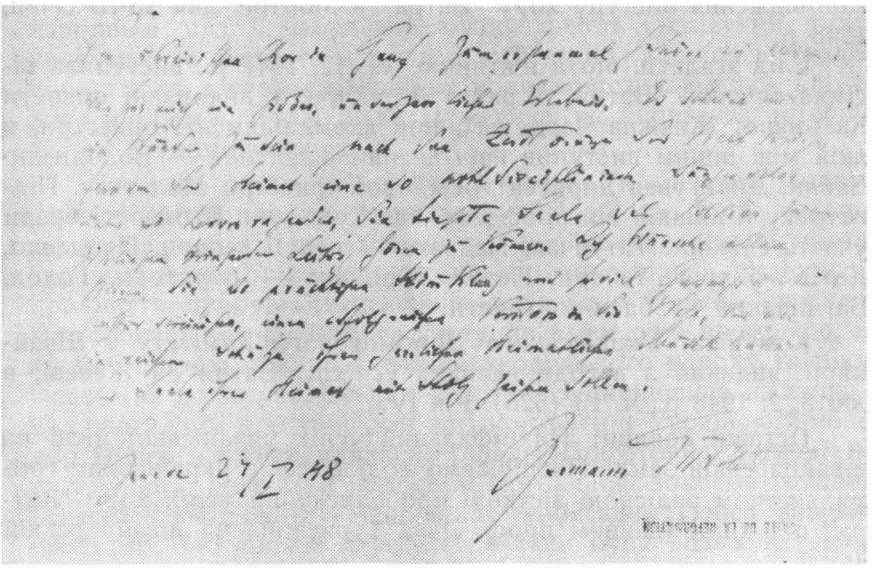

З пропам'ятної книги "Ватра"
Допись композитора Германа Ґуртлера.

Це був тріюмфальний успіх української пісні на швайцарській землі.

Не обтяжуючи забагато цих рядків сухими вирізками з часописів, не можна не піддатися спокусі подати їх читачеві. Нехай в нього відізветься почутя гордости, що ми не такі бідні, як дехто в нас старається вмовити. Ми маємо неоцінені скарби, високу культуру, нашу пісню, в якій, як Шевченко каже: наша слава, слава України!*).

Тут, в Женеві, по скінченім концерті, швайцарці влаштували для хору й його дириґента прийняття, м. і. участь у ньому

---

*) Гляди на кінець третьої частини.

взяв проф. Герман Ґуртлер з Женеви — шкільний товариш, як сам говорив — нашого композитора д-ра Станислава Людкевича, який був великим приятелем нашого дириґента, маестра Л. Туркевича. Тоді з його уст впали такі вагітні, прямо пророчі слова: "Ви самі не знаєте, яку велич ви собою уявляєте, та якого ви маєте велетня духа, в особі проф. Туркевича, оціните це щойно тоді, як його не стане!"

Перед виступом в "Монтре" — Вівю, на тиждень по 29 січня 1948 року помістив туристичний журнал на першій сторінці свого 24-сторінкового довідника, обширнішу статтю про заповідження виступу хору "Ватра" в Монтре, дня 23-го січня, 1948 р.

Слід згадати, що в п'ятницю, 19. 12. 1947 р., виступила вісімка співаків "Ватри" в радіо Дорнбірн, у виконанні оперети Кальмана: "Княжна Чардаша", при акомпаніяменті оркестри, в якій між іншим виступив наш знаний флейтист — Володимир Бабяк. Дириґував дириґент ревійової оркестри Мольткав. Підготовку й вишкіл він професор Лев Туркевич. В опереті брали участь співаки: Татунчак, Надраґа — перші тенори, Проценко, Котів — другі тенори, Петик, Юрійчук — баритони, Голод, Багницький — баси-контристи.

Комунікат Українського Допомогового Комітету у Швайцарії, виданий з нагоди великих успіхів "Ватри" в Женеві, в дні 3. 2. 1948 р., ч. 13 (526). Рік IV.

Останні новини: Тріюмфальний успіх української пісні на швайцарській землі. Поспішаємо поділитися з українським громадянством радісною вісткою про блискучий успіх хору "Ватра" під дириґуванням проф. Льва Туркевича на швайцарській землі.

Чоловічий хор "Ватра", що зорганізувався на скитальщині в прикордонній із Швайцарією полосі Австрії, дістав після довгих заходів дозвіл прибути на 3 дні до Швайцарії і дав тут два концерти, а саме дня 23 січня в Монтре і в суботу дня 24 січня в Женеві. Крім цього хор співав 24 січня пополудні в Женевській радіовисильні, де награвали грамофонні плити. Організація концертів спочивала в руках місцевого імпресарія і п. ред. М. Єремієва, досвідченого організатора мистецьких імпрез.

Приїзд хору "Ватра" до Женеви випав на дуже сприятливий, з погляду допомогової акції, момент, а саме на час сесії Підготовчої Комісії ІРО. Український допомоговий осередок подбав за повідомлення міжнародних допомогових кіл, розіславши поіменні запрошення на французькій мові до всіх делеґатів, що прибули на сесію ІРО, а також до працівників Централі і Швайцарської Делеґатури ІРО, до всіх міжнародних і швайцарських харитативних установ, що мають тут свій осі-

док, до наших швайцарських приятелів, до редакцій женевських газет, та до провідних діячів тутешньої балтійської, грузинської, мадярської, польської і югослов'янської колоній.

Вершковою точкою швайцарських успіхів "Ватри" був її концерт в Женеві, що відбувся в найбільшій тутешній залі "Реформації", виповненій ущерть публікою. Бурхливим оплескам, що перемінилися в ентузіястичну маніфестацію та примушували хор раз-у-раз до наддатків, не було кінця. Всі чотири женевські щоденники: "Ля Сюіс", "Журналь де Женев", "Курієр де Женев" і "Трібюн де Женев" принесли ентузіястичні рецензії, в яких підносять незрівняне багатство і красу української народньої пісні, небуденну музикальність і співучий талант українського народу, могутні і майстерно вишколені голоси хористів, та в словах найвищих похвал висловлюються про велике мистецтво проф. Льва Туркевича, як дириґента, інтерпретатора й гармонізатора.

Наступного дня, в неділю 25 січня, Український Допомоговий Комітет приймав дорогих гостей обідом. Ролю господарів узяла пані Мілена Рудницька і наш швайцарський протектор полковник Бріке, що виголосили привітальні промови. На прийняття прибув Ексцеленція Амбасадор Понсо, президент Підготовчої Комісії ІРО, та виступив з довшою промовою, навіяною щирою прихильністю до українського народу та піклуванням за долю українських утікачів. Зупинившися насамперед над спогадами про свої особисті контакти з Україною, амбасадор Понсо з'ясував приявним працю Підготовчої Комісії ІРО та труднощі розв'язки проблеми скитальців, зокрема труднощі переселенської акції. Наприкінці амбасадор Понсо запевнив присутніх, що справа переселення таки буде розв'язана впродовж найближчих 2—3 років та висловив переконання, що українські вигнанці найдуть відповідну працю і стануть цінним з людського і культурного погляду набутком для країн, в яких вони поселяться.

Між почесними гістьми прийому слід зазначити приявність чільних представників українсько-американського і українсько-канадійського громадянства в особах добр. В. Кузева, Суперінтендента Української Євангельської Церкви, і п. А. Яремовича, делеґата Комітету Українців Канади та Центрального Українського Допомогового Бюра в Лондоні, дальше п. інж. С. Созонтова, голови Української Громадської Опіки у Франції. Всі вони, а передовсім п. інж. Созонтів, причинилися до великого успіху цього дня, перевівши в міжнародних колах дуже вмілу пропаґанду. Під час прийняття всі названі панове виступили з промовами. Крім них, промовляли ще п. ред. Єреміїв та два представники хору "Ватра".

Серед надзвичайно милого, теплого настрою приявні провели кілька годин, аж до від'їзду наших славних співаків до Австрії.

Женевський концерт хору "Ватра" та прийняття улаштоване в його честь, були, без сумніву, гарним подвигом української еміґрації в мистецькій і дипломатичній ділянці, віднесеним у такому важливому міжнародному пункті, яким є Женева. Не дивлячись на всі перешкоди, нова еміґрація починає, завдяки своїм культурним цінностям та наполегливим зусиллям, пробивати собі шлях у світ та добувати для української справи зрозуміння і признання.

Український Допомоговий Комітет у Швайцарії
Женева, 26 січня 1948 р.
Женевська критика,
В перекладі на українську мову:

"Журналь де Женев", 26. 1. 1948

Український хор "Ватра".

Могутність, гнучкість, почуття нюансів, ритму, голоси надзвичайної чистоти, — ось ті властивості, які сорок співців українського національного хору "Ватра", виявили перед нами з перших тактів.

Йдеться тут про молодих людей, які в цей час живуть по таборах для чужинців у Австрії, і яких проф. Л. Туркевич, бувший дириґент опери у Львові зібрав, виховав і вишколив; вони скоро зуміли винайти в собі той хист до співу, який дістали від своїх предків. Вони змогли одержати дозвіл, дати два концерти в Швайцарії і в неділю мають вже знову виїхати за її межі.

Отже, хоч аматори, ці співаки дали блискучу демонстрацію того надзвичайного таланту до співу, яке мають усі українці. Здавалося б неймовірним, щоб можна було з'єднати співаків в одну групу, яка складалася б тільки з голосів такої рідкої вартости, що інтерпретують з такою досконалістю, з такою чутливістю мелодії, якою зворушливою є їхня національна музика.

Мусимо віддати належне панові Туркевичеві, який в своїй праці є завзятий і надхненною душею цього збору, який красномовними і переконливими рухами своїх рук — видобуває, дозволимо так висловитись, той музикальний матеріял, який він мусить інтерпретувати, вміючи примусити кожного зі співаків дати максімум своїх вокальних і емоціональних здібностей.

По закінченні, справді тріюмфального концерту, слідувало прийняття в сусідній кавярні, на якому хор "Ватра" виконав на радість деяких упривілійованих ще декілька українських пісень, повних суму, навіяного тугою за далекою Батьківщиною.

"Курієр де Женев", 26. 1. 1948.

"ВАТРА", Український Національний Хор

З нетерпінням очікувані, вони з'явилися нарешті на естраді, сорок співаків, одягнених в українські убрання, і вже коли вони, виходячи гусаком утворили півколо, можна було передбачити, що це ансамбль високої якости й смаку. Як тільки залунала перша пісня, увага присутніх не переставала вже бути прикованою до уст цих надзвичайних співаків та до красномовних рухів рук чарівника, що їх одушевляв. Цей чарівник п. Лев Туркевич, бувший директор Львівської Опери, зумів видобути з цієї хорової маси ефекти, справді ґрандіозні. Своїм на причуд елястичним диригуванням, він розгорнув цілу ґаму звукової інтенсивности, від могутнього "фортіссімо" до найніжнішого "піяніссімо" через середні реґістри, надзвичайно вдало уміщені в наданих піснях. Яка точність у виступах, якої б не було сили, яка виразність в дикції, яка правдивість інтонації, яке почуття контрастів! Але чого була б варта уся штука хорового мистецтва без глибокої музикальности кожного співця, без тієї безпосередности, з якою кожен з них давав найкраще, що є в його голосі і в його душі? Ці чудові голоси можна було оцінити зокрема в сольових виконаннях, таких частих в народніх піснях, які здебільшого побудовані в мінорних тонах та відзначаються величезним багатством гармонічних модуляцій. Але деякі мають в собі захоплюючу мальовничість і являють собою ніби музикальний образ. Такою є пісня "Чорнява молодичка", дуже коротка, але дуже соковита з її дуже влучно розміщеним сміхом, таким природним, що примушує забути про ту велику працю, яку треба було покласти для такого виконання її, як і взагалі всіх пісень цього знаменитого хору. Можна було спинитися на кожному числі програми, щоб докладно про нього сказати належне, — кожна нова пісня була успіхом і викликала бурхливі овації з боку тих, які уміють вибирати свої розваги. Насолода, яку вони дістали, не осталася на поверхні душі, часто доходила вона до самої її глибини, викликуючи там тугу, яку відчувалося в пісні чим чи не є це найбільша сатисфакція для хору, складеного з бідних скитальців, що шукають кращої долі, наповнити серця слухачів насолодою від їхнього щирого співу?

Зазначимо ще тут, їхній жест чемности у відспіванні на початку другої частини нашого національного гимну. А з якою природною великодушністю вони виконали чи то додаткові пісні, чи то ті уривки, які особливо подобалися публіці!

Виступ хору 'Ватра' це є подія, яка залишить по собі пам'ятку! Г. С.

Український переклад рецензій всіх щоденників Женеви на згаданий концерт "Ватри", в дні 24 січня 1948 року:

А дальше "Курієр", Женева, 29 січня 1948:

"Коли Україна співає" — Український національний хор "Ватра" під проводом Льва Туркевича, бувшого директора Львівської опери, виступив в Женеві з дуже вдалою програмою. Заля Реформації, звичайно холодна, якби перемінилася від прибуття сорока співаків, в вишиваних білих сорочках, широких синіх шараварах і червоних чобітках на тлі бронзового оксамиту сцени. Від перших хвилин полонили нас співаки в свій світ: малюючи нам чар весни в їхнім ріднім краю, представляючи групу дітей, що по коляді бажають паляниці з медом. Зворушливий дует дівчини з птахами, оповідаючи нам устами сліпця про страхіття страшного суду, чи про сум старця, що втиснений в куток, згадує свою минулу молодість...

І хоч не розуміла публіка змісту проспіваних пісень, то сама гра мелодій, зриви, часом брутальні, соля, вираз обличчя — вистачали, щоб унагляднити слухачам ці образи щоденного українського життя. Вже самі голоси могли висловити цю радість, любов, боротьбу й свободу.

Численна публіка вітала гаряче тих знаменитих інтерпретаторів фолькльору і їх дириґента, який прекрасно визнається в голосових можливостях своїх співаків".

І ще одна рецензія: "Лія Свіс", ч. 25, з дня 25 січня 1948 р. в Реформації.

"Український хор "Ватра". — Сорок співаків творять український хор "Ватра", групу, зложену приблизно тому два роки, в якій стрічається між співаками кілька сильних індивідуальностей, що в них гармонійно спливаються дари природи овочами невпинної праці. Все ж таки, помимо тих величніх артистів, що відзначаються своїми солями, що відрізняються час від часу від звучної маси, всі голоси є гарні, повні, добре тембровані й ансамбль являється досконало одноцілим. У всіх тих хористів, відчувається, як в той сам спосіб вібрує ідентичний темперамент, що в ньому відзеркалюється музичний інстинкт раси.

Їх програма, дуже різноманітна, хоч і зложена виключно з українських народніх пісень, досить доказує незрівняне багатство фолькльору тієї старої плодовитої країни, в якій попри найкращі лани пшениці, розвинулося стільки м'яких мелодій, стільки подивугідних голосів.

Цей ансамбль, ще на початку своєї карієри, заімпонував відразу своєю досконалою правильністю інтонацій, прецизією своїх зривів, гнучкістю в нюансах і ошоломлюючим способом своїх ритмів. Підчинені ідеальній хоровій дисципліні, голоси

звучать добре, а це від ясних тенорів, аж до глибоких, каверн-нових басів, завжди темброваних. Інтерпретації стислі, доброго смаку, що тим не менше зуміли виминути монотонність і надати життя та барви.

Можна тільки ґратулювати п. Львові Туркевичеві, колишньому музичному керівникові Львівської опери, що був майстром цього успіху й хвалити без застереження спосіб, в якій він згармонізував пісні". — Г. Ф.

І так тяжка праця, труд, невигода, пов'язані з організацією хору, його вишколом, тепер видали свій стократний плід. Дали повне моральне вдоволення і почуття гордости всім членам хору, а зокрема його незрівняному мистецькому провідникові, професорові Туркевичеві.

Це тільки початок великих успіхів хору й проф. Туркевича, особисто на терені Швайцарії. Це тільки січень 1948 рік, а хор виступав на терені Швайцарії аж до серпня 1949 року — до його цілковитого переселення за океан.

Тими першими на ширшу скалю концертами в Швайцарії, як дехто зі швайцарців опісля зауважував — Швайцарія була здобута для хору "Ватра".

Коли вже неможливо з технічних причин згадати про всі виступи хору на терені Швайцарії, то належить згадати хоча б більш маркантні, стилю Женеви. З них, дня 21 квітня 1948 р., концерт в Цюріх, 22 квітня — в Баден, 23 квітня знову в Цюріх-Радіо-Монтеченері, Бермінстер-штрассе з інтерв'ю у двох мовах, а це в німецькій, проф. Льва Туркевича та в французькій, адміністратора д-ра Володимира Білинського, тодішнього голови Укріанської Делеґатури в Бреґенц.

Того ж дня вечором знову концерт в Цюріх-у, в знаній на цьому терені Ґроосмінстер, там — де давніше хор Донських Козаків з Жаровим влаштовував свій концерт. Його ще пам'ятало багато зі слухачів нашого концерту, висловлюючись з найбільшим признанням про наш хор, а навіть більшим ані ж давали хорові Жарова.

Дальше, дня 26 травня 1948 — концерт в Берн, столиці Швайцарії, дня 4-го, 5-го і 6-го вересня в Люцерні, 29-го вересня в Давос, дня 8-го і 9-го жовтня в Люґано — італійська частина Швайцарії. 5-го листопада в Шафгаузен, знаній місцевости з виробів годинників, і дня 14 та 15 листопада, в Базель.

І знову всюди прихильний відгук признання, хоч ще часами баламутили репортери-рецензенти. Не що до самої оцінки — ні, вони вискузувалися з повним признанням, проте чомусь, може інспіровані білоґвардійськими еміґрантами, воліли цю музику, питоменну українську музику — сприймати як росій-

ську. Це сталося тільки один раз і це саме в столиці Швайцарії — Берн, коли в дуже обширній рецензії, доречі дуже прихильній — в "Бернер-Таґблят", ч. 150, стор. 3, з 2 червня 1948 — поміщено рецензію під дуже комічним наголовком: "Айн Українішер Меннехор унд ді руссіше Кірхен-мюсік" (Український хор та російська церковна музика).

В такому сенсі вже пізніше таких баламутств не було. Це подаємо лиш на те, щоб не фальшуючи правди — виказати, з якими нераз престижевими для нас справами, приходилось хорові стрічатися та спростовувати й інформувати світ про нас в правильний спосіб. Тоді ще не було так легко, оскільки йшлося про наші справи. Нас ще так в світі не знали та й не було нас багато поза тереном Німеччини. Це були початки — а тяжкі вони були. Все легше йти другим по утоптаній стежці.

Який незабутній день був 22-го листопада 1948 р. Це концерт в університетській авлі Католицького Університету в Фрібурґу, у французькій частині Швайцарії.

Ніхто не міг передбачити, що хор "Ватра" в свойому турне по Швайцарії стрінеться особисто з композитором одної з пісень, яку вложили в репертуар "Ватри" — а саме: "Стара колиба", композиції Йосипа Бове, мешканця саме згаданого Фрібурґу.

Ця пісня — це улюблена пісня французів, які при кожній нагоді просили хор її виконати, так, як їхню улюблену Марсилієзу.

Співаючи у французькій частині Швайцарії, вложено в програму й цю пісню, співану в французькій мові.

Яке було здивування хору й дириґента, коли приїхавши на концерт до Фрібурґу — повідомлено їх, що є один з композиторів, яких "Ватра" має в своєму репертуарі, це старенький 82-літній Йозеф Бове. Перебуваючи тоді у Фрібурґу, Омелян Нижанківський, звернув на це увагу, за чим пішло знайомство хору зі згаданим композитором, що мимо старшого віку конче хотів бути присутнім на концерті.

Коли в часі виконування програми прийшла черга виконання згаданої точки, заля з запертим віддихом вслухувалася у її виконання.

А хор, як і дириґент — знаючи, що композитор присутний на залі, дали зі себе все, що лише можливе в людських силах.

І як хор скінчив співати цю пісню, публіка гураґаном оплесків засипала виконавців. Як заля успокоїлася, зворушений до крайніх меж, вийшов на сцену старенький композитор Йозеф Бове — обняв професора Туркевича, та цілуючи його, сльози котились по його обличчі. Опанувавши своє зворушення, він виголосив гарну, зворушливу промову, дякуючи за виконання

його твору. Говорив, що коли творив цю композицію, він ніколи не сподівався, що буде знаний в далекій Україні, яку тут сьогодні, хоч в части бачить своїми власними очима. А такого зворушливого виконання, такого з влиттям душі до нього, він не очікував.

По цій промові, концерт перемінився в бурхливу маніфестацію виявів симпатії до хору та професора Туркевича. У висліді цього, хор того вечора мусів співати тридцять пісень, багато з них повторюючи. По цілковитому вичерпанні співаків, концерт закінчився о годині 11-ій ночі.

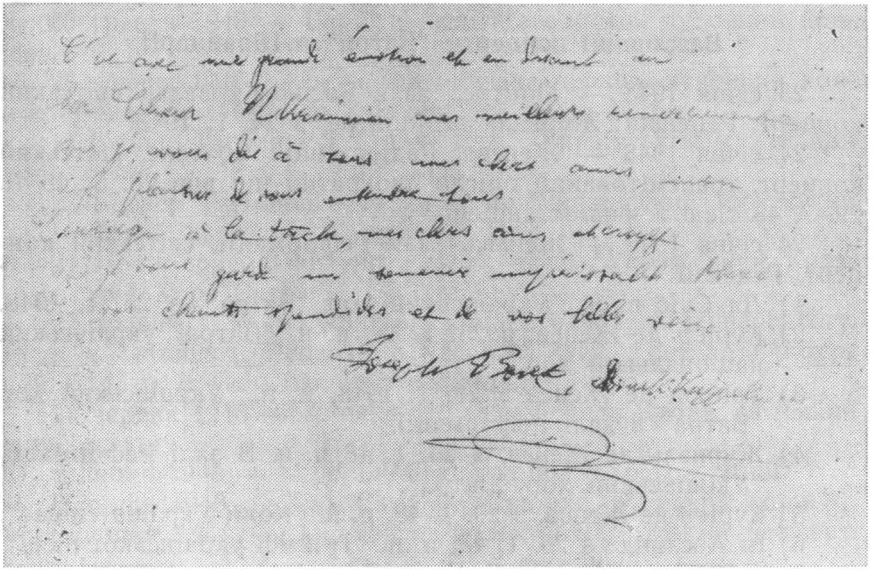

З пропам'ятної книги "Ватра"
Допись композитора Йозефа Бове

Не багато таких зворушливих моментів доводилось українцям переживати. А "Ватру" та професора Туркевича, це з часта стрічало. І сама собою насувається думка, коли такі факти мали місце, то значить мусіла бути причина до цього — а це: по перше, в красі української пісні, опісля, голосові таланти співаків та дар дириґування професора Туркевича, який вів свій хор від успіху до успіху.

Це були головніші виступи у Швайцарії.

Як веж вище згадано, хором "Ватра" щиро й безінтересовно опікувався його приятель методистський Пастор Люї Шраєр з Рейнек у Швайцарії. Він, хоч сам не католик, сконтакту-

вався з католицьким університетом у Фрібурґу в французькій зоні Швайцарії та разом з католицькими кругами, зокрема з католицькими священиками, зорганізував цей другий у Фрібурґу концерт "Ватра". Коли по концерті католицькі священики, професори університету в Фрібурґу влаштували прийняття в честь "Ватри" — тут же поруч себе сиділи духовники обидвох віровизнань.

ЗІСТАВЛЕННЯ КОНЦЕРТІВ ЧАСОПИСНИХ ЗГАДОК ПРО ВИСТУПИ "ВАТРИ" В ШВАЙЦАРІЇ, ПРОТЯГОМ РОКУ 1948

Важливіші концерти "Ватри" в Швайцарії

23 січня 1948 — Монтре, заля Касіно-Курзаль, світський концерт. Рецензія: Журналь де Монтре, з 24. 1. 1948.

24 січня 1948 — Женева, Радіостанція Соттенс, світський концерт, трансмітований опісля двократно ще дня 28. 5: 48 та 29. 7. 48 тією ж радіостанцією.

24 січня 1948 — Женева, заля Реформації, світський концерт, Рецензії:

1) Ля Суіс п. н. "Український хор "Ватра", з 25. 1. 1948.
2) Курієр де Женев, з 25. 1. 48, п. н. "Ватра" український національний хор.
3) Трібюн де Женев з 26. 1. 1948, п. н. "Український хор "Ватра" в залі Реформації.
4) Журналь де Женев, з 26. 1. 48 п. н. В залі Реформації, "Український хор "Ватра".
5) Курієр де Женев, з 29. 1. 48, п. н. "Коли Україна співає".
6) Ім Авслянде з 26. 1. 48, п. н. "Тріимф української пісні".

25 січня 1948 — Женева. Виступ "Ватри" на влаштованім для неї прийнятті, на якому були присутні представники українських американських комітетів: Сотн. Яримович, Суперінтиндент о. Кузів, представник українців у Франції інж. Созонтів, представник швайцарських українців, ред. Єреміїв та посолка Мілена Рудницька, шеф централі ІРО в Женеві амбасадор Понсо та багато інших визначних гостей чужинецьких кругів. Про цю подію сповіщав спеціяльним комунікатом Український Допомоговий Комітет у Швайцарії.

21 квітня 1948 — Цюріх, Церква Табор-Капеля, духовний концерт.

23 квітня 1948 — Цюріх, радіовисильня Цюріх-Монтеченері, накручена на ленту інтервю про українську музику, історію сучасної української еміґрації та історію "Ватри". Інтерв'ю в німецькій мові з проф. Львом Туркевичем, а у французькій мові з д-ром Володимиром Білинським. Це інтерв'ю кожне в

часі по чотири хвилини в кожній мові, було передаване радіовисильнями в Монтеченері та Беромюнстер в т. зв. Культурвохенберіхт.

23 квітня 1948 — Цюріх, концертова церква Ґроссмюнстер, духовний концерт. Про обидва концерти помістила рецензії преса Цюріху, а саме: 1) Ноє Цюріхер Цайтунґ з 28. 4. 48 п. н. "Український хоровий концерт". 2) Таґесанцейґер, Цюріх з 29. 4. 48 п. н. "Український Козачий Хор "Ватра".

22 квітня 1948 — Баден, світський концерт.

Рецензія в часописі Баденер Таґблятт з 27. 4. 48 п. н. "Концерт Українського Козачого Хору "Ватра".

26 травня 1948 — Берн, церква Методистів, духовний концерт.

28 травня 1948 — Берн, французька церква, духовний концерті Рецензії помістили слідуючі часописи Берна:

1) Бернер Таґблятт з 2. 6. 48 п. н. "Український мужеський хор".
2) Бернер Таґблятт з 31. 5. п. н. "Український мужеський хор "Ватра".
2) Ноє Бернер Цайтунґ з '1. 5. п. н. "Український Козачий Хор "Ватра".

27 травня 1948 — Фрібурґ, концертова заля університету, світський концерт. Рецензії в часописі Фей д'аві де Фрібурґ з 29. 5. 48 п. н. Ля Сіто: Кор юкраїнієн "Ватра".

27 червня 1948 — Аппенцель, заля Готель Кроне, світський концерт.

8 липня 1948 — Мірс, світський концерт, о год. 16-ій.

8 липня 1948 — Хур, Сант Мартінкірхе, духавний концерт.

9 липня 1948 — Хур, заля Фолькгавз, світський концерт.

Рецензії помістили:

1) Ноє Бюнднер Цайтунґ, з 9. 7. 48 п. н. "Український мужеський хор "Ватра". Рецензія з концерту першого дня.
2) Ноє Бюнднер Цайтунґ, з 12. 7. 48, п. н. "Український мужеський хор "Ватра". Рецензія з другого дня.

18 липня 1948 — Урнеш, еванг. церква, год. 16, духовний концерт.

18 липня 1948 — Геррісав, заля Касіно, год. 20, світський концерт.

30 липня 1948 — Тойфен, еванг. церква, духовний концерт.

Рецензія в часописі "Сентіс" з 30. 7. 48 п. н. "Церковний концерт українського мужеського хору "Ватра".

22 серпня 1948 — Курорт Гайден, еванг. церква, духовний концерт.

4 вересня 1948 — Люцерна, Люкаскірхе, духовний концерт.

5 вересня 1948 — Люцерна, французька церква, год. 9 рано, — участь у французькому богослуженні.

5 вересня 1948 — Люцерна, Концертпавільон, год. 16 світський т. зв. Променаденконцерт при участі около 2 тисячі слухачів.

5 вересня 1948 — Люцерна, Люкаскірхе, год. 20.15, духовний концерт.

6 вересня 1948 — Люцерна, Прощання "Ватри" з публікою Люцерни на залізничому двірці, де на бажання чисельної публіки "Ватра" перед своїм від'їздом з Люцерни, о год. 10.30 влаштувала світський концерт.

Рецензії про виступи "Ватри":

1) Фатерлянд, Люцерна, з 7. 9. 48 п. н. "Співає український хор".
2) Люцернер Таґблят з 6. 9. 48 п. н. "Український хор "Ватра".
3) Фрає Іннершвайц з 7. 9. 48 п. н. "Концерт хору "Ватра".
4) Люцернер Нойєсте Нахріхтен з 6. 9. 48 п. н. "Український мужеський хор "Ватра" в нашому місті.

29 вересня 1948 — Курортна місцевість Давос, Павлюскірхе, о год. 17.30 — духовний концерт.

29 вересня 1948 — Давос, Павлюскірхе, о год. 20.30, духовний концерт. Рецензію помістив часопис "Давосер Цайтунґ", з 4. 10. 48 п. н. "Концерт українського чоловічого хору "Ватра".

30 вересня 1948 — Хур, Мартінскірхе, духовний концерт.

7 жовтня 1948 — Берн, французька церква, духовний концерт. Рецензії:

1) Ноє Бернер Цайтунґ, з 9. 10. 48 п. н. "Церковний концерт українського чоловічого хору "Ватра".
2) Бернер Таґблят з 12. 10. 48 п. н. "Український Козачий Хор "Ватра".
3) Дер Бунд з 10. 10. 48 п. н. "Український вояцький хор "Ватра".
4) Бернер Таґвахт з 11. 10. 48 п. н. "Ватра", хор українських скитальців.

8 жовтня 1948 — Люґано, італійська частина Швайцарії, заля Курзаль, світський концерт.

9 жовтня 1948 — Люґано, радіостанція Монте Ченері, год. 9 рано наспівання на ленту світського репертуару "Ватри", трансмітованого опісля дня 14 листопада 1948 о год. 20-ій та надто ще двократно в пізнішім часі. Рецензію помістила італійська газета Ґаццетта Тічінезе. Люґано з 11. 11. 48 п. н. "Іль Керо Козакко "Ватра" аль Театро Касіне.

31 жовтня 1948 — Тальвіль, евангел. церква, духовний концерт.

1 листопада 1948 — Цюріх, концертова церква Ґрассмюнстер, духовний концерт.

До кінця 1948 р., "Ватра" відбула в листопаді та грудні 1948 р. концерти в Швайцарії в слідуючих місцевостях: Шавгавзен (Ґроссмюнстер), Уцвілль, Базель, два концерти, Фрібурґ, Білль, Сант Ґаллєн, два концерти, а це один в церкві та один в Тенгаллє, Люцерна, Цуґ.

РОЗДІЛ VII

ПРОЩАННЯ З ЕВРОПОЮ

"Ватра" в Баварії. Як тепло, як захоплююче приймали швайцарці "Ватру" та її невтомного керівника професора Льва Туркевича — це слідно без зайвого підкреслення — чужі були одушевлені хором.

Який контраст на жаль у деяких своїх і це в найбільшому згущенні нашої еміґрації. Хоч і тут були свої, які захоплювалися хором, які не жаліли похвал, та все ж знаходилися людці — мізерні одиниці, які не знати ким інспіровані, дійшли аж до цього ступеня зависти — чи злоби проти власного брата, що коли "Ватра" приїхала в турне по Баварії, то "наші" в таборі, в Ашафенбурґу поздирали афіші, що сповіщали про концерт "Ватри".

Щоб не бути голословним, то в ориґіналі поміщуємо допис з часопису "Неділя" ч. 150 з 26 грудня 1948 р. Сторінка 8-ма, під наголовком: "Хроніка Ашафенбурґу". — Приїзд "Ватри". — Вони таки приїхали. Пізно увечорі 20 грудня на подвір'ї ашафенбурзького табору "Ляґарде" зупиняється автобус. Нарешті! Той хор, про який ми стільки чули й читали, таки приїхав до Німеччини. З усіх українських "діпістів", ашафенбурці перші почують його. Розпитуюсь у хористів про причини запізнення. Виявляється, що їхали від самого Ліндав (350 кілометрів), що шофер плутав дорогу, що два рази поїхали не в тому напрямі, куди треба і т. д. Хіба мало пригод може зустріти людей, які на протязі вже двох з половиною років увесь час перебувають у русі. Так, у русі, бо хоч основне ядро хору знаходиться в Ляндеку та Бреґенці (по 10 чол. в кожному місті), однак багатьом співакам доводиться приїздити на репетиції яких 500 км. Робити такі подорожі примушує їх лише високоідейне служіння рідному мистецтву та усвідомлення того, що роблять корисну для української нації справу. І дійсно завдяки вмілому керівництву проф. Туркевича кожен з дотеперішніх концертів перетворювався на тріюмф української пісні та з'єд-

нував капелі все нових і нових симпатиків. Про це свідчать 5 кінофільмів, накручених з виступів хору, та численні записи в пропам'ятній книзі, де одних лише фахових рецензій є вже біля 150. Варто згадати хоч би Отто Клемперера, відомого диригента й знавця сучасної музики, який приїхавши з США до Баден-Бадену, де концертувала капеля, того ж самого вечора пішов слухати українських співаків і сказав потім у захваті, що чогось подібного він ще з роду не чув. Таке ж враження справила капеля й на славного музичного директора проф. Фріца Вайдліха з Інсбруку, який після виступу "Ватри" у великій залі Моцартеум відразу ж запросив їх співати в ораторії Гайдна "Сотворення світу". Не менш цікавим було знайомство хористів з вождем підпільного руху Франції (часів резистансу), генералом Марґеритом, який поставився до них з великою симпатією. Та найбільш глибоко (за словами самих ватрівців) запам'яталась їм зустріч з 82-літнім композитором, швайцарським священиком Жозефом Бове, в домі якого, хористи співали авторську пісню господаря "Стара колиба". Здивований і розчулений тим, що представники невідомого йому народу так майстерно виконують його твір, старець з обличчям Ліста плакав, як мала дитина. Коли ж цю пісню заспівали у великій залі, де було повно народу, автор вийшов з-поміж глядачів, зійшов на сцену і прилюдно поцілував проф. Туркевича, що звичайно, викликало бурю оплесків. Так оцінили "Ватру" чужинці. Та не так — на жаль — свої.

Афішу про виступ хору в ашафенбурґському таборі зірвали, а приїжджих співаків розмістили по холодних кімнатах, так, що багато з них — а особливо ніжні тенори — почали побоюватись за свої вокальні інструменти. Сподіваємось одначе, що цим від'ємним рисам вдасться запобігти й дальше прийняття ватрівців буде більш "теплим". — Д-в.

Саме як раз тепер нагадалися слова вже вище згадані, професора женевської консерваторії Германа Ґуртлера, який в часі перебування та виступу "Ватри" в великій залі "Реформасіон" в Женеві, в дні 24. 1. 1948, висловився цими словами: "Ви самі не знаєте, яку велич ви собою уявляєте, та якого ви маєте велетня духа, проф. Туркевича. Оціните це щойно тоді, як його не стане".

Дійсно, щойно сьогодні, приблизно по двадцятьох роках від тієї хвилини, розуміємо це більше, як тоді, коли здирали афіші "Ватри".

У "Ватрі" були згуртовані всі без огляду на територіяльну, релігійну, чи політичну приналежність. Були в ній зі серця України — з Київщини, були галичани, були з Карпат, з далекої Буковини. Були православні, були католики. Були члени революційних організацій обох відламів, були старі демократи

типу УНДО, а теж і члени католицької "Обнови", це була загально українська — на широкій базі соборности зорганізована мистецька одиниця, якої ціллю було служити в найкращому розумінні українській справі.

Тому тим більш дивною і незрозумілою стає поведінка деяких наших безвідповідальних елементів. Саме собою насувається одне слово — питання, чому? Відповідь нехай кожний старається сам собі знайти — а з неї й висновки.

ПРО ТУРНЕ В НІМЕЧЧИНІ

Перед останніми виступами, стаття в "Неділі" з 26. 12. 48 — на жаль свідчить про незрозуміле наставлення деяких кругів нашого суспільства до тієї так жертвенної, заслуженої хорової організації, яка принесла стільки слави й розголосу цілій українській справі.

Хоч прикро це, нехай для повного образу, яким тяжким шляхом доводилось проходити "Ватрі" та проф. Туркевичеві, а скільки прикростей зазнати на жаль від своїх — ця згадка буде пересторогою іншим, щоб не чинили тих самих прогріхів з нашими велетнями духа. Не мало в нашій історії до тепер назбиралося таких безвідповідальних поступків.

А покищо наведений переклад німецького голосу преси про згадані виступи "Ватри" нехай говорить сам за себе без ніяких коментарів.

А це "Зюддейтше Цайтунг", з 4. 1. 1949 р.: — Німецька преса про виступ "Ватри". — "Відірвавшись від шпилястих тирольських гір і живих швайцарських краєвидів, наш, відомий, вже в усіх тирольських і швайцарських великомістах хор "Ватра" — відбув коротке турне по Баварії.

На тлі дещо надщербленого за останні місяці мистецького життя більших українських скупчень, хор "Ватра" був тим відживлюючим мистецьким високоякісним ансамблем, який зумів захопити не тільки українську публіку, але й надзвичайно скупу досі на похвали німецьку музичну критику, не згадуючи вже про саму баварську публіку, яка мала кількакратно нагоду послухати концерти нашого хору.

Ось що пише кореспондент часопису "Зюддойче Цайтунг", — Карло Шуман, 4 січня ц. р. про концерт хору "Ватра", відбутий в Софієнзаль в Мюнхені дня 28. 12. м. р.:

"Український національний хор "Ватра", що складається з 40-ка співаків, дорівнює найкращим російським хоровим ансамблям. Могутні, повні чоловічі голоси, від ніжно-високого тенора до надзвичайно глибокого баса, співають з таким одушевленням і природністю, що їх кожний з радістю слухає. Ще

більша радість є приглядатися до рухів дириґента, проф. Льва Туркевича, колишнього директора Львівської опери, — як, він, легко й музикально, з непомітними суґестивними рухами, витворює невловимі й динамічні чуда...

Повні життя українські народні пісні й коляди хотілося б незабаром знову почути... Що за хор! Що за дириґент!"

І так, як було заповіджено — турне відбулося, і це першим виступом в Ашафенбурґу, саме — дня 21-го грудня 1948 р. — Опісля другого дня знову ж в цій самій місцевості в Штутґарт, з виступом в радіо.

Про турне "Ватри" в Німеччині — згадка в "Промінь" ч. 12/48 з 25 січня 1949. — Хор "Ватра" в Баварії. — "Передріздвяна концертна поїздка хору "Ватра" почалась 19 грудня м. р .концертом у Люцерні. Тихі вулиці цього міста нагадували, що це не пора концертів, що славні музичні тижні відбуваються літом, коли то міжнародня публіка слухає тут виступи найкращих виконавців. А втім на виступ хору "Ватра" прийшло до церкви св. Луки близько 700 слухачів, щоб почути заповіджені в програмі українські колядки і щедрівки. Знаменним моментом цього концерту був одночасний виступ в ньому хору цієї церкви і спільне відспівання двох німецьких колядок обома хорами. Порівнюючи їх виконання, місцева критика визнала безперечне першенство хору "Ватра", який старанним підготуванням до цієї імпрези й бездоганним виконанням ще раз приніс добру славу українському імені на чужині.

Слідуючого дня, 21 грудня м. р., автобус з 35 ватрівцями мчав з Бреґенцу до далекого Ашафенбурґа. З неприхованою цікавістю очікувала Баварія виступів цього хору. Вістки про його концерти в Швайцарії доходили сюди й кожний хотів послухати, в якому виконанні чує українську пісню цей центр Европи, що мав нагоду слухати всі кращі хори світу. Починаючи від Ашафенбурґу, через Штутґарт, Ульм, Авґсбурґ, Мюнхен, Реґенсбурґ, Берхтесґаден і кінчаючи Міттенвальдом, отже всюди, де тільки є більше скупчення українців, бував хор "Ватра" й доводив, що своє завдання виконує гідно. Наповнені вщерть залі вдячними слухачами, з великою увагою слухали нових незнаних і старих пісень, що їх вони часто чули в цілком новому виконанні. Зворушливі промови представників місцевих установ і китиці квітів були зовнішними проявами того захоплення і признання, яке здобував собі хор "Ватра" в нашої баварської громади.

Служба Божа з участю "Ватри" в Авґсбурзі на перший день латинських різдвяних свят в місцевому соборі зібрала величезну кількість чужинців і була проявом нашого обряду та

маніфестацією нашої приналежности до християнського світу. 15-ти хвилинний концерт — радіо Мюнхен дозволив численним своїм і чужим слухачам втішатися красою нашої пісні.

Та від мистецького керівника хору проф. Туркевича доводилось проте чути слова, повні журби, що невідрадні умови таборових заль не дозволять хорові цілком виявити свої здібності й досягнення, бо годі співакові цілком віддатись пісні, коли видихана пара туманом заслоняє дириґента, а холод примушує дрижати.

Незабутнім переживанням для хористів залишаться хвилини зустрічі з капелею бандуристів в Реґенсбурзі. Прийняла капеля "Ватру" величавим концертом виконаних козацьких дум та інших пісень свого репертуару. В промовах обох дириґентів, проявлялось усвідомлення ваги нашого хорового мистецтва на чужині, як одного з найкращих способів пропаґування наших культурних надбань серед чужинців, і як виховного чинника для своїх, що часто забувають, — хто вони.

Може вже не довго перебуватиме хор "Ватра" в Европі, але все ж таки, коли головний американський консуль в Мюнхені скаржився, що йому від плескання попухли руки, у хористів "Ватри" виникло бажання досятги такого захоплення українською піснею масового слухача-чужинця в Европі, а потім і в Америці". — Б-н.

Нев Ульм 24, Авґсбурґ 25, Мюнхен 26 (27) — з зустріччю з ґенеральним конзулем з ЗДА, 28-ий Реґенсбурґ, 29, 30 — виступ получений з зустріччю з капелею "Бандуристів", а знову Мюнхен радіо, 31 грудня з двократним виступом рано та вечером, Берхтесґаден — 1-го січня 1949, Міттенвальд — 2-го січня 1949 р.

Для прикладу, який був відгук на ці концерти, наведемо лише одну рецензію за підписом Карль Шуманн, з часописі "Зіддойче Цайтунґ", Мюнхен, Дойчлянд, ч. 1, з 4 січня 49, коротку, але таку вимовну рецензію наводимо в цілости:

"Український національний хор "Ватра", який складається з сорока співаків, витримує порівнання з найкращими російськими хорами. Могучі, повні мужеські голоси — насичені, почавши від заокруглених-ясних тенорів аж до підземно-глибоких-низьких басів, співають з такою вітальністю, а теж і первісністю, що це є справжня радість, коли їх можна почути, а теж приглядатися дириґентові проф. Львові Туркевичеві, був. дириґентові опери у Львові, як він з таким відчуттям і музикальністю, аж до кінчиків пальців з мінімальним майже без поруху суґестивним перенесенням викликує лагідне й динамічне чудо. Він укрінець, має таке почуття до Брамса — духовости

("Віґенлід"), як у нас тільки десь-не десь можна зустріти — життям прискаючі українські народні пісні та коляди. Хотілося б чути знову й знову. Що ж за хор! Що за дириґент!"

Карль Шуманн.

Вернувши з турне по Німеччині, професор Туркевич та члени хору, почали думати про еміґрацію за океан, на що дуже натискали окупаційні члени в Австрії.

Хоч праця в хорі була в повному розгарі, поодинокі співаки вже переїхали за океан. Кожний мусів думати про себе особисто, бо всі страння переселити хор в цілости до одної з країн за океаном, не давали ніякого висліду. Надій було мало на те, а то тим більше, що це велика група людей, сам хор понад сорок осіб, а що найменше два рази стільки членів родин. Тому й принаглювані урядовими чинниками, мусіли поодиноко члени хору думати кожний за себе.

Так отже початок 1949 р. приніс поважне зменшення голосового складу, хоч все ж це була цілість — на тому самому поземі, що давніше, в складі 48 осіб, як це мало місце в Женеві.

Трирічна праця дириґента, лишила хор так вишколений, що коли прийшов час, що дириґент професор Туркевич виїхав до Канади на весні 1949 р. — то ще по його виїзді аж майже до кінця серпня 1949 р., хор під дириґентурою заступника Ореста Садовського, відбув ряд концертів в Швайцарії — з таким же успіхом, який мав сам проф. Туркевич. Його дух, його школа — лишилася в хорі аж до останніх днів існування колективу, перед переселенням його в переважній кількості до Філядельфії. І тут саме, цей колектив поставив собі за ціль, в нових умовинах переорганізувати та продовжувати діяльність на новому терені.

Виступи хору "Ватра" знову під дириґентурою проф. Туркевича в Канаді, а теж у Філядельфії в ЗДА, це вже етап праці на іншому, для мистецтва твердшому ґрунті — на якому не легко устоятися фінансово такій чисельній групі, як хор. Це вже інший розділ — тяжкий етап його праці. Тому по тих, що так назвемо спробах, виступах хору "Ватра" під мистецьким проводом проф. Туркевича в Канаді і ЗДА — з огляду на "нееластичність" чи радше "неповоротність" такої збірної групи, фактично зорганізованої на терені двох держав, мусіло на превеликий жаль наступити самозліквідування хору.

Новий терен, нові умовини, брак фондів, брак забезпечень хорові — мусіли довести до закінчення діяльности, як збірної групи, на базі, професійности. "Ватрівці" роз'їхавшись по всіх країнах світу — там же на місцях дали базу до творення нових,

хоч аматорських хорів. І цей новий терен, хоч багатіший, здавалося б — повинен утримати таку цінну одиницю, як легше Европа — все ж таки не міг. Цей новий терен не має стільки зрозуміння до мистецтва, як стара Европа, яка за пункт своєї амбіції кладе в більших містах мати свою оперу, театр — чи іншого роду культурні ділянки — для заспокоєння культурних потреб свого населення.

Новий терен на жаль дбає радше про заспокоєння цивілізаційно-технічних потреб населення — скажімо радше матеріяльних, але не духових.

І саме це підложжя не дало змоги продовжувати праці такій вишколеній, сцементованій та на такому високому мистецькому поземі — одиниці, як хор "Ватра" під проводом пок. професора Льва Туркевича. Хор "а капелля" такий, як "Ватра" зміг би багато зробити для пропаґанди української справи.

На жаль не так сталося. А шкода — скільки можна було б зробити — й скільки чужинців можна б захопити українською піснею.

Хоч існують сьогодні на новому терені музичні одиниці, хори, які безперечно багато жертви, самопосвяти, труду й праці вкладають і багато проробили, проте самозрозуміло, не можуть дати зі себе того, чого хотіли б, що повинні б — і що могли б, коли б вони були професійною одиницею. І це було саме у "Ватрі" — це були основи бази під таку професійну мистецьку хорову одиницю з професором Туркевичем — і не знати чи скоро знову виринуть. Хіба може вже аж на Рідних Землях — по їхньому визволенні з оков неволі.

Для стислішого зорієнтування читача, слід ще подати кілька сухих цифр — а саме — скільки за цей несповна трьох літній час пророблено праці й який відгук на неї:

За час існування від 1946 — 1949 р. "Ватра" влаштувала 240 виступів, співала для своїх і чужих — в Австрії і Німеччині, Швайцарії та для французьких окупаційних чинників, виступала в радіо в Австрії, Німеччині й Швайцарії. Слухаючи на хвилях етеру — може й дехто на рідних поневолених землях чув її, от як напр. допис в часописі "Промінь" з 11-го лютого 1949 р. за підписом Т. Терен — якраз надсовує таке припущення, що нехай в скороченні вільно буде подати.

Хор "Ватра"

...Нашу партію шахової гри увечорі, раптом з радієвого гучномовця прокидало таке знайоме й рідне "Святий Боже" — О. Нижанківського, безсмертний похоронний спів! Хто? Звідки? — були перші питання. Ми почали прислухуватися... Чо-

ловічий хор! З-поза залізної заслони, це не могло бути. Вже по двох трьох тактах було ясно, що співає добрий, потужний хор, а далі можна було встановити, що дириґує ним хтось дуже вдало, бо спів лився так соковито, так чітко, так бездоганно, що ми тільки поглядали один на одного і сиділи непорушно. — На жаль це були останні пісні концерту. Зате ми дізналися, що це співав український національний хор "Ватра", яким дириґує Л. Туркевич і що передавала його радіостанція в Льозанні. Наш хор у культурній Швайцарії — це приємно. Отаке було моє перше знайомство з цим хором десь восени минулого року...

Заторкуючи систематичні дані не можна поминути імен всіх членів хору "Ватра", які в міру зросту та здобування позиції приступали в ряди співаків "Ватри".

Розбудова та зріст голосового матеріялу "Ватри"

I — Члени старої "Думки" — основники "Ватри".

1) Багницький Клим
2) Голод Михайло, помер в Австралії
3) Куціль Александер — мґр.
4) Зорич Богдан
5) Баран Володимир — мґр.
6) Юрійчук Тадей — проф.
7) Білинський Володимир — мґр.
8) Балько Богдан
9) Петик Михайло
10) Антонюк Володимир
11) Кузьмин Євген
12) Пташник Володимир
13) Шумський Лев, помер у Філядельфії, ЗДА
14) Павлюк Тарас
15) Денис Василь
16) Ніньовський Василь
17) Татуньчак Омелян
18) Надраґа Василь
19) Саґатий Мирон
20) Барусевич Микола —др.
21) Дух Степан
22) Котів Олег.

II — Члени хору Ореста Садовського, з Інсбруку.

23) Садовський Орест, дириґент
24) Боднар Володимир — др.
25) Чорнобіль Іван, помер у Філядельфії, ЗДА
26) Чорнобіль Зенон.

III — Члени хору ім. Олександра Кошиця в Філлях, проф. Лев Туркевича
27) Дербіш Антін
28) Ткач Анатоль
29) Било Орест
30) Вомпель Роман
31) Проценко Михайло
32) Весоловський Микола
33) Петлюх Анатоль
34) Дутка Іван
35) Алексевич Константин
36) Чопчіц Павло.

IV — Члени хору в Ляндек
37) Гаврилів Юрій
38) Винницький Михайло
39) Навальківський Роман
40) Скасків Богдан
41) Мартинюк Микола
42) Ковалик Богдан.

V — Член хору "Бурлака" в Ріміні, Італія
43) Рейнарович Осип.

VI — Члени хору "Муза" мґр. Леонтія Крушельницького, в Зальцбурґу
44) Колодзінський Ілярій
45) Моргардт Антін.

VII — Член хору "Боян", в Гогенемс, у Форарльберґу, під дириґентурою проф. В. Безкоровайного.
46) Дзуль Василь.

VIII — Член хору А. Гнатишина, у Відні.
47) Мельничук Мирослав.

IX — З Зальцбурґського оперного ансамблю
48) Гош Іван
49) Д-р Кривенко Іван.

X — 50) Проф. Лев Туркевич — дириґент та мистецький керівник.

XI — 51) Адміністрація:
інж. Володимир Батицький, перший адміністратор, Тарас Павлюк — внутрішній адміністратор (ч. 14)
52) Д-р Володимир Білинський — голова Української Суспільної Служби в Бреґенц — референт заграничних зв'язків та адміністратор концертів поза кордонами Австрії.

53) мґр. Іван Бодревич — секретар хору, архівар та пресово-пропаґандивний референт.

Під кінець останнього року існування "Ватри", приступили ще співаки:

54) Д-р Гнатюк Мирослав
55) Н. Яґмін Александер, колишній співак хору Донських Козаків Жарова
56) о. Петро Мельничук, який співав переходово в "Ватрі".

Часто виступали:

57) Князь Прубецький Михайло
58) Андрій Стеців
59) Ярослав Баранович.

Про великий пропаґандивний успіх для української справи, свідчить факт, що за цей час зареєстровано 140 часописних рецензій тих, які удалося позбирати. Багато через технічні труднощі подорожування не вдалося придбати, що побільшили б число всіх критиків до яких понад 200, розпродано тисячі програмок та фотаграфій хору з написом і дуже багато з автографами проф. Туркевича та співаків.

За цей же час свого існування, українського співу у виконанні "Ватри", під проф. Туркевичем, слухало 120.000 осіб.

У своїй програмі "Ватра" мала 103 пісень, а то: духовні пісні — 31, народні пісні — 23, композиції — 31, чужі композиції — 18.

Між чужими були й дві польські народні пісні обробки Льва Туркевича, а то: "О муй розмаринє", та "Воєнко". Обидві співані переходово на спеціяльне запрошення польських таборів утікачів, м. і. у таборі Лібенау, в Німеччині, в дні 7 вересня 1946 року.

Польській управі табору дуже залежало на тому, щоб для їхніх мешканців табору хор заспівав дещо в польській мові. Хоч ми мали, чи маємо старі історичні розрахунки з поляками, так мистецтво не знає шовінізму й взноситься понад границі особистих почувань. Тому, як же відмовити їхньому проханню й не зробити їм тієї маленької радости та заспівати для них в їхній рідній мові. Вони ж такі самі нещасні як ми, стужені за своєю батьківщиною.

І без найменшої опозиції зі сторони когонебудь з хору, приступлено до вивчення тих двох польських пісень, які управа табору постаралась нам, проте тільки т. зв. одноголосові. Проф. Туркевич згармонізував їх з місця дуже вдало на чоловічий хор. І по короткій пробі, хор вивчив обі ці пісні знаменито. Увечорі концерт в "обозовій" залі під костелом. Публіки повно включно з Управою УНРА.

Як звичайно, всі концерти 'Ватри", почато виступ Ватрівським гимном: "За рідний край, за нарід свій..." Публіка досить пасивна, бо вся майже польська. Оплески падуть зрідка, головно зі сторони французів. Друга точка програми саме перша польська пісня в польській мові, "О муй розмаринє". З місця зачарувала публіку. Бурхливо-гураганні оплески, з викликами "браво!" — на хвилю не дають змоги продовжувати програми.

За якийсь час концерт йде дальше — пісня за піснею, здобувають по кожній гураґани оплесків. Знову приходить черга на другу польську пісню "Воєнко, воєнко", яка вже цілковито полонила публіку. У декого помічається сильно звогчені очі, що напевно навіяло сентимент з їхнього недавно минулого. Овації не мали кінця, просять повторення цих же польських пісень, що хор вчинив на їхню превелику радість.

По концерті, польські старшини особисто дякували хорові і проф. Туркевичеві за цю хвилину радости з навіянням споминів, як самі про це висловлювалися.

Такий малий жест зі сторони українців, розброїв їх цілковито — а в якім прекраснім світлі представив нас в їхніх очах. І саме тоді, як ми опісля про це згадували то насунулися нам самі слова знаного польського поета Адама Міцкевіча, який висловив такі вагітні слова під адресою кожної людини — "Тшеба мєць серце і умєць патшиць в серце..." А "Ватра" й її великий дириґент проф. Туркевич мали це серце завжди й для кожного.

Тут саме не було інтенцією автора при приготуванні сухих статистичних даних — з вичисленням програми "Ватри" такі маркантні, такі характеристичні своїм підходом, своєю оригінальністю, що виходять далеко поза рямці одиниць — і неможливо не згадати про них.

При згадці духовних пісень, слід згадати, що "Ватра" влаштовувала їх дуже часто, як концерт з програмою в церквах. Виконання пісень так захоплювало публіку, особливо швайцарську, що вони не могли здержатися від виявів признання, та гучними оплесками реаґували на виконання навіть в церковних приміщеннях.

У виду цього на програмках "Ватри" при таких концертах прошено публіку здержатися від оплесків, про що саме і свідчить такий напис на програмці:

"Vom Beifall bitten wir das verehrte Publikum abzusehen".

Однак мимо цього, це багато не помагало, та при найбільш зворушливих піснях — публіка давалася унести захопленню до цього степення, що мимо перестороги, гучно оплескувала виступи хору в церквах.

Закінчення

Вкінці, замикаючи листу голосів преси про проф. Туркевича, буде на місці прямо повторити пророчі слова професора Женевської Консерваторії, Германа Ґуртлєра, шкільного товариша нашого знаного музики д-ра Станислава Людкевича, які вийшли з його уст пропам'ятного дня великого успіху української пісні в Женеві, а це 24 січня 1948 р., які ще до сьогодні звучать в ушах учасників цього успіху, який сказав: "Ви самі не знаєте, яку велич ви собою уявляєте, та якого велетня духа маєте, що вас веде. Зрозумієте та оціните щойно тоді, як його вже не стане..." І дійсно, тепер зрозуміємо, які пророчі були його слова.

Реасумуючи усі важливіші голоси знавців музичного мистецтва повище зареєстрованих та великого числа, яке жде в архіві на свій час та впорядкування, можна їх вбрати в слідуючі слова: Професор Лев Туркевич — це індивідуальність, яка уявляє собою оригінальний, новий досі нереєстрований напрямок в хоровому мистецтві. Це оркестральність голосів, велика схожість цього хору на симфонічну оркестру. Далекий від дешевих ефектів, приклонник великої піянової культури. Професор Туркевич, це індивідуальність, яка шукала нового в хоровому мистецтві і який вмів викликувати прямо метафізичні ефекти.

А на кінець заключення: Візьмім скрайню евентуальність. Припустім, що большевики захопивши професора Туркевича, були б його не випустили з табору "Смерш" в Брук а/Ляйта — або були б в найкращому випадку репатріювали його до Львова, лишивши за ним право продовжувати працю дириґента Львівської Опери. Яка користь була б з цього українській справі? Чи мало є наших вчених, мистців, музиків і т. п. в Україні? Та на чиє конто йдуть їхні осяги — успіхи? Очевидно — "старшого брата", ненаситної Москви!

Дальше — чи "Ватра" була б існувала без проф. Туркевича..., як що так, то чи була б осягнула те, що вона осягнула? Сміємо в це сумніватися.

Хай цих кілька слів буде висловом подяки й признання його праці, його посвяти мистецтву, його жертві на полі пропаганди українського імени і це в доброму світлі.

Хай це буде збереженням пам'яти про цього великого музику і такого скромного в приватному житті.

ЩО ПИСАЛИ РЕЦЕНЗЕНТИ-МУЗИКИ ПРО ПРОФ. ЛЬВА ТУРКЕВИЧА

Хоч більшість понижчих згадок порозкидано по поодиноких рецензіях, приточених в цілости, то тут ще раз кондензуємо найважніші зауваження дотично особи самого дириґента проф. Льва Туркевича, щоб читач мав перед очима можливо найповніший образ його — як непересічного але великого музики й дириґента, і як людини самої високо інтеліґентної, для всіх приступної а притім так скромної й невибагливої, якого — його осяги не звихнули, а осяги ті вважав осягами цілого збору, цілого хору, що завжди любив підкреслювати. Так щасливо зложилось — добрий матеріял дістав доброго й великого маестра. І тут саме понижче наведені винятки (хоча не всі, бо їх є дуже багато) з голосів преси, потверджують цю характеристику.

"Швабіше Цайтунґ" — Фрайдріхгофен, Вюртемберґ — Німеччина (ч. 44 з 3. 6. 1947).

...Проф. Туркевич довів хор до інструменту, на якому вміє грати, як віртуоз на мистецьких орґанах...

"Сіед Курієр" — Іберлінґен — Німеччина (17. 8. 1947).

...Незначними, повними вимовности рухами вів дириґент, проф. Лев Туркевич (дириґент Львівської Опери) чоловічий хор до успішно-повних продукцій, які численна публіка прийняла з найбільшим захопленням...

"Зюдвестдойче Фольксцайтунґ" з (13. 8. 1947). Іберлінґен — Німеччина.

...Хор 36 чоловіків у спільному звуці творить одне звукове тіло власного характеру, яке дириґент проф. Лев Туркевич (дириґент державної Львівської Опери) зумів з найкращим відтінюванням вивести на відповідні висоти...

"Тіролєр Нахріхтен" — Іннсбрук, Тироль — Австрія, ч. 267 (з 4. 12. 1946).

...Дзвінко-звучна глибінь українського мужеського хору "Ватра" під високо-духово надхненним проводом проф. Льва Туркевича, представила в божестві блискучого голосового матеріялу перлини української народньої пісні...

"Тіролер Таґесцайтунґ" — Іннсбрук, Тироль — Австрія,

...Через мірне застосування сили, визначилася Леонтовича релігійна баляда — "Ой зійшла зоря тай вечеровая", при якій через мурмурандо осягнено блискучі оркестральні тінювання. Проф. Лев Туркевич опанував свій хор суґестивною силою рухів..."

"Щоденні Вісті"—Ляндек, Тироль, Австрія. (з 6. 12. 1946).

...Проф. Туркевич перейнявши під свою майстерну руку засаднийчий кадр співаків із бувшого хору "Думка", — в кількох тижнях показав, чого вміє доконати добрий музика й дириґент..."

"Щоденні Вісті" — Ляндек (з 25. 3. 1947/494 — Австрія.

...Дня 23 березня відбулася в нашому таборі Шевченківська Академія, в якій головну участь брав хор "Ватра" під управою директора Л. Туркевича. Цю Академію організував Відділ Культурної Праці УЦДОА в Іннсбруку, й вона є одною з серії тих, які мають відбутися в усіх більших осередках української еміґрації в Австрії. Найбільше атракційне в цій Академії, це хор. Можемо сказати, що кожний новий виступ хору "Ватра", приносить все щось нове у виконанні пісень, які ми нераз мали нагоду чути... Проф. Туркевич уміє використати здібности й спроможности хору. Хор "Ватра" вже тепер став таким, якого можна слухати хоч би й щоденно. Б. Р."

"Дер Банд" — Берн — Швайцарія ч. 473 з 10. 10. 1948.

...хор, якого голосовий досяг розтягається більш, як на три октави, — нечувано вишколений своїм провідником проф. Л. Туркевичем, реаґує на його найменший (знак) наказ — і ніколи не тратить своєї звуковости.

"Фей д'аві де Фрібур" з 29. 5. 1948. Швайцарія.

..."П. Лев Туркевич, бувший дириґент опери у Львові, заслуговує вповні на подяку за його вмілу та вражаючу інтерпретацію, як і за дискретне дириґування. Все це виявила публіка, домагаючися численних наддатків, дякуючи бурхливими оплесками..."

"Ля Суіз", ч. 25 — з дня 25. 1. 1948.

...можна тільки ґратулювати п. Львові Туркевичеві, бувшому музичному керівникові й директорові Львівської Опери, що був майстром цього успіху й хвалити без застереження спосіб, в який він згармонізував пісні...

"Національ Цайтунг" — Басель—Швайцарія (18. 11. 1948).

...дириґент проф. Лев Туркевич з Львівської Державної Опери — стоїть посередині півколеса хору неповорушно. Він потребує лише кінців пальців, а коли приходять високі позиції то цілої долоні, щоб витворити динамічно-монументальний масив звуку...

"Моцартеум" — Зальцбурґ — Австрія.

"...Вогонь шляхетного, все ж художнього формованого одухотворення пронизував гарне досягнення і співаків й ідеалістичного керівника хору Льва Туркевича, який уміє заворо-

жувати найкращі сили в голосному і в тихому. Цілковита резиґнація з дешевих ефектів іде назустріч річевим цінностям композицій... Був момент, у якому добре витриманий, насправді великий рівень, віддано майже в надприродних можливостях. Це сталося в "Прометею", яким К. Стеценко прориваєтьcя в сфери зображення, в які перед ним смів вступити хіба Шуберт. З певністю тільки дуже мало слухачів могли відхилитись від подиху метафізичних сил. — Школа, яку довів його керівник, досягає віртуозности. — Проф. д-р Т. В. Вернер. — Моцартеум".

Д-р А. Гесслінґер, Професор "Моцартеум" в Зальцбурґ — Австрія. (30. 3. 1947).

...Вроджена музикальність, дбайлива старанність, національне почуття спільноти при цьому високо вартісне мистецьке керування, яке доповняє проф. Л. Туркевич, все це складається на враження, щоб хор "Ватра" з його гарним голосовим матеріялом поставити в першому ряді подібних йому гуртів... Проф. Лев Туркевич, автор знаменитих гармонізацій, безмежно приковує слухача до уваги, що слухає гарно настроєні органи, на якому грає віртуоз..."

"Форарльберґ Фольксблятт" — Бреґенц — Австрія, 31. VII, 1947 — Но. 174.

...Рідку розкіш приніс концерт українського мужеського хору "Ватра". Тепле закруглення, передавання тону, повна глибина та сила звуку мужеського хору знову й знову полонить душу, та пізнається негайно, що цей хор, який числить 40 люда, використав усі прикмети мужеського співу та в ряді світової слави слов'янських хорів, починаючи від хору Донських Козаків, здобув одно з перших місць. Усі співи та виконання виказали вибірне та досконале хорове вишколення. Більшу частину народніх пісень виконав хор в обробці свого мистецького керівника, визначного директора Льва Туркевича, дириґента Львівської Опери... Співи дали багато нагоди для несподіваної нової мальовничости, до ритмічного, вільного, зовсім дириґентом опанованого та до викінченої динаміки...

"Зальцбурґер Фольксцайтунґ" ч. 75 з 1 квітня 1947, Зальцбурґ — Австрія.

...Дириґент хору проф. Лев Туркевич виявив себе музикальною особовістю і вже в перших своїх жестах — зраджував розмах оперового дириґента. В. В. (Б. Б.).

"Альґемайнер Анцайґер", Но. 102 з 26. 8. 1947. Райнек. Кантон Аппенцель — Швайцарія.

..Під мистецьким проводом музичного директора професора Льва Туркевича, виступило 35 співаків в ориґінальних ко-

зацьких строях, щоб зготовити населенню Райнеку та околиці невимовну розкіш... Ошоломлюючим був засяг тонів, яким співаки немов граючись мистецтвували. Під час коли тенорові голоси зносились в ясні височини, глибокий бас звучав немов звук орґанів. Ніколи в мойому житті не почув я так глибоких басових тонів, які в "Віґенлід" осягнули тричі перекреслене "Ас" і баси низьке контра "Ас". Тут уможливила імпонуючу видайність співпраця визначного дириґента, з групою співаків наділених високою музикальністю..."

"Форарльберґ Нахріхтен", Бреґенц, Форарльберґ, 25. XI., 1946. Австрія.

...Хоровий ансамбль під рукою колишнього першого мистецького керівника Львівської Опери, проф. Льва Туркевича — дириґента великого формату, показався немов металевий інструмент, створений з відливу, спроможний перемогти всі труднощі звукових ділань..." Композитор Освальд Лютце.

"Таґесанцайґер", Цюріх, 29. 4. 1948, Но. 79. Швайцарія.

...Фіґуруючі в програмі Різдвяні пісні (коляди) та Великодні гимни, хор співав переважно в опрацюванні Льва Туркевича, дириґента Львівської Державної Опери, який дириґує скромно й ясно, без того, щоб себе цим дуже виносити.

"Боденер Таґблятт" — Боден, 27. квітня 1948. Но. 98.

...в давнішім дириґенті державної опери у Львові, проф. Львові Туркевичеві, з природи голосовим талантом обдаровані мужчини, знайшли провідника, який показав їм шлях до високовартісної мистецької збірної творчости. І так останні концерти сміємо зарахувати до віртуозности допроваджену репрезентацію слов'янського, музичного ґенія..."

"Куріє де Женев" — 25. 1. 1948 — Заля Реформасіон.

...Вже по першій проспіваній пісні, усі зависли раз на все на устах тих надзвичайних співаків як і приковані вимовною грою рук чародія, що їх оживляв. Цим чародієм є пан Лев Туркевич, бувший директор Львівської Опери, який зумів видобути з хору найбільш ґрандіозні ефекти, завдяки свому пречудно елястичному способові дириґування, видобув він цілу ґаму звукових посилень від найбільш грімкого фортіссіма до оксамитного піяніссіма, переходячи через посередні тони, які спеціяльно добре звучали в проспіваних піснях. Яка прецизія рідних динамічних посилень, яка чистота вислову, яка правильність інтонації, яке відчуття контрастів.

"Журналь де Женев", з 26. 1. 1948.

...Могутність ,гнучкість, надзвичайне відчуття нюансів і ритму, голоси дивної чистоти, оце властивості, які від першої

хвилини проявило нам сорок співаків українського національного хору "Ватра", яких пан Лев Туркевич, бувший дириґент Львівської Опери зібрав і виховав, творячи з них цілість вражливу на прадідівське мистецтво, на спів... Він вміє з кожного співака видобути якнайбільше його музичних і емотивних прикмет..."

"Трібюн де Женев" з 26. 1. 1948.

...Хор "Ватра" здобув собі публіку, що не могла опанувати свого ентузіязму, дрощем ліризму, непорочним чаром і тонкою іронією. Устійнена музикальність, знамените викінчення, багата й барвиста гармонізація, складається на повноцілість цього ансамблю по-мистецьки дириґованим професором Туркевичем, автором знаменитих гармонізацій..."

"Куріє" — Женева, з 29. 1. 1948.

...Заля Реформасіон, звичайно холодна. Якби перемінилася від присутности сорока співаків. Від перших хвилин полонили нас співаки в свій світ..."

"Журналь де Монтре" з 24. 1. 1948.

...Голоси цих людей школені безуслівно, нічого в мистецтві нема гарного, що не було би наслідком основної праці. Голоси цих співаків звучать природньо важко, могутньо, широко й багато... Дириґентові треба признати незрівняні властивості відчуття уміння суґерувати й оживляти..."

"Sautis" — Швайцарія, Но. 62, 3 серпня 1948.

...концертувала співоча еліта. Від початку до самого кінця авдиторія не могла вийти з дива — так була захоплена. Дириґував проф. Туркевич зі спокоєм стоїка при найменшому поруху. з рефреном "О краю батьків моїх, як далеко ти є"... звучав так високо, виконаний з вложенням до нього душі цих співаків без вітчини, що полонив серця всіх слухачів... а в Брамса "Віґенлід", хор осягнув пункту такого високого степення при відданні душі й інтимности так, як поет це відчув..."

Бослєр Нахріхтен", Басель, Швайцарія, Но. 491, 17. XI., 1948.

...Краса, вирівнання, чуття, сила звуку — це що було в концерті хору "Ватра", було чимсь рідкісним знаменитим — і це лише в виконанні 32-х співаків. Вони показали могучі, природні голоси, якими проводив — незначними рухами професор Лев Туркевич, колишній дириґент опери у Львові... В додатку все це найвищої прецизії та драматичної пробоєвої сили, з вітальністю, яка невимовно безмежно приковує...

"Аппенцеллєр Цайтунґ" — Герізон, Но. 169 з 22. 7. 1947.

...Цілий концерт був пережиттям. Слова "Ватра" належить

перекласти на "Вогонь" — саме далося завважити вогонь святого одушевлення для співу, який проявлявся у всіх композиціях, які довелося нам почути... Музичний директор Лев Туркевич є таким керівником хору, який вміє по-мистецьки видобути найкращі нюанси в укладі тонів. Нагадувало гарно настроєні орґани, на яких грав глибокочутливий мистець..."

Д-р Василь Витвицький.

...Про Покійного Л. Туркевича я завжди був дуже високої думки. Він був людиною, у праці якої виявлялася велика музична культура. Те, що він у короткому часі зорганізував і доконав на терені Львівського Оперного Театру, було незвичайне. Як дириґент, він — на мою думку, перевищив не одного з тих, що стоять на постах дириґентів столичних оперових театрів, не виключаючи й Метрополітальної Опери...

...Минуло багато років. А тим часом пожовкли вже листки захоплених чужинецьких рецензій, яких подано тільки малу частину про виступи, а головно про виступи "Ватри", зблідли й листки з подяками від визначних особистостей того часу. І коли переглянемо архів "Ватри", який вповні зберігся досі, то мимоволі огортає жаль, що це надзвичайно цінне явище в історії українського мистецтва, припаде пилом забуття. А проте хор "Ватра", в роках 1946 — 1949, віддав нам неоцінені заслуги і то не тільки на мистецькій арені, але ще більше в суспільно-політичній ділянці. Бо впродовж нашої історії, ледве чи яка інша мистецька одиниця серед таких прикрих і несприятливих обставин, на чужому терені здобула собі, — а тим самим і також нам, українській спільноті, — стільки успіхів, признань, симпатій, а то й захоплень серед чужинців, як "Ватра", чого доказом є чудові рецензії.

Можемо ясно собі усвідомити, що значить українська пісня, виконана добрим хором, під рукою непересічної міри дириґента.

Тож ми можемо й повинні бути горді з тих наших культурних надбань. Та ми дійсно дуже часто самі не здаємо собі справи з нашого духового та культурного багатства, а ще частіше не вміємо його вповні використати, як використав наш незабутній, незаступимий на чужині дириґент, професор Лев Туркевич.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЛЕВ ТУРКЕВИЧ У СПОМИНАХ ДРУЗІВ

І. В. Бодревич*)

БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ В'ЯЗЕНЬ

Зчаста ми стрічалися з проф. Туркевичем. Не лише "урядово" в справах "Втари", але, ще більше — приватно. Часто проф. Туркевич був гостем у моїй таборовій кімнаті, в таборі Форкльостер, в Бреґенц.

Був скромний, дуже скромний у житті, а може навіть заскромний. Не любив говорити про себе, чи хвалитися коли-небудь своїми досягненнями. А вже особливо не любив згадувати про його арештування большевиками, — а в висліді його запроторення до табору "Смерш" в Брук а/Ляйта. Як сам про це говорив, навіть з родиною про це не хотів багато говорити — та повертати до прикрих споминів. Казав — "от, знаєте — хай це забудеться наче кошмарний сон".

Коли я мимо всього налягав, як "збирач" всіх матеріялів і обіцяв про це не згадувати, щойно тоді піддався намовам та розказав мені про цю сумну, прикру подію, тимбільше, що ми обидва переживали прикрі "віденські часи", а мені самому, дослівно на волосок удалося уникнути долі в цьому славетному "Смерш".

Арештували його большевики у Відні, в навечеря Різдвяних Свят 1945 року, де він враз з родиною проживав у англійській зоні.

Змісця перевезли його до головної большевицької комендантури на Беляріоштрассе, у Відні.

Большевицька адміністрація не відзначається особлившою чемністю у відношенні до сторін, уважаючи ординарність та брутальність за свій большевицький "Бон-тон". Особливо знані з тих прикмет, були члени військової комендантури з червоними пагонами — а фактично замасковані НКВД-исти. Тому й нічого доброго не було професорові від них очікувати. Вони вирішили коротко — що він "совєтський гражданін і должен уєжджать на родіну".

---

*) Ці рядки записані автором на основі переповідження проф. Львом Туркевичем, про його побут у большевицькому таборі "Смерти" в Брук а/Ляйта з перспективами на Сибір.

В Брук а/Ляйта був саме ніби т. зв. репатріяційний табір чи радше інвестиґаційний пункт для виелімінування найбільш большевикам небезпечного елементу, де й на місці відбувалися екзекуції "виелімінованих", подібно, як в другому пункті в Австрії — "Мельк".

До таких саме зачисляли вони й проф. Туркевича й тому по короткому переслуханні в командантурі, перевезли його до згаданого табору в Брук а/Ляйта.

А в міжчасі хвиля арештів, головно українського елементу, пішла масово по цілому Відні — без огляду на зони а теж і в околиці. Тому в Брук а/Ляйта большевики нагромадили масу людей.

Зима була тоді доволі гостра й сніжна. Большевицька обслуга, чи радше НКВД-исти в таборі "Смерш" — нудьгували. Хотіли розваг, бо звичайне полювання на австрійські жінки — вже їх не вдовольняло. Вони хотіли щось з мистецтва,... а тим більше, що тоді саме — по наказу, ще тоді живучого Сталіна, випало большевицьке свято Армії. Тому й вони хотіли відповідно віддати данину Сталінові, а може, як тоді професор згадував — й декомусь з їхніх погибших товаришів зброї.

Коли отже пізнали, що мають у себе непересічної міри — дириґента опери, наказали проф. Туркевичеві вибрати з поміж в'язнів тих, які мають голоси, та зорганізувати хор, автім особливий твір на це їхнє "свято".

Ні партитур, ні нотного матеріялу, ні навіть тексту пісень не було. Одиноке, очевидно комусь з австрійців зрабований — розбитий фортепіян.

А в міжчасі в професора всеж таки була надія, бо хто ж її немає, навіть в найбільш безвиглядних хвилинах, що він вирветься з цього пекла й повернеться до родини й дітей. Не думав тоді так про себе, як радше про свої діти. І мучило його, що може вже їх більше не побачить.

Щось бунтувалося в ньому, щось — неначе в птиці, яку з волі — запроторено в клітку, коли вона в своїй безпомічности, в своїй безрадності б'є крилами в ґрати клітки. Тому постановив діяти на проволоку.

Зорганізував чоловічий хор. Добрий був. Все, що співали — все було відтворене з пам'яти.

Як сам опісля згадував, а не любив чванитися — сказав ці слова: "Тоді мені саме вдалося створити — на пів-ґеніяльну річ — на це большевицьке свято армії, хоч з текстом-словами заподаними ними."

Хто знав порфесора Туркевича, його талант, музичний розмах, вірив в це, що він дійсно скомпонував не "на пів-ґеніяльний" але справді ґеніяльний твір — хоч і не для свого народу,

лише його поневолювачів, а ще до цього в тюремних умовинах.

Чиж це не іронія долі? не лише одиниці але й більшости цілого українського народу?

Тим часом справу звільнення проф. Туркевича видвигали на засіданні "чотирьох" в аліянтській Комісії Відня.

Большевики мусіли уступитися зі своїм нехтуванням та ломанням міжнародніх законів, та притиснені англійським комендантом Відня, по близько місячному перебуванні — випустили проф. Туркевича з тюрми в таборі "Смерш" в Брук а/Ляйта.

Коли вже в зимі, в часі великих снігів і морозів, які там в цей час при кінці січня бувають — проф. Туркевич опинився поза дротами табору "Смерш" та дослівно тільки поза брамою табору, позбавлений всяких середників транспорту в повороті до Відня. Одне, що дістав "на дорогу" від них, це пересторогу — "молчать" про все що чув і бачив в таборі "Смерш".

Тому до Відня, віддаль яких понад 30 км. (кілометрів), прийшлось йому відбути велику частину дороги пішки, серед глибоких снігів, морозу та вітру.

Не жаль за табором — о ні!, але, як згадував — жалів за цим твором, який тоді так геніяльно скомпонував в таких жахливих умовинах, а який можна було б достосувати до наших українських умовин.

А змоги відтворити тієї речі не було, коли негайно по врятуванні з табору "Смерш" — знову ж завдяки англійцям, удалось йому втекти з Відня до англійської зони Австрії до Філлях, в Каринтії.

Не до компонування було тоді проф. Туркевичеві, коли йшлося про фізичне збереження, про життя людини двадцятого століття, за якою мов за дикою звіриною вганяли мисливі.

Опісля в таборі Ст. Мартін у Філлях, як сам згадував, жив на клунках— чи опісля знову опинившися в таборі Форкльостер у Бреґенц — і дальше в таких самих умовах. — Чи відповідні вони були до мистецької творчости? І то так трьох з половиною років.

І коли вже в тих, ніби вільних умовинах, передумував над тим усім, то вже не вдалося йому повернути до цеї загубленої композиції, і ще, як і сам говорив — не хотів вертатись до тих часів, згадка яка викликувала у нього дрож — коли ставали перед очі хвилини з його безвихіднього положення в таборі "Смерш".

"ВАТРА" НА ВЕСЕЛО

Так вже само життя заряджує, що всі не однакові. І в біблії читаємо, що Бог не всіх однаково обдарив — один дістав п'ять талантів, другий два, а третій тільки один.

От наш професор Туркевич дістав не п'ять — а може й двадцять талантів, таке в нього чутливе вухо, що на пробах завжди чує кожний голос окремо.

А там, до першого тенора... Саґатий вниз! Шумський вгору!

А в житті цих обидвох так і було — Саґатий жив на високому "Більдштайн" в Альпах, десь на горі близько неба так і інклінував туди, Шумському довелось проживати в Дорнбірні на долині у підніжжі Альп — так і тримався більш низів. Тому й зауваження професора дотично обидвох так і були на місці, як казали в "Ватрі" — як пальцем в решето.

Мимо всіх щоденних турбот, які могли бути в таборі такому, як Форкльостер у Бреґенц, де засіла "Ватра" — де не було ні УНРИ ні ІРО. Як колись в ляльковім театрі у Львові співали: "нема в нас ні УНДА ні Парляменту", — гумор не покидав громади. Може й дехто був би назвав його — шибеничний гумор, з німецька: "Ґальґенгумор", але він був — і це не поганий.

А таким, мимо всіх щоденних турбот, сівачем цього гумору, був баритон Мирослав Мельничук, як його назвали предсідником хорової більшости т. зв. оптимістів, який же до всіх хорово-життєвих проблем, підходив з гумористичної точки погляду, завжди усміхнений. Це ж його філософія життя.

Предсідником меншеневої групи, т. зв. песимістичної, був другий бас Клим Багницький, завжди поважний та понурий.

Також і нова ера т. зв. "ера Ватри на весело", почалася від них обох, яких доля не розлучила в різних ненадто рожевих хвилях хорової діяльности в скитальчих умовах.

Кульмінаційним пунктом того, це був концерт, в дні 30-го травня 1947 р. в Аффенбурґ, у Німеччині, в залі "Драй Кеніґе".

Хор проспівав вже пів концерту. Велика перерва. Цей те, другий знову щось інше — Багницький похмурий, як завжди — якось завважив, що співати — співаємо, але нічого за це не маємо! У додатку й сил до співу із-за таких умов нема, коли не горло — але шлунок співає.

У складі хору є лікар — хоч ветеринарний, але лікар — це баритон Мельничук. Паде команда з його уст: Багницький — роздягайтеся, негайно вас збадаю!

Збадав, обстукав, хоч і Багницький не роздягався — і випало рішення: доктора, очевидно ветеринаря — "коротке" одне слово: — дорізати!

Сальва сміху залила позакулісся, що чути було аж на залю.

Хтось з друзів-співаків, може котрий з параґрафників, бо було їх у "Ватрі" досить — задецидував: До апробати до професора Туркевича, якому, як членові Ради Безпеки в Об'єднаних Націях прислугує право "вета" — й може спротивитися цьому рішенню!

Друга, ще більша сальва сміху бухнула — а що час минув, усі таки сміючись пішли на сцену докінчувати концерт, не чекаючи на рішення професора.

Не диво, з таким веселим настроєм співали й так захопили публіку, що бомбардували хор оплесками так довго, поки не вимогли п'ять чи шість наддатків.

"МОЙСЕЙ, ПРОМЕТЕЙ, ГАМАЗЕЙ... А ДЕСЬ ПОТІМ і ФАРИСЕЙ".

або три історичні постаті, що вивели Ватру з дому неволі... на широкий овид.

Судьба одиниць, організацій та цілих народів зчаста подібна до себе. Нераз доводиться довженько ждати на пригожу хвилю в житті — на щастя, яке в слушний момент треба схопити в руки — й його скапіталізувати. Так і Ватра ждала, ждала, як дівчина парубонька. І, як історія Ватри говорить — діждалася.

Прийшов день, прийшля хвиля, коли Провидіння післало Ватрі їх провідників, які мали її вивести через пустиню ДП-івських злиднів, з безладдя, з безхліб'я — до обіцяної землі... в концертове турне.

Хоч не зовсім так, як було в біблії — але, все ж таки прийшов спочатку "Мойсей" — і це в особі першого адміністратора хору інженера Батицького, який узявши на себе обов'язки "Мойсея" — поїхав організувати концерти в Німеччині. Але тому, що це не часи Мойсея, але поступу двадцятого століття, так "Мойсей" - Батицький користав з удогіднень XX-століття, а це з помочі т. зв. внутрішнього адміністратора Тараса Павлюка, якому в долі припало організувати квартири, обіди, вечері і словом, усякі треби, які не душі — а тілу потрібні.

А не дай Боже, коли в тих невідрадних умовах повоєнних часів знищеної Европи, перерваних шляхів і т. п. безконечного числа клопотів, внутрішний адміністратор не міг вив'язатися якслід із своїх обов'язків. Що тоді діялось..?!

Близько пів сотні мужчин — мов орли клювали його. Чому він, що дбає про фізичний корм, нічліги, та врешті про ку-

сок сухого хліба для життя голодним шлункам співаків, не постарав на час обіду, нічлігу..?

Чому мусимо йти пішки? — Чому авта не постарано..? і т. п., і т. п.

Кожний з орлів-співаків із своїми жалями.

Клюють і клюють, як в Шевченковім Кавказі — орли Прометея, хоч клюють, та не вип'ють цілющої крови!

Отож — чому ж за гумористичною традицією не назвати його "Прометеєм!" Тож і дістав це ім'я. Це вже другий з трійці. —

А третий найголовніший — творець духового корму музичного нектару, це "Гамазей" — чому? "Гамазей" — І хто це? — І хто ж, як не професор Лев Туркевич, який удостоївся тієї назви від свого нерозлучного друга — та партнера бріджово-покерового клюбу, мґра Володимира Білинського.

Ні! Не сарказм у цьому слові. Ні! не образа в цьому слові, але великий вираз співчуття, для такого музичного велетня, яким був професор Туркевич. Тому, що навіть найбільш трагічні моменти — все бралося на весело, ніколи не втрачалося надії, все вірилося в хвилю перелому та кінцевого успіху — так і тут тяжке, ні, не можливе, але жахливе економічне положення хору й його музичного провідника — бралося на весело. Не один був радий помогти, але самий був в такому положенні, в якому не міг був помогти, бо й він самий потребував помочі. І як насувалися самі на думку слова велетнів християнського духа, які, як святці часто говорили — "не хочемо бути багатими, але, як прикро бути бідними, коли не можна помогти тим, для кого хотілося б.

І тому тією філософією керовані автори назви "Гамазей" обдарували свого професора гумором, бо більш нічого не мали.

А що ж це є "Гамазей"? Заверніть годинник назад, підіть до таборової їдальні Форкльостер, де відбуваються проби хору Ватра.

Професор Туркевич без піджака — вчить, школить, показує, пояснює, пріє — а час минає, година, дві а часто й шість або й більше, без перерви. Він і співаки втомлені — харчів нема. Нема чим голоду заспокоїти, отже одиноке, що цей чорний хліб, пісний, якого заощадив зі сніданку, десь там в кишенях в професора укритий.

Вчить, дириґує, в міжчасі ущепне кусочок, тай жує. Хористи вправляють — дивляться, а в гурті сорок чи п'ятдесять людей, завжди хтось з бистротою спостерігає, а потім між собою. О, професор жує, другий поправляє — їсть, "гамає". Но а вже

в іменнику від воляпічного "гамати" — в сполуці з попередніми, вийшло "Гамазей". І так залишилося. Гумористичний псевдонім професора — "Гамазей".

І ці три, це історичні провідники Ватри, проте не два перші, ні Мойсей, ні Прометей, а тільки Гамазей вивів "Ватру" з ДІ-вського дому неволі на вершини слави — до "Шепфунг" Гайдн-а, IX-ої Симфонії Бетховена, до Моцартеум, до Німеччини й до Швайцарії.

...А на дорозі до його слави в міжчасі був появився ще один для ритму, а це Фарисей, про якого вже ватрівська хроніка лише анонімно згадує, бо його зусилля були за слабі, за незначні, щоб стримати "Ватрівського вершника" в його розгоні через полум'я до слави.

ЩАСЛИВА ТРИНАДЦЯТКА

В австрійських Альпах, вже перша половина березня дає деякі познаки весни. Сонце сильніше пригріває. Кожного дня більше снігу топиться в горах, а у підніжжі їх більш як усюди а вслід за ним більше болота, особливо на дорогах, де воно не надто добре вимощене камінням.

Тому, коли ставали довші дні, а з ними й ближчі соняшні проміння — "Ватра" пробудившися із зимового сну й безустанних проб — вирушила в дорогу.

Це Шевченківський місяць. Так і цей березень 1947 р., почала "Ватра" академією у часть Шевченка, в Іннсбрук і своїм коштом, доставила туди біля сорока співаків.

Проте з самого патріотизму, сорок родин згуртованих у "Ватрі" не могли удержати себе при житті. Тому й треба було співати на своїх власних концертах.

Так і почали... 9-го в Цель ам Зее, а тому, що це неділя, як же кромі концерту, ще не звеличати своїм співом нашої рідної української Служби Божої? Вечором концерт. II-го концерт, в одному українському таборі, 12-го, в другому українському таборі.

Ну, а 13-го вже недалеко, бо в "Гельбруннер Казерне", в таборі. І хто ж це міг передбачити, як також міг знати, що "Гельбруннер Казерне" це не те саме, що Гельбрунн.

Співаючи попередніх днів у Зальцбурґу — так і всі умовилися, що другого дня 13-го березня, год. 20-та точно — всі мають бути в Гельбруннер Казерне. — Отже й добре — умовились.

І цього 13-го — позбиралися усі в Гельбруннер Казерне, кромі двох нерозривних друзів: проф. Туркевича та голови

Управи, мґр. В. Білинського. Вони обидва, кромі цього, що добре знаються на музиці, теж не гірші бриджисти.

"Влодзьо" ніколи не виспаний, а професор ніколи не спішиться і як обидва разом — завжди мають час.

Так і цим разом. Навіщо передчасно спішитися, як ще останнього бриджового робра не закінчили. Але коли день кінчався — "час година упливала...", треба з болем серця перервати робра та думати, як би то дістатися на умовлене місце концерту, а ще в додатку по розмоклім болотнистім ґрунті Зальцбурґа.

І от лихий поплутав..., як опісля професор висказувався: "немов козака в степу, блуд чіпився". От оба й вирушили до цього нещасного Гельбруннер Казерне.

Обидва не дуже то добре знають Зальцбурґ, тому й прийшлось розвідувати в людей. Так і питали. От коби то знаття... так були б і питали за цими нещасними Гельбруннер Казерне. А вони питали попросту за Гельбрунном. Бо коли ж Гельбруннер Казерне лежить от майже в Зальцбурґу, яких кілька перестанків від їхнього бриджового пункту — то сам Гельбрунн — сільце, лежить яких кілька кілометрів за Зальцбурґом.

І що ж тут багато застановлятися. Всіли до залізнички — та їдуть... та й їдуть... і їдуть... Вже щось і їм самим підозріло стає, що задовго та їзда триває — розпитують в кондуктора — а цей їм. "Та ж ви панове їдете до Гельбруну села — а Гельбруннер Казерне, це в місті".

От і маєш! Що робити? — Їдуть до кінцевої станції, а звідти — "давай назад", та як? Коли тут поле, вечір — ні душі живої, ні підвод — люксусу, щось в роді "тексі". Одинокі власні ноги можуть виручити. Так і довірили їм — та завертай назад до Зальцбурґа, бродячи по розмоклім, нічим не гіршим від українського болота...

А в міжчасі, час, година упливає... (як "Ватра" співала в страшнім суді..").

Хор в "Гельбруннер Казерне" в таборі, на кону. Заля битком набита. Усі співаки в комплекті, кромі "Влодзя" та професора.

Що ж робити? Чекають! Припущення... Мінута, дві — напевно прийдуть. Але, то вже доброї пів години, й їх нема тай нема.

Публіка нетерпеливиться. Плеще, тупає, навіть свище — й це американці з УНР-и чи якогось іншого Червоного Хреста, (мабуть такий в них звичай, чи нетерпеливости — чи вияву одушевлення — не розбереш). Атака з залі на хор наступає. Куртина закриває від публіки, що діється на сцені. А там не весело. Дириґента нема.

Всі рада в раду, що робити. Багницький, предсідник песимістичної групи, схопився за голову, вириває з неї рештки волосся, скандуючи з патосом: "Панове біда — буде скандал! Заля випродана, а концерту не буде!"

Якось непередбачено, щоб в наглих випадках, хтось заступав професора. Тому й прикра ситуація сьогодні.

Падуть пропозиції — Садовський дириґуй! О ні, не я, за це велика відповідальність перед концертом в "Моцартеум".

Хто ж тоді? Будемо самі співати, а Проценко нехай дириґує!

Цей, почувши рішення — побілів, страхом його обвіяло. Як без проби вами дирґувати? О, ні! — Дальше сліпий кут — "а час, година дальше упливає..."

Нагло, коли вже в яких три чверти години уплинуло, ситуацію рятує професор Юрійчук, людина рішуча — військова. Хоч теж не проводив проби з хором — рішений дириґувати. Коротко — дає наказ: "Ви слухайте мене, як подам тон, чи вище чи нижче, байдуже — так і співайте в тоні!"

Куртина врешті для знетерпеливленої публіки піднімається. На сцену виступає в шараварах проф. Юрійчук.

Тут знову біда. Нема камертона, бо такої речі, як камертон — в Ватрі не уживалося — коли її дириґент, проф. Туркевич мав абсолютний слух. Не годен подати тону. Передумує в пам'яті. Сам співає низовим голосом, другим басом. Так басам ще подав би тон, проте, як тенорам?

По військовому виходить зі ситуації в цей спосіб, що свистом роздає голоси. Концерт починається, програма йде. Дириґент вичерпує легші пісні, одна за другою. Публіка нічого не помічає. Поводиться нормально. Гучні оплески — ознакою вдоволення. Відспівано вже більш половини концерту.

Велика перерва. Треба братися до тяжчого репертуару з німецькими піснями включно. Це вже й на вояка-дириґента, чи радше дириґента-вояка, починає виступати піт на чоло, коли тут, як в мітольогічнім "деус екс махіна" з'являється — маршуючи через залю, проф. Туркевич, супроводжений своїм невідступним "адютантом" В. Білинським.

Обидва оболочені по коліна. Влодьо ще встиг десь за кулісами переодягнутися в стрій, а професор — таки оболочений, прямо на сцену.

Співаки відсапнули. Заступник дириґента витер піт з чола а публіка шаліла, вслухана в спів хору. Таки може й не звертала уваги на заболочені черевики та штани аж до колін у професора, а може це й було, ще більшим поштовхом для публіки, признанням для дириґента за його жертвенність, коли пісня за піснею, збільшилася буря оплесків, яка остаточно переміни-

лася в спонтанний вияв радости у всіх учасників цього концерту. Успіх, якого ніхто не сподівався.

І це був 13-ий березня. Не ворожив він зразу нічого доброго, кілька комплікацій він приніс, а як щасливо все закінчилося. Значить — тринадцятка не є така нещаслива, якби це виглядало, або краще — згідно з нашою мудрістю "не такий дідько страшний, як його малюють"... Хіба лиш одне й це не знати — чи це нещасливе, що від цього дня, сьогоднішнього дириґента проф. Юрійчука, передразнюючи, називають "свистуном", в алюзії до цього, що свищучи — роздає голоси співакам. Проте, це у його збуджувало хіба лише почуття гордости за врятування престижу "Ватри", та решток чуприни Клима Багницького.

"ВАТРІВСЬКА КУРКА" АБО "ОБІЙШЛОСЬ БЕЗ ПРОЦЕСУ"

"Ватра" чи радше "Ватрівці" люблять процесуватися. Саме з процесу "Ватра" і зродилася. Якось судьба так поплутала, що обсіли її збільша юристи, а то й судовий персонал.

От голова хорової Управи, старий передвоєнний процесовець, мґр. Володимир Білинський, дальше "iuris" спец мґр. Олесь Куціль, старий судовий "табулярник", це старий ватрівський співак а то Клим Багницький, чи знову місто-голова Управи мґр. Володимир Баран, та душею й тілом Ватрі вірний Василь Надраґа, не вчисляючи вже винуватця існування "Ватри" мґр. Івана Бодревича — предсідника процесового трибуналу в процесі між членами теперішньої "Ватри", тоді ще "Думки" — а колишнім їхнім дириґентом Струком.

Не дивно, що при такій чесній параграфській компанії, мусить віяти деяким параграфським духом і по цілій "Ватрі".

Так і цим разом грозив процес.

29 березня 1947. — "Ватра" так, як старинний Цезар — приїхала в Зальцбурґ до "Моцартеум", заспівали, здобули побіду, та збирались вертатися в свої місця. Найгірше це, чи співаючи, чи танцюючи в коломийці, спровокували так публіку, що ця не плескала а стріляла з долонь, викликуючи так, як хор "оркестральні ефекти", так і вони "бомбардувальні ефекти".

І яка ж доля — одним ласкава, а другим лукава. Публіка шаліла, раділа вдоволена, хор тріюмфував, професор Туркевич, як один з хористів висловився "розкрохмалений". Виглядало б, що всі вдоволені.

Та не так сталося з хоровим "Прометеєм" — адміністратор Павлюк, як адміністратор. Чому мав би бути десь там на залі! Стояв собі спокійно — преспокійно за кулісами, а там двері —

ходять і сюди й туди, в дві сторони. Чому ж йому не найкраще обсервувати й хор і професора, но й залю з публікою, якраз крізь шпару в цих дверях?

І все було б гаразд, як би не ця публіка, як би не це оплескування, а прямо бомбардування. І хто ж би це подумав? Скільки там було пар рук в кожному розі заля була не повна а повніська і як публіка почала плескати по цій нещасній "коломийці", то счинила такий наглий стріл з оплесків, що аж нагадали летунський налет, а цей гураґан оплесків спричинив такий сильний, уживаючи недавного воєнного терміну — "люфтдрук", що цей наглий тиск повітр'я, спричинений гураґанними оплесками — з раптовою силою відтрутив двері за кулісами, за якими саме стояв собі преспокійно ватрівський Прометей, а тепер "Кріґсферзегоб" воєнно-потерпівший, Павлюк. Нагло зрушені двері з такою силою вдарили нещасного "Прометея" по голові та носі, що не тільки свічки в очах засвітилися, але й усі святі йому привиділися. А на чоло вибіг таки змісця здоровенний "ґудз", а його самого мало що з ніг не звалило.

І яке враження міг мати з цього концерту? Перше, це враження болю, трохи злости, а опісля трохи гумору — особливо коли професор Туркевич захоплений успіхом — біжить якраз до адміністратора Павлюка, дякує йому за добре заадміністрування концерту та радіючи успіхом, таки при всіх з ним розціловується на сцені.

Ватрівські гумористи приглядаються цій сцені, та гостріші на язик: "Глядіть, як Гамазей цілується з Прометеєм, з вдячности, що цей для нього з Олімпу вогонь".

Загальна веселість так і дала Прометеєві забути за його віднесені пошкодження. Спочатку він думав внести позов до суду за свого ґудза, тільки не знав на кого — і каже професорові: "хіба випадало б на вас, що так добре вивчили хор і так добре ним дириґували, а може тільки на сам хор, що так добре співав, але це вже друзі та як з ними в суд? — А може на публіку, що так бомбардувала, що аж ці кляті двері зрушила. А може врешті на ті кляті вагадлові двері...

Думав, думав, так і відложив справу, бо всі були упоєні успіхами сьогоднішного вечора, а крім цього ще й публіка була пошкоджена, бо як опісля багато з них жалувалося, що так били браво, що аж декому й руки попухли, а іншим аж ручні годинники з рук позлітали.

Так і лишився бідний пошкодований "Прометей" — без процесу, хіба, що сам опісля до себе мимрав: От, що за клята доля, від неї не втечеш. Перейшов усі фронти — аж під Сталінградом був і звідси вернувсь. Перейшов цілу облогу Відня, з його бомбардуванням тисячі американських літаків. Утікав від

"товаришів" з Відня аж до Форальберґу — по це, щоб адмініструючи концерт "Ватри" в Моцартеум — і аж тут мене збомбардували.

Що ж? І таке буває. Ну, ну, але все ж таки прийшлося бідоласі з ґудзом на чолі, виїжджати з Зальцбурґа і це славетною австрійською залізницею, несповна два роки по закінченні грізної другої світової війни.

2

Це не поїзди, а інваліди з порозбиваними вікнами, бо ще не було тоді досить скла, щоб усі воєнні пошкодження понаправляти. Вагонів обмаль, пасажирів багато. І так роз'їжджалися "Ватрівці" "домів", до "своїх таборів", до "своїх бараків", а з ними пошкодований "Прометей" Ватри. Хоч тут щастя йому дописало. Пощастило десь втарабанитися раніше на якесь можливе, ліпше місце, та ніби сидів. Інші завидували, примістившися як оселедці, де хто міг — один стояв на одній нозі, немов бузьок, бо на підлозі безліч клунків. Знову дехто примістився в найкращій частині вагону, бо в "сепаратці" і то з комфортом, проте потрібній і для інших цілей пасажирам.

Вже всі якось в комплекті. Є й альтруїсти, які згідні відступити "люксусове" зарезервоване місце професорові Туркевичеві. Вже — тільки виїздити, але професора, як звичайно — так як і його "адютанта" Влодзя тай нема, тай нема. Завжди останній.

Врешті й він добився до вагону, саме без адютанта, заваленого "сардинками". О, ні, ватрівцями та ватрівськими пасажирами. Трохи засапаний, як звичайно, бо поспішав, але обличчя веселе, веселе — аж сіяє. Так і відразу падуть питання в його сторону: "Професор, ви припізнились, але ви й вдоволені, але... але... чого ж то так пізно прибули на двірець? Певно хтось з любителів музики перехопив вас по дорозі..?"

— Я, це не те, я припізнився, — бо знаєте, прямо тому, бо робив купецьку трансакцію".

Всі нишком на себе поглянули — професор і купецьку трансакцію... Дехто зі страхом подумав, а може професор проміняв когось зі співаків, за "щось там", но або може ноти виміняв за "щось там", бо найкраща валюта те "щось" — це "умтауш" (виміна).

Проте це не було — ні це, ні те. — Професор зорганізував сьогодні в Зальцбурґу курку та віз зі собою домів, як найбільші воєнні трофеї, як здобич коло якої не вагався поставити свою прибічну сторожу в особі веселенького Толька Петлюха, ховаючи її перед заздрим оком музикальних Ватрівських шлунків, які подібно, як їх власники вміють теж промовляти тонами.

І було б обійшлося щасливо, без експльозії, якщо б не те, що подорозі професора скусило вступити до Ляндеку, чи за діловими справами, чи за бріджом, за яким вже так дуже стужився.

І все було б добре, — й не було б "історії з куркою", як би сюди був не над'їхав "адютант" Влодзьо Б., ще пізніше ніж професор, який ще таки більше від професора не спішився з виїздом з Зальцбурґу. Тому він і спізнив поїзд, яким всі їхали — та "доскакував" другим.

Ще й це не було б трагедією, якщо б "адютант" був їхав прямо в Фельдкірх, де мешкав — але то якась, вибачте "нечиста сила" спокусила його висісти також в Ляндеку. Чому саме тут висідав — от і не розчолопати.

А коли вже в Ляндеку, то не важко стрінутися з другом Професором, особливо коли, як злобні язики — говорили, вони тут визначили собі "бріджову пробу".

От і "адютант", коли б мовляв, коли б запитав — Професоре, як ваше здоров'я...? — а то відразу: "А ви пане професоре не привезли для мене курки?

Здається, що це перший раз у свойому житті, коли професор мав трему. "О ні! — не тоді, коли дириґував "Аїду", чи іншу "Тоску", але саме сьогодні. — Врешті професор здвигнув раменами — в душі перехрестився, подумавши — через яку, вибачте — нечисту силу він знає про мою курку?

Мнувся, мов абітурієнт при матурі: "Вибачте, але я... знаєте, теє... та я... так по знайомстві дістав одну курку за 80 шилінґів, та й це вдалося мені раз за цілу війну такий світлий інтерес зробити. Но... а тут — вибачте не було більше, та знаєте — то я... передав через Толька додому для дітей в Бреґенц...."

Діялог дальше триває: "Ну, а як ви могли закупити та проминути нагоду для мене, коли я мав вже замовлену?... Думає професор — біда з куркою. Раз хотів поласувати тай це не пощастило. Випадало б хіба справу за курку віддати до нашого "Ватрового" суду, щоб рішив, що з куркою зробити, як що вона опинилася в непокликаних руках, коли цей хтось, для когось через когось "зорганізував" курку, про яку передтим може пертрактував Влодзьо. Але цей хтось був так захоплений концертом, та його дириґентом, що в висліді кольосального успіху хору, вважав за відповідне, замість квітів — подякувати мистецькому керівникові "Ватри", в більш підхожий спосіб, питомій цій повоєнній добі, що по паскарським цінам відступив професорові курку, яку мав комусь іншому приобіцяну.

Коли курчана кріза не виглядала, щоб її розв'язати, тим більше, що курки вже не було під руками.

Професорові не лишилося ніщо інше, як оферта: "Знаєте що — поїдемо разом в Бреґенц, вступите до мене, будемо мати добрий обід".

Скінчили бриджове засідання в Ляндек — та приїхали повні надії в Бреґенц. І тут вже помогли їм в розв'язці тієї проблеми — як найтяжчого математичного рівняння. Хтось третій, а це рідня професора. З'їли курку, поки вони обидва нерозстайні друзі надумались приїхати з Ляндеку в Бреґенц.

Добре що ще лишилося — а це слина, яку обидва сіромахи мусіли проковтнути, похитуючи головами та зітхаючи сентиментально до уяви... як би то була смакувала курка, з якої тільки десь там на смітнику, лише кісточки залишилися.

Та що там курка, коли "Ватра" врятована, обійшлось без процесу. А це все, цей нещасний Зальцбурґ. Всі вийшли раді, проте всі пошкодовані. Прометей ватрівський з ґудзом на чолі, Влодзьо з гострими зубами на курку, Професор з добрим смаком, а найгірше публіка. Та собі догодила... оваціями.

Роман В. Придаткевич

СПОГАД ПРО ЛЬВА ТУРКЕВИЧА

Познайомився я з родиною о. Івана Туркевича, ще мабуть перед моїм переходом з Головної Академічної Гімназії до філії у Львові, шостої кляси "Б" в 1910 р. Філією називалась самостійна друга українська гімназія (щоб не дразнити польську вулицю фактом, що для українців існують у Львові аж дві середні школи. Нашим катехитом був о. І. Туркевич, тобто учителем релігії та історії Церкви. Будучи священиком, о. Туркевич був перш усього музикою і ми, музичні адепти подивляли його талант за клявіятурою, за певне грання просто з оркестрової партитури та імпровізування. Хоч він, мабуть не компонував, часто залюбки пояснював нам можливості оркестрової палети. Він любив оперу, й то особливо Дж. Верді, а зокрема його "Набуко" (Навуходоносор), з якої то опери нераз демонстрував нам цікаві пасажі.

Уже в перших тижнях знайомства, мене запрошено до музикального дому панства Туркевичів, так, як і інших молодих українських музик, — на пробу домашньої оркестри. Вони та старенький батько, о. мітрат Лев Туркевич, і досить численна сім'я жили в одному з більших мешкань Собору св. Юра. Сам господар грав на струнному басі, його дружина пані Софія на фортепіяні, Гнат Колцуняк на віолі, О. Букшований, що опісля був полковником УСС, грав на віолончелі, Роман Ставничий і О. Пежанський, також найстарша донечка Марійка на скрипці, хтось грав на флейті, а хтось на клярнеті, хто вже не пам'ятаю, а молодша донечка Стефа, й можливо часом на її місці Льонко, якщо я по багатьох літах всього не поплутав, на фісгармонії. У кожному разі ця домашня оркестра дому Туркевичів стала основою оркестри Музичного Інституту ім. М. Лисенка у Львові та гімназійної оркестри. Добре пам'ятаю, як на одному з гімназійних виступів оркестри, студентська публіка виготовила басові оркестри, о. Туркевичеві окликами "Біс бас!" спеціяльну овацію.

Після закінчення шостої кляси 1911 р. запросили мене панство Туркевичі на ціле літо до своєї літньої резиденції в Підмихайлівцях. Це була якась простора дідичівська садиба, двір,

при якому то маєткові була ще якась не надто велика кількість управної землі, з господарськими будинками Туркевичів. Посесор доставляв для їх дому всякі молочні та другі харчові продукти, які молодь та дорослі споживали із смаком зголоднілих міщухів. Двір був окружений чудовим плеканим парком та двома садами. Будова дому не тільки простора, але й гарна. Особливо гостинна кімната була на два поверхи висока і мала навіть дві чи три інтимні галерійки. Це була для камерного музикування і домашніх концертів ідеальна заля.

Центром пошани для нас молодих підростків, молоді та кількоро дітей, а навіть серед дорослих, був старенький о. мітрат. Я незвичайно любив його ласкаві слова, звернені до мене. Любив цей добрий дідусь нюхати табаку й залюбки нею нас молодих угощав. Щоб його не обидити, ми всі брали табаку в пальці й хитренько висипали на підлогу. Після того ми безсоромно, в театральний спосіб чхали й здавалося, що мали з того добру забаву. Жила в них того літа також якась дуже мила родичка, а також близька для Туркевичів, якась старша пані, яку всі називали "цьоцею". Вона недочувала й ми всі підростки дразнили її "кінською елегією". Це пішло з того, що коли я один раз виконував Елегію В. Ернста, та під час найбільш драматичної павзи, коли здавалось роздиралося серце — а ми всі тоді були невилікувально романтичні та сантиментальні — нараз, почули гробовий голос "цьоці" зі запитом: "а чи є в них коні?"

Бували у панства Туркевичів і приїздили часто з близьких та дальших сторін гості й пам'ятаю перебування дуже культурного священика о. Попеля з двома гарненькими донечками. Сусідські священики приїздили досить часто з своїми красунями-донечками й нераз до білого дня ми витанцьовували нашу молодечу енергію. Ми, музикальні танцюристи чергувалися, але так, що завжди в сальоні якась музика звучала.

Цілі дні проводили ми на забаві. Особливо популярною була гра в теніс. Звичайними моїми партнерками були обі старші Туркевичівні, Марійка та Стефа, і їх дуже мила кузинка панна Литвинівна. Нераз ми грали з Льонком, хоч різниця в літах була очевидна. Його сестричка Ірина вміла перешкоджати, защо один раз дісталося їй ракетою. Офіційним зайняттям Льонка було ставлення круглів, якщо він не відмовився від того. Можна було завважити, що Льонко любив обсервувати старших при грі в карти й визнавався він добре в грі преферанс. Це була потреба його вдачі, завжди щось вираховувати та калькулювати, а навіть рискувати.

Під час літніх вакацій 1912 і 1913 рр. я їздив до Підмихайлівець, але був гостем п-ва Кормошів в Турю, коло Турки. Ад-

вокат, чи, як тоді вживалося "меценас" Теофіль Кормош, що був братом пані Софії Туркевич, був відомий з того, що колись поміг співакові Модестові Менцінському в його початках карієри. Я завдячую також його вічливій помочі в мому виїзді після закінчення гімназії, на музичні студії до Музичної Академії у Відні.

До Туря приїздили що літа на короткий час п-во Туркевичі зі старшими донечками, та Льонка з ними мабуть не було. Були довший час Старосольські й Шухевичі, бо син Володимира Шухевича був судженим старшої Кормошівної, Ірини. Повернувши під осінь до Львова, бував я знову часто в домі Туркевичів, бо спеціяльно симпатизував з молодшою донечкою Стефою, яка була завжди поважною музиканткою-піяністкою, а тепер вона уходить чи не за найвизначнішу українську композиторку-жінку, модерністичного напрямку.

Льонко Туркевич був спершу піяністом, опісля почав учитися гри на віолончелі, в чому здобув гарні осяги. Живий його темперамент не дозволив йому постійно вправляти. Він любив тоді камерну музику й пам'ятаю, що брав участь, як піяніст у виконанні тріо Д-дур Мендельзона з Романом Криштальським — скрипалем, а хто був челістом, вже сьогодні не пригадую. Взагалі, Льонкові все йшло легко й швидко, тому так скоро виробився на досвідченого музику.

Приїхавши в літі 1914 р. з Відня до Львова, я відвідав п-во Туркевичів і бачився з Льонком. Частіше я зустрічався з З. Лиськом, з яким ми завжди мали багато спільного. З ним я переживав велетенський і імпозантний з'їзд у Львові, де він був, мабуть, в товаристві незабутнього учителя скрипки й мого вірного покровителя,, проф. Е. Перфецького. Пам'ятаю добре, що тоді застав нас, у Ворохті — вибух війни, і я перший раз в житті був в можливості допомогти декому грішми на поворот домів, а це тому, що одержав був стипендію для студій з австрійського міністерства освіти. Будучи під загрозою, що кожної хвилини можуть мене покликати до військової служби, я старався всіми силами добути якнайбільше знання, як не скрипкової гри, то творчої композиції, також, як головного предмету. І поступами, в композиції я також не був на жаль надто вдоволений, так само, як мої одноклясники Нестор Нижанківський і Артур Родзінський. У другому році студій в Академії музики на університеті, мене взяли, називалось "добровільно" до австрійського війська.

Зустрівся я з Льонком Туркевичем аж в січні 1922 р. Я щойно приїхав з дружиною кораблем через Трієст з України до Відня. Спершу ми застрягли у Відні в двотижневій кварантанні, де нас відвідав Нестор Нижанківський. В місті було дуже трудно за помешкання і з бідою ми найшли кімнату у вог-

кій пивниці в дуже щирих наших людей. Старшинську платню, наш уряд вже перестав виплачувати і я почав діставати якусь студентську підмогу, яку зараз втратив, тому, що мені було неможливо виступити на чайному студентському вечорі. Саме тоді, за рекомендацією Льонка, я прийняв працю, як скрипаль в кінотеатральному тріо. Праця починалася з ранку й тривала до півночі. Я розумів, що мушу за всяку ціну цей труд видержати, тому був вдоволеним. Однак я видержав всього три дні, бо мене звалила з ніг висока гарячка. Після нецілого тижня лікування, я з'явився знову до цієї самої праці. Видержав одначе всього два дні, бо був виснажений воєнними подіями, тому й подякував за працю. Вже в той час я наладнав переписку з моїми дорогими батьками, які вже перестали вірити, що я живу, бо мої листи впродовж двох років не доходили до них. Дружина погодилася виїхати з Відня до них, до Яворова. Вона продала біжутерію, і те вистачило на залізничий квиток.

З харчами було погано, а я відживлявся дуже неправильно, проте продовжував працю над занедбаною скрипкою. За рекомендацією Богдана Бережницького, я брав репертуар у молодого Гуґо Ґоттесмана. У Бережницьких я почував себе добре, бо відносились до мене вони з великою симпатією та поміччю, що було в ті важкі часи й для них не так легкою справою. У них я годинами вправляв на скрипці і то досить важким віолончелевим смиком, бо мій, єдиний у мене, зламався. Завдяки допомозі мого незабутнього вчителя Євгена Перфецького, я одержав запомогу, яку зложили наші львівські патріоти. Вони не тільки помагали матеріяльно, але й піддержували на дусі, як от Нестор Нижанківський і інші. Однак символом оптимізму й заохотою до праці та піддержки, був д-р Ярослав Селезінка, з яким в'язала мене приязнь ще з часів визвольних змагань, з Команди Третього Галицького Корпусу, в Стрию. Завдяки його зв'язкам, основано у Відні товариство для помочі українським музикам, під назвою Прихильників Української Музики, якого головою був Богдан Бережницький, заступником — Н. Нижанковський, і секретарем — незвичайно підприємчивий, молодий Краснопера.

В той час, ми дуже енергійно виучували тріо В. Барвінського, з Галею Левицькою — піяністкою, та Льонком Туркевичем, як челістом. Панна Левицька по-геройськи і в дійсно професійному дусі, приймала усі наші завваги, так відносно ансамблю, як і розуміння деталів твору. Програму першого концерту нашого товариства, ми розпочали колядками Барвінського з молоденькою співачкою, якої прізвища не пригадую, та з Льонком Туркевичем, як піяністом і моїм скрипковим "обліґато". Богдан Бережницький виконував віолончелеві Варіяції при

співучасті Нижанківського, а я виконав скрипковий концерт П. Чайківського в цілості, навіть без принятих скорочень.

Я харчувався в жидівській студентській харчівні, бо до університетської харчівні ненімців не приймали. Однак, кожний раз я стрічав Льонка, він вів мене зараз до якогось ресторану на обід. Один раз, він угостив мене аж трьома м'ясними стравами, які, здавалось — мене переголодженого не наситили. Поза тим, я задурював голод цигаретками, якими угощували друзі українці. І в цьому повоєнному часі 1922 році, тільки винятково хтось з моїх знайомих у Відні, мав на якийсь недовгий час забезпечене прохарчування.

Вкінці запропонували мені п-во Цецеліци, у яких жили Льонко та його сестра Стефа, за порадою обоїх молодих Туркевичів, щоб я до них спровадився. Мені дали до вжитку малу кімнату. Це була інтеліґентна віденська сім'я, в якої крузі було досить зацікавлення для музичних справ і вечорами ми проводили час на цікавій розмові.

Мене часто сердило те, що, як мені здавалось, — Льонко не надто прикладався до студій музики, однак я скоро побачив, що його спосіб "ловлення знання" був зовсім інший, ніж у других "смертельників". Він навіть сприймав музику зовсім інакше. Ми були один раз на Фавсті — Гектора Берліоза, у виконані віденських фільгармоніків, і хоч він був теж очарований зразковим виконанням, та признався мені, що йому дуже докучає і псує в приємності слухання музики, те, що він має абсолютний слух. Для його вуха, в найкращому виконанні, як ми вважали, звучить фальшиво та недотягнено. І дійсно, молодий Туркевич мав якийсь просто несамовитий, феноменальний слух. Він навіть міг сказати про якунебудь деревяну річ, яку ударено — яка це правдива нота, (яку вона видає). Льонко теж мав незвичайний орієнтаційний змисл. Мандруючи раз по вісімнадцятій окрузі міста, ми цілковито збились з напрямку й загубилися. В тій окрузі є багато резиденційних кварталів і не часто можна побачити людей на вулиці, щоб до них звернутися за поміччю. Однак, Льонко тим не журився, спинився, замкнув очі, обернувся в сторону, куди йому наказував інстинкт, і туди завернувши, ми за хвилину побачили, що ми є на добрій дорозі. Ці таланти, а також його власна свідомість того, що він дуже легко з'єднував собі прихильність людей і справляв добре враження — вже тоді піддало йому думку, щоб заінтересуватись дириґентурою. І справді, як це я сьогодні бачу, Льонко мав для цього звання всі дані. Він мав знання інструментів, читав з легкістю всяку партитуру, мав тонкий абсолютний слух, мав прикмети магнетичного, так сказати б "екстроверта", робив з легкістю товариські зв'язки, умів збагнути всяку справу зі всіх сторін безстороннім осудом, а найважливіше мав почут-

тя для фінансування так складного підприємства, якою є симфонічна оркестра, за якої існування, помимо всяких інтендантів та антрепренерів — відвічає вкінці кінців сам дириґент. І Льонко Туркевич був в додатку незвичайно мила й добра особа, якої товариство було завжди незвичайно підбадьорююче й позитивне. Можна було по Львові Туркевичеві вже давно сподіватись світлого майбутнього і мистецьких осягів в розвитку й пропаганді української музики.

У той час я нав'язав також переписку з своїм давнім тирольським приятелем музикою, який колись зорганізував для мене кілька самостійних концертів, з Освальдом Ґастайґером та його сердечною та широю матірю. Я вирішив, що спершу поїду до батьків, до Яворова, а після вакацій виберусь з дружиною на студії до Берліну, де зможу з Ґастайґером влаштовувати квартети. І уявляв я собі, що зможу за якусь частину фондів, давати по Галичині власні концерти.

Збилжалось літо, ставало у місті гаряче, я попрощався з усіма моїми приятелями, не знаючи, що багато з них вже ніколи більше в житті не побачу. Льонко відпровадив мене до залізниці і я виїхав до Галичини.

Після трагічного закінчення другої світової війни, прибула численна нова еміґрації до ЗДА і Канади. Приїхало багато моїх приятелів, товаришів шкільних часів і музиків різного калібру та шкіл. Майже пів століття географічного та ідейного віддалення, викликали великі різниці в нашому думанні та в нашому розумінні обставин. — І нараз , ми з Льонком неспоодівано зустрілись. Я приїхав з дальших сторін, аж із західного Кантакі до Чікаґо, з нагоди свого власного концерту. Довідавшись, що Льонко є в Чікаґо, я не жалував ніг, віднайшов приміщення, де Льонко Туркевич прослухував нові голоси й приймав зголошення відомих йому співаків, які були членами його европейського хору. Ми дуже обидва втішились, пригадували давні часи, і я зі своєї сторони старався Льонкові пояснити про спосіб "роблення" мистецької карієри, яка поправді вимагає добре ульокованих матеріяльних засобів. Цих засобів, можливо в Туркевича не було й прийшлося йому в Канаді працювати так, як на це дозволяли обставини.

Останній раз бачив я Льонка Туркевича під час мого власного концерту з нагоди й старанням Канадійського Наукового Товариства ім. Шевченка в залі УНО в Торонті.

Туркевич висловив мені тоді багато щирих компліментів і просив мене прислати йому мої оркестрові твори, щоб він міг з ними познайомитись. Очікуючи від нього ближчих листовних пояснень, я серед своїх численних зайнять та кореспонденцій, забув про Льонкове зацікавлення моїми творами, врешті я думав, що Льонко хотів бути просто для мене чемним.

Це була моя остання зустріч з Льонком. Із смертю його, ми втратили передчасно надзвичайно талановиту музичну силу, яка зараз тут на міжнародньому полі, мала нагоду після кількох літ досвіду злетіти у світовий Парнас музичного мистецтва, а тим самим бути корисним для пропаґанди української справи та культури. Нехай це все, чим жив Покійний Лев Туркевич, всі його труди, всі успіхи, вся його розумна ініціятива для пропаґанди української музики — буде для нас і для майбутніх поколінь конструктивно вказівкою, що ми мусимо бути в курсі світового поступу, а наша музика, ця мова без слів, яка вміє увійти в душу кожної чесної людини без різниці національности, хой відчинить брами для України та її доброго імені в крузі вільних народів.

Лев Лепкий

ЛЬОНЬО ТУРКЕВИЧ У МОЇХ СПОГАДАХ

Коли саме, при якій нагоді, пізнав я Льоня Туркевича, не можу пригадати. Мабуть декілька років після першої світової війни. Був я тоді в Ходорівщині, де батьки Льоня мали свою посілість у селі Підмихайлівцях — парцеляційний осередок зі старим дідичівським двором, закуплений дідом Льоня, крилошанином св. Юра. Двір був привітний, затишний, була в ньому і своєрідна атмосфера, нагадував у дечому наші приходства.

Попав я туди принагідно, як то кажуть, по дорозі, та застав ще й інших гостей, що після обідної сієсти музикували. Дім батьків Льоня був відомий із таких домашніх концертів; це так колись у давній Німеччині по домах плекали музику, що мало вплив не тільки на її популяризування, але й на творчість. У Львові в домі о. Туркевича, пароха св. П'ятниць, якщо бували гості, то звичайно не обійшлось без домашнього концертування. Теж різні львівські концерти відбувалися здебільша при допомозі родини Туркевичів, навіть проби робились у їх домі. Сестра Льоня виступала звичайно як солістка, друга сестра студіювала музикологію, а мати грала на фортепіяні, то ж не дивниця, що музикальність свою виніс Леоньо вже з дому.

Я мав змогу про цю музикальність переконатися саме тоді, як принагідний гість у Підмихайлівцях. Увійшовши в хату почув я музику й завернув від порога, не хотів бо музикуючим псувати настрою. За мною вибіг на веранду Льоньо, і зі своєю увічливою усмішкою, познайомлюючись, зазначив, що мене знає з бачення, як старшину Українських Січових Стрільців, але я був у вояцькому однострою, а це дещо зміняє...

Та в цей мент він, схопившися за вуха, з розпачливим криком: "Чельо, там касівник!" — кинувся до дверей кімнати, де грали. Що за музична вразливість! Ми говорили і він зачув помилку. Я подумав тоді: Можна по ньому багато надіятися...

Льоньо вийшов схвильований і ми пустилися стежкою в сторону парку, де інша партія гостей грала в теніс. Я думав, що Льоньо пристане до них та один з тенісістів підсміхнувся, мовляв, це не пара їм, бо Льоньо мистець у тому ділі наб'є

кожного. І це всі знали, що він не тільки музика, але й веде перед у різних грах та спортах.

З того часу я зустрічав Льоня при різних нагодах. Та зжився з ним і заприятелював у зв'язку з літературно-мистецькою сценкою "Співомовки", а що це була новість у тодішній дійсності, то мушу пояснити, як прийшло до цієї імпрези.

Був у Львові гурток, т. зв. "Богема", що відбував свої сходини по домах, які любили й гостей, і товариство зацікавлене мистецтвом. Що тижня по суботам гостив малярську братію у себе власник аптеки в Ринку, Михайло Терлецький. Там обговорювалось всякі "образотворчі" справи при виставному столі, або у великому сальоні, обвішаному картинами славних наших мистців. Були там великі полотна Труша, привезені з подорожі до Єгипту, були кращі праці Новаківського і Грищенка з Парижа, було й багато інших картин, що виглядало на справжню цінну збірку, бо аптекар Терлецький купував речі вартісні і любив платити добре. Наші мистці заходили до нього звичайно в потребі і він нікому не відмовив. Фінансував теж тижневик "Неділя" та різні інші видання. Заїздив до нього поет Олесь із Праги, часами й на довше перебування, і він опікувався ним, допомагав йому. Інші т. зв. "Богеми" хоч не бували у Терлецького, то сходились по каварнях головно в "Централці" і "Гостинниці". Там вже не було цього настрою, що у домі Терлецьких та ще й при ґітарі мистця Павла Ковжуна, з імпровізованим хором, а велись балачки про політичні справи чи на теми будня.

І в аптекаря Терлецького, і в каварні обговорювано, як звичайно, події з визвольної війни в зв'язку з тим, що не вдалося закріпити нашої державности. Всі приходили до висновку, що ми не мали своїх міст. Міста були тією колодою під ногами й багато завважили в цій невдачі, і тепер мусимо надробити занедбане, докладаючи всіх зусиль до освідомлення міста, як це робилося з нашими селами.

Але це українське місто має не лише гомоніти рідною мовою, але й дихати рідним духом, а для цього потрібна своєрідна атмосфера. Не вистане щороку декілька гостинних вистав українського театру, чи концертів Шевченка, але потрібно й легкого, духового корму, якого вимагає вулиця; їй бо приманливіші різні сценки ревю з легкою сатирою, чи пісеньки на злобу дня. Цього всього ми не маємо, користуємось чужим намулом. Треба призадуматися врешті як це зробити, щоб створити сценку легкого жанру, таку необхідну для міста.

Одного разу був я у "Гостинниці" в товаристві композиторів С. Людкевича і В. Барвінського та ред. Ф. Федорцева. При чорній каві ми вели балачку, в якій заторкнено й справу

сценки легкого жанру. Побивався за нею найбільше ред. Федорців. Людкевич і Барвінський мали деякі застереження, а саме недостачу авторів, виконавців, тощо. Хто буде писати тексти, компонувати музику, в нас немає для цього знавців, зокрема щодо музики. На це зареаґував ред. Федорців, мовляв, поважні творці мусять скинути зі себе німб великих музиків ради спрваи. На це обрушився Людкевич, Барвінський тільки посміхнувся; "хто його знає, можна попробувати". Людкевич згадав про Ярославенка, що компонує принагідні, легкі речі.

Ми ще посиділи дещо, до нічого не договорились. Та на другий день появилася на сторінках щоденника "Діло" згадка про літературно-мистецьку сценку, мовляв, що я піднявся її зорганізувати. Мене це вдарило по голові. Прочитав і біжу до редакції "Діла" сваритися, чому ред. Федорців помістив таку новинку. Але він привітав мене сміхом; не менше щиро сміялися теж інші редактори: "О, пропало! Нема що заперечувати, бо вийде компромітація..."

Жив тоді у Львові сотник УГА Кренжаловський, що міг узятися за кожне діло, навіть і не своє. Брався між іншим до фільмів, хоч не мав на це фондів, ані досвіду; мав лише фільмову випозичальню. Любив він усе в нас небувале та загалом був непоправний оптиміст.

Стрінувши мене на вулиці схвильованого, як вийшов я з редакції "Діла" і, довідавшись у чому річ, зразу захопився проєктом творення літературно-мистецької сценки. Сам зголосився на адміністратора, запропонував потрібні кошта, впевняючи, що піднайде авторів, і виконавців. Згадав між інш. про дуже популярного тоді фейлетоніста "Діла", людину великої культури й расового богеміста Тиберія Горобця (Степана Чарнецького), відомого поета лірика. Він був деякий час мистецьким дорадником в українському театрі Сірецького. Його знали теж з настроєвих пісень, що їх любив співати в інтимному товаристві, при чому творив і мелодії.

Заохочений сотником Кренжаловським рішив я відшукати Тиберія Горобця у котромусь із ресторанів. Але сотн. Кренжаловський зробив це без мене. Знайшов його у винарні "Козьола", обговорив що треба та навіть згоду запили. Тиберій мав бути мистецьким керівником, зобов'язався написати декілька романсів, а головно скечі, при чому мав приходити й на проби.

Український Львів був потрясений розголосом — вістка облетіла установи, каварні, ресторани, що твориться небувала новість Літературно-мистецька сценка "Співомовки".

А я мав "боя"*), хоч успокоювало мене запевнення Тибе-

---

*) Переляк, страх.

рія Горобця, що він буде відповідальним за програму. Йшло тільки про музичну ділянку. Колись я виготовляв з М. Гайворонським "Сон Івасика", та інші речі для дитячої сценки, але Гайворонського тоді не було, а з Ярославенком не хотів я зв'язуватися, тому що він виконував марш Соколів і т. зв. патріотичні речі, а тієї роботи не піднявся б.

Але прийшов мені на думку Льоньо Туркевич! Я умовився з ним, ми переговорили всі подробиці. Його молодечість ніяк не розходилась із розсудливістю; орієнтувався зразу, аналізував кожну дрібничку.

Та не знав я, що на це скаже мистецький керівник Тиберій Горобець. Але щодо Льоня погодився теж. Немав бо, що на це сказати. Репертуару ніякого не було, ані текстів до пісень, хоч сотник Кренжаловський благав Тиберія, що час втікає, заанґажовані сили живуть у готелі, треба платити за їх удержання, а проби починати не можна, бо не має з чим пробувати.

Врешті і майбутні виконавці програми стали принаглювати. Мені було соромно, що не маю для них відповіді. Щоб якось замилити очі, я мусів самий узятися за т. зв. скечі, хоч це була мені першина. Я заходив ранком до "Центральної" каварні, там писав, і що написав, з тим ішов на пробу. Так почалась перша комедія одноактівка, тему до якої взяв я з переживань за Збручем під час т. зв. "Союзу" з большевиками, як то старшини Української Галицької Армії мусіли достосуватися до тієї сумної дійсности, з чого виходили часами комічні моменти. Цей скеч, — "Перший голова ревкому", був теж першою сценкою, що на ній пробували своїх сил майбутні артисти. Між інш. і Льоньо дебютував у ньому, також у другому скечі; "Після равту", виконував ролю наївного аманта. Маючи за партнерку колишню солістку московської опери, п. Валійську, дружину українського старшини, Льоньо завдяки своїй невимушеній соромливості й молодечому виглядові, збирав заслужені оплески. А після премієри у Львові, знавці давали таку оцінку: "Дійсно геніяльний цей Льоньо! Все вміє. І на фортепіяні грає, прекрасно грає проферанса, ще краще в білярд і теніс, а тепер і на сцені..."

Зі скечами якось вдалося пов'язати кінці. Виконавці роль працювали над собою, щораз краще зживались зі сценкою; але з текстами до пісень, куплетів і монологів була затримка — Тиберій ніяк не зворушувався, мимо благань. Прийшлося імпровізувати при помочі Льоня. Я заходив до нього і так за кожним сеансом з'являлася пісенька, романс, чи куплет. За це не було для них виконавців хоч як ми з Льоньом за ними розглядалися. Аж — вдалося натрапити випадково.

В Українській "Бесіді" у Львові відбувалися що суботи товариські сходини, на яких, крім старшин, бувало й чимало молоді, в тому більшість колишніх вояків. Старші при буфеті політикували, при столиках грали преферанса, а молодь танцювала вивчені зза Збруча танці, якими захоплювалась. На перервах співав обов'язково імпровізований хор. Виконання було інакше ніж в Галичині. Було в ньому багато душі й експресії, закінчення піяніссімо з продовжуваним, ефектовним контра в басах; це був той український спів, що так манив тоді слухачів.

Я мимохіть звернув увагу на одного, білявого тенорика, з усмішкою та укладом уст, що так характеристично позначувались на обличчі. Бачив я його потім у танку. Гнучкістю і рухами виглядав на танцюриста, або такого, що мав до діла з естрадою. "Хто ви такий?" — спитав я його, як перестали танцювати. Відповів, що бувший телефоніст з 4-ої Бриґади. Я подав йому руку, він цокнув зап'ятками з вояцька, вимовляючи прізвище: Давидович. Ми стали говорити. Я вже знав, що він ліричний тенорик, бо чув, як співав у гурті, але хотів від нього довідатись, чи міг би співати легкі пісеньки й куплети. Виявилося, що він дещо цей жанр знає, але українських куплетів досі не чув; співав різні польські "кавали".

Саме навинувся Льоньо Туркевич і ми підійшли до фортепіяну. Давидович заспівав на пробу, модну й улюблену пісеньку за Збручем: "Бабусю". Заспівав її з душею, зворушливо й без треми, тільки його мова дещо грішила. Він виправдувався жартом, мовляв: "польський брат із руської семінарії". Льоньові подобався невеличкий, м'який голос і музикальність Давидовича. Згодом, Давидович виправив собі мову й став, як на нашу дійсність, винятковим виконавцем куплетів і романсів.

Оформлення літературно-мистецької сценки доходило до кінця. Приймали в ньому участь, як виконавці, пані: Валійська, Ціховська, сопраністка, С. Федорцева, В. Дудриківна (пізніша Вічковська) — рецитаторки, надійний майбутній оперний тенор М. Голинський, що вчився тоді у проф. Заремби, бас Теофіль Дуб, Давидович, а сотник Кренжаловський звербував ще десь із Пшібраму гірничого інженера Данилка, як монологіста. Конферанс довелося самому вести, годі було когось підшукати.

Бували труднощі на пробах, тому що окрім двох професійних співачок, виконавці не знали сцени. В такому випадку міг це зробити краще й швидше фаховий режисер. Але для такої сценки в нас його не було, а я самий мав стільки досвіду, що в імпрезах аматорського, студентського гуртка у Кракові, чи Дрогобичі, а це замало. Ще найкраще підхоплював Давидович; коли я співав йому пісеньку, чи куплет, наслідував, але й перевершував, виявляючи свій індивідуальний талант.

На проби приходили теж і посторонні люди. Я уважав, що це добре. Сиділи собі у затишку, а після проби давали нам завваги. Це був "вокс популі", з нього можна було визнатися, що сценка собою уявляє. Йшло про те, щоб оминути трафарету, та щоб вона в дійсності була літературна й мистецька, але, щоб мала й своєрідний характер. Я користувався порадами ред. Р. Купчинського, ми бо приятелювали в Українських Січових Стрільцях, а вояцька приязнь буває щира. Врешті мали ми й однакові думки та однакові погляди на різні справи, навіть на нашу тодішну політику, хоч "професійно" нею не займались. При тому душею був і Льоньо Туркевич, який своєю тонкістю та вичуттям надавав поліру імпрезі. Ми заприятелювали мимо різниці віку і я не мав ніяких розчарувань у співпраці з ним. Це була справжня імпровізація-творення тієї сценки, Льоньо розумів вимоги умовин, притиснений до муру мусів теж "імпровізувати".

А починалася така імпровізація з того, що Льоньо сідав до фортепіяну, а я починав добирати слова до тексту якоїсь пісні. Це був нарис, ми називали його "рибкою". Після цього творилась мелодія, яку записував Льоньо олівцем, перегравав, вигладжуючи в музичному оформленні. Часами це тривало довше, часами коротше. Вишліфовував і я в хаті, виправляючи слова. Так постало декілька романсів і куплетів.

Наші сеанси з Льоньом були доволі оригінальні. Для підохоти я мусів мати чорну каву, Льоньо обов'язково шоколяду. Консумував її залюбки, навіть ідучи вулицею. Мене дивувало, що Льоньо не курив, і випити не був цікавий, щойно потребував принуки.

Після довгих проб відбулася врешті прем'єра "Співомовок". Появилася теж і рецензія у "Ділі", пера ред. Федорцева, що був у дійсноті спричинником цього задуму. Федорців виносив під небо тих, що мали відвагу започаткувати цю першу в нас сценку легкого жанру, здійснюючи цей задум з мистецьким осягом. Про виконавців програми й подробиці писали інші рецензенти.

Ми з Льоньом раділи, що вдалося. Заля на прем'єрі була битком набита, на чергових виставах теж. Львів був розспіваний пісеньками зі "Співомовок", по каварнях повторювали жарти на політичні й злободенні теми, а на провінції у Станиславові, Перемишлі, Тернополі, Дрогобичі, Стрию, вітали нас бенкетами, прославлюючи у промовах ідеї культурного завоювання міста.

Скінчивши об"їздку більших міст, треба було думати про зміну програми. Пускатися вдруге на бистру воду — не виходило; друга програма з недостачі авторів, могла б послабити добру славу першої. Я не міг вже насилувати себе. Врешті, за-

гостив до Львова польський ревю театрик "Кві про кво" з знаменитим конферансіє, Яроссі з російської славної сценки: "Он і я птіца" — з Круковським та іншими асами польського гумору, і я бачив наглядно з якими вимогами зв'язана така сценка. Обстанова сцени, технічні засоби, виконавці — кожен у своїй одній ролі, — при тому, найкращі автори польської сатири — такі, як Гемар, Тувін, і ін. А було їх декілька, здебільша жидівського походження, що вміли творити такі речі, маючи гострі пера.

Побачивши та почувши це, я довго роздумував, що і як. Нам раз удалось вийти оборонною рукою, та щоб продовжувати, треба мати не тільки снагу, але й засоби. В першу чергу декілька добрих авторів тексту, кілька компоністів, режисерів, щоб могли реалізувати свої помисли, творити власні т. зв. постановки.

А найважніше, що Льоньо готовився виїхати до Відня. Без нього розбивалися усякі пляни.

Виїзд Льоня на музичні студії зустрів я не тільки з жалем, але й радістю. Я надіявся, що там оформить він свій Богом даний талант, завершить знання і вийде з нього надійний композитор. Мав для цього всі дані. Між іншим, я переконався, як легко приходила йому інструментація, чого не доставало іншим. Мав бо при своїй всесторонності, й математичні здібності, що, як кажуть, багато помагає. Але вийшло інакше — Льоньо спрямував себе на дириґентуру, де виявив великі спромжності, як оперний та хоровий дириґент.

Стали покидати Львів теж інші виконавці "Співомовок": С. Федорцева, дружина ред. "Діла", була заанґажована до Київського драматичного театру, В. Дудриківна, що захоплювала слухачів рецитаціями модного тоді Тичини, вийшла заміж, Данилко пошукав собі смерти як гірничий інженер на Кавказі, Давидович опинився у варшавській "Оазі", де матеріяльні статки знівечили його талант; не працював над собою, забуваючи щораз більше українську мову, що згодом не вдалося надолужити.

Потім ми вже довго не бачилися з Льоньом. Він був за кордоном, а ми з Р. Купчинським придумали лялькову сценку "Вертеп наших днів": це була теж новість і вдатна. В самому Львові "Вертеп" ішов одинадцять разів, у різних містах в краю майже рік, ще опісля продовжував його життя д-р І. Ничка, а колишні УСС-си, артист українського театру Луць Лісевич і Володимир Гірняк поїхали з ним аж до ЗДА. Крім того я видавав сатиричний журнал "Зиз", у якому між ін. ставив свої перші кроки відомий Еко. Журнал цей проіснував 10 років та мав наслідувачів в краю, а тепер і в ЗДА.

Врешті я задомовився у Живці Черче, у Львові бував рідше. Але приїхав одного разу, бо давав у львівському радіоавдицію, що йшла на цілу Польщу, і за неї доволі добре платили. Все ж таки прийшло доложити, бо я хотів, щоб ця авдиція "Празник на старому приходстві" вийшла як найкраще. Заанґажував я тоді кращих наших хористів з оперного театру, платив за кожну пробу, а проте мені трапилася немила несподіванка, яка могла скінчитися поганою невдачею, коли б не з'явився несподівано Льоньо.

При мікрофоні буває іноді трема навіть у людей обізнаних зі сценою. І так під час авдиції ішов традиційний т. зв. "Пташок". При співі: "Ой піду я до млина, до млина...", хористки не навчившись тієї популярної пісеньки напам'ять, співали її з нот. Сталося, що одній хористці ноти випали з рук. Зробилася метушня. Та десь несподівано, вискочив з-поза котари Льоньо. Відсуваючи на бік піяніста, почав фортепіянові каламбури, вигукуючи й сміючись, розсмішив інших. "Пташок" вийшов природно, був урятований.

Я обняв Льоня з радости, як усе закінчилося. Льоньо приїхав тоді з Відня, а шукаючи за мною, знайшов у цю трагічну хвилину. Потім розказували мені ті, що авдицію чули, як це заімпровізоване Льоньом місце вдалось.

Після авдиції була вечеря з виконавцями програми, а потім пішли ми з Льоньом до каварні.

Саме тоді музичний світ обходив якісь роковини композитора Чайковського. Київська радієва висильня присвячувала його творчості багато авдицій, а що це діялось у часи т. зв. українізації, то Чайковського виношувано під небеса, як українського композитора.

Але й польські родіові передавання відзначували український характер творів Чайковського (проф. Яхімовський) та українське його походження.

Ми говорили з Льоньом на цю тему, а я згадував, що в містечку Браїлові на Поділлі квартирувала зимою 1919 р. наша биргада УСС і я не раз мав змогу заходити до тієї двірської палати, де перебував і творив Чайковський. Ще зберігався сальон з його фортепіяном, на стінах висіли вінці-трофеї та стояли різні дорогоцінні різьби подарунки. Большевики не знищили дому. Це мав бути музей.

Жахливі часи переживали ми тоді в Браїлові. Тифозна пошесть не мала стриму. Вмирали стрільці, старшини, й не було змоги всіх поховати, а кожний живий очікував своєї черги.

До мене, на кватиру, заходив деколи місцевий адвокат жид, що вмів цілого Руданського на пам'ять. Він любив згадувати минуле Браїлова та оповідав, як то Чайковський записував лірницькі пісні під час браїлівських ярмарків. Я любив слу-

хати тих оповідань, вони бо ставали розвагою для душі в цій невідрадній дійсності.

І Льоньо цікавився причинками до біографії Чайковського. На його думку Чайковський наш і не наш. Але великий, а тому й шкода. Я ще пояснював, що рід Чайковських не може бути ані російський, ані польський; це самбірська шляхта з Чайкович. Льоньо посміхнувся: "А яка ми шляхта?'"... Ви, кажу, Туркевич з Туркович і можете бути ще геніяльніший ніж Чайковський. Льоньо з сердечним сміхом заперечив: "Чайковський дуже великий!" а я у Турковичах не родився". То нічого, Чайковський теж не родився у Чайковичах, — потішив я Льоня.

Минули часи і я тепер щораз чую на радієвій стації "Нью Йорк Таймс-а", речі Чойковського і про Чайковського. Великий "рашен!"... Льоньо сказав би: "Шкода!"

Льоня опісля довго я не бачив. Аж десь перед війною, приїхавши з Черча, зустрів його у Львові на вулиці й довідався, що він одружився та працює, як дириґент опери на заході, у Польщі.

Останній раз ми бачилися випадково біля св. Юра у Нью Йорку, це було мабуть у 1950 році. Льоньо був захоплений різними плянами на майбутнє. Заохочував і мене, щоб ми знову заімпровізували якусь літературно-мистецьку сценку, поки є ще для цього атмосфера й зацікавлення, бо потім мине туга за краєм, прийде акліматизація і отупіння — погоня за доляром.

Отупіння прийшло швидше. І смерть Льоня прийшла. Так передчасно.

Євген Чучман

ШАХОВИЙ ОРЕЛ

Спогад

На руїнах першої світової війни, громадянське життя на Галицькій Землі почало розростатися буйним цвітом. Відроджувалися старі установи й організації, а за ними поставали нові, бо економічні— культурні й духові потреби українського загалу ставали щораз ширшими. Багато української молоді, яка студіювала закордоном, вернулася додому не тільки з новим знанням, але також з новими ідеями й потребами духової розваги. У той час появилося багато молодих, шахових таланів, які згодом стали світовими не тільки на українському небосклоні, але засіяли також повним світлом на всесвітнім горизонті, як от. проф. Степан Попель — багатократний майстер Парижа, що тепер в Америці на місцевих турнірах переможно змагається зі світової слави шахістами. Славу українському імені на австралійському континенті ширить Шевчик який недавно здобув мистецтво згаданої країни, рівнож Турянський вибивається на одне з передових місць у Америці.

До таких шахових талантів належав також покійний Льоньо Туркевич. Він щоправда ніколи не був — чи радше не хотів бути постійною зіркою, за те, час від часу, він наче метеор прорізував небо й своїм ярким світлом затемнював інші зірки.

Щоб дати змогу згаданим талантам виявити себе, — зайшла потреба створити самостійний український клюб шахістів, яких поляки чи жиди мали чимало. Почин до цього дав пок. Михайло Присташ, емеритований суддя, автор першого шахового підручника в українській мові. В цій цілі скликано ініціятивні збори шахістів у домівці Союзу Українських Купців і Промисловців на Підваллі, у Львові, схвалено статут Товариства під назвою "Шаховий Коник", а мене вибрано першим його головою. Секретарем став Ст. Попель, який цілою душею зайнявся справами Клюбу.

Врешті настала пора зміряти свої сили з чужими шахістами й то зразу з найсильнішим противником, а саме: з "Львовскім Клюбем Шахістуф", до якого належали переважно поляки й жиди, хоч не обійшлося без того, щоб там який небудь "радца" українець не заміашвся. Головою згаданого клюбу був по-

ляк — нотар Попєль, довголітній шаховий майстер Львова. Старушок уже — дуже хотів зміряти свої сили з нашим молодим Попелем. Очевидно — молодість перемогла, а тоді сміялися із старого, що "трафіл Попєль на Попеля". Але старушок мимо цього був дуже задоволений, бо вірив, що раньше чи пізніше мистецький лавровий вінок дістанеться на голову його однойменника — хоч і "русіна".

До згаданих змагань, "Шаховий Коник" розпочав дуже солідну підготову. Відбувалися товариські тренінґи між собою, а "Стефцьо" Попель не розставався з підручником Ляскера, вишукуючи в ньому щораз то нові ґамбіти і їх оборону. Найбільше завзято тренували оба кандидати на першу дошку, а саме Ст. Попель і Льоньо Туркевич. А тому, що це були високої кляси шахісти, то навколо їх оберталася усе ціла маса "кібіців", а між ними неодмінно "обер" каварні — "Максьо". Дивна людина був оцей Максьо. Поверх двадцять років він залюбки кібіцував усім "містшам", але коли раз у грі між Льоньом і Степаном витворилася якась неясна ситуація і вони звернулися до нього за розв'язкою. Максьо сердечно розсміявся, тай каже: "Я воґулє в шахи нє ґрам". За те любив шахістів "пасіями" і був для них дуже вирозумілий і услужний.

Як відомо — Льоньо й Степан — це два зовсім відмінні антропологічні типи: Льоньо круглолобий, Степан довголиций, Льоньо — лисий, як білярдова куля, у Степана — чорна грива наче б в цигана. Попелеві завжди "грива" спадала на очі й він кивком голови відкидав її на бік, а Льоньові вражі мухи ніяк не давали спокою і він раз по раз пацав рукою по голові, щоб їх обігнати. Але добрий Максьо не міг довго знести тієї муки Льоня, побіг до кухні і приніс йому таку шкіряну "пацу" на мухи, тай каже: "попробуйте оцим, бо валите рукою по голові, боюсь, що дістанете стрясення мозку". А що оба, тобто "Стефцьо" й Льоньо мали почуття гумору й були гострі на язик то допікали собі нераз взаємно на потіху всім кібіцам. Раз розпочали дискусію на дразливу тему поросту волосся. Очевидно — Льоньо обстоював тезу, що дурне волосся ніяк не вдержиться на мудрій голові — наводив приклади про єгипетських мудреців-жреців, вказував на Сократа й прочая і прочая. Стефцьо — очевидно був цілком протилежної думки, а тому вибрали мене на суперарбітра. Хоч я дуже рідко погоджувався з поглядами Льоня, але у цім випадку я станув рішуче по його стороні, хоч совість наказувала мені радше бути невтральним. Але Стефцьо крадьком глянув на мою "тонзуру", яка, хоч хитро замаскована, мала вже тоді контури доброго картопляного "панкейка", видно не хотячи підривати мого авторитету, усміхнувся добродушно й справу замнув.

Але людина живе не тільки "одним духом шаховим" — треба закурити (Стефцьо курив люльку — а Льоньо цигаретки і то мішані: один свій, десять чужих), заплатити шахове, тай бодай час від часу повечеряти. А вони оба студенти — "гріш кат має". На щастя між кібіцами усе знайшовся якийсь наш щирий патріот з далекої провінції, який уважав собі за велику честь, будучи у Львові заграти собі з нашими майстрами отої невинної "ксьондзівської гри", що її звуть преферансом. А що Льонцьо і Стефцьо оба поповичі, то вони радо погоджувалися піддержувати ті "родинні традиції". Умовлялися так, що той, що виграє — платить "цеху", тобто покриває усі каварняні видатки зі сутою вечерою включно. І казав мені авторитетний Максьо, що ще не було такого випадку в історії каварні, щоб платив той третій, усе мусів платити Стефцьо, а таки найчастіше бідний Льоньо. Проте, наші майстри були джентельменами. Вони такому патріотові густо-часто фундували поворотний квиток у далеку провінцію і то обов'язково другої кляси. — Оцей панський жест нераз до плачу розчулював нашого патріота, бо він їхав до Львова третьою клясою тільки тому, що не було четвертої, а вертається "як паняґа" другою. Він знав, що про це довідаються місцеві жидки і його кредит зросте непомірно, а квитка він з розмислом не віддасть при вході і портієрові — а задержить собі й ніби нехотячи випустить його у місцевім касині на стіл — щоб усі помітили (він зелененький — а третя кляса жовто-сіра), а то своє робить. А що він їздив до Львова по хутро для своєї "пташини" — а вертається з нічим, то вже видумав історію, що на черговий сезон має наступити цілковита революція у фасонах хутер, а що нові моделі з Парижу ще не надійшли, тому кушнір порадив йому задержатися з купном місяць-два. Вправді буде це коштувати, але чого не робиться для коханої. Словом усі були "геппі".

Напередодні змагань з "Львовскім клюбем шахістуф" виринуло у нас питання, кого поставити на першу дошку проти львівського шахового майстра Фрідмана. (Цікаве, що майстром Варшави у той час був також жид, що на відміну називався Фридман). У рахубу входило тільки двох кандидатів, або Попель, або Туркевич. І тоді забрав слово наш духовий провідник Клюбу, пок. Михайло Присташ. Він сказав: Правда, що Попель це високої кляси грач, добрий теоретик і технік, однак Фрідман нічим йому не уступає, ба, що більше, як старий змагун — має ще й рутину, бо не раз уже виступав не тільки в місцевих але також у міжнародніх турнірах, а Стефцьо щойно випливає на ширші води. Поставмо на першу дошку Льоня. Він добрий імпровізатор, ніякої школи не признає — він сам для себе школа. Він зараз у своїх перших тягах геть зіб'є Фрідмана з пантелику, так, що він не буде знати з ким має до діла, чи з ге-

ніяльним ляїком — чи з геніяльним мистцем. Тимчасом Попель з кожним іншим противником напевно здобуде пункти. Так і зробили. А що діялося це грубо понад тридцять років тому, прохаю вибачення, якщо я подаючи склад "Шахового Коника" дещо поплутав, може кого не додав — а кого передав. Пам'ятаю ось такі прізвища: Ст. Попель, Лев Туркевич, його брат Зенко, Ярослав Онищук (тепер власник Асекураційної Компанії), Зиновій Книш (суспільний діяч і автор книжок), Шевчик, Кукич, Слободян, Прокопович,, ну й моя скромна особа. Змагання відбулися в каварні "Ріц", при вулиці 3-го травня, усі столики тісно обсаджені болільниками обох клюбів і взагалі аматорами гри в шахи, бо змагання заповідалися сенсаційно, десь узялася чутка — що українці дуже сильно грають. Гра розпочалася. У залі всі говорять шепотом, а хоч змагання відбуваються на десятьох дошках, очі всіх кібіців звернені на перш удошку — Льоньо - Фрідман. "Містш" коли побачив, що його противником не є отой легендарний Попель, що переміг старого Попеля, дещо повеселішав — розправа буде легка. Але сталося так, як передбачив покійний радник Присташ, який студіюючи за молодих літ у Ґрацу й Відні, сам нераз брав активну участь у турнірах і знав усякі "трюки".

Льоньо у початковій стадії гри не відповідав Фрідманові якимись, віками усанкціонованими проти-ходами, а виробляв щось таке, на шахівниці, що аж прикро було дивитися. Фрідман тільки посміхався, а кібіци виробляли іронічні ґримаси. А коли до цього всього Льонцьо, просто, якби "з бика впав" ще й пожертвував вежу за два пеньки перед королем Фрідмана — болільники "Шахового Коника" аж ахнули з горя — цеж просте самовбивство. Однак іншої думки був Фрідман — він по трьох тягах перевернув свого короля — знак, що піддає партію.

Загуділо — зашуміло — зареготало — завейкало у каварні. Що це? Світовий катаклізм? Ні, це зійшла нова зоря на шаховому небосклоні, народився Шаховий Орел — Льоньо Туркевич. — Змагання закінчилися перемогою 6:4 для "Шахового Коника", партія на першій дошці задецидувала. Від цього часу ми перестали бути у польських шахістів "русінамі", а стали "небезпечнимі українцамі".

Вечерю "сервував" нам сам Максьо — якого обличчя просто сіяло від щастя. Він також виграв свою війну — війну між двома каварнями: Домівкою "Львовскеґо Клюбу" була "Рома" домівкою "Шахового Коника" — "Ріц". Нині "Рома" світить пусткою , у "Ріці" повно народу. А що він не раз діставав від своїх хазяїв сильну нагану за те, що панькається з бідними голодранцями шахістами, сьогодні — вони цілком удобрухалися — тому щастя його видавалося йому безмірним. Він заєдно

увихався коло Льоня, підливав йому до чарки, а раз не видержав, поцілував його в чоло, тай каже: "Знаєте містшу, це ви мені завдячуєте сьогоднішню перемогу, бо якби тоді я не був вас спас цею пацою від стрясення мозку, вислід був би цілком інший. На це зареаґував Стефцьо: "Якраз навпаки, ви Максю тоді спізнилися — стрясення мозку вже було наступило, найкращий доказ, що він сьогодні виграв партію". Сміх та регіт, а найбільше реготався з цього сам Льоньо. Та все гарне — має свій кінець, пора розходитися. На прощання встає Льоньо, дякує за всі ґратуляції, а на кінець каже: "властиво, ті всі пеани не належаться мені — а комусь іншому — а саме нашому голові — директорові Чучманові". Я зробив здивовану міну — а він продовжає: бо наш голова поставив сьогодні два рекорди, поперше: програв свою партію у рекордово короткому часі, (гомеричний сміх), а по-друге: заплатив рекордово високу ціну за сьогоднішню вечерю (рясні оплески). "Що ж мені залишалося іншого, як не зробити солодко-кислу міну? — а нишком я собі подумав: бач, який, ще так недавно у такій дразливій для нього квестії поросту волосся я так рішуче станув по його стороні, а сьогодні він мені так віддячується! Але що ж, думаю — такому все вільно, він же побив Фрідмана!

**
*

В 1945 році я опинився у польській тюрмі в Катовіцах. Старостою келії, в якій я сидів — був полковник Армії Крайової — Сокул (псевдо) і як інтеліґенти, ми скоро знюхалися, а шахи нас уже цілком зблизили. Виявилося, що полковник був відомим польським шахістом і докладно орієнтувався і цікавився тим, що діялося у краю у шаховому світі. Раз питає мене: " а Стефця Попеля знаєє?" Як не знати, відповідаю — ми в однім клюбі грали. Бо я, каже полковник, грав з ним кореспонденційну партію, на "ремі" вийшли. А Льоня Туркевіча знаєє? Що, думаю — може це якийсь замаскований упіст, що так усіх наших людей знає? Бо я, каже — вичитав у шаховій хроніці його партію з Фрідманом, у якій він "заклъол в цапа" містша! А що він пам'ятав партію напам'ять, ми її переграли, насміялися добре з цих початкових ходів Льоня, які потім стали такими череватими у наслідки, що змусили "містша" до капітуляції. Щоб звільнити мене від усяких неприємних робіт у келії, полковник іменував мене своїм заступником, тобто "віце-старостою", кликав мене "радца", а я його "пулковнік". Коли я йшов на волю, полковник щиро стиснув мені руку, тай каже: Як стрінете Стефця — передайте привіт для нього, а Льоньові поґратулюйте за цю його "безсмертну партію з Фрідманом". Що я цею дорогою і роблю, — чуєш Льоню...? Не чує — жаль!

Д-р А. Антонович

СПОГАД

Лев Туркевич, це славна постать українського музики. Ця постать заслуговує не тільки монографії, а й роману-повісти. На жаль не мав я змоги з бл. п. професором Туркевичем довший час співпрацювати, а наша перша зустріч, (що була рівночасно чи не останньою), залишилась в пам'яті й дотепер, хоча це діялося ще в Краю... Рідному Краю. А було воно так: Ми з Туркевичем мали їхати (чи не до Рави Руської) на концерт і він мав мені акомпаніювати.

Для мене, тоді молодого співака, це неабияка честь, та не обійшлось мені без пригоди... Перед виїздом на концерт ми зробили пробу й забули ноти на фортепіяні, а про це усвідомили собі щойно тоді, коли вже не було можливості повернутися і забрати ноти. До того ж я співав пісні, яких Туркевич не знав "з пам'яті". Розуміється, що я страшенно хвилювався... Проф. Туркевич успокоював мене й казав написати йому мелодії пісень, а він — мовляв, вже доробить акомпаніямент.

Ми їхали військовими машинами, що дуже трясли і я з великим зусиллям нашкрябав щось на куску паперу, що виглядало радше на діточу забавку, чим на ноти.

Правда, я багато чув про надзвичайну музикальність нашого музики й мав велике довір'я до нього, але думка, що він із цього клаптика паперу зуміє відтворити, чи радше створити пісню, мені здавалось фантазією.

Туркевич не зраджував жодних емоцій, — ні тоді, коли здавалось байдуже дивився на мою писанину, ні тоді, коли виявилося, що наслідком сніговій та поганої дороги, ми дещо спізнились на концерт, так — що треба було прямо з авта йти на сцену, не маючи можливости ні трохи розспіватися та попробувати пісні. Правда, через поспіх і хвилювання, я міг також неправильно записати мелодії з пам'яті. Все ж таки ми рішили виступити... то значить, я рішився, і хвилювався, а Туркевич сидів мовчки — немов все це було для нього найзвичайнішою річчю на світі.

Ще при першій пісні я був схвильований, та все це зникло зараз після виконання її. Успіх був такий великий, що на хвилювання не було часу. Імпровізований акомпаніямент проф. Л. Туркевича був так спонтанний, що одушевляв і публіку й мене. І останні мої хвилювання перетворилися в радість, а Туркевич остався й на дальше спокійним. Можливо, що тільки так мені здавалося, а може й насправді воно так і було — бо ж для нього не було причин хвилюватись.

Ось такий був спомин давно-минулого...

Д-р Володимир Білинський

СПОГАД

Як постійний відвідувач Львівської Опери за часів німецької окупації Галичини, я мав не раз нагоду бачити й чути за дириґентським пультом покійного Льва Туркевича. Принагідні зустрічі з ним не давали нагоди ближче пізнати цього видатного дириґента. Тоді не думалось, що колись, пізніше й інших обставинах і умовинах ми стрінемось і будемо співпрацювати для добра й слави української хорової музики та української музичної культури зокрема.

Невідомо мені яким способом Л. Туркевич опинився в англійській окупаційній зоні в Австрії в невеличкому містечку Філлях, де тоді зосередилась поважна сила утікачів, між ними і українці.

Тут і там доходили до мене чутки, що в Філлях існує хор, яким проводить Лев Туркевич, але чути цього хору мені ніколи не довелося. Саме в той час я перебував у закутку Австрії, в Форарльберґу й був українським представником делеґатом при окупаційній французькій владі в т. зв. Суспільній Службі для переміщених осіб.

На терені Форарльберґу існував чоловічий хор "Думка" під керівництвом М. Струка. Обставини так склалися, що хористи відмовились надалі з ним співати й таким способом 27 співаків залишилося поза хором "Думка", без грошей, без дириґента, без імені й без офіційного визнання з сторони французької окупаційної влади. Єдиним речником і опікуном для них була Суспільна Служба пеерміщених осіб.

У пошукуванні за дириґентом були різні спроби, як зі сторони хористів так і з моєї, але жодна не увінчалась успіхом. Тоді поїхали делеґації по різних зонах Австрії в пошукуванні за дириґентом. Повернувшись привезли вістку, що в Філлях є хор, правда малий, яким дириґує проф. Лев Туркевич. Управа хору зразу погодилась прийняти в свій склад деяких хористів, а головно зраділа вісткою, що проф. Л. Туркевич погодився переїхати з частиною хористів до Форарльберґу, якщо всі формальности будуть полагоджені, та якщо він і хористи одержуть дозвіл на переїзд до французької окупаційної зони з правом перебування.

Не мало труду мусів я вложити, щоб одержати дозвіл на переїзд, приміщення та потрібні в той час перепустки з однієї зони до другої. Знову виїхала делеґація, щоб привезти підсилення, як і будучого мистецького керівника. Коли я приїхав і осів в таборі Форкльостер, я мав нагоду зустрітись з цією делеґацією у себе в бюрі. Говорилось про все, але найголовнішим завданням було оформлення хору урядовими чинниками, які не дуже радо хотіли аж два хори в одному таборі, бо вміжчасі дириґент хору "Думка" М. Струк підсилив свій хор новим набором співаків і вперто приготовлявся до "Міжнародного Концерту", на якому мали виступити різні національности, а між ними й українці.

Поручник французької армії, шеф переміщених осіб з Бреґенцу, Міно — в ніякий спосіб не хотів дати дозволу на існування аж двох хорів. З великим трудом мені вдалось добитися того, щоб "безіменний" хор під мистецьким керівництвом Л. Туркевича взяв участь у цьому концерті. Я особисто хотів поручника Міно, як і других французьких чинників переконати, що "безіменний" хор є нарівні, коли не кращою мистецькою одиницею, як хор "Думка" й тому варто його урядово визнати й дати йому привілеї, що їх має "Думка".

І по довгих і трудних ходженнях і інтервенціях, мені вдалось одержати дозвіл до участи в "Міжнародньому Концерті", з тим застереженням, щоб поручник Міно залишив за собою право остаточного рішення існування чи неіснування "безіменного" хору.

Аж по концерті професор Л. Туркевич, обзнайомившись з місцевими обставинами, виявив себе неабияким хитрим дипломатом. Замість робити проби хору в таборі, управа хору підшукує приміщення, щоб ніхто не знав, де хор вправляє і там відбуває свої проби.

Надійшов день концерту. Наша українська публіка, яка була достатньо поінформована хористами мешканцями табору Форкльостер, прибула масово, щоб почути "двобій" двох українських хорів. Мені, як українському представникові залежало на тому, щоб добре українське ім'я не потерпіло моральної шкоди, та щоб, не дай Боже, не було прикростей з цього приводу, знаючи ментальність противників.

Окупаційна влада була приявна з усіма прошарками військових ступнів. Публіки було приблизно 2.000 осіб. Першим хором, що виступив, відкриваючи "Міжнардній Концерт" був вже відомий і протегований владою, хор "Думка". Три, зглядно чотири пісні прозвучали досить пересічно, мабуть не стало часу на глибше вивчення. Відчувалась самопевність і зарозумілість, але частинно й схвильовання, як співаків, так і дириґента, М. Струка.

Після дальших точок програми, на кінець знову український хор, під мистецьким керівництвом проф. Льва Туркевича. Три веселі, проспівані пісні так подобались публіці, що вона не дозволила хорові зійти зі сцени.

По концерті, першим, що підійшов до мене був поручник Міно. Простягаючи руку сказав: "Ви мали рацію, дійсно мистецька одиниця, а сам дириґент мабуть музично образована людина. Бажаю вам успіху на майбутнє! Усе, що між нами оспорювано, буде полагоджене в користь хору". — Від таких тверджень урядової особи від якої залежало "жити чи не жити" — ясно, що хор, дириґент, ну й я, були мило заскочені й вдоволені. Все ж цей перший пробний успіх треба в першій мірі завдячувати проф. Л. Туркевичеві. Одначе наш успіх був і виповідженням війни хорові "Думка", а головно дир. М. Струкові, який від того часу уважав мене "ворогом число один" і то аж до самої Австралії, куди ми оба вимандрували.

Від того часу були великі неприємності навіть в самому Бреґенці, які однак хор, вже тоді з назвою "Ватра" та з управою і дириґентом вміло й корисно впливали на ті надщерблення зі сторони "Думки".

Професор і хор взялись з закоченими руками до праці. Матеріял голосовий був незлий, багатий, барвистий, а сам дириґент ставив величезні вимоги як до голосу так і до хору вивчених пісень. Повних три місяці зроджувались все нові й нові пісні, наново інтерпретувались, колись вивчені старі, доповнялись чужонаціональними. У висліді такої підготовки, поставлено перший самостійний концерт під протекторатом посадника міста Бреґенц, п. Вехтером в міській ратуші, де хор виконав 16 німецьких пісень, з яких одна "Ґутен Абенд" — Брамса осталась перлиною на всіх концертах "Ватри", куди б вона не їхала і де б не бувала. З такою багатою програмою "Ватра" їздила кілька разів до Австрії і Німеччини, зрозуміло в дозволених зонах і зібравши дійсно мистецькі трофеї бажала в якійсь формі все те здобуте ще чимось більшим завершити, ще чимось величнішим і могутнішим закріпити.

У той час "Думка" одержала дозвіл від французів концертувати в прикордонній зоні Швайцарії і тому управа хору й дириґент почали на мене натискати, мовляв от "Думка" концерутє в Швайцарії, а ми сидимо дома, а вони знайте не нам рівня!

Згодом і "Ватрі" вдалось поїхати до прикордонних місцевостей Швайцарії, але дозволено було всього 15 км., а в тому просторі самі, як ми казали "коров'ячі села із сухими вербами". А хорові хотілось бачити квітучі каштани, стрункі кипариси, магнолії і великі пульсуючі міста з прегарними концертовими залями, з вибагливою публікою, та з рецензіями в чужо-

земних часописах. Виглядало, що дійсно до цих "мрій" нам смертним "переміщеним особам" ворота на вічно зачинені. В наших серцях жевріла маленька іскорка надії.

Одного разу мені вдалося по настирливих проханнях у французів одержати перепустку до кантонового міста Ст. Ґален, де мені пастор Л. Шраєр замовив побачення в кантональній чужинецькій поліції.

Трьохгодинна конференція, між іншими вся стенографована, не дала жодних успіхів. Чужинецька поліція просто боялась впускати до держави людей непровірених, чужих під кожним оглядом, а тим більше "зі сходу". Пригнічення було дошкульне. Не було виходу, як і не було розв'язки, як дібратись до цієї держави — перлини під кожним поняттям.

Аж одного разу директор І. Білоус, заст. голови, привіз мені листа від нашої громадської централі УЦДОА з Іннсбруку. Лист від редактора М. Єремієва з Женеви, в справі влаштування виставки народнього мистецтва в Женеві.

Користаючи з цього листа, я зв'язався з ред. М. Єремієвим і в скорому часі я вже сидів в приватній його хаті, в Женеві. Мені вдалось переконати редактора М. Єремієва, що кращим успіхом буде спровадити хор до Женеви, як робити мистецьку виставку, а це тим більше, що хор вже ставить на стіл 1.000 швайцарських франків, а на виставку нема грошей. Впродовж 3-х денного перебування в Женеві, разом з ред. М. Єремієвим, ми полагодили всі потрібні справи, а головно концертний контракт з місцевим концертним бюро. Всі інші справи перебрав ред. М. Єреміїв полагодити на місці.

Дома, по мойому повороті настдій хору піднісся на 1000 відсотків. Хоч це був мабуть листопад, професор Туркевич в сорочці і з закоченими рукавами, муштрував свій 45 складовий хор до перфекції. Прийшов час і хор "нещасних переміщених осіб" їде в невідоме майбутнє. Чи здобуде славу українській пісні і незнаному на Заході, Сходові, чи здобуде музикальну столицю Швайцарії? Такі питання не одному ходили по голові. На самому кордоні хор зустрів "невидиму" поліцію, яка нам товаришила мабуть аж до ліжка.

Перший концерт в Монтро, це небувалий успіх. По виступі сердечне прийняття, несподіванки, багато стиснень рук на знак признання мистецькому керівникові й хорові. На другий день хор в Женеві. Після офіційних привітів і представлень на головному двірці зі сторони українського громадянства не лише Женеви а просто з цілої Швайцарії, та по розміщенні хору, в затишному кутку за склянкою доброго вина, засіли ред. М. Єреміїв, професор Л. Туркевич і я. Розмова йшла про особу мистецького керівника, його музичної кар'єри, про минуле і майбутнє. Найбільше бажав довідатись ред. М. Єреміїв про твор-

чість професора Л. Туркевича, як мистецького керівника хору "Ватра", маючи у своїй уяві дириґента й мистецького керівника О. Кошиця, який заїздив з Українською Республіканською Капелею до Женеви. Чи дорівняє хор і мистецький керівник "Ватри" колишній славній Українській Капелі й його мистецькому керівникові?

В помешканні редактора М. Єреміїва зберігались ще рештки рукописів на нотному папері, різні виправки до пісень, тощо, — які з цікавістю переглядав професор Л. Туркевич. З розмов я виніс враження, що ред. М. Єреміїв був вдоволений, залишилось ще наочно послухати хор, щоб впевнитись у своєму переконанні. І цього вечора, при численній і вибраній публіці дипломатичного міста Женеви, стався закулісовий епізод про якого хочу тут сказати кількома словами.

В розбиральні перед виступом, рух і метушня. Заходять наші земляки, знайомляться, вітаються, радіють приїздом та бажають успіху хорові й українській пісні. Зближається хвилина виступу. Все порожніє, залишається тільки хор. Покійний вже М. Голод, перехрестившись, виводить хор "гусаком" на обширну сцену. Хор встановляється в наперед акустично випробоване місце, у формі півкола і... завмирає. Публіка тепло й сердечно вітає появу хору. Оплески втихають. Тепер черга на появу мистецького керівника хору "Ватра", проф. Л. Туркевича. — Хор стоїть мов вмурований і жде на появу дириґента, а його немає. Минає одна хвилина, дві, три і п'ять. Ані хористи, ані публіка не знає, чому затримка. Де дириґент?

А за великою куртиною сцени розігралась непередбачена драма. Перед виходом хору, всі бачили, як професор лежав на лавці, закривши очі руками, старався настроїти свої почування. В замішанні при упорядкуванні перед виходом хору ніхто не помітив, як професор встав і кудись щез. Коли хор вже був вийшов, п. Павлюк і я кинулись шукати професора. Лазимо попід лавки, заглядаємо по всіх закутках, вибігаємо на коридор, збігаємо в діл, знову повертаємось, відкриваємо всі шафи і в розпачі розводимо руками. — Як це сталось! Тут же він був і пропав мов камінь в воду. Прибіг ред. М. Матвіїв, питає, що сталось, чому не виходить дириґент?

Довідавшись про нашу "закулісову" драму, спрямовує свої кроки, щоб вийти на сцену і перепросити присутню публіку..., аж тут веде професора І. Павлюк немов якогось "арештанта". Без жодного слова й запитів, без вияснення, виштовхуємо дириґента на сцену, не даємо йому навіть витерти уст, що професор все робив, бо мав таку звичку — витирати уста хусточкою перед виходом на сцену. — Прикований і нерухомий хор ожив. Симпатична й завжди мила усмішка, маленькі радісні очі ,розброїли вже нетерпеливу публіку.

Проспівавши швайцарський національний гимн, ми за куртиною чуємо фанатичні оклики: браво... браво... браво...! Нас це здивувало, щоб на національний гимн були такі вигуки. Але це було перше захоплення публіки. Нав'язавши таким способом контакт з публікою, професор взявся, як то кажуть, "без рукавиць" до хору. Він його так вимучив в своїй мистецькій роботі, що хор довго згадував про цей пропам'ятний концерт в залі "Реформасіон" в Женеві.

Це був справді великий мистецький осяг, як для хору, — так і для його мистецького керівника, проф. Л. Туркевича Численні й вибрані рецензії є свідком цих небувалих успіхів.

Йшли дальші виступи хору, але про епізод ніхто не згадував. Тільки в поворотній дорозі, коли вспокоїлись нерви і напруження, І. Павлюк оповідав, як він найшов професора в туалеті, як на нього наглив і кричав, прямо виганяючи його на силу.

Іншим таким жартівливим епізодом була подія, що трапилась в таборі Форкльостер з нагоди свята ялинки, яку влаштовували наші пластуни. В бароковій кімнаті прибрана ялинка, а поза столами гості. Професор сидить між мною і моєю дружиною. Почалась програма наших традиційних святкувань: колядки, привіти, промови. Треба й мені дещо сказати, треба й професорові привітати з надходячим Різдвом Христовим. Покійний не був надто блискучим бесідником, але кілька речень побажання завжди можна сказати без особливого приготування. Професор встав, привітав всіх приявних в імені хору, та закінчив словами: "Христос Воскрес!" — Цей "ляпсус лінґве" підхопила моя дружина і на весь голос каже: от так, пане професоре "за одним пшисядем, коляція з обядем", не знати, чи будемо спільно святкувати Великодні свята, тому ви вже наперед це зробили! Всі сердечно розсміялись із такої розв'язки й весело провели приємні хвилини наших різдвяних традицій.

Під час нашого спільного співжиття й співпраці, професор Тукревич обмежувався до подібних перерібок, чи гармонізацій. Будучи дириґентом симфонічної оркестри, завжди маючи перед собою хор, уявляв собі, що це симфонічна оркестра. Він, прямо грав на хорі, немов на всіх інструментах симфонічної оркестри. Те саме він старався робити із деякими своїми музичними перерібками. Знаю, що Покійний мав великі здібності, як композитор так і як дириґент, знаю, що Покійний міг справді залишити за собою велику музичну спадщину. Про його успіхи як мистецького керівника, нехай говорить наша й чужинецька музична критика. Це були без приховання дійсно похвали на його адресу й на хор. Особисто я згадую Покійного з великою пошаною, з великим пієтизмом і з неабияким при-

знанням за його знання і дириґентські здібності. Це був український Фуртвенглер або Тосканіні. Тільки умовини не дали йому змоги вповні розгорнути свої здібності, та опинитись на вершинах музичної творчості, як оперної так і хорової музики.

о. Петро Мельничук

ПРО ХОР "ВАТРА" ТА ЙОГО ДИРИҐЕНТА

(Спогади капеляна хору)

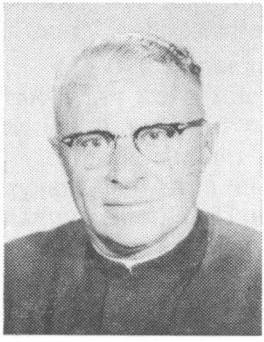

Незвичайно приємно мені написати кілька слів про цей хор. Я вдячний тим людям, що дали мені можливість і запросили написати про славну "Ватру", яка з особою професора Льва Туркевича, творить одну небуденну мистецьку цілість.

На скитальщині про нас, українців — на заході, люди мали слабе поняття. Щоб нас пізнати, щоб нас шанувати, треба було собі здобувати на це працею, солідністю, солідарністю та іншими чесними прикметами. Ми, на скитальщині, жили серед дуже вбогих, невідрадних умовах. Треба було направду бути ідейним патріотом, щоб подумати про це, що треба на чужині здоубвати славу нашій Церкві й Україні. І саме "Ватра" зі своїм незрівняним мистцем дириґентом Л. Туркевичем здобуває цю славу й заставляє чужинців думати, що Україна й українці — це вартісний нарід, що вони мають великі скарби й красу в своїй рідній пісні, що вони — це нарід, що має славу минулого і тепер, хоч на вигнанні, живе і хоче жити!

Як постала "Ватра"?

По закінченні війни в 1945 році зорганізовано в Інсбруці хор з співаків бувшого хору "Думка". Організаторами цього хору "Думка" були: д-р Юрій Цегельський, Орест Садовський та Михайло Винницький. Дириґентуру обняв Маркіян Струк. Однак, з різних причин, хор цей не міг удержатися.

В 1945/46 роках осів в Бреґенц, в Форарльберґу — Австрія. Тут дійшло до напруження в хорі так, що на 30 співаків, яких начисляв тоді хор — 22-х співаків відмовилися працювати при таких умовах. Річ ясна, що хор під дириґентурою п. Струка, майже перестав існувати. Ці 22 співаки мали собі вибрати дириґента. Вибір впав на проф. Льва Туркевича, як найбільш компетентного в цій ділянці на терені Австрії — і не завелися. Лев Туркевич вів хор у Вілляху в Каринтії — Австрія. Хор цей був під іменем Олександра Кошиця. І з цього хору Лев Туркевич вибрав десять найкращих голосів і злучив з тими 22 оставшими з хору "Думка". І так, у вересні 1946 р. був вже досить великий хор, хоч етапами, дириґент скріпляв і побільшував хор, як тільки міг. З Відня спровадив мого брата Мирослава й

інших співаків з Ляндеку та маючи вже сильний хор, виступив в Зальцбурзі, в Моцартеум з прекрасним концертом зимою 1947 р. З часом хор побільшувався, бо Л. Туркевич старався про те, щоб приєднати співаків з добрим солосом, між іншим і співака Рейнаровича з хору "Муза" в Ріміні.

Наші Богослуження в латинських церквах

Згодом, як хор вже був вповні сильний, Туркевич їде в турне по Европі з концертами, і до цього заанґажував мене на капеляна хору. Хоч я був гімназійним катехитом в Ляндеку, я не відмовився від цього почесного посту. Мені приходилось нераз втрачати години навчання в школі. Проте, Туркевич старався їздити з концертами в часі вакацій тільки з огляду на мене. І коли вже він почувався на силах, що зможе відспівати Службу Божу, запросив мене до Юберлінґен, Вюртемберґ. В 1947 р. літом, заїхали ми до тієї гарної місцевости в Німеччині й одної неділі запросив нас місцевий парох співати Службу Божу. Я мав трему, бо церква велика й тому побоювався, що може не буде чути мого голосу. Та навпаки, церква акустична, хор співав чудово, бо хористи дуже охоче йшли до церкви. Вони вірили, що по відправі — вечором на концерт буде більша фреквенція. І не помилялися в своїх сподіваннях. Того ж дня по Службі Божій, ґратуляціям не було кінця і для мене і для хористів. Місцевий священик та вірні, що вислухали Богослуження перший раз в нашому обряді, прийняли св. Причастя, вислухали проповідь про нашу мовчазну Церкву, про наших рідних, які остались у большевицькій неволі, чи то на роботах в Казахстані чи Сибірі. Треба додати, що майже ніхто з нас не знав тоді про своїх рідних, то й наші молитви, наші пісні під час Служби Божої, плили із глибини наших душ.

Тому й не диво, що ті прекрасні наші мелодійні пісні з Святої Літургії, порушували до сліз навіть і німців, хоч вони змісту не розуміли. І справді, мушу тут підкреслити, що Лев Туркевич був мистцем в інтерпретуванні пісні. Наше могутнє "Іже херувими" чи "Отче наш" з баритоновим сольо, чи "Свят-свят-свят" і інші пісні, виходили чудово. То була справжня благальна молитва, бо ж кожний хорист залишив в Україні чи то батька й матір, чи дружину, братів, сестер, чи дітей, приятелів — і не занючи про їхню долю ,молився гаряче-сердечно з повною надією на Божу поміч. І хористи були такі любі, коли співали Службу Божу. Це були віруючі люди, тимбільше, що їхній дириґент так солідно підготовив їх до цеї Служби Божої, що це направду була велика розкіш душі, слухати того чудового співу наших церковних мелодій.

Я вірю, що наш хор полонив серця людей і якщо б це не було в церкві, то аплявсам не було б кінця. Як я вже згадав,

що після відправи, дириґентові, хористам і мені, майже кожний старався особисто поґратулювати. Німці були дуже захоплені нашою відправою. І я спеціяльно приїхав сюди, щоб заспівати Службу Божу з тим репрезентативним хором, і не жалів ні труду ні часу, бо ж цею Богослужбою, ми заманіфестували красу, велич і достоїнство нашої Божественної Літургії, нашого співу й рівночасно нашої Церкви та Народу.

Того ж самого дня по Службі Божій, наш хор співав для французів в їхній церкві, кілька церковних пісень чи колядок. Французи були дуже захоплені, а вже пісня "Не плач Рахиле", полонила всіх так, що годі було вийти з церкви, бо люди тиснулися до п. Льоня, щоб йому висловити велике захоплення і сердечну подяку.

Концерт того ж вечора

У великій залі "Зальбаль Пробен" публіка була полонена багатьма піснями. Колоимйки — Гнатишина, викликали на залі таке миле зворушення, що хор мусів, здається співати аж чотири рази, бо оплески не допускали до другої пісні. Те саме повторялося по кожній пісні. І бідні хористи з своїм улюбленим дириґентом співали, виконували усе, хоч усі вони були дуже втомлені.

Хористи співали так чудово, що мимовільно, як ви примикали очі й вслухались в ті чудові мелодії і виконання, вам здавалося, що слухаєте гарної оркестри, яка виграє на різних інструментах. Тут Льоньо показав себе правдивим чемпіономмистцем. А що вже говорити про пісню "Віґенлід", яку то німці розуміли. І знову тут інтерпретація Льоня Туркевича була незрівняною. Вона очарувала, полонила всю публіку. Так і її співали три рази, бо публіка не переставала оплесками домагатися ще й ще і ще раз. А коли заспівали той чудовий "Садок вишневий", то це я можу назвати перлиною того вечора. На залі постав гураґан оплесків. Після цеї пісні французький капелян подякував Туркевичеві й просив заспівати щось по французькому, й наші хористи заспівали "Марсиліезу" в аранжеровці Льва Туркевича, що викликало великий ентузіязм французької публіки.

Приготування до виступу

Коли професор Туркевич зорганізував хор, він довгий час не виступав публічно, бо завжди казав: "ми, панове, нічого не вміємо!" І він вправляв з хористами кожного дня по 6-8 годин, упродовж повних шість місяців. Мені направду було їх усіх жаль — бо ж ми усі були скитальцями. Не було чим добре відживлятися а тут треба було співати й Туркевич вимагав таки від співаків знання. Він же ж вивчив напам'ять цілий репер-

туар церковних та світських пісень. І тут приємно мені згадати, що відносилось церковних пісень, мої дорогі співаки не брали за це винагороди, це було безінтересовно. Вони співали з любови до Бога та Церкви, за що належиться їм велика подяка від мене, як їхнього капеляна. Вони, хоча знали, що вечором мають концерт, не відказувалися співати в церкві чи церковних пісень для чужинців. За це належиться їм велика слава й сьогодні — від цілого нашого суспільства. Та про це мало хто знав і знає. Та ж кожну пісню вивчити, чи то світську чи церковну, чи в чужинецьких мовах — це вимагало не лише часу, але й зусилля. Таку Службу Божу Бортнянського, яку вони співали — це краса і її вивчити, треба було й охоти й знання. І у дириґента й у хористів було це. Вони любили свого дириґента й у всьому йому слухались. Також не можу й поминути потрійного "Господи помилуй" з баритоновим сольо в обрібці самого дириґента Туркевича, що настроювало слухача до сердечної молитви. Одним словом, хор "Ватра" зробив зі своїм дириґентом п. Льоньом нашій Церкві і нашій Батьківщині велику славу. І от, один німець після Служби Божої сказав до до мене: "Мені здавалося, що я в опері був, слухаючи тих гарних голосів та прегарних, чудових мелодій. Маєте багатство в своїх піснях, чого немає в нас!"

Ювілей дириґента професора Л. Туркевича

В Бреґенц, дня 4. X. 1947 р., бо тут був осідок хору "Ватра", відсвятковано річницю існування "Ватри" і 25-ліття музичної праці Льва Туркевича. В найбільшій церкві "Серця Христового" відправлено торжественну Службу Божу подяки. Целебрували: о. Григорій Скасків і о. Роман Добрянський, а дияконували: о. Олександер Хомяк та о. Петро Меньничук. І знову ж тут ґратуляціям не було кінця. Того ж вечора в Дорнбірні, дали концерт з дуже великим успіхом.

Наша Служба Божа в Інсбруці.

Наш любий декан, о. Юстин Гірняк резидував в Інсбруці й на бажання та просьбу ректора "Канісіянум", наша "Ватра" удостоїлася й тут збирати багато багато похвал та признання від римо-католицьких студентів. Службу Божу правив о. Юстин Гірняк а дияконували, о. Михайло Ференц і о. Петро Мельничук. Увечорі відбувся концерт наших чудових пісень і захопленню не було границь. Студенти довго про це говорили. Коли я був у Інсбруці в 1963 році, минулого року і відвідав "Канісіянум" то мені було дуже приємно, коли деякі пізнали мене й не могли нахвалитися нашими піснями, а дириґента та його хористів, назвали по стільки роках: мистцями пісні.

Вже минуло багато років від того часу, Впр. о. Юстин Гірняк та Впр. о. Михайло Ференц, відійшли у вічність, як рівнож і Впр. о. Григорій Скасків.

Турне по Швайцарії

У всіх більших містах Швайцарії, наш хор "Ватра" здобував своїми виступами українській пісні велику славу. Швайцарці нас приймали дуже сердечно. Тодішній директор УНРА й католицький священик, прийняли мене дуже по братньому, дали мені багато інформацій і відносно нашого концертування, та зайнялись нашими квартирами так, що ми в Швайцарії, країні текучій медом і молоком, трохи віджили, бо не докучали нам голод ні жура про теплу хату. Тут нами заопікувалися прекрасно, тимбільше, як швайцарці довідались, що ми скитальці й що нашу Україну окупували большевики, ще з більшою сердечністю гостили й обдаровували гарними дарунками, бо це був різдвяний сезон. І це багато помогло нашим бідним хористам. Тут ми почувалися, як в раю, коли порівняти з нашою скитальщиною чи большевицькою біднотою-нуждою. Швайцарці, народ релігійний, був нами захоплений. Тут ми залишили прегарні спомини по собі й зробили нашій Церкві й Україні гарну рекляму. На вигнанні, цей хор "Ватра" був тим пропаґатором нашої невмірущої чарівної пісні.

Про особу професора Льва Туркевича

Хор складався переважно з людей, з високою освітою. Це були люди з патріотичним наставленням, люди поважні, які бажали й понесли в світ високо свій прапор! І вони свого доконали. Їхня велика заслуга в тому, що вибрали собі дириґента в особі проф. Л. Туркевича, чоловіка поважного, інтеліґентного, освіченого не лише фахово але й всесторонньо, який з замилуванням віддався тій справі. Взяти, поминувши інші пісні, хоча б Божественну Літургію, Бортнянського, нелегку до вивчення, вимагало труду і зусилля з обох сторін, дириґента й хористів. І тут була співпраця і вирозуміння. Видно, що їм ішлося про славу Божу й народню. Сам дириґент опрацював багато частин тієї ж Служби Божої, аранжирував її — він був всеціло відданий музичному мистецтву. Бог дав йому великий талант і він його не закопав, але показав людям, що він може дати. Солідно приготовляв хористів до виступів, за що збірали тисячі признань і оплески, великі захоплення і те все йшло на рахунок нашої Церкви і Народу. Це заслуга бл. п. Льва Туркевича, який зашвидко відійшов у вічність, бо він міг би на вільній землі Канади, дати ще багато матеріялу для нашої пісні на полі релігійному й світському.

Цих кілька рядків написав я для відзначення праці й заслуг дириґента, як також і його хористів і вірю, що такі місцевості, як Бреґенц, Інсбрук, Дорнбірн, Фельдкірх в Австрії, Юберлінґен і інші в Німеччині, Цюріх, Люцерна в Швайцарії, пі-

знали, що в нас є культура, патріотизм, що ми є релігійні і не вдасться нашим ворогам легко збаламутити наших людей, якщо ми дальше будемо кріпко плекати нашу пісню. Нехай тим піонірам хору "Ватра" буде слава й дай Боже їм дальше ширити славу нашою піснею. Тих, що відійшли в вічність з своїм дириґентом Львом Туркевичем, а саме Михайло Голод контра бас, Шумський, Іван Чорнобіль -- тенор, та Весоловський, про яких дізнався від свого брата Мирослава — нехай Господь прийме їх душі до вічного царства, й ті душі поручаю нашим молитвам.

Михайло Єреміїв

УКРАЇНСЬКА ПІСНЯ В ШВАЙЦАРІЇ

(Пам'яті Л. Туркевича)

Швайцарія, це надзвичайно музикальна країна. Багато музик і аматорів, які туди приїжджають, чують багато такого, чого вони ніколи не чули і не почують в іншій країні. Високі й стрімкі швайцарські гори, від яких голосно відбивається відгомін декілька а то й декілька-десяток разів, створили спеціяльний музичний стиль, незнаний по інших країнах.

В горах чується жалібний звук славнозвісного альпійського рога, рід нашої трембіти, що є до трьох метрів довгий та кінець його, підігнутий вгору, є широкий, тому кладуть його на землю. Він видає мелодійний звук, переважно тоді, коли зразу грає декілька рогів. Ця музика робить таке враження, що колись, як оповідають; коні австрійських та бурґундських лицарів, під час славних боїв під Семпахом, Моратом чи Морґартеном, скидали своїх опанцирених вершників та залишали поле бою непереможним тоді швайцарським воякам.

У горах також звуки т. зв. йодля. Це спеціяльний гірський спів, що зайшов туди з Тиролю. Він своєю модуляцією нагадує гірську луну, яка відбивається від скелі до скелі. Цей спосіб співу є улюблений в цілій німецькій Швайцарії. Для нього не треба ні доброго, вишколеного голосу, ні тембру гарного а лише досить музикальности. Йодль, чи йодлують переважно вдвох або в чотирьох, і в неділю можна зустріти тут чотирьох стариків, які стоячи на високій скелі, виконують годинами, а то й цілісінький день ті прекрасні концерти. Вони беруть з собою склянку червоного вина, закушують козячим сиром та співають безперервно.

Високою клясою такого виконання вважається, придержувати повну нерухомість та спокійний вигляд. Така чвірка швайцарських верховинців в своїх строях, надітих на сніжно-білі сорочки з гаптованими рукавами, в коротких шкіряних, завжди дуже заялозених штанцях, що переходять від батька на сина — це необхідна прикраса суворого швайцарського краєвиду.

Йодль, це здебільша спів надворі. Коли мандруючи по горах, завітає хто на нічліг до якогось покинутого в долині се-

лища, то певно почує незвичайно гарний сольовий спів, що ним обдаровують господарі після вечері.

Кожне тут село чи хуторець мають завжди свою улюблену співачку, переважно молоду гарну дівчину, яка охоче співає в місцевому діялекті надзвичайно мелодійні гірські пісні й то з такою артистичною мімікою, якій позаздрила б першорядна концертова співачка. Дуже часто така співачка сама собі акомпаніює на гармонії, що є дуже розповсюдненою у Швайцарії, і на якій грають переважно жінки. Існують у Швайцарії великі жіночі оркестри, що складаються зі ста а то й більше гармоністок.

Швайцарки грають так добре, що коли до Берна завітали найкращі російські гармоністи, які думали очарувати Швайцарію своєю грою, — то почувши місцеві оркестри, вони — по першому концерті повернулися додому й більше туди не приїздили.

Одначе, чим Швайцарія найбільше захоплює публіку, це хоровий спів, що є дуже розповсюднений і на чотири мільйони населення, нараховується більше, як дві тисячі постійних хорів, себто — вони існують не тільки в кожному місті чи містечку, але й у більших селищах. По більших містах є по кілька хорів, які конкурують поміж собою і майже щороку відбуваються тут великі хорові свята, на які з'їжджається по кілька тисяч співаків з цілої Швайцарії.

Проте, це захоплення хоровим співом, не відповідає на жаль якості такого мистецтва й швайцарські хори, як по репертуару так і по виконанні стоять безперечно нижче за українські. Навіть по таких наскрізь музикальних містах, як Женева та Льозанна, де музики жартуючи кажуть, що на одного учня є два професори, — хори не можуть вийти з чисто швайцарської накинутої протестантизмом рутини, тому їхнє виконання не є в загальному високого рівня, хоч вони мають всі дані, щоб співати дуже добре, як це яскраво доводить наступний приклад:

В Льозанні великий концерт відомого хору "Льозанська пісня", якому автор цих рядків дав заспівати три українські речі у французькому перекладі "За городом качки пливуть...", "Щедрик" і "Женчик", та доглянув, щоб виконували якслід, то на концерті — усі місцеві пісні були досить мляво оплескувані, як звичайно в Швайцарії, проте усі українські пісні були повторювані й то по кілька разів. Це нечуваний випадок в історії хорового швайцарського мистецтва.

Таке захоплення українською піснею доводить, що швайцарська публіка має добрий смак і критики їхні приймають гарно. Те було не лише на згаданому концерті, а має за собою вже довгу традицію.

І от є певні відомості, що це граф Розумовський, який на початку XIX-го століття мав у Відні великий Козацький Хор, він брав його зі собою в подорож по Швайцарії, де викликав велике захоплення.

Та правдиве познайомлення Швайцарії з нашою музикою, датується від початку двадцятого століття, а саме, коли в Женеві оселився один з провідників звісного повстання "Потьомкіна", проф. О. Коваленко. Він, не маючи спеціяльної музичної освіти, натомість великі артистичні здібності, добрий голос і довгий хоровий досвід, до якого можемо додати знання українського фолькльору в усіх його галузях, заснував в Женеві перший український постійний хор з еміґрантів, з якими давав не тільки концерти, а й опери, як "Запорожець за Дунаєм", "Коза Дереза", "Наталка Полтавка", що мали великий успіх.

До тієї ж епохи відноситься дуже цікавий музичний анекдот, який Коваленко часто його оповідав, а саме: На одному концерті підійшов до нього старший чоловік та почав розпитувати про українську музику. Це був Барблак, найбільший швайцарський композитор і дуже поважний музика в цілій тодішній Европі. Він вихвалював виконання наших пісень, та зазначив, що на його думку, можна було б їх дещо поліпшити з музичного боку. І О. Коваленко радо дав йому декілька наших пісень та чекав довший час на відповідь. Коли композитор Барблак сам з'явився до нього на мешкання, і повертаючи ноти сказав, що довго думав над тим, які б можна зробити поліпшення, та не знайшов жодного. Тому й сказав: це створені пісні вашим геніяльно-музикальним народом і ніякий композитор на світі не зможе зробити краще.

З виїздом О. Коваленка до Франції, українська музика в Швайцарії занепала аж до відвідин Капелі Кошиця, який зробив на швайцарців незабутнє враження, та старі музики довго згадували про нього. Вся критика називала Капелю епохальним музичним явищем, а впливовий журнал де Женев, написав, що народ, який так співає — не може загинути.

Кошиць пролетів блискавкою на швайцарському обрію, враження по йому залишилось як в музичних колах, так і серед широкої публіки. Від того часу, усі українські музичні виступи збірали повні залі публіки. На жаль, ці виступи були дуже рідкісні.

В 30-их роках був у Женеві невеличкий хор буковинських студентів, які не видержали довго на пості, по причині політичних непорозумінь. А саме, румунський уряд заборонив їм продовжувати освіту за-кордоном, щоб тим самим спинити українську пропаґанду. Тому справа знову була зійшла на нівець. І знову трохи віджила по причині переїзду на постійне до Женеви автора цих рядків, в 1937 році. Маючи широкі зв'яз-

ки з музичними колами, влаштовував різного роду артистичні виступи, перекладаючи тексти українських пісень та опер на французьку мову. З тих маніфестацій, варто відмітити концерт в женевській консерваторії, з нагоди 25-ліття смерти М. Лисенка і 75-ліття смерти Т. Шевченка, Концерт української музики й танців в Центральній залі Женеви, свято Івана Купала над озером, український музичний Базар, Український ансамбль співу й танцю в оперному театрі в Женеві. Також створено Допомоговий Комітет, оперу "Запорожець за Дунаєм" на французькій мові та численні доповіді з музичними ілюстраціями. Зорганізовано Слов'янський Осередок, в якому збіралася українсько-вірменська та швайцарська молодь для науки співу та національних танків. І так постав український хор, в якому була більшість вірменів, що співали по-французькому.

Усі ці виступи мали аматорський характер, та все ж підтримували традицію.

Несподівано, кілька років після другої світової війни, українська музика знову стала центром у Швайцарії. Була на високому рівні, як колись незабутня Республіканська Капеля Кошиця.

На початку 1947 року, одержав я листа від д-ра В. Білинського, який був адміністратором хору "Ватра". Він просив мене, влаштувати концерт хору в Романській Швайцарії.

І я з радістю взявся за таке діло, тому в січні 24-го 1948 року, відбувся перший концерт хору "Ватра" в Женеві.

Слід підмітити, що я ставився до цього виступу з деякою резервою. Женева є дуже музикальним містом, має дуже гострих критиків і музичні кола ще добре пам'ятають тріюмфальне враження Капелі Кошиця.

Моє застереження ще збільшилося, як приїхав хор "Ватра" і я познайомився особисто з професором Л. Туркевичем, який спинився в мене на мешканні.

Тому, що я віддавна цікавився співом, знав багато українських диригентів, як от Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Чехівського та довший час приятелював я з Кошицем, в хорі якого я співав ще в Києві. Тому, порівнюючи блискучу індивідуальність цього останнього з тихеньким, худеньким та мовчазним Л. Туркевичем, я не почув до нього великого довір'я. Він завше трохи задуманий, мав вигляд правдивого вченого, був скупий на розмови й, навіть про музику — говорив чисто діловим тоном, без жодного захоплення.

Але, це враження мого сумніву, не тривало довго і вже на першій його рецитації, я відчув з ким маю до діла. В концертовій залі він ставав зовсім іншим. Як досвідчений командант на полі бою, він з першого погляду оприділював диспозицію, акустику і поємність залі і без вагання вказував місце, де мав сто-

яти хор, назначуючи крейдою. Такої точної та докладної диспозиції я не бачив ні раніше ні пізніше. В залі, всі його рухи та слова були певні, конкретні та категоричні і хор виконував усі його ляконічні розпорядження з точністю, добре вреґульованої машини. Мені ніколи ще не довелося бачити такої дисципліни й такої слухняности співаків. Цей, тихий та ніби то задуманий дириґент набував в концертовій залі якусь магічну силу.

Перше, що мене здивувало, і що я зустрів також перший раз в житті, це те, що проф. Лев Туркевич давав тон без жодного камертону чи дудки, а просто з голосу. На моє здивування і турботу, що можна помилитися, він відповідав мені своїм спокійним і навіть трохи рівнодушним тоном, що це не може статися. І дійсно, він ніколи не помилявся навіть на чверть тону.

Моє здивовання перейшло в захоплення, коли я вперше почув спів "Ватри". Це був дійсно не спів хористів, а чудовий, живий орган, який звучав бездоганно під рукою великого мистця. Скільки б він не виконував пісень, не можна було сказати, яка з тих була кращою. Всі вони були надзвичайно високої і рівноцінної вартости. Не кажучи вже про такі архитвори, як "Страшний Суд" чи "Почаївська Божа Матір", Л. Туркевич виконував пісні вже дуже багато разів заспівувані іншими хорами, та його виконання — ніби чув я їх уперше. Коли "Ватра" заспівала, "Ой на горі та женці жнуть", старий козацький марш, що співають усі школярі, то перед очима так і став широкий степ під палаючим промінням сонця, по якому коні йдуть ходою, а козаки зі списами в стремені, погойдуються в сідлах в ритм кінського кроку.

Само собою розуміється, що на концерт в Женеві, я запросив всіх знайомих професорів консерваторії, музичних критиків, співаків та співачок і мав правдиву насолоду дивитися на їхні обличчя під час співу. Вони усі були так захоплені, що сиділи з широко розкритими очима, не вірячи своїм ухам, що хор може співати в такий спосіб, як це досі вдавалося тільки оркестрам і то під проводом талановитого та досвідченого дириґента.

В антракті, вони не мали слів, щоб висловити своє здивування та захоплення і дуже жаліли, що концерт не може бути повторений, бо хотіли повідомити про це диво всіх своїх знайомих.

Найбільш характеристична особливість "Ватри" було те, що професор Лев Туркевич не шукав ні надзвичайних голосів, ні вокальних ефектів, на які так ласі звичайно хори, не виключаючи і Кошиця. Його солістами були ті ж хористи, які виконували так по мистецькому, що враження було без порівняння краще чим блискучих оперних голосів, які тільки понижують

загальне враження. Солісти брали не силою, а тембром і почуттям, і тому все було на одній мірі й то надзвичайно високого рівня.

Коли б можна було порівняти хори з оркестрами, то я б сказав, що О. Кошиць був Бетховеном укрїнської пісні, який одним рухом руки кидав в залю справжню океанську хвилю звуків. Хто був у Києві під час знаменитого конкурсу хорів, ніколи не забуде, як 30 октав Студентського хору ревнули останній акорд шведської балляди "Олаф Тріґвасон".

Натомість Льва Туркевича можна сміло назвати з повним правом українським Моцартом, бо його виконання українських пісень визначалося надзвичайною артистичною делікатністю і підкресленням самих тонких нюансів, яких до нього безсумнівно ніхто не помітив.

Такої ж думки була й знаменита женевська критика, яка захоплювалася високим артистичним рівнем його виконання, і називали його безпорівняним.

Коли, по другому концерті "Ватри", в Монтре, недалеко Женеви, хор був запрошений на прийняття місцевим хоровим товариством (у Швайцарії є понад дві тисячі хорових товариств), то відомий швайцарський дириґент і композитор Карло Бойлєр відмовився виступати зі своїм хором, остільки його захопило виконання "Ватри", тому й обмежився тільки декількома солістами. Але і це глибоке враження перейшло в захоплення, коли "Ватра", сидячи за столами — несподівано відспівала дві швайцарські гірські пісні в такий мистецький та новий для швайцарців спосіб, що місцеві музики говорили, що вони їх почули в перший раз в житті.

Та Лев Туркевич, цей великий мистець, не мав на жаль щастя те все увіковічнити, бо й наші недосвідчені організатори, парижські й інші, дивились на все байдужими очима, а всі досі наспівані "Ватрою" на ленти та пластинки пісні, пропали в той чи інший спосіб. Частина в імпресаріо в Парижі, який недавно помер, частина в Люгано, де пластинки знищують в вандалістичний спосіб після п'яти років, а найбільша частина залишилась десь у Німеччині й пропала. Таким чином, від цілої тої еміґраційної артистичної спадщини Л. Туркевича, вдалось віднайти тільки один запис шости пісень, якого пластинка була видана в Женеві, а згодом перевидана в Америці. На щастя в ній заховалися дві з найкращих його виконань, а саме "Страшний Суд" та "Болять ручки", а окрім того — дві колядки, "Садок вишневий" та надзвичайно гучна та блискуча "Коломийка".

Туркевича життя було повне турбот, і в найбільшому розквіті його мистецької праці, перекреслила йому передчасна смерть усі змагання. Він не вагався ніколи й тоді, коли йшли страшні дощі, і тоді, коли падали такі сніги, що потяги спіз-

нювалися, трамваї та авта спинялися, він, Лев Туркевич ішов певно, перебиваючи усі турботи, і як герой на полі бою — не піддавався, цей великий мистець зі своєю скромною натурою, був там, де найбільше вимагали цього наші українські справи.

І сьогодні біль стискає серця, коли згадаємо про сучасний стан техніки, однак ми не подбали про те, щоб записати його працю і увіковічнити ту його майстерність. Ми не маємо записів Л. Туркевича — це наша національна шкода й національна хиба. Бо це можна було б легко зробити при не дуже великих видатках, проте що ж вдіємо — ті, що мають можливості не знають, що робити, а ті що знають — їх не мають.

Те, що ми не маємо порядних пластинок Республиканської Капелі Кошиця, це зрозуміло з огляду на тодішній стан техніки, однак — авторові цих рядків вдалося зорганізувати запис з голосу вже тоді старенького О. Коваленка, шести-десятків старих та мало знаних українських пісень, які він виконував по мистецькому і то по старих традиціях українського народнього співу. Це залишається не тільки пам'ятником самому співцю, а й дорогоцінним скарбом для студій нашого давнього музичного фолькльору. Отже цей запис було зроблено без жодних труднощів чи видатків, а вистачило доброї тільки охоти.

Цей стан теперішньої байдужності приводить до того, що великого музику Л. Туркевича дуже мало знають і дуже скоро забувають. Чому так? У так званій "Історії Української Музики" — А. Рудницького, надзвичайний талант Л. Туркевича ніяк не схарактеризовано і про нього сказано так, як про багатьох інших, себто — фактично майже нічого, що є ще одним кроком до повного забуття. І тому всі, кому дороге наше національне мистецтво й наші неоцінимі скарби народньої музики, мусять зробити всеможливе, щоб записати його ім'я в Пантеоні української музики, нарівні з Кошицем, Леонтовичем і самим М. Лисенком, яким Лев Туркевич вповні дорівнюється своїм надзвичайним музичним талантом.

Роман Смаль-Стоцький

ЛЕВ ТУРКЕВИЧ

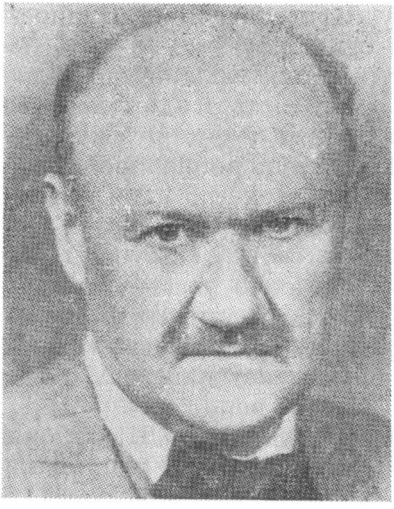

Переїхавши 1947 року до Америки та обнявши професуру в Маркет Університеті в Мількові, я зустрів у цьому місті американського пивоварства, відомого польсько - американського композитора і дириґента Єжова Бояновського. Це поляк, що родився в Україні і він тоді дириґував місцевою симфонічною оркестрою. Довідавшися, що я українець, він негайно засипав мене питаннями про Льва Туркевича, що був його заступником дириґентом у Львівській Опері в літах по першій світовій війні. Згадував його зі щирою приязню та пошаною.

Ім'я Туркевича було мені добре знане ще з Галичини. Під час концертів звертав тоді на себе увагу ще молодий дириґент, своїм незвичайним зрозумінням нашої музики та знаменитим вишколенням хору в дійсно мистецьку цілість, що захоплювала й співаків і слухачів.

Останній раз зустрівся я з цим маестром нашої музики перед кількома літами в Торонті на величавім Шеченківськім концерті, на якому він дириґував могутнім мішаним хором із симфонічною оркестрою Торонта й на який запрошено мене виголосити ювілейну промову.

Бачив і чув я багато визначних дириґентів і музик в Европі, бачив, чув і знав особисто ще незабутнього Лисенка й Кошиця. І на тлі цього порівнального матеріялу спогадів, я був прямо захоплений інтерпретацією Туркевича наших музичних творів до слів Шевченка та цілістю його величавого хору з оркестрою. Кожний відчував, що діє-творить перед нами великий музика, що продовжує у вільному світі великі традиції...

Вістка про його передчасну смерть прибила кожного працівника нашої культури.

Лев Туркевич проявляв дуже живу діяльність як композитор Служб Божих, панахид, пісень і романсів — та, як аранжер десяток пісень Вериківського, Леонтовича, Стеценка, які видавав під фірмою МУТУМ. Написав він цілу низку скрипко-

вих квартетів, смичкових секстетів, октетів і кілька симфонічних творів. Створив він теж дуже оригінальні інструментації до опер, оперет, тощо. В 1939 році працював, як музичний керівник в театрі ім. Лесі Українки, у Львові.

Під час вибуху німецько-большевицької війни, Лев Туркевич став на чолі оперного театру у Львові, як диригент-директор і диригував теж симфонічною оркестрою.

Незадовго він був змушений іти на скитальщину до Відня, де дальше провадив свою працю диригента. Згодом переїхав він до Віллях в Каринтії, опісля до Бреґенц у французьку зону. Всюди де бував, організував хори, з якими робив пропаґанду українському мистецтву. Зокрема, робив турне по цілій Австрії, Німеччині і Швайцарії, захоплюючи всіх місцевих і чужих, окупаційні влади і вояків та всю пресу — своїми виступами. Так Лев Туркевич познайомив з нашою музикою увесь чужинецький західний світ, його слухали німці, французи, італійці, англійці й американці — й оцінки його виступів дорівнювали ентузіястичним критикам турне Республиканської Капелі УНР під керівництвом Кошиця, по першій світовій війні.

У всьому нашому нещастю скитальщини та ДП таборів, цей чин Льва Туркевича був вершком мистецької репрезентації вільної України і її незламного спротиву проти московської окупації. Він співом і музикою здобув приятелів для України і її визвольної боротьби і так відновив славні традиції Кошиця і його хору у Західній Европі.

І як громадянин і як музика — Лев Туркевич високо заслужився перед Україною, а професійні композитори звали його "музичним велетнем".

По трьох роках Лев Туркевич переїздить до Канади, запрошений ОО. Василіянами для продовжування своєї праці. Був він у Едмонтоні й тут згуртував хор, з яким об'їздив не тільки Канаду, а й ЗДА. Вкінці він настало замешкав в Торонті, і проявляв впрост кипучу діяльність у ділянці музики. Збагачує він нашу музику новими композиціями, влаштовує безліч концертів, вистав, опереток і опер, та багацько присвячує часу вихованні молодої ґенерації, що цікавиться музикою. Туркевич зорганізував Музичну Школу ім. М. Лисенка в Торонті.

Кромі світських хорів, якими диригував, організував також і церковні хори до яких пише Служби Божі й Панахиди, та багато релігійних пісень. Організує він теж симфонічні концерти з Торонтонською юнійною симфонічною оркестрою, ставить з нею опери до яких сам пише інструментації.

Прецінний вклад Туркевича в музику до творів Шевченка. Він дав інструментацію до першої і другої частини "Кавказу", Людкевича, до кантати Лисенка "Радуйся ниво", до "Б'ють поргои", далі до "Ой вигострю товариша", "Ой чого ж ти почор-

ніло зеленеє поле", врешті перший виготовив інструментацію до нашого гимну "Ще не вмерла Україна".

Лев Турквеич втілився теж у професійні канадійські організації музики та часто виступав із своїми хорами й у радіопередачах та по чужинецьких концертах, несучи всюди вістку про Україну і її музичну культуру.

Невилічимий пістряк підкошував його сили, — та воля і завзяття Туркевича дозволили йому ще перед смертю дириґувати симфонічною оркестрою при відкритті пам'ятника Шевченкові у Вінніпеґу.

І як людина, Туркевич був незвичайною особистістю. Його великий музичний талант з абсолютним слухом, ішов у парі з великими математичними здібностями й великою майстерністю в шахах. Він брав участь в шахових турнірах в Европі й вважався одним з найкращих шахістів.

І музика його, зокрема його інструментації музичних творів, носили печать його духа. Опановування різних інструментів, а знав він їх усіх, уможливлювали йому видобути з хорів характеристичну дзвінкість. Та найбільше вражало кожного шевченкознавця, його глибоке відчуття Шевченкової ритміки, чи то коломийкової, щедрівкової чи колядкової, що на її канві він незрівняно вмів вивести мелодію.

Ціла музична спадщина Льва Туркевича заслуговує на наукове опрацювання нашими музикологами.

А моїм обов'язком, як ентузіяста знаменитого дириґента й музики — є кинути на його могилу ось цю грудку споминів від нас...

М. Скала-Старицький

ЗУСТРІЧ З Л. ТУРКЕВИЧЕМ

З професором Л. Туркевичем познайомився я в Українській Державній Консерваторії у Львові, де він був учителем дириґентури. Я дириґентури не студіював, але знав усіх викладачів цієї, у той час, найповажнішої музичної школи, що стояла на високому, університетському рівні.

Проф. Туркевич був великим приятелем молоді, цікавився поступами й досягненнями усіх талановитих учнів цієї школи, не тільки молодих дириґентів, інструменталістів, але, й особливо співаків. Сам він вийшов із дуже музикальної, священичої сім'ї, у якій музика і спів були змістом життя цієї висококультурної родини. Одна сестра проф. Л. Туркевича, відомий сьогодні композитор, доктор музикології, Стефанія Туркевич-Лукіянович, друга, відома оперова співачка і режисер Ірина Туркевич-Мартинець, третя — дуже талановита співачка, передчасно згасла під час останньої воєнної завірюхи. У домі о. Туркевича у Львові гуртувалася найталановитіша українська молодь музичного й співочого мистецтва, серед якої слід згадати пізнішу відому оперову й опереткову українську співачку, Євгенію Ласовську, що була прикрасою, першою співачкою (зіркою) польських оперових і опереткових театрів, як і пок. Олександер Філіппі-Мишуґа, Соломія Крушельницька, Михайло Голинський, Зенон Дольницький, Марія Сокіл, Василь Тисяк, Іван Романовський та багато других, які не могли працювати на українській сцені тому, що у той час (австрійська і польська окупація наших земель), українських оперових театрів не було. До непересічних українських талантів, які починали свою кар'єру на польських сценах, належав також і Лев Туркевич. Будучи дириґентом цих театрів, він промощував шлях українським талантам, як наприклад названій уже Євгенії Ласовській, яка була анґажована як солістка до оперового й

опереткового театру в Бидґощі, де проф. Туркевич у той час був дириґентом.

Під час німецької окупації Львова, проф. Лев Туркевич став музичним директором Львівського Оперного Театру Опери і Балету, мистецьким керівником якого був Володимир Блавацький, директором М. Петренко. До цього театру, що стояв у той час на високому мистецькому рівні, був анґажований автор цих рядків, як перший тенор (тобто на перші, головні тенорові партії-ролі), завдяки якраз проф. Туркевичеві, який знав мене ще із виступів-пописів у Вищому Музичному Інституті ім. Миколи Лисенка у Львові, та у львівському радіо під час польської, совєтської потім німецької окупацій.

Львівський Театр Опери і Балету складався головно з драматичних акторів, декількох оперових співаків-солістів з часів польської та совєтської окупацій. Проф. Лев Туркевич хотів підсилити склад цих солістів молодими надійними талантами, якими тоді були: Софія Гаврищук (мецо-сопрано), Лев Рейнарович (баритон), Мирослав Антонович (баритон), Мирослав Старицький (тенор), Ніна Шевченко (сопрано). Усі вони були анґажовані до цього театру як солісти, стараннями проф. Туркевича. Тоді я знову зустрівся з проф. Туркевичем у безпосередній, професійній співпраці. Найперше я виступав гостинно у цьому театрі, у роді Андрія в "Запорожці за Дунаєм", а після успішного дебюту, був анґажований на стало. Почались проби "Циганського Барона", яким дириґував проф. Ярослав Барнич, ставив Йосиф Стадник. Проф. Туркевич підготовляв оперу "Мадам Бетерфляй" Пуччіні (в українській мові), у якій мені призначено ролю Пінкертона. Музичну підготовку вела Мар'яна Лисенко (наймолодша дочка Миколи Лисенка), В. Блавацький режисерував, дириґував Л. Туркевич. Так уперше я зустрівся з проф. Туркевичем-дириґентом.

Тепер, з перспективи довголітнього досвіду та праці із різними дириґентами на чужих свропейських сценах, можу оцінити великий, непересічний талант Л .Туркевича, як музики дириґента опери, хору, оркестри. Якщо робити порівняння (яких до речі в мистецтві немає), я прирівняв би нашого Туркевича до великого, світової слави, німецького дириґента Фуртвенґлера. Лев Туркевич, на мою думку, мав ту саму манеру дириґування, ту саму непересічну музикальність, той самий спосіб інтерпретації, той самий зовнішній вигляд, ті самі, на перший погляд, "неточні", "неприцизійні" рухи. Обидва ці дириґенти були великими, не своїм тактуванням (вибиванням ритму), не своєю непересічною музикальністю, а своєю інтерпретацією, яка полягала у тому, що вони не дириґували, вони виконували, переживали, співали (у душі, очевидно), виконувані твори.

Вони їх не відтворювали, а перетворювали на свій лад і розуміння. Цей лад і розуміння виконуваних ними творів, були такими новими, іншими, свіжими, живими, що в поточній мові окреслення їх талантів називається геніяльним, себто неповторним, унікальним.

Туркевич був дуже приємним у праці, ніколи не гнівався, не ганьбив, не картав виконавців. Ніколи не денервувався, не злився, як це часто буває в багатьох диригентів. Туркевич мав ангельську терпеливість до повторювання, якого він, як дуже музикальна людина, не любив, але розумів, що за німецькою приповідкою, тільки "ібунґ махт майстер" (вправа робить мистця-майстра). Туркевич давав знаки спокійно, м'яко, що іноді, маломузикальним, неритмічним, видається неточним. Туркевич був точним, але не механічним, не метрономічним. Він жив, він віддихав разом з виконавцем. Співати з Туркевичем було легко, приємно. Він умів ловити співака, виконавця на пів віддихові, у сотій секунді. Туркевич відчував виконавця дуже тонко, глибоко. Він ніколи не заглушував співаків оркестрою, фортепіяном, достосовувався завжди до акустики приміщення, до сили й волюмену голосу. Туркевич був прекрасним акомпаніятором-співвиконавцем. Не любив багато проб на німецьку моду. Він вірив у талант, ініціятиву, інспірацію, настрій виконавця, без яких немає справжнього мистецтва. Туркевич був артистом у властивому розумінні цього поняття.

Утретє я зустрівся з Туркевичем у Відні, у 1944 році. Ми виступали разом з концертами для Української Дивізії на Словаччині. Туркевич був керівником і акомпаніятором концертової групи, яка складалася з: Ольги Сушко, Роми Прийми, Левка Рейнаровича і автора цього спогаду. Тут я пізнав Туркевича ближче, як людину. Туркевич був добрягою по вдачі, веселим, дотепним, не перечуленим і не перевразливленим на свою великість, на свій авторитет, на свою непересічність, якої він був свідомий. Це була справжня велика людина, яку характеризували скромність, простота, щирість і безпосередність.

Туркевич любив грати в шахи, іноді в карти, у чому був також великим майстром, але ніколи не газардувався, не прив'язував ваги до програної, невдач — так у житті, як і на сцені. Це був "богеміст" у найкращому розумінні цього слова. Був приємним, цікавим, балакучим, дотепним в товаристві, у якому ніколи не висував себе на перше місце, не старався блистіти своїм знанням, своїм талантом, які у нього були широкі, непересічні. З Туркевичем можна було говорити на всі теми, він визнавався в літературі, малярстві, політиці, громадських і суспільних проблемах, до яких відносився із серцем, але ніколи пристрасно, безкритично, безкомпромісово, нетолерантно.

Єдиною його пристрастю була музика, театр, мистецтво. Любив гарні жінки, у поведінці з якими також був великим майстром, безконкуренційним джентелменом.

Учетверте я зустрівся з Туркевичем в Канаді, на відкритті пам'ятника Шевченкові у Вінніпеґу. Туркевич дириґував на цьому концерті симфонічною оркестрою. У Вінніпеґу було тоді (липень) дуже гаряче (105 ст. Ф.), не було чим віддихати, публіка сиділа в сорочках, впорядчики доносили дітям воду. Ми, виконавці, великого і довгого концерту, були у фраках, промоклих наскрізь від спеки, духоти у залі. Туркевич скаржився, що йому було холодно, мав блідий, нездоровий вигляд. Після виступу надів на себе два вовняні светри. Втаємничені знали, що Туркевич тяжко хворий, тремтіли за його здоров'я. Я тільки пізніше, в Торонті довідався, що Туркевич хворіє невилічимою недугою пістряка крови, чого він не був свідомий. Він вірив, що це тимчасовий заник якихсь складників у крові. Йому робили переливи крови перед і після виступу у Вінніпезі. З Туркевичем ми розсталися у Вінніпеґу, побажавши собі всього найкращого і до побачення у Торонті, Львові, Києві. Цього побачення не діждав Покійний професор Л. Туркевич, але я певний, що Його ім'я, його заслуги, пам'ять про цю небуденну постать в українському музичному і громадському житті, житиме вічно у пам'яті українського народу, для добра і слави якого він віддав усі свої сили, увесь Богом даний йому талант, все серце і душу.

Іван Лехнович Сулима Попель

СЛ. П. ПРОФ. ЛЕВ ТУРКЕВИЧ: НАЩАДОК ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ШЛЯХЕТСЬКОГО СВЯЩЕНИЧОГО РОДУ...

Появилось вже багато спогадів, що відзначили працю і заслуги сл. п. проф. Льва Туркевича, зокрема на співацькому й музичному полі...

У цій короткій монографії хочу звернути увагу на середовище з якого вийшов, де виріс і виховувався сл. п. проф. Лев Туркевич — заслужений для української справи — а також інші, що їх наша історія записала золотими буквами.

Усі вони вийшли з священичих українських домів "приходств", що у парі з нашими церквами були тими завше горіючими вогнищами, впродовж сторіч, з яких виходило тепле життєздатне проміння, що падало на сприятливу українську ниву; а водночас були тими бастіонами, що під їх мурами розбивалися безугавні ворожі наступи на душу нашого народу.

Аж оце знищив їх уперше в нашій історії, від уведення на Україні християнства в 988 році, північний наїзник...

Наші західні сусіди поляки — під час свого панування на Україні йшли за своїми плянами й послідовно, спершу обезголовили українську масу, бо колишні українські знамениті роди, були або знищені, або перейшли в польський табір, або дуже зубожіли... Дрібна українська шляхта, виконуючи свою військову повинність, кривавилась на свіх побоєвищах в обороні Річипосполитої Польської та її інтересів. Міщанство, що залишилось іще в наших містах, міцно держалось своєї української церкви, щоб не потонути в чужому напливовому елементі. Усе ж таки до душі української маси Польща не могла продістатися, бо на її стороні стояла українська Церква. Українське духовенство захищало нарід від національної загибелі. Залишені вікові старенькі церковці по наших селах і містах — це були міцні твердині, що їх штурмовано сотнями років, але не здобуто. І коли не стало вже залізних полків наших князів і королів: — Ярослава Осьмомисла, Романа Галицького, Данила — та інших володарів Західньої України, то на зміну їм стануло українське духовенство, що в його рядах було багато нащадків галицько-волинських князів і боярів...

Наше духовенство загородило ворогові шлях до душі народу. Що тільки наша Церква врятувала наш нарід в Західній

Україні від полонізації та зберегла, аж до найновіших часів нашу народну масу, майже на тих самих етнографічних границях, що були за княжих часів — по Вислок, Сянік, Ряшів, Ліско, Ярослав, Любачів і т. д., — це признають навіть ті вороги, які безпощадно винищують тепер нашу церкву.

У Західній Україні перші почали писати й говорити українською народньою мовою українські католицькі священики — а саме "Руська Трійця": Маркіян Шашкевич, поет національного відродження, Іван Вагилевич і Яків Головацький — а наше українське католицьке духовенство стало першим пробудником західньо-українського народнього духа.

Українська Церква в Західній Україні завжди й всюди стояла в перших позиціях в боротьбі за св. Віру, обряд і національне обличчя свого народу... В час "Весни Народів" не хто інший, а "Руська Рада" у Львові під проводом українських священиків висунула постулят — відокремити Східну Галичину та увести там широку політичну автономію, як перший етап до повної незалежности. Не хто інший, а українські священики в Західній Україні врятували націю від загибелі. Ті Отці духовні вели своїх вірних впродовж століть, навчали їх вічних правд, християнської етики й моралі, зберігаючи основу народу від морального зіпсуття, без чого наш нарід зустріла б була доля багатьох народів, які, без тривалих, непорушних доґм Христової віри, пропали — та загинули безслідно.

Першими засновниками читалень, кооператив, молочарень і т. д., по наших селах, були наші священики...

Духовенство викорінювало всякі пороки, що поставали між народом, особливо нищівний наліг пиянства, цей злощасний спадок панщини. Наше духовенство дало народові кадри свідомої інтеліґенції. Також за спонукою отців парохів, а то й за їх матеріяльною піддержкою, селянські діти йшли до шкіл та здобували освіту для добра народу.

Наші культурно-освітні, економічні та інші установи, що становили наш духовий і матеріяльний дорібок у здебільша спольщених західно-українських містах, великою мірою спиралися на матеріяльній і моральній допомозі нашого духовенства.

Діти наших священиків, нарівні зі синами та доньками цілого народу, або у його проводі, боролися за незалежність України, клали свої голови на кривавих бойовищах, в'янули у ворожих казаматах, каторгах, або гинули на жорстоких муках і тортурах — вмираючи з окликом: "За Христа й Україну!" Села і міста наші чванилися своїми приходствами, а очі парохіян завжди зверталися туди. Широко знана була гостинність домів наших священиків, де знаходили гостину й притулок усі.

Знаною з того була й родина Туркевичів, — батьків сл. п. проф. Льва Туркевича. І так в домі Туркевичів у бл. п. о. Івана — "Сюнка" Туркевича, на святоюрській горі у Львові збіралися українська інтеліґенція — так, як колись на дворах наших меценатів — Князів і Гетьманів. Громадились там корифеї, визначні діячі науки й мистецтва — бо ж ціла родина Туркевичів, це наскрізь мистецька сім'я, а їхній дім був пристановищем українських муз. Так само до Підмихайлівець коло містечка Ходорова, де Туркевичі мали свій фільварок, з'їжджалися усі та користали з великої гостинности о. Івана Туркевича, його дружини Софії і дітей.

Навіть і тоді, коли вже Підмихайлівський фільварок перейшов в руки наших монахинь — то в тих самих гостинних мурах, за часів гітлерівсько-нацистівського терору, переховувалися жиди: рабі Кагане, Іцхак, Левін, Хамайдес, останні сини львівських рабінів, та інші (про що пише в своїх спогадах-мемуарах Йосиф Шварц). І тоді, вже в манастирських мурах наших монахинь, царював дух християнської любови ближнього і давньої Туркевичівської гостинности.

Лев Туркевич походив саме зі старого шляхетського українського священичого роду. В ньому уособилися усі прикмети і чесноти, якими відзначалися в його роді — предки: батьки, діди, й прадіди — українські священики.

Це саме прив'язання до рідної української церкви, що й у його батьків, бл. п. о. Івана, що був спершу в Заліщиках, а згодом у Львові в архикатедральному храмі св. Юра, під крилами Слуги Божого Митрополита Кир Андрея графа Шептицького, а пізніше в старовинній, іще з княжих часів, церкві св. П'ятниць у Львові. Дідуньо сл. п. Льва Туркевича, також на ім'я Лев, був мітратом і святою людиною.

Велика любов до свого народу, так, як його предків, відзначала професора Льва Туркевича. Всеціло був він відданий праці для своєї нації, якої був вірним сином — аж до останнього свого віддиху. Великий свій музичний талант посвятив, сл. п. проф. Лев Туркевич, для піднесення і спопуляризування нашої музичної культури. Він знав добре, яку непереможну силу і який чар має музика, а зокрема українська музика і спів... бо "хоч би забув хто мову та звичаї, хоч би на вік припав чужою плісню, хоч би вже душу й ум чужа земля забрала, як вчує українську журливу пісню — скаже — матуся так співала".

В особі сл. п. проф. Льва Туркевича доповняли себе духова і фізична краса: незвичайні вартості духа й серця... українського серця... Оці великі багатства душі сл. п. проф. Льва Туркевича виявляли себе й назовні. Велика його культура, на кожному кроці його життя. Погляд його мрійливих, але бистрих і мудрих очей, що краскою своєю нагадували блакить ук-

раїнського погідного, спокійного, глибокого неба — полонив усіх; високе чоло, неначе взяте в античного філософа; удуховлене обличчя набуте від предків — цілого ряду священиків. Його голос неначе солодкий спів українських пташат — соловейків; а ціла його постать неначе мармурова статуя античного грецького богатиря, або українського — козака - красуня, витвору чудової української природи.

Таким пам'ятаю сл. п. проф. Льва Туркевича і такий залишився в моїй душі його образ — чи то на святоюрській горі в гостинному домі його батьків, чи в сальонах Підмихайлівського двору, чи тоді як він дириґував хором, чи оркестрою на концертах, академіях, ораторіях, чи в оперному театрі у Львові.

Завше той самий і в товариській гутірці — милий, привітливий, сердечний, любий і коханий — незабутній сл. п. проф. Лев Туркевич.

ДОДАТКИ

Відпис: До сторони 60.

ЛДТОБ Львівський Державний Театр Опери та Балету

ЗАСТУПНИК ДИРЕКТОРА

Телефон Но. 233-20, ком. 124-20.

Службова записка —

П. Любінецький

Виясняю, що письмо, яке я Вам дав, мало на меті тільки узгіднити роботу оперових сил з Керівництвом театру тобто з дир. Петренком і проф. Туркевичем, яким Управа м. Львова доручила керувати Театром в цілому.

Анґажування оперових співаків та підготову вистав без погодження з дирекцією, вважаю недоцільним. Без згоди дирекції театру місто не буде нічого оплачувати.

Оперові вистави організує Дирекція Театру, як одиноке правне тіло.

Львів, дня 18. II. 1941 р.

Голова м. Львова (:Полянський:) в. р.

Відпис. До сторони 113.

Нація понад усе! Наша сила — в нас самих!

(Герб)

Українське Національне Об'єднання Канади,
Філія — Торонто, 297-311 Каледж вул., тел. PA 0231
О. О. Бокс 371 — ч. 70/51.

Торонто, 3 травня, 1951

ДОГОВІР

заключений між філією Українського Національного Об'єднання в Торонто з одної, а п. проф. Левом Туркевичем з другої сторони.

1. Проф. Л. Туркевич обнимає становище дириґента і керівника музичної сторінки культ-освітньої, сектора при філії УНО в Торонто. До його обов'язків належить — улаштовувати концертові і всякі театральні вистави.

2. Як винагороду за працю отримуватиме проф. Л. Туркевич з каси філії УНО в Торонто по $175.00 (стосімдесят п'ять долярів) місячно, платних з кінцем кожного календарного місяця. Кромі повищого 20% з чистого доходу з влаштованих

його заходами імпрез. Філія УНО застерігає собі, що з трьох концертів в році відсотків платити не буде. Відсотки з імпрез будуть плачені зараз після імпрези.

3. Договір цей важний на час одного року з 1 серпня 1951 року починаючи.

4. Цей договір продовжується автоматично на слідуючий рік, якщо жадна з договірчих сторін не виповість його на письмі найменше 30 днів перед упливом реченця договору.

5. У всіх ділянках праці філія УНО в Торонто буде указувати (давати... Л. Л.) п. проф. Туркевичеві всесторонну підтримку і поміч.

6. Проф. Л. Туркевич, буде інформувати Управу філії УНО в Торонто про хід і пляни своєї праці при філії УНО.

7. В разі недодержання повищих точок або грубо нетактовного поведення супроти одної зі сторін — умова може бути зірвана за 30-денним попереднім обостороннім виповідженням.

Повищу умову прочитали і підписали:

За Управу філії УНО в Торонто:

І. Кавун в. р. — голова
В. Марко в. р. — секретар

Туркевич Лев в. р.

Торонто, Онт., 12 червня, 1951.

Статті — Відписи:

До сторони 115.

1) "Вісті з Торонта" — В справі проф. Л. Туркевича.

В 40 числі "Вільного Слова", з 5 жовтня 1957 р., зреферували ми засідання Комітету Українців Канади, Відділу в Торонті, якого головною точкою нарад була справа претенсій проф. Л. Туркевича до цього ж Відділу КУК та фірми "Сіґрем" з титулу авторських прав. В одному місці цього зреферування вкралася нам була, зрештою проти нашої волі, неточність: професор Лев Туркевич не заскаржив, як було подано в нас, КУК та "Сіґрем", а тільки звернувся до згаданих установ з письмом у справі своїх претенсій через свого адвоката П. Зінька. Це очевидно, далеко не однозначність, і в ім'я правди це наше з'ясування спростовуємо. — **Редакція.**

2) **Невдячна праця**

В одному з попередніх чисел "В.С." була стаття про неприємний конфлікт, який зайшов між філією КУК у Торонті і нашим професійним музикою та дириґентом проф. Львом Туркевичем у справі недоплаченого гонорару його авторських прав. Після того появився у "В.С." лист д-ра Льва Р. Лепкого

в справі непошанування авторських прав його батька Богдана, а в цьому числі на іншому місці поміщуємо листа заторкненого цією справою видавця. Не будемо розглядати цих окремих справ, але:

Це зовсім випадково вийшли на яву дві відірвані справи конфлікту авторів з тими чинниками, що користуються їхньою працею і талантом для ідейних, але також і матеріяльних користей. Сама ця справа не є випадкова. З цею болячкою боролися наші професійні мистецькі об'єднання в Західній Україні до другої світової війни, а на еміґрації вона стала просто язвою нашого культурного життя.

Звичайно, що не йдеться тут про т. зв. аматорів чи початківців у якійнебудь мистецькій ділянці, де сама можливість запрезентувати себе перед своїм громадянством повинна бути для них нагородою за їхній труд і вложений творчий талант. Йдеться тут про професійних чи колишніх професійних мистців, авторів, композиторів, малярів, акторів і журналістів, яких праця завжди і всюди у фінансових калькуляціях наших культурних, громадсько-політичних чи бізнесових інституцій стоїть на останньому місці. Не має ніколи сумнівів, чи торгувань, коли йдеться про винагороду для столяра, що робить лаштунки, для кравчині, що робить костюми, для друкарні, що робить клішу з рисунку, бо всі вони потребують жити, але існують завжди численні арґументи, чому не конечно "потребує жити" із своєї професії мистець, якого твір є часто саме основою цілого даного культурного "бізнесу".

У нас немає мови про те, щоб творець чи мистецький виконавець дістав за свою працю таку високу винагороду, як її дістають мистці культурних державних народів, і ніхто таких високих винагород не вимагає. Та все ж якась міра і справедлива оцінка мусить у нас бути не тільки для матеріяльних, але і для духових дібр.

Недоцінювання і легковаження духової праці і духового вкладу мистців, а також журналістів у скарбницю нашої культури на еміґрації таке загальне, що не можна врешті цієї справи не порушити. Їх наслідком являється загальна втеча наших кращих творчих сил до професій, які дають їм можливість якогонебудь прожитку, часом їх вихід на чужий культурний ринок, а найчастіше повна творча бездіяльність. А тим часом на місце повноцінних вартостей приходить у нас до голосу аматорщина, яка поволі опановує всі ділянки нашої культури на еміґрації.

В. Левицький

3) **Листи до Редакції:** ("Вільне Слово" — ч. 3, — субота, 18 січня, 1958 р.).

В справі нарушення авторських прав проф. Туркевича і д-ра Лепкого хочу подати коротке вияснення зі становища правного:

1 — Матеріяльні цінності і їх власність були під охороною закону від зарання людської історії, а тимто спрецизовані вже в римському праві. За привласнення, крадіж чи грабіж матеріяльних цінностей карали цивільні чи карні суди залежно від вартости предмету спору — нижчі або вищі суди або відшкодуванням, або карою позбавлення свободи, а навіть і карою смерти.

2 — Духовні цінності людини і її творчість, дістали правну охорону дуже пізно, бо аж з кінцем XI сторіччя, а то в т. зв. авторському і патентовому праві, а компетентними до цього були тільки вищі суди, без огляду на вартість предмету спору.

До часу тієї охорони панував в цілій ділянці піратський розбій як видавництв, так і приватних осіб, що здебільша руководились тільки наживою і жирували на духовій творчості авторів.

Згідно з авторським законом в різних культурних державах — автор і його спадкоємці мають виключне право розпоряджатися своєю духовою творчістю щодо літератури, музичних нот, фотографії, малярства, ґрафіки та архітектури. Це право вигасає в деяких випадках по упливі 50 років, в інших по упливі 25 років.

Різні міжнародні конвенції хоронять авторські права громадян — авторів одної держави в других державах. До таких міжнародних конвенцій не приступили між іншими державами Америка і СССР. (Канада хоронить авторські права — пр. Л. Л.).

В Америці є під охороною закону тільки духові цінності тих авторів, що зареєстрували свій твір у конґресовій бібліотеці у Вашінґтоні, що зазначується на книжці словами: "Копі райт бі..."

3 — Ясна річ, що ані проф. Туркевич, ані д-р Лепкий такої охорони авторських прав не мають, якщо їх авторство чи спадкоємство не було зареєстроване в конґресовій бібліотеці.

Але з цього ще не виходить, щоб ті, що користуються не своїм добром, вживали піратського права, а в добавок, ще голосили, що діють морально, безкорисно і... патріотично. Є це аналогія до совєтської практики, де, грабуючи людину з його і його попередників тяжкої праці, ще на додаток заявляють, що це соціялізація (не крадіж і грабунок) для добра грабованої людини і суспільности.

Д-р Осип Яросевич, Міннеаполіс, ЗДА

Відпис. До сторони 120.

Торонто, 21 жовтня 1952 р.

ДОГОВІР

списаний між Церковним Комітетом при Парохії МБНП в Торонті та паном Проф. Туркевичем Львом на підставі ухвали Комітету з дня 17 жовтня 1952.

1. Приймається на працю пана проф. Туркевича в характері дириґента до Церкви, при вул. 276 Бетурст від дня 17 жовтня ц. р.

2. Місячна заплата в сумі 125.00 долярів буде плачена з кінцем кожного місяця.

3. Крім засадничої платні $125 в місяць, Церковний Комітет виплатить пану Туркевичеві 25% від доходу "брутто" з імпрез ним улаштованих.

4. Комітет зобов'язується покрити кошти за папір на ноти, туш і потрібну літературу до ведення хору і вистав, академій, концертів і т. п. імпрез.

5. Висоту авторського гонорару від вистав Церковний Комітет виплатить згідно з місцевим правом або звичаєм.

6. Всі акта, ноти і література, за які заплатить бодай частинно церковна каса, стають її власністю.

7. За жадні додаткові праці виконані паном Туркевичем в зв'язку з веденням хору, уладженням імпрез, писанням нот і т. п. Церковний Комітет не буде гонорувати.

8. Пан Туркевич зобов'язується зорганізувати хор, що буде брати участь кожної неділі в співаній Службі Божій та урочистих свят.

9. Пан Туркевич зобов'язується дати протягом 4-ох місяців одну виставу і евентуально іншу імпрезу.

10. Проби хору, імпрез і т. п. праці мають бути точно і своєчасно виконувані.

11. Пан Туркевич зобов'язується не працювати в такім самім характері в інших установах без згоди Церковного Комітету.

12. Договір цей зобов'язує обі сторони на чотити місяці, тобто до кінця лютого 1953 р.

13. Всі непорозуміння, які могли б вийти з цеї умови рішає зобов'язуючо і остаточно Церковний Комітет на чалі з о. Парохом.

За Комітет обох Парохій
о. Кан. П. Каменецький в. р.

25. X. 1952 (церковна печатка)
Туркевич Лев в. р. **Андрій Бак в. р.**

Відпис. До сторони 136.

Спілка Української Молоді
Осередок в Торонті
ім. ген. Тараса Чупринки
140 Бетерст вул., Торонто, Онт. Тел. РЛ 4-797

Торонто, 15-го березня 1954 р.

ДОГОВІР

між Комітетом Осередку СУМ ім. ген. Т. Чупринки в Торонто, Онт. та п. Проф. Л. Туркевичем, списаний дня, 15-го березня, 1954 р.

1. Комітет Осередку СУМ ім. ген. Т. Чупринки в Торонто, Онт. приймає п. Проф. Л. Туркевича на становище дириґента **сумівського хору "Прометей" з днем 1-го лютого 1954 р.**

2. Гонорар п. Проф. Туркевича за його працю як дириґента устійнюється на $30.00 місячно (тридцять), платних при кінці кожного місяця та 30% від нетто-приходу з кожного виступу хору "Прометей", підготованого і виведеного п. Проф. Л. Туркевичем. Тих $30% від нетто-приходу з концерту є платних до 1-го тижня після кожного концерту-виступу.

3. П. Проф. Л. Туркевич не бере гонорару у формі 30% від нетто-приходу від таких концертів-святочних академій, як:

1. Академія сл. пам. ген. Т. Чупринки
2. Академія Шевченківська або, якщо цієї не буде, академія чи концерт АБН
3. Академія 30-го червня
4. Концерт з нагоди зустрічі українців Канади і Америки зглядно іншої зустрічі, що увійшла б в місце першої.

Виступи хору на ці концерти чи академії п. Проф. Л. Туркевич підготовляє і провадить тільки в рамах заплати $30.00 місячно.

4. П. Проф. Л. Туркевич погоджується і зобов'язується вести хор "Прометей", відбуваючи проби два рази в тиждень і проводячи виступи після найкращого свого розуміння, беручи до уваги побажання чи доручення Комітету Осередку СУМ.

5. Спори між проф. Л. Туркевичем а Комітетом Осередку розв'язуватиме Товариський Суд Осередку, а в другій інстанції Товариський Суд при Крайовому Комітеті СУМ.

6. Цей договір може бути розв'язаний п. Проф. Л. Туркевичем або Комітетом Осередку СУМ за 3-місячним виповідженням.

7. П. Проф. Л. Туркевич може давати згоду на виступи хо-

ру "Прометей" на концертах, улаштовуваних іншими Товариствами чи організаціями, тільки за виразною згодою Комітету Осередку СУМ.

Голова:	Диригент:	Секретар:
(В. Мізур в. р.)	(Туркевич Лев в. р.)	(Федунків Ст. в. р.)
В. Мізур	Проф. Л. Туркевич	С. Федунків

ВІДГУКИ ДНЯ

Місто, занепокоєне сумною вісткою, укладало пляни для звеличення останньої дороги Покійного. Виготовляли прощальні надгробні бесіди, та бажали попрощати співця України традиційним звичаєм, як колись на Рідних Землях — сумовитою грою трембіти. Восени лунала вона не так весело, бо засмучена і зажурена, що прощається з полониною, — нині, ця трембіта — символ Покійного, мала прощати свого мистця, що так тужив за нею, як її журливі осінні акорди, — сумними звуками знедоленого сина України. Вона мала лунати хвилями по верхівях дерев на Торонтонському кладовищі "Проспект", на 30-ому полі, над могилою ч. 516.

Але шляхетні заміри й заходи жіночих організацій, спинили деякі кола. "Того роду театральні шопки, не слід нам вживати!", не бажаю собі!"

Упродовж похоронних церемоній, декілька днів пізніше, в суботу 11-го листопада зібралася велика громада людей в передпохоронному заведенні "Кардинал і Син", при вул. Бетирст, щоб відпровадити Покійного на вічний спочинок. Тлінні останки музики, спочивали між квітами, освіченими електричними лямпами та сповиті димом кадил, що немов ореол слави, розносив кружки німбу з пахучим ароматом.

Чоловічі хори співали Панахиди, вивчені й компоновані та аранжеровані Покійним, а десять священиків, що їх очолював прелат о. Каменецький, молилися за незабутнього вчителя, що ціле життя збагачував церковні напіви, та розвивав красу нашого обряду, як колись його батько і дідусь.

А коли скінчились Богослужби в церкві Пресвятої Богородиці Повсякчасної Помочі, в Торонті, після сумного обряду "останнього цілування", домовину закрили при співі "Вічная Пам'ять" і "Со святими упокой". Похід рушив довгими колонами авт у північну сторону міста.

На цвинтарі було тихо і ясно.

"Великі заслуги й популярність Покійного Льва Туркевича, притягнули масу людей. Мешканці українського й неукраїнського Торонта, які цікавились мистецтвом — взяли дуже численну участь у похороні".

Сумний похід очолювала сумівська молодь з вінками й зібрані чоловічі хори під проводом "Прометея", що ввесь час на цвинтарі, співали маршові жалібні пісні свого вчителя. Опісля вісім священиків з о. прелатом Каменецьким, провели молитву на останню дорогу душі Льва Туркевича, якого домовину несли на руках хористи. Над могилою виголошували прощальні слова: д-р М. Мицик — від місцевого КУК-у, проф. І. Ковалів — від Музичного Інституту ім. М. Лисенка, М. Микуляк — від організації СУМ, та від хорів "Прометей" і "Чайка" пп. Є. Беззубко і Е. Ярмолюк.

Жалібна громада кидала квіти на могилу та прощала Покійника ревними сльозами. Відспіванням пісні "Видиш брате мій", закінчено похорон професора Льва Туркевича...

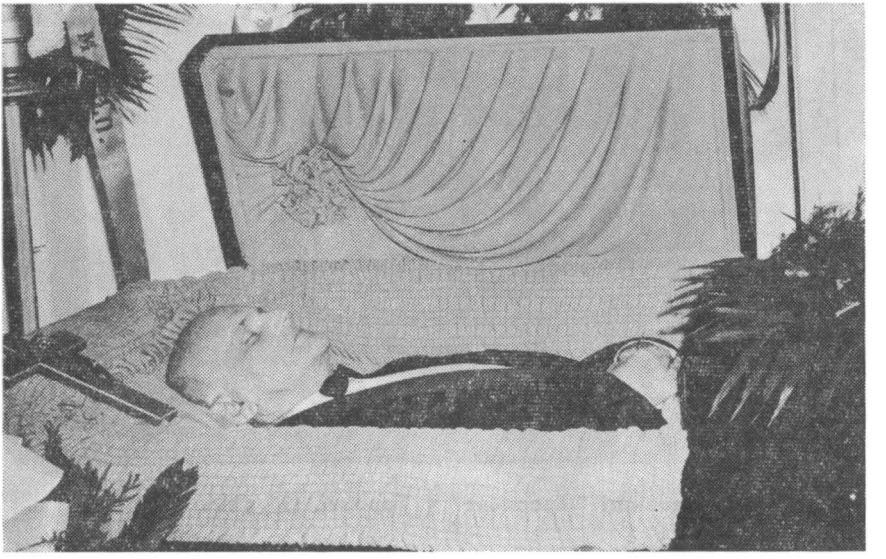

Останнє пращання. В передпохоронному домі "Кардинал і Син", при вул. Бетирст, Торонто.

Холодний вітер зривав жовто-золоте листя з дерев та закривав ним позолочувану цементову скриню, що в неї вкладено тлінні останки жерця українського музичного мистецтва. Подув нісся в рідні степи, села, міста, поніс відомість про смерть заслуженого Сина України, ген-ген аж на Рідні Землі та досягнув і далекий Сибір, де каралась сестра Покійного — Лідія.

...Тіло поволі спадало в долину у чужу холодну землю.

Насипали могилу... І ясне сонце крізь білі хмари, кидало своє проміння та пестило свіжу могилу. Шелестіння золотого

листя і свіжих квітів на могилі, — та неначе сумовите щебетання пташат — усе разом творило тужливу пісню. Вони прощали світлого волхва храму української музики.

Сьогодні — над могилою мистця, довкола — за словами Тичини:

"Безгоміння і сум,
Безгоміння і сон..."

Лише час від часу зашарудять малі кущики і тоді немов причувається:

"Тихий вітер повіває..."

На кладовищі "Проспект" у Торонті. (30 поле, ч. 516).

**
*

Відгуки смерти тягнулись довгий час не тільки в Канаді й Америці, але і Европа не забула про того, що ціле своє життя посвятився для піднесення музичної культури.

Розсипалась хмара статтей зі споминами про недавне минуле із життя Великого Мужа. Тож і чужинецький світ потрясла страшна вістка відходу у Вічність нашого музики. І от одне з оповіщень на радіостанції С.Ф.Р.Б., що його проголосив Джон Коллінґвуд, 9-го листопада т. р.:

"Щойно вчора я довідався, що Торонто втратило людину великого музичного таланту. Професор Лев Туркевич помер

при кінці тижня і похорон відбудеться в суботу, 11-го листопада.

Він був визначним членом української громади міста Торонта. Композитор і аранжер, дириґент і учитель, крім того — чемпіон у шахах.

Члени Торонтонської Симфонічної Оркестри будуть пам'ятати його, як майстра дириґента, який нераз проводив успішно цією оркестрою, а наш українсько-канадійський хор "Прометей" залишається в Торонті монументом його музичної праці.

В Торонті є дуже велика українська громада, і я особисто разом з нею хочу зложити мої співчуття за втрату великого мистця, який рівночасно є втратою в мистецькому житті міста".

***

Статтей було багато, тому подаю тільки дві, писані: — у Вінніпеґу, як редакційна, в грудні 1961 р., що була видрукована в тижневику "Новий Шлях", та друга — в тому самому часі, з Торонта — в тижневику "Гомін України" 2 грудня 1961 р. ч. 49 — за пером проф. І. Коваліва.

Відпис. ("Новий Шлях" — 1961 р.).

ЗНОВУ ВЕЛИКА ВТРАТА

Відійшов мистець музика

Українське музичне мистецьке життя на еміґрації понесло знову велику втрату. Ще не минуло місяця, як помер у Ню Йорку композитор Микола Фоменко, а вже знову розійшлася з Торонта сумна вістка, що там помер один з найвизначніших і найактивніших діячів української хорової, оперної та симфонічної дриґентської батути — проф. Лев Туркевич.

Якщоб кинути окомо тільки на останніх десять років нашого культурного вияву в самому тільки Торонті, то не знайдемо там ніодної поважної імпрези, що позначила милевими стовпами ці роки, а обійшлася б без участи композиторського, дириґентського знання і хисту Покійного. Коли українське Торонто за цих останніх десять років виросло під оглядом музичних імпрез на справжній культурний центр і показник наших музичних вартостей і спроможностей, то це завдячує воно в головній мірі проф. Левові Туркевичеві. Естрадне виведення опери "Купало" Анатоля Вахнанина, із симфонічною оркестрою в обрібці Покійного, українські симфонічні концерти з виконанням найкращих українських давніших і сучасних сим-

фонічних та хорових творів, виступу хору "Прометей" та злучених хорів Торонта при всіх видатніших культурних нагодах, це все без дириґентської музичної палички і таланту Лева Туркевича було б не здійсненним.

Але погляньмо на творчу мистецьку працю Покійного Льва Туркевича в давнішому минулому. Він народився в 1901 році (4 травня) у Бродах, середню освіту скінчив в українській гімназії у Львові, потім покінчив філософічні та музичні студії у Відні (фортепіян і челльо) почав студіювати в Музичному Інституті Лисенка у Львові ще майже в дитячому віці, бо визначався від маленької дитини незвичайною музикальністю та т. зв. абсолютним слухом, що є незвичайною рідкістю у людини. Кажуть, що в цілій пізнішій Польщі було всього двох людей з абсолютним слухом, одним з них був Лев Туркевич.

Тому, коли після студій у Відні Покійний повернувся до Львова, його негайно заанґажовано як хормайстра, а пізніше як асистента дириґента Бояновського до Львівського великого театру. З часом на запрошення Оперного театру в Бидґощі він переїхав туди на становище дириґента опери. В тому часі дириґував концертами симфонічних оркестр у Варшаві, Катовицях та інших містах Польщі.

Під час другої світової війни, за першої совєтської окупації Західніх Українських земель, а пізніше за німецької окупації був дириґентом Львівського Оперного Театру і підніс вистави цього театру до небувалого високого світового рівня. З його композиторських праць в тому часі треба згадати знамениту адаптацію музики Ґріґа для балету "Пер Ґінт" і нове музичне оформлення для "Ой не ходи Грицю". Крім цього визначався проф. Л. Туркевич як хоровий дириґент. Починаючи з дириґування студентським хором "Бандурист" в початках двадцятих років у Львові, він завжди має діло з українськими хорами. Це виявилося головно в часах еміґрації після другої світової війни. В Австрії він зорганізував і дириґував відомим чоловічим хором "Ватра", що об'їжджав зі своїми виступами і культурні центри Німеччини, Австрії і Швайцарії. Переїхавши до Канади, спершу до Едмонтону, він і тут відновив традицію цього мандрівного хору, хоч через невідповідні обставини цей хор довго не втримався.

Осівши на постійно в Торонті, Покійний поклав основу під високу хорову культуру української спільноти цього міста, працюючи теж як композитор в ділянці гармонізації пісень, інструментації симфонічних творів і в ділянці педагогічній, як учитель Музичного Інституту ім. Лисенка в клясі фортепіяну.

Із особистих прикмет Покійного хотілося б нам згадати ще у цих скупих рядках його незвичайно погідну, товариську

і веселу вдачу і великі математичні здібності, які дали йому основу бути одним з найкращих українських шахістів.

Смерть поклала кінець його життю несподівано і незаступно. Помер майже при дириґентському пульпіті, повернувшися із свого гостинного виступу як дириґент симфонічної оркестри під час відкриття пам'ятника Т. Шевченкові у Вінніпеґу і не покидаючи своєї дириґентської батути майже до останніх днів свого життя. Нехай канадійська земля буде йому пером!

Іван Ковалів

("Гомін України" — 2 грудня 1961 р. ч. 49.

ЛЕВ ТУРКЕВИЧ — ВИЗНАЧНИЙ ДИРИҐЕНТ

Коли національна спільнота, яка тратить раптом у певній ділянці ряд визначних людей, підриває свої сили. Багато часу проходить, поки виринуть нові індивідуальності, щоб продовжувати з тим самим запалом і наполегливістю працю своїх попередників. Насправді ж кожна талановита одиниця сповнена духового динамізму, враз із своїм довголітнім досвідом, організаційним хистом, а то й своїми особистими прикметами, яка відходить від нас у вічність, незаступима.

Утрати цього роду людей ще більше дошкульні, коли вони трапляються в мистецькій ділянці. І саме українська музика, ця вітка українського мистецтва, що либонь чи не найбільше причинилася (в минулому і сучасному) до організації української культури спільноти на еміґрації, зазнала в короткому часі важких втрат — Роман Савицький, Микола Фоменко, Лев Туркевич.

Остання жертва (і то дослівно жертва на жертовнику української музики) справді ненадійна, майже немислима і зовсім неможлива. Аджеж Лев Туркевич, не зважаючи на свій вік, належав до найбільш активних і вітальних музик на еміґрації. Завжди багатий на нові задуми, що їх він систематично і в міру змоги переводив у діло, — він, здавалося, ніколи не здасться так легко своїх позицій, змагаючись відважно з невідрадними обставинами(постійна трагедія кожного амбітного українського музики в наших еміґраційних обставинах: брак фондів і брак відповідних, музично кваліфікованих людей для реалізації певних широко задуманих ідей з професійної точки зору).

Здавалося, що завжди переможе вроджений інстинкт музики, інстинкт індивідуального музичного самозбереження та

інстинкт зберігання вже готових культурних музичних вартостей. Аджеж той інстинкт діяв у нього до останньої хвилини, навіть тоді, коли смерть одним крилом торкалась його рамен.

У шпиталі він розгортав широкі пляни, розціннючи можливості і досягнення в континентальному, чи пак космополітичному музичному аспекті. Лев Туркевич відстоював твердо думку активної музичної дії, за всяку ціну, мовляв: "коли навіть і того не будемо робити, то що тоді взагалі буде робитися?"

Коли сувора смерть так несподівано перервала нитку його нових задумів і плянів, треба сьогодні ствердити і признати, що праця Льва Туркевича, розцінюючи її навіть дуже суворо, ішла по лінії першорядного музики.

Після студій у рідному краю і в Відні, Лев Туркевич почав свою карієру як блискучий акомпаніятор (він був відомий із гри "а віста"), для визначних українських співаків. Роля Туркевича не обмежувалась тільки до тонкощів проводу, він часто ставав дорадником й інтерпретатором, помагаючи співакові у кращому оформленню твору. Вроджений інстинкт і феноменальний (абсолютний) слух ніколи його не заводили. Заанґажований до Львівської опери, працював там як майстер хору і корепетитор. Після того займав місця дириґента в різних містах у Польщі.

Але головна діяльність Льва Туркевича випала на воєнні роки, коли він перебрав ролю дириґента в театрі ім. Лесі Українки у Львові, а за німецької окупації — директора Львівської опери. Тут саме Лев Туркевич міг блиснути своїм талантом і тут саме виявилось, що він був "пар ексцеллянс" оперовий дириґент.

З оперової літератури він найбільше любив італійську оперу, тобто Верді, Пуччіні та "Кармен" Бізета. Саме в опері і зокрема "Кармен" — Туркевич міг цілковито себе проявити: свій ліричний м'який підхід у трактуванні арій, легкість руки, коли мова про оркестру та незвичайну тонкість у виводженні ансамблів і хорів. На окрему згадку заслуговує його незвичайна бистрість і притомність ума, коли мова про координацію сцени з оркестрою. Адже ж навіть у такому професійному ансамблі траплялись члени з невідповідними технічними кваліфікаціями. Треба подивляти, що опери, дириґовані Львов Туркевичем, проходили гладко і без "сипки", завдяки його незвичайному змислові орієнтації. Туркевич був по вдачі лагідною і м'якою людиною, хоч у відповідальних моментах він умів показати також свої професійні "пазурі".

На еміґрації почав дириґувати хорами. З них чоловічий хор "Ватра", зорганізований ще в Европі, але цілковито переорганізований і доповнений уже на цьому континенті, робив враження солідної професійної одиниці і напевно був би до-

сягнув певних небувалих вершин, коли б існував далі. Перейнявши чоловічий хор "Прометей", Лев Туркевич витончив його і вирівняв. Без сумніву, цей хор у найкращих своїх моментах завдячує все своєму незабутньому дириґентові проф. Льву Туркевичеві.

Але найбільш відповідальна і інтересна робота впала Леву Туркевичеві при організуванні великих концертів, де він міг проявити себе як дириґент великих ансамблів при співучасті професійної оркестри. (Нема жодного сумніву, що саме праця для підготовки роковин Шевченка підорвала здоров'я Туркевича, і що він героїчно вистояв на своєму пості до кінця). При таких нагодах можна було обсервувати Лева Туркевича як він живе у своїй стихії, і потиху думати, що все таки при всьому своєму хисті як дириґент симфонічної оркестри, він залишається дириґентом оперним. Саме в тому жанрі, з усіма його довільностями і свободою руху, почував себе Туркевич найкраще.

Мабуть малою рекомпенсатою за всі задушевні і потайні мрії Туркевича, коли мова про оперу, була постановка в музично вокальній формі опери "Купало" А. Вахнянина, інструментованої незвичайно вдало самим же Туркевичем. Але все те було, мабуть, тільки прелюдією до дальших широких оперних плянів, що їх не вдалося йому зреалізувати.

Треба пам'ятати, що Лев Туркевич заінструментував ряд творів і частину музики, наприклад, до драми "Ой не ходи Грицю", що є його ориґінальною музикою.

Багато номерів із балету "Пер Ґінт" — Л. Туркевича, виявляє непересічний талант Туркевича, як інструментатора з тонким знанням тембрів поодиноких інструментів і їх змішування. Навіть тут музичний інстинкт не заводив Туркевича. Цілий ряд заінструментованих творів, включаючи сюди й чудово оркестрований гимн "Ще не вмерла Україна", будуть довго свідчити про його визначні здібності в цьому напрямі.

Лев Туркевич, визначний оперний дириґент — не живе. Ця вістка потрясла неодною людиною, неодним приятелем і другом, які з ним близько співпрацювали.

Над самітною могилою українського музики, далеко від батьківщини, шелестять пізньою осінню негомінкі вітри, на свіжі ґірлянди квітів із прозорої сивини неба падають м'яко світлі акорди іншої музики.

ВІД АВТОРА

Пишучи цю скромну монографію про Покійного Льва Туркевича, — хочу тією дорогою віддати пошану людині, яка через ціле своє життя посвятилась вповні мистецтву.

При цьому слід відмітити, що мимо найбільшої моєї охоти і старань, книжка ця про творчість Покійного сл. п. Льва Туркевича не є опрацьована вповні, як повинна б була бути. Проте, обставини так склалися, що багато праць Покійного є порозкидана по країнах, місцевостях, установах, організаціях, у приватних людей, тощо. Це наслідки воєнних подій. Теж і останні його тяжкі роки життя на еміґрації не дозволили доповнити всієї творчости, а вже таки найбільшою причиною була сл. п. Туркевича — несподівана недуга, через що уже не вспів оформити свого багатого матеріялу. Врешті запечатала жорстока непредвиджена його смерть.

Лев Туркевич перший український дириґент опери на Західніх землях України.

Лев Туркевич перейшов цікаву епоху двадцятого століття. Ріс під звуки війни. Коли почав жити — гарматні стрільна орали рідну землю. Та епоха воєнних хуртовин, з її великими трагедіями й досягненнями, перешкодила в його творчості, тому й не залишив Туркевич стільки, скільки в кращих умовах міг би був залишити.

Лев Туркевич, це був щедро обдарований талант, небуденна здібність: вчений-композитор, піяніст-акомпаніятор, визначний дириґент, як також і рідкісний педагог. Він, помимо тих своїх обдарувань, він був скромний. Був всесторонньо обдарованим. Окрім музики визначався і математичним хистом, був знаменитим шахістом і мав феноменальну пам'ять.

Був завжди усміхнений, привітний, веселий і ніколи не проявлялась у ньому злопам'ятність. Увесь час кермувався серцем і був справедливий.

Умови його праці, були в перших роках сприятливі. Перебуваючи серед професіоналів, переживав радісні й щасливі хвилини. Був товариський, гостинний та ділився з ближніми усім, чим міг. Лев втілював своє надхнення в піснях, через які став популярним.

Відгуки праці, поминувши славу весняної молодости його першого тому життя (спомини Л. Лепкого і Е. Чучмана), бачимо і в літньому томі його життя — це з матеріялу мґ-ра І. Бодревича та інших, який старався згідно з правдою подати в сконденсованій формі ввесь матеріял, як сам твердить: "на канві історії Ватра — це така вишивка про діяльність, успіхи та славу професора Туркевича, чим він дуже причинився для пропаґанди українського імени серед чужого оточення — і саме

в часи, коли це ще не йшло так легко, коли нас ще не було в такій масі по всіх частинах кулі земної. То були "піонерські часи", проте скільки зроблено? і то виключно заслуги Покійного сл. п. Льва Туркевича. Це була така велика музична індивідуальність серед нашої пересічности, що щойно тепер по літах, починаємо це розуміти".

Праця мґ-ра І. Бодревича,, який причинився до збереження пам'яти Туркевича, це річ документальна, яка ввійде до історії, як ще одна постать наших талантів.

Третій том його життєвого шляху — це часи, в яких боролись злидні домових відносин з матеріяльними недостачами, сіра буденність еміґраційних років.

І до того часу, деякі, що співпрацювали з ним, твердять — що: "праця з Туркевичем, то були незабутні хвилини, які переживали й здавалось, що вдивляючись в гіпнотизуючі руки дириґента, якими він вмів видобувати з людських грудей феноменальні, як згадували чужинецькі фахові рецензенти — надприродні звуки-ефекти. І ці люди насолоджувались славою, яку українська пісня здобувала та здобула у таких вироблених строгих знавців свого діла европейських критиків. Це була радість, яку неодин переживав".

У противенстві до них були й інші, з якими на своє горе, злучила Туркевича доля до кінця життя працювати. Ті люди чомусь вважали великим жестом анґажувати в себе людину таких здібностей, як Туркевич.

Прикро згадувати про бідноту деякої частини нашої еміґрації, яка не звертала уваги на культуру мистецтва та його носіїв, і в'їдалися тим носіям "в шкіру", випоминаючи зароблені центики.

Такі відносини не могли добре впливати на творчість мистця. Він не мав хвлини спокою, не мав пригожої атмосфери, що є конечною для творчости. Йому так мало бракувало до щастя — щирої і сердешної усмішки й піддержання його задумів, більше нічого. Про мамону не думав, це суєта, мовляв: "сила людини не в грошах, а в духові!" Таким відношенням можна було Туркевича легко піддержати, переважно в пізнішому його житті, у новій півкулі, де було так мало тих рожевих проблисків над його знедоленим життям, бо весь час тяжіли чорні хмари людської зависти й злоби.

Як часто приходилось Туркевичеві напитися гіркої, навіть тоді, як радів, віруючи в успіх надходячого концерту чи більшої імпрези, бо в останній хвилині змушений був змінювати свої пляни, кидаючи свою досі тяжку працю в навчанні, та "закочуючи рукави" до свіжого вивчення інших, яким не була до вподоби децизія музики-дириґента. Одним з тих був Шевченківський концерт в 1961 році, коли Туркевич хотів навіть зір-

вати через те умову, і був би напевно зірвав її з комітетом, який влаштовував цей концерт, якщо б, як твердив — не було це свято в честь нашого Великого Кобзаря. Тому, як герой видержав до кінця. Та й те заважило на його здоров'ю. Як він бажав унезалежнитись від усіх, і так на це чекав!

Усі його виступи були несправедливо критиковані. І коли міг творити? Проте зробив більше, як його критики.

Сьогодні не один дивується, чому Туркевич не пішов на більший ринок до чужинців, де б краще забезпечив своє матеріяльне становище, а клопотався і марнував своє життя по українських установах, дириґуючи хорами, тощо, мовляв: "не вмів жити!"

Однак, Туркевич не йшов слідами тих, які продавалися усім, хто давав більше. Він не любив підкорюватися, він бажав володіти. Він "карку не гнув", і це одна з ознак шляхетности. Він не втікав з поля битви визначеного долею, а відважно боровся та дивився на життя таке, яким воно було — не шукаючи легшого, хоча й краще забезпеченого матеріяльно, бо не був матеріялістом, що так дуже губить людину і робить її знаряддям злих принад. У нього жевріла вічна іскра ідеалу (чести), якому він був вірним до смерти.

Туркевич працював і служив на еміґрації виключно для свого народу, чим підносив його гідність. Своєю безмірною любов'ю та свої вроджені й набуті таланти — використовував тільки для своїх братів, для України. І це признавали й за це величали Туркевича чужинецькі музики, тому багато разів повторяли: "ви не знаєте яку вартість ви собою уявляєте, та якого велетня духа маєте, що вас провадить, — а зрозумієте й оціните щойно тоді, коли вже його не буде!" (Герман Ґуртлєр — професор музичної консерваторії в Женеві, Швайцарія).

Часто йдучи вулицею, Туркевич задумувався, вступав до ресторану й при склянці кави, чи звичайної содової води, писав нову композицію, обдуману по-дорозі мелодію, чи мотив.

Однак, Лев не піддавався, і помимо таких тяжких умов, в нього було чесне ставлення до людей і вирозумілість до слабких, на що завжди знаходив оправдання. Держався вперто вказівок Шевченкових: "Обніміте брати мої найменшого брата!"

Туркевич мав завжди свою вироблену думку, тому й не було випадку, щоб реаґував колинебудь на людські злобні наклепи, він те все легковажив і кермувався своєю власною думкою. На його слова можна було вповні числити. Свої особисті переживання держав у ніжній своїй душі, своєму "святая святих", та ніколи не ділився з іншими, а на непристойні наклепи реаґував жартами, а то й усміхаючись легковажно. В його було велике вміння відмічати риси людських характерів, їхньої вдачі, і до них пристосовлювався. При цьому, Туркевич вияв-

ляв справжню майстерність задумів і такту. Його легковажні усмішки в найдразливіших випадках, допомагали противникам — відчути їхню нікчемність-нижчість.

Важко писати про те, що вже внічому не змінить пройдешнього. Так чомусь завжди було, що всі обдаровані великими талантами люди, гірко переживали в своїх тонких благородностях дійсність. Усі вони переходили важку дорогу життя, яке висвітлювано ореолом слави щойно по часі тієї епохи. І кожний з них, щойно по свойому відході у вічність ставав славним і зрозумілим поколінню, які прикрашували сторінки історії народу.

І я, пишучи про ті всі прикрі хвилини з життя Туркевича, роблю це тому, щоб у майбутньому не повторювались того роду інциденти, та щоб і народ зрозумів своїх велетнів та щоб і хори вміли оцінити тих надлюдей, яких в нас так дуже мало на новій батьківщині.

Усюди, де бував Туркевич, залишав по собі миле та цікаве враження. Його непересічний патріотизм, любов до всього рідного, — передавав другим ,переважно клав велику вагу на молодь, якій старався заімпонувати українським мистецтвом, щоб тою дорогою зберегти любов для рідного народу. Туркевич не був приклонником єресі в театрі, в представленні нашого козака так, щоб публіка сміялася, проте йшла з порожнечею вражень і соромом домів. Він не любив на сцені наївного дядька в шараварах, що висловлював нецензурні й не сприймаючі для вуха слова, прокльони, блювання, що понижує гідність наших предків, як те часто роблять "більші брати", щоб тим самим висміяти те, що було колись кращою верствою, елітою народу. Туркевич старався представити й плекати усе, що є світле, будуюче, високе, шляхетне, — усе, що робить людину доброю і збуджує любов до свого рідного, не милосердям, а гордістю, все, що робить людину людиною, а не рабом.

Лев Туркевич, це був мистець непересічної міри і, як дехто з музиків чи професійних співаків твердить, що "Туркевич був, є і завжди буде унікальним, неповторним, — він не нагадує жодного диригента. Хоча, усякі порівняння не є гріхом, проте — чомусь в українській пресі, розмовах і т. п. споминах — часто помічається, що багато в нас "других Кошиців", чого в ніякому разі не можна приписувати чи прирівнювати до Туркевича. Кошиць був один Кошиць, а Туркевич був одним Туркевичем, він був іншим, зовсім іншим і ніколи не неслідував других".

Притому, був він скромним, взагалі не любив хвалитися, не прив'язував ваги до своїх досягнень, здобутків, успіхів, як також не послуговувався ніколи титулами. В нього була віра

в своє високе післанництво, фанатизм у службі мистецької ідеї, і хоча були тяжкі часи, проте в Туркевича була велика відвага встоятись при свойому.

В особі Туркевича, мав український нарід на еміґрації одного з найкращих музиків-професіоналів. За весь час своєї наполегливої праці, Туркевич залишив гарну й цікаву спадщину. Те, що заховалося, залишилось іще в рукописах.

Менше відома, це залишена мистецька спадщина на Рідних Землях. Перебуваючи в час другої світової війни в Західній Україні, Туркевич створив зворушливими почуттями свого серця твори, якими він збагатив золоту скарбницю національної музики. Він розумів, що музика має мобілізувати народ, виховувати його синів і дочок для високих ідеалів. Ми віримо, що слава й добре ім'я музики-композитора, залунає і в Україні, бо ж багато він залишив і пісень, фортепіянових супроводів, смичкових квартетів, секстетів, октетів, Кантату, та кілька симфонічних творів. Його надзвичайні опрацювання оркестральні, пр. "Пер Ґінт" — Ґріґа, яким дириґував сам з великим успіхом. Його безліч гармонізованих і інструментованих різних творів, на сольові співи, хори, і т. п. Він підкладав інструментації до опер, оперет, драматичних п'єс, робив з них т. зв. співограми зі співами й танками, як "Ой не ходи Грицю", "Хмара", "Майська ніч" і інші. Також до народньої опери — "Запорожець за Дунаєм", Туркевич переаранжерував і додав оркестровий акомпаніямент. Він збагачував старі драми чи опери, підкладаючи до них музику й балет (Піковая Дама, Пер-Ґінт), а до деяких, що були писані на фортепіян, підкладав інструментації (Коза-Дереза, Купало і прочі). За те працюючи в Оперному театрі окрім платні одержував тантьєми. А вже таки найбільше залишилось його релігійної творчости.

У всіх його піснях, як також і в інструментальних творах, домінує український музичний характер. Він вводив український модернізм (опера Купало, Коза Дереза) та деякі хорові пісні.

Гармонізації Льва Туркевича відрізнялися від інших композицій тим, що людські голоси звучали, немов інструменти. Ці гармонізації було тяжко виконувати, проте при навчанні самим композитором, приходило швидко й успішно. Усі його аранжеровки визначаються великим мистецтвом і їх сприймали професійні критики з великим захопленням. Свої обробки Лев створював залежно від голосів, які посідав у своїх хорах чи театрах. І так одна й та сама пісня була часто кілька разів перероблювана, нпр. для слабшого хору, змінював ходи голосів і упрощував пісню.

У фортепіянових супроводах Льва Туркевича переважають варіяції, і в той же час публіка радше слухала акомпаніяменту

Туркевича, ніж виконуваної мелодії солістів-співака, чи співачки. Акомпаніяменти до мелодеклямацій не утривалені, бо пок. Лев Туркевич акомпаніював змісця без приготувань.

Композитор створив також і кілька пісень без слів, які є писані на чотири голоси, мабуть тому, щоб послужити любим текстам, однак і ці пісні мають свої музичні інтерпретації, чим надають їм змісту. В нього прекрасне знання і вокалу.

Туркевич знав наскрізь не тільки фортепіяно і віолончелю, але й скрипку і акордеон, та дуже добре розумівся на всіх інструментах на яких залюбки випробовував свою написану працю.

В нього дещо відзеркалена клясика, що нагадує західніх композиторів, — як Бетговена, Моцарта, Шопена і дещо Баха. Симфонії Льва Туркевича писані за принципом клясичних сонат, що складаються з чотирьох частей. В усій його творчості характерний щирий ліризм і своєрідний український колорит.

Цей український клясик звертав на себе увагу та одержував сердешні признання і визнання, поза межами України.

Симфонії Льва Туркевича, опери, балети, пісні і нарешті його методи новаторські в керуванні симфонічними оркестрами й хорами, звеличать епоху двадцятого століття та стануть джерелом для молодих композиторів, дириґентів і музикологів.

У своїх симфонічних концертах, дириґуючи Торонтонською Юнійною Оркестрою, Покійний вкладав до програми не тільки свою працю чи творчість, пишучи оркестрові супроводи, але й користувався та пропаґував найкращі твори наших українських визначних і великих композиторів, як Б. Лятошинського — "Золотий обруч" (Галицький танок), "Козачок" — Л. Ревуцького, інструментований Б. Лятошинським, "Суїта" — А. Штогаренка, що була написана в честь нашої поетеси Лесі Українки, "Українська Суїта" — Д. Клебанова, та згаданими вже творами К. Данькевича і М. Лисенка.

Слід згадати ще й те, що багато учнів Покійного Л. Туркевича, продовжують сьогодні працю свого вчителя, дириґуючи хорами в різних державах світу.

Останні дні Туркевича, це внутрішня мука недоспіваних поем. Він часто згадував своє тяжке життя на еміґрації, болів над музичною невиробленістю громадянства, над тим, що частина громадян стала невільниками доляра, шануючи тільки таких, яким доля пощастила наладувати повні кишені. І Лев, умираючи, успокоювався й казав: позбудуся усяких турбот, людської нікчемности й злоби життєвого пекла! Опісля і те з хвилиною забував, причому доходив до висновку, що на випа-

док щасливо перебутої недуги, зробить так, щоб не бути в майбутньому залежним від одиниць, бо одиноким його бажанням було працювати для добра всього українського народу. Він тужив за Рідним Краєм, народом, з яким міг би творити й ширити славу на весь світ!

Політикою він не займався, хоча і в цьому його орієнтація не заводила. Була це людина, яка любила й шанувала всіх, хто причинився до піднесення культури свого народу. Тому так радо використовував в своїх імпрезах пісні братів, які залишились на Рідних Землях, і вміраючи, передавав привіти усім жерцям української музики.

Лев Туркевич прийшов на світ, як вибранець судьби, якого Господь наділив непересічними талантами, що трапляються рідко — майже один на мільйон. Багато з нас студіювало й студіює на тому полі, та не всім судилось ввійти до Пантеону української музики. Він прийшов, щоби вносити поміж людей красу пісні й музики, й можемо сміло сказати, що вміло її передавав. Немає нічого більш шляхетного і взнеслого над музику, яка своїми звуками пориває усіх, та неначе відриває людину від земського тяжкого життя. Ця благодать дає нам те, чого відмовляє нам буденне життя: любови, що пропадає, минає, гине, краси — яка в'яне, ржавіє й зникає, доброти, яка змінюється — лише музика й пісня лишає вічний мир і невмируще життя.

Мелодія життя Льва Туркевича, — це поезія людини великих здібностей, увінчана в молодості щастям, потім переходить в прозу безупинної туги за розвіяними мріями, а вкінці прибита злобою дійсности — умирає!... Тільки неначе зза світу доходять похоронні марші — це гомін Мелодії Життя!

СПИС ТВОРІВ

Льва Туркевича

КОМПОЗИЦІЇ Й ПЕРЕРІБКИ НАРОДНІХ ПІСЕНЬ

"Чоботи" — 1921-1922 р.
"Гей пора вгасити спрагу" — 1922 р.
"Весняні сни" — 1921-1922 р.
"Ревуха"
"Марш"
"В'язанка народніх пісень" — 1919 р.
"І снилося зночі дівчині" — на квартет.
"Як ніч мя покриє" — 1919 р.
"А я хлопець такий був" — 1923 р.
"Пращання з друзями" — 1922 р.
"Служба Божа" — Респонзорії, Святий Боже, і т. п.
"Панахида" — 1920 р.
Реквієм — по-латині.
"Бог Предвічний"
"Небо і земля"
"Нова радість"
"Отче, благаєм Тя"
"Дивная новина"
"Бог ся раждає"
"Радуйтеся"
"Потіштеся"
"Тайна нам ся"
"Скажи ми Господи"
"Спи Ісусе"
"Христос Воскрес"
"Світять зорі" — на сопранове сольо з фортепіяном.
"Любов до України"
"Україна"
"Всяческая" — на мужеський хор.
"Ой у саду" — 1946 р.
"Скажи ми Господи" (по бурлацьки).
"Твому ґенію"
"Ой на горі"
"Засвистали козаченьки"
"Молитва козаків"
"Уже літ зо двісті"
"Молитва Запорожців"
"Кажуть люде" — з фортепіяновим акомпаніяментом.
"Над Прутом у лузі"
"Гей на горі"

"Поляглим братам" — 1945 р.
"Про Дорошенка"
"Грають труби над Дніпром"
"Заповіт до молоді"
"Котилася зоря"— для дітей.
"Коли усміхається природа"
"Задумавсь Дніпро"
"Капле сніг"
"Вже час, вже час" (боєва пісня на міш. хори в супроводі фортепіяно).
"Всяческая" — на мужеський хор.
"Калинонька"
"Сонце й місяць"
"Ой під гаєм"
"Верховино" — для хору.
"В далекий світ" — на квартет.
"Дівча в сінях" (народня).
"Мелодії до ритмічних і клясичних танків".
"Музична ілюстрація до п'єси "Довбуш" — Лев Туркевич і Б. Кудрик.
"Мак" — на жіночий хор.
"Сонце з високого неба"
"Разом діти України" — для дітей.

АРАНЖЕРОВКИ

"Заповіт" — Стеценка.
"Гей на горі, там женці жнуть".
"Молитва із Запорожця" — Г. Артемовський — Л. Туркевич.
"Ой пряду, пряду" — Леонтович, яку Л. Туркевич — кромі чоловічого хору, зробив для мішаного та жіночого, пишучи й сольові партії.
"За твої дівчино" — Л. Лепкий — Л. Туркевич, зробив і фортепіяновйи супровід.
"І снилося зночі дівчині" — Лепкий — Туркевич.
"Дударик" — Леонтович — Туркевич.
"Стелися барвінку" — Кошиць — Туркевич.
"Як ніч мя покриє" — стрілецька — Туркевич.
"Огні горять" — Воробкевич — Туркевич.
"Ставок заснув" — Пфайль — Туркевич.
"В'язанка народніх пісень" — (Куперян) — Давидовський, яку на мужеський хор "а капеля" — уложив Лев Туркевич.
"Серенада" — Я. Ярославенко — Туркевич.
"Щедрик" — Леонтович — Туркевич, переаранжерував, відтворив звуки дзвонів, та збагатив цю малу пісоньку на великий твір.

"Щедрівка" — Кошиць — Туркевич.
"Ой Морозе" — Людкевич — Туркевич.
"Дзвони" — Кошевич — Туркевич переробив зовсім.
"Слава Єдинородний" — Матюк — Туркевич.
"Божественноє" — Ведель — Туркевич.
"Улаф Триґвазон" — на жіночий хор переробив Туркевич.
"Добрий вечір" — Стеценко — Туркевич.
"Добрий вечір" — Галицьке — Туркевич.
"Услиши Господи"
"Блажен муж" — Кеївське — А. Гнатишин — Л. Туркевич, переробив на чоловічий хор.
"Блажен муж" — Бортнянський — Туркевич, переаренжерував на чоловічий хор.
"Тебе Бога хвалим" — В. Барвінський — Л. Туркевич, перегармонізував на чоловічий хор.
"Ліщина" — (зелена ліщинонька) — Гнатишин — Туркевич.
"Тебе" — Ведель — Туркевич.
"На Тебе уповаєм Господи" — Вербицький — Туркевич.
"Плотію" — ар. Туркевич.
"Со святими упокой"
"Тихий вітер"
"У дві пари"
"Ви жертвою в бою"
"Садок вишневий"
"Сповнилась міра" — Гайворонський — Туркевич.
"Жнива"
"Служба Божа" — на чоловічий хор, та деякі пісні на мішані хори.
"Христос Воскрес" — маршове (репродукція) ар. і на чол. хор.
"Що то за предиво" — фортепіяновий супровід.
"Вістку голосить" — Ст. Туркевич., зі сопрановим сольом і справив, та доробив фортепіяновий супровід Л. Туркевич.
"Добрий вечір"
"По всьому світу" — на чоловічий хор.
"Біду собі купила" — народня пісня. Опрацював на чоловічий квартет Туркевич.
"Ой зза гори" — М. Колесси. Стрілецька пісня в опрацюванні на жіночий хор Л. Туркевича.
"Та болять ручки" — ар. Л. Туркевич.
"Во Вифлеємі"
"Як почуєш в ночі" — додав і фортепіяновий супровід.
"Христос Воскрес" — Вербицький — Туркевич.
"Замучений в неволі"
"Під Хрест"
"Страдальна Мати"
"Свята ніч"

"Воскликніте"
"Восхвалю ім'я"
"Отче наш" — Новохатський — Туркевич.
"Отче наш"
"Хресту Твоєму"
"Ой видить Бог" — 1948 р.
"Молитва Запорожців"
"Темна нічка" — на чоловічий хор.
"Не пора"
"По всьому світу" — для чоловічого хору.
"Ой Діва Марія"
"Ой літає соколонько"
"Боже великий, Творче всесильний"
"Сіон" — для мішаного хору.
"По морю" — Вахнянин — Туркевич.
"Заповіт" — Стеценко — Туркевич, зробив і оркестровку на велику оркестру.
"Широкий луг" — Роздольський — Туркевич.
"Дума про Дорошенка" — Кошиць—Остаповський - Туркевич.
"Стелися барвінку" — Хваталь — Туркевич.
"Гей степами" — партизанська — Туркевич, і переаранж фортепіяновий супровід.
"Розлягаился тумани" — Майборода — Туркевич.
"Про Дніпро" — Майборода — Туркевич.
"Чорна рілля" — Людкевич — Туркевич.
"Щедрик" — на чоловічий хор.
"Коль славен" — на чоловічий хор, Туркевич.
"Дударик" — на чоловічий хор переробив Туркевич.
"За Тебе Україно" — Людкевич — Туркевич.
"Боже великий"
"Ой тай зажурились" — похоронне.
"Ми лицарі" — УПА — Туркевич.
"Крилець" — на чоловічий квартет зробив Туркевич.
"Всяческая"
"Єлици" — на мішаний хор.
"Хрістос анесте" — грецьке — Туркевич.
"Що то за предиво" — Барвінський — Туркевич, додав хоровий акомп., який співав на тлі соля, та доробив фортепіяновий супровід.
"Ой три шляхи" — Топольницький — Туркевич, і фортепіяновий акомпаніямент.
"Родимий краю"
"Ми йдем вперід"
"Віддала мене"
"Вірність і любов"
"Юносте"

"В горах грім гуде"
"Вже час"
"Марш УПА Захід" (партизанська).
"Ой там по під лісом" — партизанська.
"Виє буря" — Е. Пасіка — Л. Туркевич.
"Вені Креатор"
"Ой дів, дів" — Кошиць — Туркевич, переробив для чоловічого хору.
"Дзюб дзюба" — Кошиць — Туркевич, перероб. для чол. хору.
"Гей не дивуйтесь"
"Виє буря коло хати" — на чоловічий хор.
"Пращання" — для квартету.
"Пригода" — переробив для квартету.
"Боже великий, Творче всесильний"
"Аллилуя" — Хваталь — Туркевич, справив.
"Ой пущу я кониченька" — для квартету.
"Танґо" — на квартет.
"Засумуй трембіто" — на чоловічий хор переаранж.
"Молитва з опери "Запорожець за Дунаєм" — для чоловічого хору, зі сольом і дуетом.
"Псалом Бортнянського" — переписав для сопранового соля.
"Скажи ми Господи"
"Кучерява Катерина" — Гнатишин — Туркевич опрацював.
"Як ніч мя покриє" — Гнатишин — Туркевич опрацював.
"Стелися барвінку" — Гнатишин — Туркевич опрацював.
"Гагілки" — Ф. Колесса — Л. Туркевич.
"Гей у лузі"
"В гаю зеленім" — Нижанківський Туркевич.
"Казав мені батько"
"Достойно єсть" — Бортнянський — Туркевич, опрацював на чоловічий хор.
"Аллилуя" — Седляк — Туркевич.
"Сотвори Господи" — на чоловічий хор.
"Весняні сни" — зробив і для чоловічого квартету.
"Ой піду я" — для чоловічого квартету.
"Пісня підпілля" або "Бездомні" — Людкевич — Туркевич, зробив для квартету.
"Пригода" — зі сольової пісні, переробив Туркевич на квартет.
"Біду собі купила" — на квартет.
"Ой пущу я кониченька" — на квартет.
"Пою коні" — Людкевич — Туркевич.
"Гуцульська коломийка"
"Ой чумаче"
"Накрила нічка" — стрілецька — Туркевич переробив для чол. квартету.
"Ревуха" — зробив для квартету.

"Як ніч мя покриє" — переробив для квартету.
"Ой Морозе" — Людкевич — Туркевич, переробив для квартету.
"Крилець" — для квартету.
"В'язанка стрілецьких пісень" — для квартету.
"Ліщина" — Гнатишин — Туркевич, переробив для чол. хору.
"Ой не пугай пугаченку" — дума на басове сольо, переробив Туркевич.
"Дивлюсь я на небо" — Заремба — Туркевич, сольове.
"Просвітянський гимн" — Ярославенко — Туркевич, до якого написав і фортепіяновий супровід.
"Покаянія" — Ведель — Туркевич.
"Ой у лузі червона калина" — на чоловічий хор ар. Туркевич.
"Молитва козаків" — Лисенко — Туркевич.
"Купальні пісні" — Вахнянин — Туркевич.

і інші, які змінював, справляв та прикрашував — не підписуючись навіть, залишаючи тільки ім'я композитора пісні. Проте, усі свої зміни записував у свому зшитку чи аркуші та зберігав між своєю творчістю, з яких багато залишилось до сьогодні.

Кромі українських пісень, творив також і в чужих мовах, як приміром для виступів хору "Ватра", переаранжеровував чужі пісні, співаючи їх на їхніх мовах, а це: Брамса, Бове, Веделя, і інші.

Також деякі українські пісні переробляв на чужинецькі мови, а то: Кошиця, Мотюка, Л. Лепкого, Пфайля, Вербицького, Воробкевича і т. п.

"Viegenlied" — J.Brahms — Туркевич переробив з мішаного хору, на чоловічий.
"Erschaffe o Herr Gott" — Матюк — Туркевич.
"O mój rozmarynie" — З одноголосної пісні, зробив для чоловічого хору, співаючи в польському таборі, що викликало зворушення серед польської еміґрації, реванжуючись гучними оплескаим та овацією, якій не було кінця.
"Wojenko" — Л. Туркевич, рівнож в польській мові.
"Marseliesa" — французький гимн, який Л. Туркевич дуже гарно опрацював для чоловічого хору.
"Requem" — по латині Л. Туркевича.
"Der ewige Gott" — в німецькій мові Льва Туркевича.
"Es war einmahl" — по німецькому — Лепкий — Туркевич.
"La haut Sur la Montagne" — французька народня пісня Бове-Туркевич.
"Sur la Montagne" — Кошиць — Туркевич (козацький марш).
"Літургічна пісня" — на німецькій мові — Матюк — Туркевич.
"Gott erbarme Dich" — Ведель — Туркевич.
"All das Gottlichste und Erhabenste" — літургічна пісня, Ве-

дель — Туркевич.
"Ставок заснув" — Пфайль — Туркевич, також переложив на німецьку мову.
"Des feux brillent" — Воробкевич — Туркевич.
"Christus ist auferstanden" — Вербицький — Туркевич, маршова-похоронна.

ФОРТЕПІЯНОВІ СУПРОВОДИ

"Просвітянський гимн" — Р. Купчинського.
"Просвітянський гимн" — Я. Ярославенка.
"Машерують добровольці" — Р. Купчинського.
"Гей не дивуйтесь"
"Радуйся Діво' — Тості.
"Що то за предиво" — Барвінський (для сопранового соля).
"Ой три шляхи" — Топольницького.
"Світять зорі" — Л. Туркевича.
"Вже час, вже час" — Л. Туркевича (для мішаного хору).
"Крилець" — форт. акомп. для чоловічого квартету.
"Ми йдем вперід" — Л. Туркевича.
"Прощання" — для квартету.
"За твої дівчино" — Лепкий — Туркевич.
"Журавлі" — до рухів танку.
"Гандзя" — сольове.
"Кажуть люде" — сольове.
"Ой не пугай пугаченку" — сольове.
"Дивлюсь я на небо" — сольове.
"Світять зорі" — сольове.
"Розлягалися тумани" — Майбороди.
"Весняні сни" або "Стрілецький романс", зробив фортепіяновий супровід для сопранового соля і квартуту.
"Ой три шляхи"
"Ішов жовнір з войни"
"Ой там попід лісом"
"Юносте"
"Чорна хмара в полонині" — Балтаровича (збагатив окомпаніямент).
"Нині миру єсть спасенія" — Ст. Людкевича.
"Черевички" — Лисенка.
"Садок вишневий"
"Ой Морозе" — сольове.
"Б'ють пороги" — Кантата — М. Лисенка.
"Заповіт" — Вербицького.
"Не пора"
"Гаї шумлять — для хору.
"Молитва козаків" — М. Лисенка.

"По морю" — (Хор Норманів).
"Чоботи" — Туркевича.
"А я хлопець такий був" — Л. Т.
"Дивлюсь я на небо" — Заремби — Л. Т.
"Верховино" — (коломийка).
"Із сліз твоїх"
"Як почуєш в ночі"
"Серенада" — Ярославенка.
"Гей степами"
"Чорна рілля"
"За Тебе Україно"
"Молитва з опери "Запорожець за Дунаєм".
"Нема мені порадоньки" опера Купало — для сопран. соля.
"Плач Ярославни" — М. Лисенка.

НА СКРИПКУ І СМИКИ

"Верховино" — гуцульський танок.
Смичкові квартети, секстети і октети.

ДЛЯ ФЛЕЙТИ

"Нема мені порадоньки" — пісня Одарки з опери "Купало".

ІНСТРУМЕНТАЦІЇ

Гимн "Ще не вмерла Україна"
"Гей чия ти дівчино, чия ти"
"Пер-Ґінт" — Ґріґа.
"Пер-Ґінт" — балет.
"Піковая дама" — балет.
"Коза Дереза" — балети і ціла опера, на малу оркестру.
"Ой не ходи Грицю" — співограма, зі співами і танцями.
"Запорожець за Дунаєм" — опера.
"Катерина" — опера.
"Ніч під Івана Купала" — оперета.
"Купало" — Вахнянина — опера.
"Хмара" — співограма, зі співами і танцями.
"Чорноморці" — оперета.
"Майська ніч" — оперета.
"Довбуш" — Кудрик — Туркевич, доробив кромі пісень і інструментацію.
"За тебе Україно" (Далека ти а близька нам)—Ст. Людкевича.
"Симфонічні поеми" — які остались в Україні, у Львові, (1940 року).
"Симфонічну поему" — в Торонті (1958-1960 рр.).
"Єднаймося" — Кантата — Стеценка.

"Ой чого ти почорніло зеленеє поле" — М. Ревуцького.
"Заповіт" — Лятошинського.
"Заповіт" — Стеценка.
"Ой вигострю товариша" — Ст. Людкевича.
"Радуйся ниво неполитая" — М. Лисенка.
"Б'ють пороги" — М. Лисенка.
"Кавказ" — Ст. Людкевича — I і II частина.
і інші, у Львові.

Не скінчені, або початі інструментації

"Смичковий квартет".
~~закінчення до АРАНЖЕРОВКИ~~

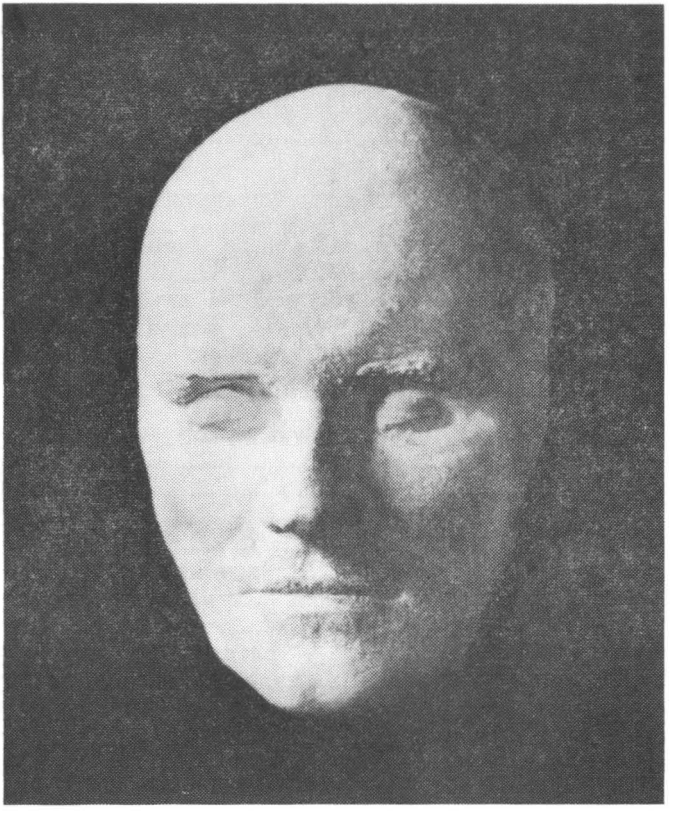

Посмертна маска

З М І С Т:

ЧАСТИНА ПЕРША

"МЕЛОДІЯ ЖИТТЯ"

сторона

Вступне слово 5
Броди, Заліщики, Львів 9
Відень 17
Україна 19
Відносини в Галичині за панування Польщі 23
Студії у Відні 27
Поворот до Львова 30
Перший Листопад 35
Праця в Польщі 39
Спомин 43
Воєнна завірюха 52
Друга світова війна 57
Виїзд до Відня 66
На еміґрації: Філлях — Бреґенц — Форарльберг 77
Турне з хором "Ватра" — Австрія, Німеччина, Швайцарія.

ЧАСТИНА ДРУГА

"Ода до пісні" — Роман Купчинський 100
Виїзд 103
На морі 104
Канада 107
Праця в УНО 112
Праця в інших установах 117
Краса нашого обряду 118
а) Йордан у Львові 120
б) Про церковне мистецтво — Уривок із праці Л. Туркевича 129
в) Різдво в Підмихайлівцях 131
Двигання хору СУМ "Прометей" 136
У Вінніпеґу 162
Рефлексії 165
Поки сонце зійде — роса очі виїсть 167
Забриніли струни сумні 174
Летом у Вічність 179

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Іван В. Бодревич

"ЧЕРЕЗ ПІСНЮ ДО СЛАВИ"

Через пісню до слави 183
Вступ 184
"Ватра" 189

Розділ II

Проба сил, на підбій Німеччини 193

Розділ III

Здобуття Австрії 196

Розділ IV

Европейської міри виступи в Німеччині 212

Розділ V

Внутрішня ситуація в хорі — бути чи не бути "Ватрі" 220
Ясний промінь сонця серед олов'яних хмар 221

Розділ VI

Швайцарія 224
Зіставлення концертів часописних згадок про виступи "Ватри" в Швайцарії, протягом року 1948 234

Розділ VII

Прощання з Европою 237
Про турне в Німеччині 239
Розбудова та зріст голосового матеріялу "Ватри" 244
Закінчення 248
Що писали рецензенти-музики про проф. Льва Туркевича 249

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ЛЕВ ТУРКЕВИЧ У СПОМИНАХ ДРУЗІВ

Мґр. І. В. Бодревич — Большевицький в'язень 257
" " — "Ватра" на весело 260
" " — Мойсей, Прометей і Гамазей 261
" " — Щаслива тринадцятка 263
" " — Ватрівська курка 266
Проф. Роман Придаткевич — Спогади про Льва Туркевича 271
Ред. Лев Лепкий — Льоньо Туркевич у моїх спогадах 278
Дир. Євген Чучман — "Шаховий орел" — спогад 287
Д-р А. Антонович — Спогад 292
Д-р Володимир Білинський — Спогад 293
о. *Петро Мельничук* — Про хор "Ватра" та його диригента 300
Інж. М. Єремїв — Українська пісня в Швайцарії 306
Проф. д-р Роман Смаль-Стоцький — Лев Туркевич 313
М. Скала Старицький — Зустріч з Л. Туркевичем 316
Проф. Іван Лехнович-Сулима Попель — Сл. п. проф. Лев Туркевич, нащадок давнього українського шляхетського священичого роду 320

Додатки:

Лист проф. Ю. Полянського до проф. Любінецького, професора співу у Львові 324
Договір філії Українського Національного Об'єднання 324

Статті: В справі проф. Л. Туркевича.
1) Вісті з Торонта 325
2) Невдячна праця 325
3) Листи до Редакції 327

Договір з церковним комітетом при парохії М.Б.Н.П. 328
Договір з Комітетом Осередку СУМ в Торонті 329
Відгуки дня: (до сторони 180) 330
Знову велика втрата (редакційна) 333
Проф. Іван Ковалів — Лев Туркевич, визначний диригент 335
Від автора 338
Спис творів Льва Туркевича 345

СПРАВЛЕННЯ ПОМИЛОК

Стор.	рядок	надруковано	має бути
22	8 знизу	зимової ночі	зимового ранку
23	4 знизу	Осмомисла	Осьмомисла
34	24 знизу	ясноосвітній залі	ясноосвітленій
35	5 знизу	глицька	галицька
64	8 згори	ая була	яка була
65	6 знизу	Льонивим	Льониним
74	9 знизу	святнь	святинь
80	10 згори	хорч	харч
84	1 згори	яже	яке
89	20 знизу	Отто Клємпенер	Клемпедер
89	13 знизу	Форальберґ	Форарльберґ
95	19 згори	"Трібіюне де Женева"	"Трібюн де Женев"
131	під знімкою	о. прелат	о. мітрат
152	17 згори	творхе	творче
152	9 знизу	оперу	оперету
165	3 знизу	анцамблем	ансамблем
241	21 знизу	Нев	Новий
248	3 згори	Гуртлєр	Гуртлер
249	20 згори	"Сіед Курієр"	"Сюд Курієр"
320	11 знизу	на стороні	сторожі